

ƏHMƏD BƏY AĞAĞLU

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

**“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKI
2007**

Tertib edənlər:

Əziz Mirəhmədov
Vilayət Quliyev

Ön sözlün, izah və
sərhlərin müəllifi:

Vilayət Quliyev

Redaktoru:

Asif Rüstəmli

ISBN 978-9952-34-103-4

079.4754-dc22

Publisistika

Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri.

Bakı, "Şərql-Qərb", 2007, 392 səh.

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın və Türkiyənin, bütünlükdə isə çağdaş türk-islam dünyasının mədəniyyət və ictimai fikir tarixinə çoxcəhətli və ensiklopedik şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur. Onun təxminən yarım əsr müddətində Azərbaycan, türk, rus, fars, fransız dillərində yazdığı əsərlər XX əsr Azərbaycan ədəbi-bədii və ictimai-siyasi fikrinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Kitaba Əhməd bəy Ağaoğlunun zəngin yaradıcılığında bir sıra bədii-fəlsəfi əsərləri və məqalələri daxil edilmişdir.

© "Şərql-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Əhməd bəy Ağaoğlu (1869–1939) XIX əsrin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində təkə övladı olduğu Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk–islam dünyasının ədəbi–mədəni və ictimai–siyasi fikir tarixində diqqətəlayiq yer tutan görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, İndiyə qədər milli tarix və mədəniyyətimizdə həqiqi qiymətini ala bilməyən, böyük türk dünyası, ilk növbədə isə, Azərbaycan və Türkiyə üçün gördüyü cəhəşümul işlər, qoyub getdiyi zəngin siyasi, nəzəri və elmi irs hələ də yetərinə öyrənilməyən fikir nəhənglərindən, türk xalqlarının yetirdiyi son ensiklopedistlərdən biridir.

1

Kimdir Əhməd bəy Ağaoğlu?

Müasir türk alimi Fəxrəddin Gülsəvən: “O, heysiyyətli və möhtəşəm bir müfəkkirdir, mərd və cəsur mübarizə adamı, professor və maarifçi, usta qəzetəçi–yazar, dürüst siyasətçidir. Hürriyyət və demokratiya əşiqi bir insan, milliyyətçi və inqilabçı ziyalı, inanılmış və vəfah dost, yaxşı ailə başçısı, səfəqli atadır. Deyə bilərik ki, o, insanlığın bütün üstün cəhətlərini və məziyyətlərini öz simasında toplamış böyük insan, heykəlləşmiş şəxsiyyətdir”.

Görkəmli türk yazıçısı Peyami Səfa: “Ağaoğlu türk və yazar olaraq yüz illərlə içimizdə yanan milliyyət şüurunu oyandırmaq üçün səsi gəldikcə bağırır. İnsan olaraq Ağaoğlu təmizliyin və hürriyyətin biri–birindən ayrılmadığı vicdanının təlqinlərinə görə fəzilətli və hür insanlar ölkəsinin arxasınca qanadlandı”.

Tanınmış türk romançısı Şükufə Nihal: “O, insanlığın az rastlaşdığı zənginliklərdən idi. Alimdi, çalışqandı, mübarizdi, zəki idi, faydalı idi. Lakin mən bunların heç birinin üzərində durmuram. Ağaoğlunun əsl qiymət verdiyim tərəfi xarakterinin möhtəşəmliyi idi. O, insan idi, bütöv insan idi!”

Bu sözlərə mütəlaq onu da əlavə etmək lazımdır ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun əqidə dostu və ilk bioqrafı Yusif Akçura islam birliyi və türkçülüynün ideya cərəyanı kimi meydana gəlməsi, yayılması və inkişafında azərbaycanlı müfəkkirin adını Cəmaləddin Əfqani və Ziya Göyaltın adları ilə adı ilə bir sırada çəkirdi.

Sovet dövründə millətçi və mürtece burjua ideoloqu kimi qələmə verilən Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan üçün kim olması, onun milli mədəniyyət və ictimai fikrimizə hansı yəni ideyalar və keyfiyyətlərlə zənginləşdirməsi sualına təbii ki, dövrün şərtləri daxilində görkəmli ədəbiyyatşünas–alim, Azərbaycan MEA–nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədov cavab tapmağa çalışmışdı.

4

Beləliklə, kimdir Əhməd bəy Ağaoğlu?

Əhməd bəy Ağaoğlu (1909–cu ildə İstanbulla mühacirət edənə qədər bütün mənbələrdə Əhməd bəy Ağayev – V.Q.) 1869–cu ildə Qarabağda, Şuşada doğulmuşdu. Babası Mirzə İbrahim dövrünün ünlü ilahiyat alimlərindən sayılır, Azərbaycan türkcəsi və farsca şeirlərin müəllifi kimi tanınırdı. Eyni zamanda müasirləri arasında mahir xəttat kimi ad qazanmışdı. Əhməd bəyin atası Mirzə Həsən və əmisi Mirzə Məhəmməd Şerq təhsil almışdılar. Hər ikisi doğma ana dilindən başqa fars və ərəb dillərinə yiyələnmişdilər, rusçaya müəyyən bələdlikləri vardı, ilahiyatla yanaşı dünyəvi elmlərlə yaxından maraqlanırdılar.

Bu köklü–köməcli ailə ocağı həm də öz dövrü üçün Şuşanın fikir mərkəzlərindən biri və “intellektual salon” rolunu oynayırdı. Əhməd bəy Ağaoğlu yarımçıq qalmış xatirələrində ata–baba müfəkkirlərinin böyük zalında toplaşan din alimlərinin zehni məşğuliyyətlərindən bəhs edərək yazırdı: “Həlli imkan xaricində olan və mahiyyət etibarilə əslində bir çürük qoza belə dəyməyən incəliklər ətrafında günlərlə, həftələrlə, aylarla, illərlə davam edən münaqişələrə qoşulurdular. Beləcə mən də uzun illər boyu davam edən bu münaqişə və mübadilələr içərisinə düşdüm”.

Lakin ilk baxışdan səmərəsiz görünən bu metafizik mübahisələr də sonralar Ə.Ağaoğlunun işinə yaramışdı. Yəqin ki, 1892–ci ildə Londonda şərqşünasların X Beynəlxalq konqresində “Şiə məzhəbinin mənbələri” mövzusunda maraqlı elmi məruzə ilə çıxış edəndə o, ata evindəki həmin o mübahisələrdən yaddaşına həkk olunmuş fakt və məlumatlardan da yararlanmışdı.

Əhməd bəy Ağayev Şuşadakı rus gimnaziyasında oxumağa başlayanda burada cəmiyyətdə dörd nəfər türk–azərbaycanlı şagird təhsil alırdı. O, beşinci oldu. Sonralar gimnaziyadakı təhsil illərini belə xatırlayırdı: “Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni uşaqlarından çəkdiyi zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz beş nəfər türk uşağı cəld tərpənib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni uşağı qəflətən üstümüzdə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları dörd–beş altın qiyməti olan Buxara papaqları təkliklə kos kimi ora–bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pəncəkələrimizin etəklərindən yapışır, o yan–bu yana çəkir, parçalayırdı, dartıb tikişlərini sökürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təkliklə bizi əzişdirirdilər. Bəzən gizləndə sözü bir yere qoyub üstümüzdə böhtan atırdı, hamısı üzümüzdə durur, bizə haqsız yere ceza verdirirdilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilmədi. Məktəbi tərk etdilər. Son sifə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim”.

Çətinliklər insan iradəsinin möhkəmlənməsi üçün qüvvətli stimuldur. Zəif təbiətli insanlar məhrumiyyətlər qarşısında qorxub geri çəkiliblər, özlərinə inanmayanlar isə bütün həyatlarını çətinliklərin dəf olunmasına yönəldiblər. Çətinlik onları qorxutmur, əksinə, daha da mübariz edir. Ə.Ağaoğlu ikinci qisim insanlardan idi. Bütün həyatını bitib–tükənməyən mübarizələrdə keçirmişdi.

5

1887-ci ildə Şuşa gimnaziyasını uğurla başa vuran Əhməd bəy Ağayev Peterburqa gedib təhsilini Texnologiya İnstitutunda davam etdirmək qərarına gəlir. İlk imtahanlardan uğurla çıxır, lakin sonuncu fəndən – triqonometriyadan lazımı bal toplaya bilmədiyi üçün gənclik xəyallarının şəhəri olan Peterburqa “əlvida” deyərək daha uzaqlara – Parisə yollanmaq fikrinə düşür. Maddi imkanlarının məhdudluğu, heç bir yerdən yardım ala bilməməsi də onu cəsarətli fikrindən daşındıra bilmir. Atasının göndərdiyi 150 manat pulun 90 manatını borclarına verərək, qalan cüzi məbləğlə Fransa paytaxtına yola düşür.

2

Parisdə keçirdiyi illər onun mənəvi-intellektual inkişafında mühüm mərhələ təşkil etməkdədir. Altı ay davam edən gərgin fransız dili məşğələlərindən sonra Əhməd bəy 1888-ci ildə Sorbonna universiteti yanındakı Paris Hüquq Məktəbinin tələbəsi olur. Eyni zamanda Praktiki Ali Tədqiqatlar Məktəbində sonralar müəllimi və dostuna çevrilən “Avesta”nın məşhur tədqiqatçısı C.Darmstaterin, Şərqi Dillər Məktəbində isə Şəfər və Barbiye de Meynarın ərəb, fars və türk dillərinə dair mühazirələrini dinləyir, Şərqi və İslam tarixi ilə məşğul olur.

“Professor Ceyms Darmstaterin sevgisini qazandım, – deyərək Parisdəki gənclik illərini xatırlayan Ə.Ağaoğlu yazırdı. – O, haqqımda unudulmaz lütf və inayətlər göstərməyə başladı. Məni evinə çağırırdı. Sonra Parisdə gözəl bir salon sahibəsi olan və Paris ədəbləri arasında xüsusi mövqə qazanmış Mari Robinzona təqdim etdi. Həmin vaxtdan madam Robinzonun salonuna müntəzəm olaraq gətməyə başladım. Bu salonun ziyarətçiləri sırasında o zamankı Fransanın məşhur alim və ədəblərindən Ernst Renan, Oppert, madam və müsüdə Delakrua kimi şəxsiyyətlər vardı. Ev sahibi məni onlara da təqdim etdi”. Gənc azərbaycanlı yenə də E.Renan və C.Darmstater vasitəsilə “La Nouvelle Revue” dərgisinin sahibi xanım Culyetta Adamlə tanış olmuş və ilk məqalələrini bu jurnalda çap etdirmişdi.

Əhməd bəy Parisdə türk inqilabi gəncliyinin nümayəndələri – Sultan İkinci Əbdülhəmidin əleyhdarları ilə yaxınlaşır, “İttihad və Tərəqqi” partiyasının gələcək liderləri ilə tanış olur. Fransa paytaxtında türk və fransız dillərində “Məşrutçilik” qəzetini nəşr edən Əhməd Riza bəy, göz həkimi doktor Esat Paşa və b. “gənc türklər” onun yaxın dostlarına və məsləkdaşlarına çevrilirlər.

1890-cı ildən başlayaraq Parisin “La Nouvelle Revue”, “La Revue bleue politique et litteraire”, “Journal des debats” kimi nüfuzlu nəşrlərində Əhməd bəy Ağaoğlunun İran və Azərbaycan haqqında, bu regionda yaşayan xalqların tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barəsində silsilə məqalələri çap olunur. Onun Qafqaz canişinliyinin mərkəzi Tiflisdə rus dilində çap olunan “Kavkaz” qəzeti və Bakıdakı “Kaspi” ilə sıx əməkdaşlığı da eyni dövrə – 90-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edir.

6

Parisdə Əhməd bəy Ağaoğlunun həyatında daha mühüm və yaddaqalan bir hadisə baş verir – o, İslam birliyi ideyasının təşəbbüskarı və qızğın tərəfdarı kimi tanınan, türk-Azərbaycan mənşəli filosof və mütəfəkkir Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olur. Əhməd bəy özü bu barədə yazırdı: “İslam aləminin mütəfəkkirlərindən Cəmaləddin Əfqani Parisdə olarkən mənim sadə evimi başqalarının zəngin saraylarından üstün tutmuşdu və həftələrlə bir yerdə qalmışdıq”.

Altı ilə yaxın davam edən Paris həyatından sonra Əhməd bəy Ağaoğlu 1894-cü ilin əvvəllərində atasının ölüm xəbərini alır və İstanbul üzərindən vətənə qayıdır. Osmanlı paytaxtında olduğu günlərdə o, dövrün maarif naziri Müniif Əfəndiyə və bir sıra tanınmış türk ziyalılarna təqdim edilir, birgə sözlərlə görüşməsi vacib olan işlər barəsində onlarla fikir mübadiləsi aparır, gələcək üçün planlar çızır. İstanbulda qalıb yaşaması və işləməsi ilə bağlı müəyyən təkliflər almasına baxmayaraq Əhməd bəy Ağaoğlu vətənə dönməyi daha üstün tutur.

Çünki burada onun altı illik Paris həyatı dövründə əldə etdiyi bilik və təcrübəyə böyük ehtiyac vardı...

3

Paris və İstanbul kimi dünya miqyaslı paytaxtlardan sonra o, ömrünün üç ilini zəngin mədəni-tarixi ənənələrinə baxmayaraq tipik əyalət şəhəri olan Şuşada keçirir. Hər vasitə ilə həmvətənlərini, həmyerlilərini bir araya gətirməyə, onların milli şüurunun, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik duyğularını canlandırmağa çalışır. Qərbin mütərəqqi ideyalarını Azərbaycan gerçəkliyinə tətbiq etməyə can atır və gördüyü işlərin müqabilində “Fərəng Əhməd” ləqəbini qazanır.

Ancaq yenidən Avropadan qayıtmış bu “fərəng” özlərini İslamın həqiqi biliciləri və təəssübkeşləri sayan həmyerlilərinə yeri düşdükcə müsəlman xalqlarının şərəfli tarixindən və İslamın böyük mədəni ənənələrindən dərs verməyi də yaxşı bacarırdı. Müasiri və qohumu, gələcəyin tanınmış tarixi romanlar ustası Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin xatırladığı kimi, “Əhməd bəy İslam və türk tarixinə hər kəsdən artıq vəqif idi... Məclisdə danışanda heç bir molla cəsarət edib onun fikirlərinə qarşı çıxıb bilmirdi. Əhməd bəy sərt və əsəbi bir adamdı, bilxassə bəylərin qudurğanlıqlarına dözməzdi. Onlarla bir məclisdə qarşı-qarşıya gəldimi, həmişə dalaşardı, həmişə də tapançasını hazır saxlardı”.

Böyük planlarla yaşayan Ə.Ağaoğlu Şuşa mühiti ilə məhdudlaşa bilməzdi. O, daha geniş fəaliyyət sahəsi arayırdı. Belə bir sahə mətbuat ola bilərdi. XIX yüzillikdə Bakıda çap olunan ilk və sonuncu mətbu orqanın – “Əkinçi” qəzetinin nəşri təxminən iyirmi il əvvəl dayandırılmışdı. Bu tarixdən sonra Azərbaycan ziyalılarının ciddi milli mətbuat yaratmaq təşəbbüsləri heç bir sərəmə verməmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlu da özünü bu sahədə sınamaq, Bakıya köçüb ana

7

dilində qəzet çıxarmaq istəyirdi. “Məşriq” adlanacaq yeni qəzet Rusiya imperiyasının türk-müsəlman xalqlarının problemlərini diqqət mərkəzində saxlayacaqdı.

XIX əsrin 90-cı illərində ana dilində qəzet çıxarmaq mümkün olmadı. Niyəti baş tutmasa da bu, Əhməd bəyin həmin dövrdə artıq Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzinə çevrilən Bakıya köçmək fikrinə təsir göstərmədi. Üstəlik, 1897-ci ildə o, məşhur Bakı zəngini və mesenat H.Z.Tağıyevdən “Kaspi”də əməkdaşlıq barəsində təklif aldı. Neft milyonçusu, özü savadsız olsa da, təbii ağıl və zəngin həyat təcrübəsi ilə millətin mədəni, siyasi və iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün mətbu tribunanın əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü.

Qəzet nəşrinə icazə almağın ciddi çətinliklərlə bağlı olduğunu anlayan H.Z.Tağıyev 1881-ci ildən Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetini mətbəəsi ilə birlikdə satın alaraq milli ziyahlarının ixtiyarına vermişdi. Tezliklə “Müsəlman “Kaspi”si” kimi məşhurlaşan bu nəşrin səhifələrində Azərbaycan gerçəkliyi ilə bağlı məsələlər daha önəmli yer tutmağa başladı. Onun ilk azərbaycanlı redaktoru sonralar Rusiya türklərinin görkəmli liderlərindən biri kimi tanınan Ə.Topçubaşov idi. H.Zərdabi, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, H.Mahmudbəyov, M.Şahtaxtinski, F.Köçerli, S.Vəlibəyov və s. tanınmış yazıçılar, müəllimlər, ictimai xadimlər “Kaspi”nin fəal müəllifləri sırasında yer almışdılar.

1897-ci ildə Bakıya köçən Ə.Ağaoğlu Ə.Topçubaşovla birlikdə “Kaspi”-nin faktiki redaktor və əsas müəlliflərindən biri kimi fəaliyyət göstərər, eyni zamanda Bakı Ali Ticarət Məktəbində fransız dili fənnini tədris edirdi. 1901-1903-cü illər arasında qəzetin demək olar ki, hər sayında onun biri-birindən aktual, maraqlı, düşündürücü, həm də əksər hallarda ictimai fikri hərəketə gətirən, oxucuları laqeyd buraxmayan məqalələri çap olunurdu. Yaradıcılığında geniş elmi erudisiyanı, zəngin tarixi bilikləri və jurnalist məharətini bacarıqla birləşdirən Ə.Ağaoğlu bu dövrdə islam birliyi və müsəlman xalqların ictimai tərəqqisi ideyasının qizğın tərəfdarlarından biri kimi çıxış edirdi. 1904-cü ildə “Kaspi” mətbəəsində onun “İslam və Axund” adlı sərt polemik ruhda yazılmış kitabçası çap olunmuşdu.

Ə.Ağaoğlu “Kaspi”də nədən yazırdı? Yəqin ki, “Nədən yazırdı?” – sualına cavab vermək daha asan olardı. Təbii ki, ilk yerdə doğma xalqın vəziyyəti, türk-islam dünyasının problemləri dayanırdı. Bəzi hallarda hətta arzu edilənin gerçək kimi qələmə verilməsinə baxmayaraq, Ə.Ağaoğlunun islam aləminin gələcəyi ilə bağlı əndişələri başa düşülən idi. O da XIX əsrin sonlarında Tiflisdə çıxan “Novoe obozrenie” qəzetinin səhifələrində islamın “qızıl dövrü” haqqında polemika açan və müsəlman dünyasını bürüyən problemlərin “həqiqi islama” qayıdışla aradan qalxacağına ümid edən digər Azərbaycan ziyahları kimi islam ölkələrindəki milli oyanış və siyasi canlanmanı böyük həyəcanla

izləyirdi. Həm də diqqətəlayiq cəhət budur ki, Əhməd bəy Ağaoğlu tədricən islam birliyi düşüncəsindən türk birliyi ideyasına doğru hərəket edirdi. Təsədüfi deyil ki, XX əsrin əvvəlində o, artıq türkçülüyn ideoloqlarından biri kimi tanınmış digər həmvətəni – Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə dünya türklərinin mədəni, mənəvi birliyi məsələlərinə daha sıx-sıx toxunur və bu birliyin gerçəkləşməsi yolunda yeganə müstəqil türk dövlətindən – Osmanlı imperatorluğundan çox şey gözləyirdi.

Əleyhdarlarının iddia etdikləri kimi, Ə.Ağaoğlu türklərin birləşdirilməsi məsələsində Osmanlı dövlətinin aparıcı mövqeyindən danışarkən qətiyyətlə türk sultanlarının müdafiəçisi və ideoloqu kimi çıxış etmirdi. O, hakim xanədanın deyil, rus, ingilis, italyan, fransız və s. yeni səlibçilərin əlində girinc olan türk-islam xalqlarının maraq və mənafeələrinin keşiyində dayanırdı. İşğalçılara müqavimət məqsədi ilə bu xalqların din, dil və etnik zəmində birləşməsi, vahid mənəvi, ideoloji və siyasi platformaya söykənməsi Əhməd bəy Ağaoğlunun türk birliyi ideyası ilə bağlı publisist yazılarının və çıxışlarının əsas ruhunu və mahiyyətini təşkil edirdi.

Ötən yüzilliyin başlanğıcında Ə.Ağaoğlunun diqqətini çəkən başqa bir mühüm məsələ müsəlman qadınların cəmiyyətdəki rolu, onların hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı idi. 1904-cü ildə Bakıda müəllifin rus dilində qələmə aldığı “İslama görə və islamda qadın” adlı bu gün də əksər islam ölkələri üçün aktualıq və əhəmiyyətini itirməyən kitabı çap olunmuşdu. Həmin əsər türk alimi Həsən Əli Edizin tərcüməsində 1959-cu ildə İstanbulda türk dilində nəşr edilmişdir.

Artıq “Kaspi”dəki fəaliyyəti dövründə Əhməd bəy Ağaoğlu Qafqaz Sensura Komitəsində “müsəlman mətbuatına” nəzarəti ələ almış erməni əsilli Qaraxanov və Kışmişev kimi senzorların “fəaliyyəti” sayəsində hakim dairələrə “qatı panislamist və pantürkist” kimi təqdim olmuşdu. Azərbaycan mətbuatına qənim kəsilən bu türk düşmənləri haqqında C.Məmmədquluzadə “Xatiratım”da yazırdı: “Yuxarıda adları zikr olunan Kışmişev və Qaraxanov senzorlar “Titlisski listok” qəzetində türk mətbuatı əleyhinə həmişə kampaniya aparırdılar. Və həmişə Rusiya hökumətinin nəzərinə bunu yetirmək istəyirdilər ki, Qafqazda cəmi türk ədib və jurnalistləri “pantürkistdirilər” və türk jurnalistləri Qafqaz camaatını islam bayrağının altına çəkmək istəyirlər və bu ittihadı-islam bayrağının da Osmanlı sultanının əlində olmasını arzu edirlər və buna da çalışırlar”.

Kışmişev və Qaraxanovun Qafqaz Sensura Komitəsinin sədri M.P.Qakkele, sonuncunun isə Qafqaz cəmiyyətinə ünvanladığı “məxfi məlumatlarda” mətbuat vasitəsilə ictimai fikirdə “panislamizm” və “türkçülük” ideyaları yayın Azər-

baycan yazıçı və jurnalistləri arasında “birincilik çələngi” istisnasız şəkildə Ə. Ağaoğluna verilir. Bu yolla onu qorxudub susdurmaq istəyirdilər.

1905-ci il inqilabı imperiyanın ucaqlarına da təsirsiz qalmamışdı. Çarizmin repressiya maşınının təzyiqlərinə baxmayaraq artıq milli oyanışın qarşısını almaq qeyri-mümkün idi. Belə bir şəraitdə Ə. Topçubaşov, Ə. Ağaoğlu və Ə. Hüseynzadə H.Z. Tağıyevin maddi yardımı və nəşirliyi ilə gündəlik “Həyat” qəzetinin nəşrinə icazə ala bildilər. “Əkinçi” ilə başlanan milli mətbuat ənənələri XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ziyalılarınun əksəriyyətini qısa bir zamanda öz ötrafına toplayan bu qəzetin simasında öz davamçısını tapdı.

“Həyat”ın nəşri ilə bağlı Ə. Ağaoğlunun həm populyarlığı, həm də problemləri qat-qat artmışdı. Rusdilli oxucular arasında yayılan “Kaspi” ilə müqayisədə “Həyat”ın auditoriyası daha geniş idi. Qəzet təkcə Qafqazda deyil, Volqaboyunda (yeri gəlmişkən, məşhur tatar şairi Abdulla Tukay “Həyat”a şeir həsr etmiş və uzaqgörənliklə ermənilərin bu qəzete düşmən kəsəcəklərini bildirmişdi), Orta Asiyada, İranda və Türkiyədə yayılırdı. “Həyat” geniş coğrafi məkanda yaşayan türk və müsəlmanların milli oyanışı ilə eyni vaxtda meydana çıxmış və bu oyanışın davamlı prosesə çevrilməsində mühüm rol oynamışdı.

“Həyat”a qarşı yönələn təzyiqləri çox gözləmək lazım gəlmədi. İlk sayının çıxmasından ay yarım sonra erməni senzorlarının təhriki ilə Sensura Komitəsinin sədri Qakkel nəşrin dayandırılması haqqında Qafqaz canişininə təkidli müraciətlər etməyə başladı. Sensura Komitəsi qəzeti və onun redaktoru Ə. Ağaoğlunu “panislamist ideyaların alovlu pərəstişkarı”, “bütün müsəlmanların xəlifəsi sayılan türk sultanının nüfuz və qüdrətinin artmasının tərəfdarı” kimi qələmə verirdilər. Digər tərəfdən, “Həyat” qatı islamçılıqda təqsirləndirilir və bu mətbu orqandakı antierməni təbliğatı nəticəsində (sanki erməni qəzetləri bütün bunlardan xali idi - ?!) Qafqazda müsəlman fanatizminin alovlanacağı, ermənilərə mifretin şiddətlənəcəyi iddia edilirdi. Ə. Ağaoğlunun “islamın təmizliyi və ilkinliyini qorumaq” üçün “çarizmə və ruslara qarşı barışmaz mövqedə dayandığı” ayrıca vurğulanırdı.

Bu böhtan kampaniyası təsadüfi deyildi. Artıq ayıq ermənilər Əhməd bəy Ağaoğlunun hətta təkbaşına belə ciddi qüvvəyə çevrildiyini, xalq arasında böyük nüfuz qazandığını, sözünün və səsini eşidildiyini görürdülər. Ona görə də, ictimai-siyasi fəaliyyət üçün daha geniş imkanlar yarandığı 1905-ci ildən etibarən erməni-rus alyansı və onların, təəssüf ki, azərbaycanlılar içərisində də təsadüf olunan tək-tük dəmtutanları Ə. Ağaoğlunu “zərərsizləşdirmək” üçün əvvəlkindən daha artıq qüvvə və enerji ilə çalışır, müxtəlif yollara baş vururdular.

Hətta aradan 80 il keçəndən sonra da erməni millətçiləri Əhməd bəy Ağaoğlunun adı gələndə kin və qəzəblərini gizlədə bilmirlər. Məsələn, sovet dövrü erməni revanşizminin ideoloqlarından biri olan C. Kirakosyan 1986-cı ildə Yerevanda çap etdirdiyi “Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında” adlı haşdan-

başla tarixin erməni ruhunda təftişi ruhlu kitabında yazır: “Qafqazda millətlər-arası zəmində baş verən qırğının əsas təşkilatçılarından biri, şuşalı Əhməd bəy Ağayev erməni ailələrinin pərən-pərən salınması, ermənilərin məqsədyönlü şəkildə türklər arasında sепələnməsi, onların millət kimi məhv edilməsi ideyasının tərəfdarı idi”.

Həm də C. Kirakosyan Ə. Ağaoğluna qara yaxmaqda nə birinci, nə də sonuncu erməni idi. 1910-cu ildə E. Ter-Qriqoryan adlı müəllifin “Alov və qılınc” adlı pyesi çap olunmuşdu. Bədnam “Ocaq”ın proobrazı adlandırıla biləcək həmin kitab az sonra ermənipərəst-şərqşünas Y.A. Vcselovskinin redaktəsi altında rus dilində də nəşr edilmişdi. Pyesin əsas qəhrəmanları Şükür ağa adı ilə təqdim olunan Əhməd bəy Ağaoğlu, Hacı Əhməd ağa adı ilə təqdim olunan H.Z. Tağıyev və Mirzə Cabbar ağa adı ilə təqdim olunan Mirzə Şerif Mirzəyevdir. Sonuncu şəxs 1906-1917-ci illərdə Qafqaz Sensura Komitəsinin Şərq dilçiləri senzoru olmuş, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş Mətbuat İdarəsinə rəhbərlik etmişdi.

Pyesdə Şükür ağa - Əhməd bəy Ağaoğlu qatı islam təəssübkeşi, rusların barışmaz düşməni, bütün xristianlara, ilk növbədə isə ruslara və ermənilərə qarşı cahad ideyasının müəllifi kimi təqdim olunur. O öz məqsədini həyata keçirmək üçün Bakı milyonçusu Hacı Əhməd ağanın (H.Z. Tağıyev) maddi, sensor Cabbar ağanın (M.Ş. Mirzəyev) isə administrativ imkanlarından yararlanmağa çalışır. “Ocaq” müəllifi kimi sələfi də erməniləri “böyük qurbanlar bahasına islam təhlükəsinin Rusiyada və Avropada yayılmasının qarşısını alan qüvvə” kimi təqdim edirdi.

1988-ci ildən etibarən Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlər, torpaqlarımızın işğalı, tarixi abidələrimizin, şəhər və kəndlərimizin dağıdılması, insanların yalnız milli və dini mənsubiyyətə görə terror və təzyiqlərə məruz qalması 1905-ci il fenomenini - Rusiya imperiyasının sonunun başlanğıcı olan həmin dövrü daha yaxşı dərk etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu həmin vaxt idi ki, H. Zərdabi milli mövcudluq savaşından - “zindəganlıq davasından” qalib çıxmaq üçün xalqı elmə, maarifə yiyələnməyə çağırırdı. O, təbiətdə və cəmiyyətdə əbədi mübarizə getdiyini xatırladaraq yazırdı ki, “bu zindəganlıq davasını da həmişə insan biri-biri ilə edir. Keçmişdə insan vəhşi halında olan zaman bu davanı yumruq, sille, sonra qılınc, qalxan, dəxi sonra tüfəng və qeyri əsləhələr ilə edirdi. Elə ki sonra vurmaq, öldürmək nəhy oldu, insan zindəganlıq davasını ağıl ilə edir. Hər kəsin ki ağıl çoxdur, qanacağı artıqdır, bu zindəganlıq davasında düşməne fəiq gəlir. Çünki ağıl və qanacağı artıq olmağı elm təhsil etmək ilədir, ona görə də biz müsəlman qardaşlarımıza “oxuyun, elm təhsil edin!” - deyəndə zikr olunan zindəganlıq davasından ötrü deyirik ki, bu davada müsəlman qardaşlarımız məğlub olub, axırda puç olmasınlar...”

Şübhəsiz, bu davadan qalib çıxmaq üçün ilk növbədə milli inkişafın ideologiyası hazırlanmalı idi. 1905-ci il Azərbaycanında isə milli birlikdən daha çox

dini birlikdən danışmaq mümkün idi. Başqa sözlə desək, azərbaycanlılar özlərini türkdən (millətdən) daha çox müsəlman (ümmət) kimi tanıyırdılar.

Bu yanlış təsəvvürü aradan qaldırmaq yolunda ilk təşəbbüslər hələ XIX əsrin sonlarında göstərilmişdi. Məsələn, ümumən amorf nəşr olan “Kəşkül” məcmuəsindəki bir yazıda özünü sadəcə “müsəlman” hesab edən azərbaycanlının din baxımından islam ümməti, dil və milli mənsubiyyət baxımından isə türk olduğu vurğulanırdı. XX yüzilliyin əvvəllərində isə Əhməd bəy Ağaoğlu və əqidə dostları bu istiqamətdə daha fəal mövqə tutur, daha ardıcılıq və inadla işləyirdilər.

“Həyat”ın ilk sayındakı proqram seçiyəli məqaləsində Ə. Ağaoğlu etnik mənsubiyyətini dərk edən və milli sərvətlərinə sahib çıxan Azərbaycan türklərinin islami dəyərlərə də sadıq qalacaqlarını bəyan edirdi: “Əgər biz irəliləmək və həyatı birliyə malik bir millət olmaq istəyiriksə, biz hər şeydən öncə müsəlman olaraq qalmalıyıq. Bizim irəliləmək istəyimiz, həyat şərtlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində olan səylərimiz islam qanunlarına vəbəstə olaraq əldə edilə bilər”.

Ə. Ağaoğlunun fikrincə, milli kimliyini dərk etməyən, tarixi irsinə sahib çıxmayan xalq yalnız dini mənsubiyyətə əsaslanmaqla mövcudluğunu sübut edə və qoruyub saxlaya bilməz. Bu mənada mənsub olduğu xalqın milli özünüdərkinə və oyanışına yardım Ə. Ağaoğlunun ictimai-siyasi və publisist fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Onun fikrincə, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ziyalıların və cəmiyyətin qarşısında dayanan ən mühüm vəzifə idi.

Yenə də 1905-ci ildə müəllif “Kaspi”dəki məqalələrinin birində eyni məsələyə toxunaraq yazırdı: “Bütün bu toplum (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur – *V.Q.*) yalnız dini bir toplum olmayıb, eyni zamanda etnik bir varlıqdır. Çünki bütün Rusiya müsəlmanları, kiçik bir istisna ilə böyük türk-tatar irqinə mənsubdurlar, vahid ümumi dildə danışır və eyni inancları paylaşırılar”.

Əhməd bəy Ağaoğlunun nəşirliyi, redaktorluğu, fəal müəllifliyi ilə çıxan “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetləri də hər şeydən öncə həmin məqsədə – Azərbaycan türklərində sağlam milli hisslərin tərbiyə olunması və onların öz gələcək tələləri uğrunda mübarizəyə hazırlanması ideyasına xidmət edirdi. Bu mətbu orqanlar içərisində Ə. Ağaoğlunun artıq müstəqil nəşr etdiyi “İrşad” xüsusi yer tuturdu. Dövrün M.Ə. Sabir, N. Vəzirov, A. Səhhet, M.Ə. Rəsulzadə, N. Nərimanov, Ə. Hüseynzadə, Ö. F. Nəmanzadə, S. M. Qenizadə, A. Sur, F. Köçəri, Ü. Hacıbəyov kimi müqəddir qələm sahibləri “İrşad”ın ətrafına toplaşmışdılar.

Milli mətbuatın yeni mərhələyə qədəm qoyduğu, qəzet və məcmuələrin sayının artdığı bir şəraitdə Əhməd bəy Ağaoğlu “İrşad”ı ümummilli nəşrə çevirmək, onun vasitəsilə Azərbaycanın hər kəndinə, hər məhəlləsinə maarif işığı, mədəniyyət nuru yaymaq, həmvətənlərini qəflət yuxusundan oyatmaq istəyirdi.

Bu qəzetin 1905-ci ildən sonra Azərbaycan mətbuatına gətirdiyi yenilikçi ruh, ictimai bərabərlik ideyaları və maarifçi fikirlər eyni qayə və amala satirik

güclü vasitəsilə xidmət edən “Molla Nəsrəddin”in diqqətindən yayınmamış və onun təqdirini qazanmışdı. Ədəbiyyatşünas-alim Əziz Mirzəmədovun belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, “Əhməd bəy Ağayev “İrşad”da özünün bütün jurnalistik məharətini, şərqşünaslıq biliyini, siyasi mütəfəkkir simasını nümayiş etdirmişdi”.

“Hər millət edir səhəfyi-dünyadə tərəqqi...” – deyən böyük Sabirin ardınca Ə. Ağaoğlu da görürdü ki, “...qonşularımız yanı-başımızda gündən-günə tərəqqi və teali edir; ermənilərin, gürcülərin, müsəvilərin, bəxəsus rusların təmimi-məarifə hümmətqūzar olan cəmiyyətləri sayəsində ziyayi-məarif köylərdəki külbənişin köylülərin pəncərələrindən içəri girdiyi ruzi-rövşəndə bizim köylülərimiz, şəhərnəşinlərimiz də məhəlli bir zülməti-əbədiyi-cəhl ələmində məhv olub gedirdi”. Və buna görə də qəzet redaktoru – jurnalist Ə. Ağaoğlu milli maraqların müdafiəsi naminə bəzən özünə birbaşa dəxli olmayan problemlərlə də uğraşırdı. Məsələn, 1905-ci ildə milli burjuaziyanın maraqlarını müdafiə etmək, Bakının neftli torpaqlarının xarici konsessiyalara verilməsinin qarşısını almaq üçün iki dəfə Peterburqa getmiş, Rusiya imperatoru II Nikolayın qəbulunda olmuşdu.

O, 1905–1907-ci illərdə Rusiya müsəlmanlarının Nijni-Novqorod və Moskvada keçirilən I-III qurultaylarının təşkilatçılarından biri olmuşdu. Qurultayda imperiyadakı türk-islam toplumunun hüquq və mənafeələrini müdafiəsi istiqamətində ozmkarlıq göstərənlərin ön sıralarında yenə də Ə. Ağaoğlu gəlirdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1905–1906-cı illərdə ermənilərin Qafqazda törətdikləri qanlı qarşıdurmalar zamanı meydana çıxan münafişələri nizamə salmaq məqsədi ilə Tiflisə, Qafqaz canişini İ. I. Vorontsov-Daşkovun yanına göndərilən doqquz nəfərlik nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri olmuş və ermənilərlə danışıqlar zamanı Azərbaycan tərəfin əsas söz dəyəni, ittihamçı qismində çıxış etmişdi.

Məhz bu məsələdə Əhməd bəy Ağaoğlunun təbiətindəki mübarizlik, şərə qarşı barışmazlıq, cəsarət və qətiyyət bütün kəskinliyi ilə üzə çıxmışdı. Millətin həqiqi liderlərə, söz deməyi və iş görməyi bacaran insanlara ehtiyacı yarandığı məqamlarda o, heç zaman yaxasını kənara çəkməmişdi. Bu baxımdan onun 1906-cı ilin fevralında Qafqaz canişininin sədrliyi ilə keçirilən erməni-müsəlman Sülh danışıqlarında rolunu üzərində bir qədər geniş dayanmaq yerinə düşərdi...

Qafqaz canişininin sədrliyi, azərbaycanlı və erməni nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə Tiflisdə keçirilən həmin danışıqların stenogramı ilə ümumi tanışlıq “Tarix özünü təkrar edir” – deyiminin həqiqətə uyğunluğunu bir daha təsdiq-

ləyir. Çünki aradan təxminən 85 il keçəndən sonra bizim nəsil də eynitipli “danışqlar prosesinin”, eyni “sülhyaratma missiyasının” şahidi oldu. Lakin onu da gördük ki, “mənfur çar rejimini” beynəlmiləlçi “xalq hakimyyəti” əvəz etsə də, imperiyanın azərbaycanlılara münasibətində əsla dəyişiklik baş verməyib. Deyişən yalnız zaman, məkən, icraçılar və iştirakçılar idi. Sadəcə, canişin sarayı Kremllə, qraf İ.İ. Vorontsov–Daşkov isə Baş katib M.S. Qorbaçovla əvəz olunmuşdu...

1906-cı il danışqlarına qayıdaq. İki qonşu icma nümayəndələrinin görüşündə münaqişədən daha çox ziyan çəkmiş azərbaycanlıları Ə. Ağayev, Ə. Topçubaşov, İ. Vəkilov, doktor Q. Qarabəyov, Ə. Xasməmmədov, A. Ziyatxan və b. erməni tərəfini isə “Mşak” qəzetinin baş redaktoru Kalantar, arximandrit Muradyan, doktor Stepanov, Xatisov, Muşekyants, Arutyunov, Taqionosov, Ter-Avanesov və b. təmsil edirdilər. Qafqaz canişini Vorontsov–Daşkov, onun müavinləri Sultan Kırım–Girey, general Malama, Tiflis, İrəvan, Gəncə qubernatorları və digər yüksək çinli çar məmurları isə tərəflər arasında ünsiyyət qurmaq və münaqişəni aradan qaldırmaq məqsədi ilə vasitəçilik missiyasını öz üzərlərinə götürmüşdülər.

Azərbaycan tərəfi tanınmış ziyalı və ictimai-siyasi xadimlərdən təşkil olunsada, “birinci skripka”, şəksiz ki, Əhməd bəy Ağaoğlu idi. O, fevralın 20-dən 28-nə qədər davam edən bütün iclaslarda əsas sözcü olmuş, ermənilərin bütün iddialarına cavab verməyi öz üzərinə götürərək onları əsaslı dəlillərlə puça çıxarmışdı. Danışqların ilk günü erməni mövqeyini, sonralar – 1918-ci ildə Ermənistanın ilk baş naziri olacaq Xatisov, Azərbaycanın mövqeyini isə Ə. Ağaoğlu açıqlamışdı.

Canişinin müavini general Malamannın sədrliyi altında keçən altıncı iclasda o, Cənubi Qafqazın hər yerində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı erməni terrorunun geniş vüsət aldığı, rus idarəçilərinin isə belə bir vəziyyətdə bəzən təhrikçi, bəzən də seyrci mövqe tutduqlarını nəzərə çatdıraraq deyirdi: “Bir adamı, bir qulluqçunu öz millətinə xidmət etməyə və ya öz insafına görə iş görməyə qoymayıb vicdansızlığa, ədalətsizliyə dəvət edən terror davam edərsə, bizim vilayətdə nə hürriyyət, nə ədalət, nə də bərabərlik əmələ gələ bilər. Hal-hazırda qulluqçuların (rus məmurları nəzərdə tutulur – V.Q.) çoxu, bəlkə də hamısı boyunlarını alçaqcasına terror dəstələrinin qarşısında əyib, ancaq onlara xoş gələn işlər tutub bu tərəfə hər cür cövr, zülm, sitəm, sonsuz cəfalar etməkdədir”.

Ə. Ağaoğlu azərbaycanlı əhali adından çar məmurlarına və ermənilərə sərt mesaj göndərməyi də unutmamışdı: “Biz müsəlmanlar bu halətə davam etməyəcəyik və aşkar deyirik ki, hərğah işlər belə gedərsə, nə qədər Qafqazda belə terror dəstələri hökm edərsə, Qafqazda əsəyiş və təhlükəsizlik bərpa olunmayacaqdır. Biz sülh xatiri üçün məclisin diqqətini bu nöqtəyə cəlb edir və deyirik ki,

Qafqazda olan mənəb sahtibləri və hakimlərin çoxu erməni terrorundan qorxub ədalət ilə, insaf ilə iş görmürlər”.

Ona görə də Ə. Ağaoğlu Qafqaz canişini qarşısında məsələni tələb şəklində qoyurdu: “İndi ki belədir, indi ki bir müsəlləh partiya on beş ildən bəridir təşkil olunub və hökumət adamları bunu bilib də nöinki əlac etməyir, bəlkə onlarla həməqədirdirlər, bizim istər hökumətdən, istərsə də ermənilərdən belə bir partiyanın aradan götürülməyini təmənnə etməyimiz faydasızdır. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı etməliyik. Bizim də gərəkdir mükəmməl və müsəlləh partiyalarımız olsun. Bir hökumət ki, bir tərəfdən belə işlərə dözü, gərəkdir o biri tərəfdən də dözsə...”

Bu sülh müzakirələrinin stenogramını 1911-ci ildə çap olunmuş “Qanlı sənələr” kitabına daxil edən M.S. Ordubadi Ə. Ağaoğlunun nitqlərindən birinin mətnindən sonra kitabın haşiyəsində diqqəti çəkən bir qeyd yazmışdı: “Söz bura çatanda cənab Əhməd bəyin başı gicəlib oturur yere, onu aparırlar sarayın bir otağına, bir az keçdikdən sonra özünə gəlib məclisə daxil olur... Cənab Əhməd bəyin milləti uğrunda bu qədər cidd-cəhdlə çalışdığı görünə onun nə dərəcədə millətsevər olduğu hamıya məlum olar. Burasını da söyləyərim ki, Əhməd bəy cənabların bu qədər çalışmasına millətimizdən bir çox razılıq edilsə də, yəne də haqqınca olmayıb yüzdən bir haqqına riayət edilmişdi. Bu isə hələ də millətimiz arasındakı gəcəquşularının (yarasaların) vəucudu ilədir”.

1905-ci ilə qədər daha çox “söz adamı” kimi tanınan Əhməd bəy Ağaoğlu “zamanın dəyişdiyini”, ermənilərin xəbis niyyətlərini artıq siyasi təşkilatlar və silahlı dəstələr vasitəsilə həyata keçirdiklərini görürək adekvat qərar qəbul etdi. Qılıncı gələn qılıncdan ölməli idi. Quldurları onun öz dilində danışmaq lazımdı. Xalqı təşkil etmək, silahlandırmaq, ona şərəf və namusunu, evini və yurdunu əldə silah qorumağı öyrətmək lazım idi. Bu işlərin öhdəsindən yalnız qəzetlərdə məqalələr yazmaq gəlmək mümkün deyildi. Mütəlak siyasi qurumlar yaratmaq, xalqı onların ətrafında toplamaq, birliyə nail olmaq tələb edilirdi.

Bu məqsədlə Ə. Ağaoğlu, doktor K. Məhmandarov, Ə. Rəfibəyov, B. Cavanşir və b. fəal iştirakı ilə 1906-cı ildə “Difai” partiyası yaradıldı. Sovet nəşrlərində bir qayda olaraq “burjuva-mülkədar ziyalıların, tacirlərin, qismən də bəylərin əksinqilabi millətçi partiyası” adlandırılan, “müsəlmanları daşnakların həmlələrindən qorumaq pərdəsi altında millətçilik ideyalarını yaymaqda” təqsirləndirilən “Difai” esliyə həmin çətin dövrdə Azərbaycan türklərinin milli varlığını, şərəf və ərəqətini qoruyan, onların imperiya zülmünə və erməni terroruna qarşı müqavimətini təşkil etməyə çalışan ilk siyasi təşkilat idi.

Özünü “Qafqaz Ümummüsəlman Müdafiə Komitəsi” adlandıran “Difai”nin programında (“İrsad” qəzetinin 1906-cı il 213-cü sayında çap edilmiş bu sənədin müəllifi Ə. Ağaoğlu idi) xalqı fəlakətli vəziyyətdən qurtarmaq üçün iki yol təklif olunurdu: maariflənmək və qüvvətlənmək! Fəlakətin isə üç əsas istiqə-

məti göstərirdi. Bunlar Azərbaycan xalqının iradəsi ziddinə cəlb olunduğu erməni-müsəlman konfliktini, xalq kütlələrinin mütləq əksəriyyətinin cəhəlet və nadanlıığı, milli mühitin əksər dəyərlərinin ifrat tənəzzülə uğraması idi.

Əhməd bəy Ağaoğlunun cinayətə rus-daşnak alyansına nifrəti ilə milli hisslərdən məhrum, yalnız öz faydasını güdən "müsəlman başbilenlərinə" qəzəbi eyni idi. O yazırdı ki, "müsəlman cəmiyyətinə liderlik niyyətində olanların" bir-biri ilə düşmənçiliyi, intriqa xəstəliyi, hər yerdə və hər şeydə öz faydalarını güdmələri, xalqdan ayrı düşmələri, yerliçilik və tayfabazlıq azarına mübtəla olmaları son nəticədə millətin deqradasiyasının və məğlubiyyətinin əsas amillərinə çevrilmişdir. Onlar maarifin qarşısına sədd çəkməklə, şəxsi varlanmaq ehtirasına qapılmaqla, yaxınlaşan təhlükədən yalnız özlərini qorumaq haqqında düşünməklə xalqı fəlakət önündə tək və əliyalın qoymuşlar. Onlar ölkədə tayfabazlıq, quldurçuluq, kəshakəs, aparhaapar əhvali-ruhiyyəsi yaratmışlar. Nəticədə başqa xalqlar inkişaf və tərəqqi yoluna qədəm qoyduğu, daha yaxşı gələcək uğrunda mübarizəyə qalxdığı zamanda Azərbaycan türkləri ikiqat təhlükə altına düşmüşlər. Onların milli varlığını bir tərəfdən ermənilər, o biri tərəfdən isə öz qaçaq-quldurlarımız, öz silah və at oynadanlarımız təhdid edirlər". Yüz il bundan əvvəl deyilmiş bu həqiqətlər, təəssüf ki, günümüzdə də aktual səslənməkdədir. Belə çıxır ki, böyük Sabir demişkən, "əvvəl nə idikse, yenə biz şimdiki hamanız..."

Xalqın və ölkənin taleyi üçün son dərəcə dağıdıcı olan bu proseslərlə mübarizədə Ə.Ağaoğlunun yalnız bir silahı var idi. Bu da onun susmayan, heç bir mənəb və pulla alınmayan, kompromisə getməyən qələmi idi. Məslək dostu Yusif Akçuranın da etiraf etdiyi kimi, "ümumiyyətlə, Əhməd bəy asan və çox yazı bilmək kimi fəvqəladə bir istedadla malik idi. Türkcə, rusca, fransızca məqalələrini eyni asanlıqla və həvəslə yazırdı. Maraqlıdır ki, o, farsca da məqalələr yazmışdı. Özü də bir dəfə etiraf edib demişdi ki, həyatım boyu yazdığım məqalələr hamısı bir araya toplansa, Bakıdan İstanbula qədər uzanan geniş bir yol ortaya gələ bilərdi".

6

İş elə gətirdi ki, məqalələrindən düzəltdiyi bu xəyali yol Əhməd bəy Ağaoğlunun özünü Bakıdan İstanbula gətirdi. Birinci rus inqilabının liberal ab-havası irtica ilə əvəz olunmuşdu. Bütün sahələrdə, ilk növbədə isə milli məsələlərdəki prinsipliliyi və barışmazlığı ilə özünə çoxsaylı düşmənlər qazanan Əhməd bəy bunu daha aydın hiss edirdi. Onu hər vasitə ilə sıxışdırır, təqib edir, cəmiyyətdən və mətbuatdan uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. 1908-ci ildə isə Bakının İctimai Yığıncaqlar Salonunda (indiki Filarmoniya binası – V.Q.) Əhməd bəy Ağaoğlunu muzdlu tutulmuş qoçulara döydürmək üçün təşəbbüs də göstərilməmişdi.

Sonralar müəllif həyatının bu çətin günlərini xatırlayaraq yazırdı: "Şiddətli təqib edilənlər arasında idim. İş elə dərəcəyə çatmışdı ki, artıq daha izzəti-

nəfsimin deyil, ailəmin də sakitliyi və salamatlığı təhlükə altına düşmüşdü. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuşdu. Tamdığım bozi şəxslər iş başına gəlmişdilər. Digər tərəfdən, Qafqaz canişini Vorontsov-Şaşkov məni necə olursa olsun həbs etdirib sürgünə göndərməyə əmr vermişdi. Bunu öyrənən kimi mən dərhal qaçıb aradan çıxmaq planı qurdum və 1908-ci ilin sonlarına doğru İstanbula gəldim".

Əslində, Əhməd bəy xatirələrində Türkiyəyə mühacirətinin tarixi ilə bağlı kiçik yanlışlığa yol vermişdi. O, İstanbula özünün yazdığı kimi, 1908-ci ilin sonlarında deyil, 1909-cu ilin ortalarında gəlmişdi. Bunu mühacirətə yola düşəno qədər redaktoru olduğu "Tərəqqi" redaksiyasına göndərdiyi 28 iyun 1909-cu il tarixli məktub da təsdiq edir. Həmin məktubda deyilirdi: "Bu gün İstanbula azim oldum. Səfərimin nə qədər çəkcəyini indidən təyin edə bilmərəm. Fəqət qarelərdən və ümumən o kəslərdən ki, idarə ilə əlaqədar bulunurlar və yənkə bulunmaq istəyirlər, təvəqqe edirəm ki, bəndə övdət edincəyə qədər əvəzime müvəqqəti olaraq müdir təyin edilən Üzeyir bəy Hacıbəyov cənablarına müraciət etsinlər".

Təbii ki, milli mübarizənin vüsət aldığı, həqiqi qələm mücahidlərinə və ictimai xadimlərə daha çox ehtiyac duyulduğu bir zamanda Əhməd bəy Ağaoğlu kimi qüdrətli şəxsiyyətin Azərbaycandan uzaqlaşdırılması həmin mübarizəyə və onun ideallarına zərbə idi. Hər dəfə yerində və sətliklə susdurduğu opponətləri bu məcburi mühacirətdən sonra xeyli fəallaşmışdılar. Belələrinə cavab verən Ü.Hacıbəyov "Tərəqqi" qəzetində yazırdı: "Əcəba, Əhməd bəy nə iş görübdür ki, ondan camaata zərər gəlsin? Əhməd bəy o adamlardan deyilmi ki, camaatın ən müşkül və qorxulu bir halında, yəni erməni-müsəlman cəfəci-mənhəsəsində mərdü mērdanə döşünü gərīb qılıncdan kəskin bir müəssir qələmlə üzərimizə olan hücumları dəf edirdi. Bu yolda onun tək bir nəfər də olsun köməkçisi yox idi..."

Əhməd bəy Ağaoğlu çar Rusiyası şəraitində moruz qaldığı siyasi və mənəvi təqiblərdən pənah gətirdiyi yeni vətəninə – Türkiyədə də hər şeyi yenidən başlamağı oldu. Onun İstanbula gəldiyi vaxt 700 illik tarixi olan Osmanlı imperatorluğu artıq qürubuna yaxınlaşırdı. Anadolu öz tarixinin böyük dəyişikliklər ərəfəsindəki mürəkkəb dövrünü yaşayırdı. Gənc türklər inqilabı türklük yolunda çalışmaq istəyənləri dünyanın hər yerindən İstanbula çəkib gətirirdi. Türklük uğrunda gələcək mübarizənin buradan başlayacağı artıq heç kəsə sirt deyildi.

Beləliklə, 1909-cu ildən Ə.Ağaoğlu İstanbul sakini olur. XX əsr türk siyasi, mədəni, ictimai və elni heyətində fəal və əhəmiyyətli rol oynayan, türk mədəniyyətinə böyük töhfələr verən Ağaoğlular ailəsinin Türkiyə bioqrafiyası başlanır. O, ilk vaxtlar maarif müfəttişi kimi fəaliyyət göstərir, sonra Süleymaniyyə kitabxanasının müdiri təyin olunur. Eyni zamanda İstanbul Darülfünununda rus dili və ədəbiyyatı, türk-moqol tarixi fənlərini tədris edir.

Türklük düşüncəsinin hakim olduğu hürri məmləkətdə, dostları və hemfikirləri arasında Əhməd bəy Ağaoğlu qəzetçilik fəaliyyətini daha da genişləndirir. Məqalələri "Sirati-müstəqim", "İslam məcmuəsi", "Haqqa doğru", "Hikmət", "Türk yurdu", İstanbulda fransızca çıxan "Le Jeune Turk" kimi qəzet və dergilərdə çap olunur. 1912-ci ildə "öz qəzetini" – "Tərcümani-həqiqət"i nəşr etməyə başlayır. Ə. Hüscynzadə, Z. Göyalp, Y. Akçura, H. Sübhü, M. Ə. Yurdaqul və b. əqidə dostları ilə birlikdə türkcülüyn elmi-nəzəri əsaslarının hazırlanması ilə məşğul olur. Türkcülük ideyalarını yayan "Türk ocağı"nın (1911) dörd qurucusundan biri olur.

Ə. Ağaoğlunun geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti yeni vətəndə diqqətdən kənarda qalmır. Mühacirət həyatının üçüncü ilində o, Afyon-Qarahisardan Osmanlı Məclisi-Məbusanına – parlamentə deputat seçilir. Türkiyədən Rusiyanın türklər yaşayan bölgələrinə müəllimlər göndərilməsi işinin təşkilatçılarından biri kimi tanınır. 1915-ci ildə o, Rusiyadakı qeyri-rus xalqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycan təmsilçisi kimi çıxış edir. 1917-ci ildə Ə. Hüseyinzadə, Y. Akçura və Ə. İbrahimovla birlikdə Rusiya imperiyasındakı türk-müsəlmanların hüquqlarının tapdanması, dini və milli zəmində mürəz qaldıqları təzyiqlərlə bağlı ABŞ prezidenti Vudro Vilsona ünvanlanmış kollektiv müraciəti imzalayır.

Əhməd bəy Ağaoğlu vətənə təxminən on il davam edən ayrılıqdan sonra 1918-ci ilin iyununda, Türkiyənin Qafqaz ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi qayıdır, türk komandanlığı ilə Azərbaycan hökuməti arasında meydana çıxan mübahisəli məsələlərin həllində yardımçı olmağa çalışır. Vaxtın namünasibliyinə baxmayaraq müvəqqəti paytaxt Gəncədə yalnız iki sayını çıxarmağa imkan tapdığı "Türk sözü" adlı qəzet təsis edir.

Burada ilk Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilir. Zəngin siyasi təcrübəsi və geniş əlaqələri onu siyasi proseslərin mərkəzinə çəkir. Ənzəlidəki ingilis işğal qüvvələrinin komandanlığı ilə danışıqlar aparmaq üçün İrana gedən nümayəndə heyətinə başçılıq edir. Daha sonra bu qüvvələrin komandanı general Tomsonu Bakı limanında qarşılayır və britaniyalılarla Azərbaycan hökuməti arasında etimad yaradılmasına çalışır. Bu arada İstanbulda evinin yanması, ailəsinin çətin durumda qalması xəbərini alıb müvəqqəti Bakını tərk etsə də, tezliklə geri dönr.

1918-ci ilin dekabrında Parlament Ə. Ağaoğlunu Ə. Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Paris Sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edir. Heyətin yola düşdüyü gün onun Bakı dəmiryol vağzalında söylədiyi emosional və həyəcanlı nitq insanları diqqətə gətirir. Müttəfiq dövlətlərin süni surətdə yaratdıqları viza problemi ucundan Azərbaycan heyəti bir müddət İstanbulda qalmalı olur.

Səfər ərzində Əhməd bəy yeni ədalətsizliklə üz-üzə gəlir. Müttəfiq dövlətlərin İstanbuldakı işğal qüvvələri onu "gənc türklərlə" əməkdaşlıqda və

kütləvi erməni qırğınlarının təşkilində təqsirləndirilərək həbs edir. Bu zaman Azərbaycan Parlamenti tərəfindən Versal Sülh konfransına göndərilməsi ilə bağlı general Tomsonun zəmanət məktubuna da məhəl qoyulmur.

Həbs olunması ilə həyatının yeni və məşəqqətli bir dönməni başlanır. Şəxsi xarakterli çətinliklər onu qorxutmur. Əhməd bəy İstanbulda taleyin ümidinə buraxdığı ailəsi üçün narahatlıq keçirir. Lakin onun nəzərində məşəqqətlərin ən böyüyü sözlünə, qələminə, mübarizəsinə daha çox ehtiyac duyulduğu bir vaxtda həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə gedən proseslərə seyrçi qalması idi.

7

Əhməd bəy Ağaoğlu 1919-cu ilin mayında "İttihad və Tərəqqi" partiyasının tanınmış üzvləri ilə birlikdə Böyük Britaniyanın nəzarəti altındakı Malta adasına sürgün edilir. O, İstanbulu işğal etmiş Britaniya qüvvələrinin özbaşınalığına qarşı ilk gündən koskin etirazını bildirir. Türk diplomatı və tarixçi Bilal Şimşirin yazdığı kimi, "...Ağaoğlu lütf deyil, haqq arayır və ingilislərin ikiüzlülüynü irəli sürürdü. İngilislər açıqdan-açığa bu sərt adamla mübahisəyə girişmişdilər. Haqqında gizlindən-gizlinə saxta qovluq hazırlamağa başlamışdılar".

Böyük Britaniya ədliyyə nazirinə, lordlar palatasının sədrinə və b. ünvanladığı məktublarda Ə. Ağaoğlu qətiyyətlə əfv və aman diləmədiyini, yalnız haqq və ədalət aradığını bildirdirdi: "Lütf, ya da əfv istəmirəm. Ədalət istəyirəm. Bir məhkəmə önünə çıxarılmamağımı və bu məhkəmənin qərarına boyun əyməyi öncədən qəbul edərdim. İngilislər dünya miqyasındakı gücləri ilə mənim kimi bir çox müdafiəsiz insanları əzə bilirlər. Lakin bu İngiltərənin şöhrətinə nə əlavə edəcək?" – deyə hiddətlə soruşur. "Bütün bunları sizdən mərhəmət diləmək üçün söyləmirəm. Xeyr! Mərhəmət, ya da bağışlanmağı əsla qəbul etmərdim. Mən ədalət istəyirəm!" – deyə üsyan edir, haqq səsinə ucaldırdı.

Biri-birini təqib edən çətinliklər, məhrumiyətlər Əhməd bəyi həyatının bu keçməklərlə dolu anlarında da ruhdan salmır: "Allah məmləkətimizin və millətimizin axırını yaxşı cəsin. Bu acılar unudular", – deyə Maltadan heyət yoldaşı Sitarə xanıma göndərdiyi məktublarda onu dözümlü və dəyanətli olmağa çağırır.

Nəhayət, 1921-ci ilin mayında iki ildən artıq davam edən sürgün həyatı başa çatır. Malta məhbuslarını azadlığa aparan gəmi İtaliya sahillərinə yan alır. Artıq Azərbaycanda müstəqil sovet respublikasının qurulduğunu və yeni dövlətin başında yaxından tanıdığı N. Nərimanovun durduğunu öyrənən Əhməd bəy Ağaoğlu vətənə qayıtmaq və millətine xidməti doğma yurdunda davam etdirmək qərarına gəlir.

Bu qərarı barəsində Romadan N. Nərimanova göndərdiyi 11 may 1921-ci il tarixli məktubunda məlumat verir. Rusca yazılmış məktub eyni ilin iyun ayında

“Kommunist” qəzetində belə qeydlə çap olunmuşdu: “Doktor N.Nərimanov yoldaşımız naminə Azərbaycanda məruf və məşhur Ə.Ağayevdən bir məktub alınmışdır və ruscadan tərcüməsini aşağıda dərc edirik”. Məktubda deyilirdi:

“Möhtərəm Nəriman! 26 aylıq əsarətdən sonra nəhayət bən buraxıldım və başqa arkadaşlarımız ilə bərabər götürülüb bizim xilaskarımız olan Ankara hökumətinin Romadakı nümayəndəsinə tapşırıldıq.

Doğrusunu söyləsəm, bən indi də bilmiyorum ki, bəni niçin həbs etmişlərdi və indi nə səbəbə azad ediyorlar? Bu uzun müddətdə qoca vaxtımda nə qədər cismani, maddi və mənəvi əziyyətlər çəkdiyimi, təhqirlər və istehzalar gördüyümü təsvür edəməzsiniz. Bənim ailəm İstanbulda qalıb bəndən az əziyyət çəkmirdi. Bən iki dəfə sizə müraciət etmişəm, ailəm də həmçinin müraciət etmişdir. Ola bilər ki, bizim istidalarımız ya sizə gəlib yetişməmişdir və ya siz belə müavinət etmək imkanını əldə edə bilməmişsiniz”.

Qeyd edək ki, Malta məhbuslarının xilasını üçün Ankara hökuməti ilə bir sırada N.Nərimanov müəyyən vasitələrə ol atmışdı. O, hətta Bakıda saxlanan bir neçə ingilis hərbi əsiri ilə Malta məhbuslarını dəyişdirmək təşəbbüsü ilə də çıxış etmişdi. Çox güman ki, bu təşəbbüsdən Əhməd bəyin də xəbəri olmuşdu: “Bakıda bulunan ingilis əsirləri hadisələrindən və bizi xilas etməyə çalışdığımızdan bizi unutmadığımız məlumumuz idi. Görünür ki, siyasi vəziyyətdən dolayı bunu icra etmək sizə mümkün olmamışdır. Bununla bərabər istər bən, istər bənim arkadaşlarımız təşəbbüslərinə qarşı sizə minnətdardır”.

N.Nərimanova ünvanlanan məktub Malta sürgünündə Ə.Ağaoğlunun siyasi baxışlarında yaranan müəyyən dəyişikliklərdən də xəbər verir: “Şərsiz xeyir olmaz!” – demişlər. Bu əsirlilik müddətində bən çox oxudum, fikirləşdim, düşündüm. Qabaqcadan bənə tanış olan ingilis dilini əsaslı surətdə öyrəndikdən sonra onun sayəsində və fransız dilinin köməyi ilə bən Qərbi kulturenin əsasları haqqında çox oxudum. Sizə də məlum olduğu kimi, müsəlman millətlərinin də dillərini bildiyimdən bən çoxdan lazımıca Şərqi bildirdim.

Bütün bu müaliələr, düşüncələr və bu müddətdə görmüş olduğum təcrübələr bəni qəti bir imana gətirmiş oldu ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə bütün ictimai üsul və ictimai quruluş yalan, qaba arzu, güclülərin gücsüzləri ezməkləri üzərində durmaqdadır; o şeye ki, mədəniyyət, hüriyyət, müsavat deyilən, zəhərli bir yalan, alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində yalnız qaba zülm və haqsızlıq seltənəti qurula bilər”.

Türkiyə və Azərbaycana münasibətdə Avropanın ikili standart siyasəti bir zamanlar Qərbi tərəqqinin, mədəniyyətin mərkəzi sayan, Qərbdən öyrənməyə çağıran Ə.Ağaoğlunun dünyagörüşündə ciddi təbəddülatlara yol açır. O, artıq despotik Şərqi də, imperialist Qərbi də eyni qətiyyətlə rədd edir. O, səmimi şəkildə inanır ki, “bu üsul-idarə öz yalan və riyakarlığı ilə davam etdikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur”.

Və nə qədər qərribə görünsə də, Qərbi və Şərqi inkar edən Ə.Ağaoğlunun nəzərləri bu dəfə şimala – Rusiyaya yönəlir. O, insanlığın nicat yolunu “Rusiyada hökmferma olan idealda” görür, “təyini-müqəddəratı-millii, millətlərin federasyonu və daxili işlərdə millətlərin ixtiyari prinsiplərini” əsas tutan sovet quruluşunu “Şərqi əsarətdən xilas edə biləcək və onunla bərabər Qərbi qurtara biləcək” qüvvə kimi dəyərləndirir: “Biz Şərqi millətləri bütün mövcudiyətimiz ilə belə bir ideala İltihaq edərək Şərq naminə onun vücudə gəlməsinə xidmət etməliyik. Ələlxüsus, islam Şərqi onu qəbul edəcəkdir və bütün Asiyayı, Afrikayı kəndi arxasınca dartaraq bütün Qərbi də onun qarşısında səcdə etməyə məcbur edəcək, zəhmətkeş sinfi istismara alan imperialistlərdən onu xilas edəcəkdir”.

Bu prosesdə “Bakının fəvqəladə rol oynayacağına” inanan Ə.Ağaoğlu Nərimanov hökumətinin münasib saydığı hər hansı sahədə bilik və təcrübəsi daxilində əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirir: “Möhtərəm doktor, əgər mənim nəzəriyyə və imanımın səmimiyyətinə, qabaqca əhəmiyyət verə bildiyinizdən şimdi layiqli mövqeyini işğal etdiyiniz işin qələbəsində əgər bir yararlıq göstərəcəyimə inanırsanız isə, əmrinizə əcələ etmək üçün bir sözünüzü bəklirəm.

Açıq söyləyəlim: bəni bu işə vadar edən xüsusi bir səbəb də var. Bənim əlli bir yaşım var. Qocalığım yaxınlaşıyor. Bir neçə illik qüvvəm qalmışdır. Bən istərdim ki, bu illərimi doğma vətənimə ithaf edim, son çağlarımla orada keçirəm, vətənimin torpağında dəfn olunum”.

Əhməd bəy Ağaoğlu uzaq Romadan Azərbaycan sovet hökumətinin başçısına bu sətirləri yazanda iki yol ayrımında idi – o, Ankara ilə Bakı arasında qalmışdı. “Bəni Ankaraya cəlb ediyorlar və orada yenə də geniş fəaliyyət imkanı veriyorlar. Hərgah vətənimə imtina edərsə, bən oraya gediyorum”.

İstənilən halda Ə.Ağaoğlunun hələlik yarımüstəqil sovet respublikası olan Azərbaycana gəlmək istəməsi onun millətine sevgisindən və vətənpərvərliyindən xəbər verirdi. Bolşevik idəallarının insanlığı xilas edəcəyi ilə bağlı düşüncələrinə gəldikdə isə bu, təbii ki, aldanış idi. Həm də daha çox məlumatsızlıqdan, ümitsizlikdən, vəziyyətin çıxılmazlığından doğan bir aldanış...

N.Nərimanov keçmiş dostunu dərhal Bakıya, hökumətdə yüksək vəzifəyə dəvət etmişdi. Cavab məktubu artıq Əhməd bəy Ağaoğlu İstanbulda olarkən yetişmişdi. Görünür, ikinci vətəninə qayıtdıqdan və hər şeyi soyuq başla götür-qoy etdikdən sonra o, “Azərbaycanımı? Türkiyəmi?” dilemmasında ikinci üstünlük vermiş, bütün türklərin nicat yeri saydığı və xilasını üçün borclu olduğu yeni Türkiyəyə xidməti amorf sovet rejiminə qulluqdan üstün tutmuşdu.

Bütün bunların nəticəsi kimi N.Nərimanova ünvanlanan və xalqımızın iki böyük şəxsiyyətinin qarşılıqlı münasibətlərindəki inam və səmimiyyəti əyani şəkildə göstərən aşağıdakı məktub-sənəd meydana çıxmışdır:

“Pek əziz və möhtərəm Nəriman bəyefəndi!

Köhnə bir dost üçün göstərdiyiniz böyük ehtirama qarşı çox minnətdar, müteşəkkirəm. Fəqət üç türlü düşüncə mənə bu ehtiramdan yararlanmağa mane olur:

1. Təmsil etdiyiniz fikir sistemine qatılmamaqdayam.

2. Türklər üçün qurtuluş imkanının təkcə Osmanlı türklüyündə olduğu haqqında sizə də məlum olan fikir və qənaətimdə qalmaqdayam.

3. Məni esərətdən qurtararaq mənə yenidən can və varlıq vermiş Ankaraya getməyin mənim üçün bir namus borcu olmaq fikri.

Bu üç düşüncə məni doğulduğum yer olan Azərbaycana dönməkdən və təklif olunan yüksək məqamı qəbul etməkdən daşındır. Sizin kimi, hər şeydən əvvəl açıqlıq və doğruluğa qiymət verən bir şəxsin məni məzur görəcəyindən şübhə etmirəm. Türklük bölünmə qəbul etməyən tamdır. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə, müqəddəsdir, mübarəkdir.

Sizin kimi doğru, səmimi bir şəxsin, bütün türk aləminin və xüsusən türk mühitinin keçirməkdə olduğu bugünkü fəci böhran zamanı Azərbaycanın başında olması bütün türk aləmi üçün faydalı əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir vəzifə adamı kimi iş başındasınız. Mən də Ankara rəislərinin qulluğundayam və ikimiz də daşdıığımız fikir və qənaətlər içində, hər şeydən üstün olan türklüyə xidmətdəyik. Budur, məsafələrin uzaqlığına baxmayaraq, bizi birləşdirəcək və təmin edəcək qayə!”

Bu sətirlər Ə. Ağaoğlunun heyat manifesti adlandırıla bilər. O, hər yerdə, hər zaman türklüyə xidməti özünün ali vəzifəsi saymışdı. Və bu vəzifə borcu onu həmişə türklüyün taleyi ilə bağlı məsul və çətin nöqtlərə çəkmişdi. 1921-ci ildə belə bir yer türk millətinin mövcudluq savaşı verdiyi Anadolu idi. Ə. Ağaoğlu Anadoluya – Qurtuluş Savaşı iştirakçılarının sırasında, onu Malta esərətindən xilas edən Mustafa Kamal Paşanın yanında olmağı özünün vicdan borcu sayırdı.

8

Ankaraya döndükdən az sonra o, Mətbuat Baş müdiri kimi milli hökumətin çap-təbliğat siyasətinə rəhbərlik edir, “Hakimiyyəti–milliyə” qəzetinin baş redaktoru olur. Yeni Türkiyənin ali qanunverici orqanına – Böyük Məclisə Qarsdan deputat seçilir. Və bu çoxcəhətli fəaliyyəti sırasında vaxt tapıb Ankara universitetində konstitusiya hüququndan mühazirələr oxuyur, qəzetlərdə mütəmadi olaraq kəskin ruhlu, aktual mövzulu məqalələrlə çıxış edir.

Lakin müəyyən vaxtdan sonra o, təəssüf və əndişə hissi ilə keçmiş mübarizə yoldaşlarının heç də hamısının demokratiya və respublikaçılıq ideyalarına ürəkdən bağlanmadıqlarını, şəxsi maraq və mənafeələrini xalqdan və dövlətdən üstün tutduqlarını anlayır. Bu, Ə. Ağaoğlunu Cümhuriyyətin üçüncü ilində – 1926-cı ildə Atatürkə xüsusi məktub yazmağa vadar etmişdi. Məktub başdan-

22

başla tənqidi ruhda qələmə alınmışdı. Burada bütünlükdə dövlətin, hökumətin, cəmiyyət həyatının, habelə xalqa vəd edilmiş islahat ideyalarının uğradığı xoşagəlməz dəyişikliklərin səbəbləri araşdırılır, hakim Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi başçılarının yanlış addımları təhlil edilir, hakimiyyətlə vətəndaşlar arasındakı münasibətlərin hazırkı vəziyyəti və gələcəyi ilə bağlı narahatlıq ifadə olunurdu.

Cümhuriyyətin təntənə və eyforiya dövrünü yaşadığı bir vaxtda tarixi zəfərlərə imza atan, millətin və vətənin xilaskarı kimi bütəlaşdirilən Atatürkə belə məktub ünvanlamaq onun müəllifindən böyük vətəndaşlıq cəsarəti və qətiyyət tələb edirdi. Bu mühüm siyasi sənədə yüksək qiymət verən türk tədqiqatçısı F. Gülsevən 1969-cu ildə yazırdı: “Ağaoğlunun bundan tam 63 il öncə qələmə alınan raporu, tərəddüdsüz deyilə bilər ki, günümüzdə də keçərliliyini qorumaqdadır”.

Lakin, təbii ki, məktub gözlənilən effekti vermədi. Əksinə, ölkənin ikinci adamı sayılan İsmət İnönü ilə Ə. Ağaoğlunun onsuz da soyuq olan münasibətlərini son həddə qədər gərginləşdirdi. Hakimiyyət dairələrində bəzilərinin hələ də “gəlmə” kimi baxdıqları azərbaycanlı siyasət və fikir adamının Türkiyənin iç işləri sayılan məsələlərə bu cür yaxından və canıyananlıqla müdaxilə etməsi çoxlarında qışqıncılıq, bəzən isə hətta düşmənçilik hissləri doğururdu.

Təbii ki, bütün bunlar “dünyanın harasında olursa olsun türklüyə xidməti müqəddəs vəzifə” sayan Ə. Ağaoğlunu mənəvi cəhətdən sıxır, əzirdi. Hələ onun İ. İnönü və türk siyasi elitasının digər təmsilçiləri ilə mübahisələrində bəzən neytral, bəzən isə qızıqsürücü, təhrikçi mövqə tutan Atatürkün sağlığında qələmə aldığı və ixtisarla bu kitaba daxil edilən “Sərbəst firqə xatirələri”ndə Ə. Ağaoğlu cümhuriyyətin gələcəyinə təhlükə yaradan proseslərə işarə edərək yazırdı:

“Bizdə Cümhuriyyətdən ən uzaq bir nişanə də yoxdur. Bizdəki rejim tam mənasilə əsil diktatorluqdur ki, bunu da hamı bilir. Lakin, buna baxmayaraq, hamı hürriyyətdən, cümhuriyyətdən bəhs edir, hər kəs sərbəst Cümhuriyyət olduğunu iddia edir, söyləyir.

Bu cəfə qarşılıqlı aldatmadır ki, məmləkətin bir ucundan o biri ucuna kimi davam edərək gedir.

Ortada nə inanan var, nə inam! Beyin boşluğu, ürək boşluğu, ruhi boşluq içərisində boş bir varlıq yuvarlanıb sürünür.

Bu zavallı ölkənin bütün fəlakətlərinin mənbəyi bu qorxunc ruh xəstəliyidir”.

Aradan onilliklər keçməsinə baxmayaraq eyni sözləri indiki mühitə, indiki münasibətlər sistemində də aid etmək mümkündür...

Təbiətəco üsyankar və bənşməz adam olan Ə. Ağaoğlu özünü məmləkəti sarmış bu ruh, ürək və beyin boşluğuna təslim etmək niyyətində deyildi. Həmin boşluğu azacıq da olsa doldurmaq, insanları keçmişin dərsləri ilə tanış etmək və gələcək mübarizələrə hazırlamaq üçün o, yorulmadan fəlsəfədən tutmuş hüquqa, ciddi tarixi araşdırmalardan tutmuş utopiyaya qədər müxtəlif əsərlər qələmə ahırdı.

23

Ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi-bədii yaradıcılığının və ictimai-siyasi fəaliyyətinin zəngin bir dövrüdür. Bu illərdə bir-birinin ardınca onun “Üç mədəniyyət”, “Türk tarix hüququ”, “Konstitusiyaya hüququ”, “Dövlət və fərd”, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “İngiltərə və Hindistan” kimi orijinal əsərləri, habelə rus filosofu Kuropatkindən çevirdiyi “Etika” kitabı nəşr olunur.

Ölümündən sonra Ankara və İstanbul nəşriyyatları Ə. Ağaoğlunun “Mən kiməm”, “İran və inqilabı”, “Könülsüz olmaz”, “İxtilalı? İnqilabı?”, “Sərbəst firqə xatirələri” kitablarını oxuculara çatdırır. Bir sıra mənbələrdə, ilk növbədə isə müasirlərinin xatirələrində onun “Pəyami Səfaya axirətdən məktublar”, “Malta xatirələri”, “Yakutlar” kimi çap olunmamış əsərləri haqqında da məlumat verilir. Bütün bunlardan əlavə o, dövrü mətbuatda F. Gülcəvənin də heyvətlə yazdığı kimi minlərlə (!) məqalə dərc etdirmişdi. Bu məqalələrin mövzu diapazonu olduqca genişdir. Yaşadığı günlərin bütün mühüm hadisələri, Türkiyədə və onun hüdudlarından kənar da cərəyan edən proseslər burada öz əksini tapmışdı.

Hələ də tədqiqatçısını gözləyən bu zəngin irs Əhməd bəy Ağaoğlunu filosof, tarixçi, ədəbiyyatşünas, dilçi, politoloq kimi dəyərləndirməyə imkan verir. O, tam əminliklə ötən yüzilliyin sonuncu türk ensiklopedistlərindən biri sayıla bilər...

9

Əhməd bəy Ağaoğlu özü də istəmədən 1930-cu ildə böyük bir siyasi eksperimentin iştirakçısına çevrilir. Başlanmasına Atatürk tərəfindən qərar verilən, lakin sonradan qaydasız oyuna çevrilən bu ciddi siyasi aksiyanın əsasında əslində Əhməd bəyin ürəkdan tərəfdarı çıxdığı, Cümhuriyyətin siyasi gələcəyi baxımından çox böyük dəyər verdiyi bir idcəyə ölkəni həqiqətən demokratikləşdirmək, fikir və əməllərin sözdə yox, işdə rəqabətinə yol açmaq niyyəti dayanırdı.

Türkiyədə 1930-cu ildə yarımçıq qalan siyasi islahat yalnız aradan 20 il keçəndən sonra məntiqi sonuna çatdırıldı. Və diqqətəlayiq haldır ki, gündəmdə bu dəfə də Ağaoğlu soyadı vardı. Demokrat Partiyasındakı əqidə dostları ilə birlikdə ölkə həyatına həqiqi demokratiya və çoxpartiyalılıq gətirən cəsarətli siyasi xadimlərdən biri də Əhməd bəyin oğlu Səməd Ağaoğlu idi.

Lakin 1930-cu ilə qayıdaq...

Türkiyəni qanunun və demokratik dəyərlərin üstün olduğu Avropa dövləti kimi görmək istəyən Atatürk həmin il hakim Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə siyasi rəqabət şəraitində hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan müxalifət parti-

yasının qurulmasına qərar verir. Doğrudur, həmin müxalifət “izinli fəaliyyət” göstərəcəkdə, demokratik anturaj rolunu oynayacaqdı. Lakin, bununla belə, Atatürkün niyyətinin səmimiyyəti heç kimdə şübhə doğurmurdu.

Atatürk təkpartiyalı sistemin hətta respublika şəraitində də avtokratiyaya çevrildiyini hamıdan daha yaxşı başa düşürdü. Ona görə də Amerika, yaxud Qərb modeli əsasında rejimin mahiyyətini qorumaq şərti ilə biri-birinə müxalifətdə olan və bu yolla da biri digərinin fəaliyyətini nəzarətdə saxlayan, hakimiyyətdən sui-istifadənin qarşısını alan iki aparıcı partiyanın mövcudluğuna tərəfdar idi.

İşin çətin tərəfi müxalif partiyanın kütlələrin istəyi ilə “aşağıdan” deyil, bir şəxsin iradəsi və təlimatı ilə “yuxarıdan” qurulmasında idi. Bu isə yeni siyasi güc mərkəzinin ya əvvəlcədən məğlubiyyətə məhkumluğunu, ya da onun həqiqi səlahiyyət sahibləri əlində alətə çevrilməsini şərtləndirirdi. Bir tərəfdən Atatürkün iradəsinə qarşı çıxma bilməyən, o biri tərəfdən isə çoxpartiyalılıq demokratik cəmiyyət üçün vacibliyini başa düşən Əhməd bəy Ağaoğlu üreyinin dərinliyində bu siyasi eksperimentin uğuruna inanmasa da, yeni partiyanın qurucuları sırasında yer aldı, onun proqram və nizamnaməsinin hazırlanmasında iştirak etdi.

Sərbəst firqənin 1930-cu ildə keçirilən ilk çoxpartiyalı seçkilərdə uğuru həm də uğursuzluğa çevrildi. Xilaskarı olduğu ölkənin və xalqın onun rəhbərlik etdiyi partiyaya deyil, müxalif Sərbəst firqəni seçməsinə Atatürk siyasi həyatının ciddi sarsıntısı kimi yaşadı. Sərbəst firqənin fəaliyyətini dayandırması ərəfəsində Ə. Ağaoğlu özünün xilaskarı, ailəsinin rifah və xoşbəxtliyinin səbəbkarı saydığı Atatürkdən istəmədən cəlb olunduğu bu uğursuz oyundan ləyaqətlə çıxmasına imkan yaradılmasını istəmiş, Atatürkün “Nə edəcəksən?” – sualı qarşısında “Əmrinizlə girdiyim yeni partiya çıxmayacaqam. Bunu izzəti-nəfsim üçün təhqir sayaram. Lakin siyasi həyatdan çəkilmərəm, millət vəkiliyindən istefa edərəm, sırf müəllimliklə məşğul olaram”, cavabını vermişdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu sözünün ağası olmağı bacardı. “Sərbəst firqə” eksperimentinə qoşulmuş digər silahdaşlarından fərqli olaraq o, partiya istefa etməsi ilə bağlı heç bir bəyanat vermedi, heç bir sənəd imzalamadı. Nəyi isə təkzib etmək, yaxud özünə bəraət qazandırmaq üçün heç bir addım atmadı.

Lakin “dünyanın heç bir yerində misli görünməmiş avventura” adlandırıldığı Sərbəst firqə şousu hər şəraitdə izzəti-nəfsini qorumağı bacaran Ə. Ağaoğlunu dərindən sarsıtmışdı. Özünün də etiraf etdiyi kimi, bu siyasi tragikomediyə “çox dalğalı, çox dolğun, çox görüb-götmüş, çox zərbələr yemiş, fəqət birçə dəqiqə də yəs və ümidsizliyə qapılmamış mənəviyyəti üçün ən ağır zərbə olmuşdu”.

Sərbəst firqənin cəmi yüz günlük ömrü başa çatandan sonra Ə. Ağaoğlu ölkənin siyasi mərkəzi Ankaradan İstanbula köçmüş, Darülfünunu hüquq fakültəsində Konstitusiyaya əsaslarından dərs deməyə başlamışdı. Tezliklə onun şəhərin Təşviqiyə sementindəki evi İstanbulun intellektual və ədəbi həyat mərkəzlə-

rindən birinə çevrilmişdi. Buradakı bazar ertəsi toplantıları intellektual elitaya ən müxtəlif məsələlərlə bağlı açıq, sərbəst fikir mübadiləsi imkanı yaradırdı.

Artıq siyasi ehtirasların, mücadilələrin arxada qaldığını düşünmək olardı. Yaşı altmışı ötən, bu keçməkeşli ömrün təxminən yarısını Osmanlı imperatorluğunda və Cümhuriyyət Türkiyəsində keçirən Əhməd bəy Ağaoğlu sanki bütür sarsıntılardan uzaq, sakit və fırtınasız həyatı yaşamağa başlamışdı. Lakin həmişə belə hallarda olduğu kimi fəlakət gözlənilmədən gəldi... 1933-cü ildə 30 illik ömür-gün yoldaşı, dostu və məsləhətçisi Sitarə xanım həyatdan köçdü. Əhməd bəy bu qəfil ölümdən xeyli sarsılmış və uzun müddət özünə gələ bilməmişdi. Sitarə xanım təkcə həyat yoldaşı və övladlarının anası deyildi. Həm də onu həmişəlik ayırdığı Azərbaycanla, Qarabağ və Şuşa ilə bağlayan sonuncu zərif tel idi...

Aradan bir neçə il keçəndən sonra o, ikinci ağır və şiddətli sarsıntıni şəxsiyyətinə və ideyalarna ürəkəndən bağlandığı, türk xalqının xilaskarı və yeni Türkiyənin qurucusu kimi çox sevdiyi, siyasi lider kimi yüksək qiymətləndirdiyi Atatürkün ölüm xəbərini eşidən zaman keçirmiş və həmin anlarda yaşadığı ağır hissələri qızı Tezəro ünvanladığı məktubda belə ifadə etmişdi:

“Neçə gündür ki, sənə məktub yazmaq istəyirəm. Qələmi əlimə alıram, mənə qərribə bir hal gəlir. İki kəlmə söz tapıb yazma bilmirəm. Atatürkün ölümü mənə təəvvür edilməyəcək dərəcədə sarsıcıdır. Həyatımda ikinci dəfədir sarsılıram. Birinci dəfə ananın ölümü zamanı özümü dərin və qaranlıq bir uçurumun kənarında gördüm və başım fırlandı. Onsuz həyat mənə mənasız və acı gəldi. Onun mənə bu qədər yaşadığını bu qədər təəvvür edə bilməzdim. Bu gün də Onun (Atatürk nəzərdə tutulur – *V.Q.*) ölümünə heç cür inanmıram. Daha doğrusu, aşıya bilmirəm. O özü şəxsən bir həyat deyildimi? O, nə tükənəməz, yorulmaq bilməyən bir daşqınlıqdı! Bəzən coşqun dəniz dalğaları kimi hiddətli, bəzən də müdhiş fırtınalara qədəm qoyan qatı və boğucu sükunətlər... Onun hər dəqiqəsi digərinə bənzəyirdimi? O, hər şeyin gah altında, gah da üstündə deyildimi?”

Budur iyirmi ildən bəri Türkiyəni öz vətəni ilə dolduran şəxsiyyət! Gözlərimiz, qulaqlarımız, ələlxüsus da qəlb və ruhumuz onunla o qədər dolmuşdur ki, onu duymaqda hələ davam edirlər və yoxluğuna inanmırlar...”

Əhməd bəy Ağaoğlunun bu qədər yüksək qiymətləndirdiyi Atatürk 30-cu illərdə müxtəlif münasibətlərlə onu döndə-döndə iztirablı düşüncələrə, koder və sarsıntılara sövq etmişdi. Qazi əksər hallarda Ə.Ağaoğlunun türk qövmini qarşısındakı mühüm xidmətlərini vurğulayıb, hamının gözü önündə ona hörmət və ehtiramını bildirirdi. Bəzən isə ətrafdakıların, yaxud situasiyanın təsiri ilə xidmətlərinin üstündən laqeydliklə xətt çəkib, yersiz şübhə və sancmalarla qəlbini qırırdı. Bu iki böyük şəxsiyyətin on beş ildən çox davam edən qarşılıqlı münasibətlərində toqquşmalar, fikir ixtilafı, söz duelləri çox olmuşdu. Amma hər ikisinə

xas olan müdrikliklə hər dəfə həm Atatürk, həm də Ə.Ağaoğlu yaranmış çətin vəziyyətdən ləyaqətlərini və izzəti-nəfslərini qoruyaraq çıxmağı bacarmışdılar.

Ona görə də Atatürkün ölümündən sonra bezi qəzetlərdə Cümhuriyyət qurucusunun xidmətləri üzərinə kölgə salan, şəxsiyyətinin böyüklüyünü, mübarizəsinin və ideallarının mahiyyətini təhrif edən qərəzli məqalələr peyda olanda bu Atatürkün yaxın silahdaşlarından daha çox Ə.Ağaoğlunu hiddətləndirmişdi. “Napoleon öldükdən sonra heç bir fransız onun əleyhinə yazı yazmağı ağılına belə gətirməmişdi” – deyərək, incə bir eyhamla Anadolu türklərini talelərinə düşmüş bu böyük şəxsiyyətə ehtiramla yanaşmağa çağırırdı.

Bütün həyatını böyük idcallar uğrunda mübarizəyə sərf edən şəxsiyyətlərin çoxu kimi Ə.Ağaoğlu da ömrünün sonlarında unatqanlıq və laqeydliyin ağrı-acılarını dadmalı olmuşdu. Bu unatqanlıqdan doğan əzabları oğlu Səmədin “Atanın dostları” kitabında yadda qalan portretlərini yaratdığı Əhməd bəyin özünün və qürbət dostlarının taleyində müşahidə etmək mümkündür.

Sərbəst firqə olaylarından sonra paytaxt Ankaradan uzaqlaşmağa məcbur olan Ə.Ağaoğlu ilk imkan yaranan kimi – 1932-ci ildə redaktoru olduğu sonuncu mətbu orqanı – “Axın” qəzetini təsis etmişdi. Nəhayət, çap olunmaq, insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün tribuna əldə etməsi onu elə sevindirmişdi ki, belə vəziyyətlərdə qarşıdan gələn təhlükəni həmişə nə işə qeyri-adi bir fəhmlə sezen Sitarə xanımın təşvişinə də əhəmiyyət verməmişdi. Birlikdə qəzet təsis etdiyi adamların kimliyini, əqidə və amallarını dəqiqləşdirmədən işə başlamışdı.

“Axın” qəzetindəki tənqidi yazılar tezliklə yalnız sırayı oxucuların deyil, Atatürkün də diqqətini cəlb etmişdi. Ona “Axın”ın guya müxalifətin gizli orqanı olması xəbərini çatdırılmışdılar. İstanbula növbəti gəlişlərindən birində Atatürk Əhməd bəyi yanına çağıraraq, aralarındakı xoşagəlməz söhbətdən sonra qəzet tezliklə fəaliyyətini dayandırmışdı. Beləcə, Ə.Ağaoğlu “Həyat”dan başlanan 35 illik sevimli məşğuliyyətinə – redaktorluq işinə son qoymalı olmuşdu.

Bunun ardınca İstanbul Darülfünunun universitetə çevrilməsi zamanı Ə.Ağaoğlu konstitusiyaya hüququ professoru vəzifəsini itirmiş, yaradıcılıq imkanlarının məhsuldar dövründə 94 lirə təqaüdlə pensiyaya göndərilmişdi. Sərbəst firqə olaylarındakı fəlakət yoldaşı, həmin dövrdə işə Türkiyənin London səfiri Fəthi Okyara məktubunda o, üzləşdiyi ədalətsizlikdən ürək ağrısı ilə söz açırdı:

“...Təqaüdə göndəridim və bundan sonra fəal həyat qapıları üzümə bağlandı.

Bütün bunları sizə şikayət etmək üçün yazmıram. Sırf içdən sevdiyim və etimad bəslədiyim birinə ürəyimi açaraq bir az yüngülləşmək istəyirəm.

Şikayət? Nədən və nə üçün? Məni tanıyırsınız. Altmış altı yaşına çatdım. İçimi yoxlayıram, özümə qüsur gətirəcək heç bir şey tapmıram. Millətimə,

ailəmə, övladına qarşı vəzifələrini qüvvəm yetdiyi qədər yerinə yetirmişəm. Genişliyə də, darlığa da eyni dərəcədə alışqanam. Zətən ta gəncliyimdən bəri həyatı mənasız, keçici cildvədən ibarət bir şey bilmmişəm.

O halda şikayət nə üçün? Yalnız əlimdə olmayan, mənədən qüvvətli olan bir şey vardır ki, məni içimdən yeyir. Bu da yaşıma münasib olmayan həyatumdur.

Mənim üçün ən ağır, ən çəkilməz dərd həyatın xaricinə atılaraq məəttəl və seyrçi durmaqdır.

Bu acı etiraf Ə. Ağaoğlunun həyatının son illərindəki ruh düşkünlüyün səbəbini anlamağa imkan verir. Onu – “dünyanın harasında olursa olsun türklüyə xidməti ən müqəddəs vəzifə” sayan şəxsiyyəti fəal həyatdan uzaqlaşdırmışdılar. Bilik və bacarığından sona qədər istifadə etməyə imkan verməmişdilər. Ə. Ağaoğlunun sakitliyi fırtınalarda arayan təbiəti üçün bu ən ağır, bəlkə də çəkilməz dərd idi...

“Türk olmaqdan daim qürur duydu və türklüyün vüqarını daim qorudu” – müasir türk tədqiqatçılarından birinin Ə. Ağaoğlu haqqındakı bu dəqiq müşahidəsi ilə kiçik bir qeyd-şərtlə razılaşımaq olar: sadəcə, həyatının son illərində onu bu ali vəzifənin icrasından uzaqlaşdırmışdılar. Lakin Əhməd bəy geri çəkilməmiş, ruhdan düşməmiş, ömrünün sonuna qədər yazıb-yaratmışdı.

11

Yox, o şikayətçi deyildi, amma yəqin ki, həmin incik məqamlarda xoyal onu qırx il əvvəlki Parisə aparır, dəliqanlı gəncliyinin heç vaxt yaddan çıxmayan qorxulu və romantik bir səhnəsi növbəti dəfə gözləri önündə canlanırdı.

Müasiri və gənclik dostu H. Sübhinin xatirələrində həmin epizod belə təsvir edilmişdi: “Parisdə bir qəhvəxanada bir fransız türklərin əleyhinə çıxır, artıq-əskik sözlər danışır. Həqarətə dözə bilməyən Əhməd bəy Ağaoğlu işə qarışır. Munaqişə böyüyür. Bu səfər Ağaoğlunun həqarətinə dözə bilməyən fransız onu duələ çağırır. Duələ Ağaoğlunun sekundanı o zaman Parisdə tibb təhsili alan məşhur göz doktoru Esat Paşadır. Keçmiş səfirlərimizdən, keçmiş xarici işlər nazirlərimizdən Həsən Əsəd bəyin atası. Qayda-qanunla duəl şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi Ağaoğlunun üzərinə düşürmüş. Həyatında o ana qədər əlinə tapança almamış Əhməd bəy bu macəranın ölümə sona yetəcəyini bildiyi halda duəl dəvətini qəbul edir. Şərt olaraq iki metr aralıda dayanacaqlarını, sonra hərəsi qabağa bir addım atıb dös-döşə vuruşacaqlarını söyləyir. O zaman fransız ölümün qarşısına belə qorxmadan, gözünü qırpmadan çıxan və ölərkən öldürməyi də ağına gətirən bu cəsur türk gəncindən qorxub duəl fikrindən əl çəkir”.

Həqiqətən də, Şekspir qələminə layiq epizoddur. Bu qeyri-adi duəl haqqında düşüncədən istər-istəməz yada Otellonun venesiyalı incidən türkü cəza-

landırması səhnəsi düşür. Lakin Əhməd bəyin təsadüfimdə yerlər dəyişilməmişdi. İndi bir türk mənsub olduğu xalq əleyhinə danışan avropalıya öz yerini göstərirdi...

Əhməd bəy Ağaoğlunun xarakteri və təbiəti bu səciyyəvi duəl səhnəsində tam dolğunluğu ilə öz əksini tapmışdı. O, velikorus millətçiləri ilə, türk qanına susamış ermənilərlə, təkcə Osmanlı imperiyasını deyil, bir dövlət kimi Türkiyəni dünya xəritəsindən silməyə can atan Avropa imperializmi ilə, tarixin təkərini geriye çevirməyə çalışan mühafizəkarlarla, türk adı arxasında gizlənərək türkləri içəridən gəmirən və bu baxımdan daha qorxulu olan daxili düşmənlərlə mehz bu cür, yeni bir addım da geri çəkilmədən, dös-döşə və sinə-sinəyə vuruşmuşdu.

Şuşadan, Parisdən, Pcterburqdan, Bakıdan, İstanbuldan, Ankaradan keçən uzun və ezablı mübarizə yollarında o, həyatı bahasına başa gələcək təhlükələrlə dəfələrlə qarşılaşmış və hər dəfə də daxili inamı, cəsəreti sayəsində qalib çıxmış, dostlarına, əqidəsinə və amallarına heç zaman xəyanət etməmişdi.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1939-cu il mayın 19-da İstanbulda, yatağının ətrafına toplaşmış beş övladının gözləri qarşısında həyatdan köçmüşdü. Həmin günlərdə “Cümhuriyyət” qəzetində onun “Tanrı dağında” əsəri çap olunurdu.

Taleyi bir çox xətləri və cizgiləri ilə böyük həmvətəninin ömür yolunu və taleyini xatırladan, həyatının böyük bir hissəsini onun kimi Türkiyədə türklük Azərbaycan idealları uğrunda mübarizəyə həsr edən görkəmli publisist və siyasi xadim Mirzə Bala Məmmədzadə Əhməd bəyin ölümündən az sonra yazırdı ki, “Əhməd bəy Ağaoğlu tərədən dırnağa qədər bir azəri türkü olaraq yaşamış, düşüncəli və söyləmişdir. Hətta ölüncəyə qədər şivəsini belə dəyişdirməmişdi”.

12

Əhməd bəy Ağaoğlu həm də ədəbi-siyasi ənənələri Azərbaycanda və Türkiyədə artıq yüz ildən bəri layiqincə davam etdirilən ailə sülaləsinin banisidir.

Əhməd bəylə Sitarə xanımın yeddi övladı olmuşdu. Onlardan ikisi Vəzir və Bəşir adlı oğlanları kiçik yaşlarında vəfat etmişdilər. Qalan beş nəfər Sürəyya, Təzər (Təzəxanım), Əbdürrəhman, Səməd və Gültəkin isə mükəmməl təhsil almış, yalnız Ağaoğlular ailəsinin deyil, bütünlükdə Türkiyənin ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatında yaddaqalan rol oynamışdılar.

Ailənin böyük övladı Sürəyya Ağaoğlu 1903-cü ildə Qarabağda doğulmuşdu. İstanbul qız liseyini, sonra isə İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Sürəyya xanım ali hüquq təhsili almış ilk türk qadımlarındandır. O, həm də Türkiyədə vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan ilk qadın hüquqşünas kimi tanınır. Öz ölkəsində və beynəlxalq miqyasda kifayət qədər yaxşı tanınırdı.

Uzun müddət Ümumdünya Qadın Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin vitse-prezidenti olmuşdu. “Bir ömür belə keçdi...” adlı xatirələrindən də görüldüyü kimi Atatürkdən başlamış bir çox tanınmış şəxsiyyətlərlə, dövlət adamları və siyasi xadimlərlə tanış olmuş, dostluq əlaqələri saxlamışdı. Sürəyya xanım 1989-cu ildə vəfat etmişdir.

Ailənin digər məşhur nümayəndəsi Səməd Ağaoğlu 1909-cu ildə Bakıda doğulmuşdu. Ankara və Strasburq universitetlərində hüquq təhsili almışdı. Çoxsaylı bədii, publisist, elmi və memuar xarakterli əsərlərin müəllifidir. Müxtəlif vaxtlarda türk nəşriyyatlarında “Strasburq xatirələri”, “Hürodoki adam”, “Zürriyyət”, “Müəllim Qafur”, “Böyük ailə”, “Qatırım ölmü”, “Heyat bir macəradır” adlı kitabları çap olunmuş və ona böyük populyarlıq qazandırmışdır.

“Atamın dostları”, “Sovet Rusiya imperatorluğu”, “Tanış üzlər”, “Dostum Menderes”, “İki partiya arasında fərqlər”, “Demokratik partiyanın doğuluş və yüksəliş səbəbləri” kimi daha çox elmi-publisist kitablarında isə Səməd Ağaoğlu XX əsrin 30–60-cı illərində Türkiyədə baş verən bir sıra mühüm prosesləri təhlil edib dəyərli tədqiqatlar aparmışdır. 1967-ci ildə Səməd Ağaoğlu xanımı ilə birlikdə ata yurdu Azərbaycanda olmuş, “Sovet Rusiya imperatorluğu” kitabının müəyyən hissələrini soykökü ilə bağlı olduğu tarixi vətəninə həsr etmişdi.

Türkiyə Böyük Məclisindən Ağaoğluların səsi yalnız XX əsrin ilk onilliklərində deyil, həm də 50-ci illərində gəlirdi. Əhməd bəyin qızı, uzun illər Vyanada, məşhur psixanalitik Z.Freydin klinikasında çalışan Tezer Taşkıran (Ağaoğlu) İstanbuldan TBMM üzvü seçilmişdi. Oğlu, 1950–1960-cı illərdə Manisadan üç çağırış məclət vəkili seçilən Səməd Ağaoğlu isə ölkənin yenilikçi, demokratik ruhlu siyasi xadimlərindən biri kimi tanınmışdı. O, əqidə yoldaşları ilə birlikdə Türkiyədə demokratik düşüncənin və həqiqi çoxpartiyalı sistemin bərqərar olması və möhkəmlənməsi istiqamətində mühüm xidmətlər göstərmişdi.

1950-ci ildə Türkiyədə ilk dəfə keçirilən çoxpartiyalı seçkilər qurucularından birinin də S. Ağaoğlu olduğu Demokrat Partiyasının qələbəsi ilə başa çatdı. Partiyanın sədri Adnan Menderesin baş nazirliyi ilə yeni hökumət quruldu. Səməd Ağaoğlu on il bu hökumətdə baş nazirin müavini, əmək naziri, sənaye naziri kimi mühüm vəzifələrdə çalışdı.

Hərbiçilərin 1960-cı il mayın 27-dəki çevrilişindən sonra Adnan Menderes və hökumətin digər üzvləri ilə birlikdə Səməd Ağaoğlu da həbs olundu. Dünyanın diqqətlə izlədiyi Yassada məhkəmənin hökmü ilə baş nazir Adnan Menderes, nazirlərdən Həsən Zorlu və Cəmil Polatkan cəzasına məhkum edildilər. Səməd Ağaoğluna isə ömürlük həbs cəzası kəsildi. Məhkəmədə onu bacısı, məşhur vəkil Sürəyya Ağaoğlu müdafiə etmişdi...

Aradan bir neçə il keçəndən sonra ölkədəki rejim dəyişiklikləri nəticəsində Səməd Ağaoğlu həbsxanadan çıxıb bildi. Onun azadlıqdakı ilk işi mübarizə yol-

daşlarının xatirəsini əbədləşdirmək, onlar haqqındakı həqiqətləri xalqa çatdırmaq oldu. Bu baxımdan müəllifin obyektivlik və səmimiyyət hissi ilə qələmə aldığı “Dostum Menderes” kitabını ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Məhbəsdən çıxdığı 1965-ci il Səməd Ağaoğlu yaradıcılığının yeni mərhələsinin başlanğıcı oldu. Bu dövrdən etibarən o özünü tamamilə ədəbiyyata həsr edərək daha çox bədii-publisist əsərlər və memuarlar müəllifi kimi tanınmış, özünün və atasının bir sıra kitablarını hazırlayıb çap etdirmişdir. Səməd Ağaoğlu 1981-ci ildə İstanbulda vəfat etmiş və bu şəhərdə də dəfn olunmuşdur.

Çağdaş Türkiyənin müxtəlif soraq kitabçalarında və ensiklopediyalarında “yazıçı və siyasət adamı” kimi üçüncü Ağaoğlunun – Əhməd bəyin nəvəsi, Səmədbəyin oğlu Təktaş Ağaoğlunun da adına rast gəlmək mümkündür. O, 1934-cü ildə İstanbulda doğulmuşdu. 1956-cı ildə fəlsəfə və sosiologiya ixtisası üzrə Oksford universitetini bitirmişdi. Eyni ildə çap etdirdiyi “Ölümdən həyata” romanı ilə Türkiyə ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini çəkmişdi. Qardaşı Mustafa Kamalla birlikdə İstanbulda qurduğu “Ağaoğlu yayın evi” çağdaş türk və dünya ədəbiyyatı nümunələrinin nəşr edilib yayılmasında mühüm rol oynamışdı.

Maraqlıdır ki, bütün həyatlarını kommunist zehniyyəti ilə mübarizəyə həsr etmiş babasından və atasından fərqli olaraq Təktaş Ağaoğlu Türkiyədə kommunizm ideyalarının ardıcıl təbliğatçılarından biri kimi tanınmış, hətta əqidesi uğrunda həbsə düşməkdən də çəkinməmişdir. Marks və Engels irsindən seçmələrdən ibarət “Siyasət və fəlsəfə” kitabını tərcümə və çap etdirdiyinə görə o, 1973-cü ildə yeddi il yarım həbs cəzasına məhkum olunmuş, lakin eyni ildə qəbul olunan ümumi əfv qanununa əsasən azadlığa buraxılmışdı.

Əvvəlcə Türkiyə İşçi Partiyasının, sonra isə eyni siyasi təşkilatın bazası əsasında təsis olunmuş Türkiyə Sosialist İşçi Partiyasının qurucuları və liderləri sırasında yer alan Təktaş Ağaoğlu bu partiyanın “Gərçək” adlı qəzetinin baş redaktorluğunu (burada da onun taleyinin babası və atasının taleyi ilə nə qədər oxşar olduğu aşkara çıxır) da etmişdir. Həmin qəzet səhifələrindəki marksizmleninizmi təbliğ edən yazılarına görə 1975-ci ildə yenidən həbs olunmuşdur.

O, 1980–1989-cu illərdə Qərbi Avropada yaşamış və daha çox bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. 1989-cu ildə Türkiyəyə döndən Təktaş Ağaoğlu yenidən siyasi səhnəyə qayıdaraq Türkiyə Sosialist Birlik Partiyasının liderləri sırasında yer almışdır. Qızı Sitarə Ağaoğlu (Əhməd bəyin nəticəsi) Türkiyənin modernist rəssamlarından biri kimi tanınır.

***

XX əsrin ilk onilliklərində Türkiyə Osmanlı imperatorluğunun hüdudlarından kənardakı türklər üçün sözüün həqiqi mənasında bir Məkkə timsalında idi. Azərbaycan, tatar, başqır, qazax, özbək, uйğur və s. xalqların, habelə Avropada

yaşayan türklərin nümayəndələri yeniliyə, inkişafa, daha geniş anlamda isə türklüyə və islama xidmət üçün bu məmləkətə üz tuturdular.

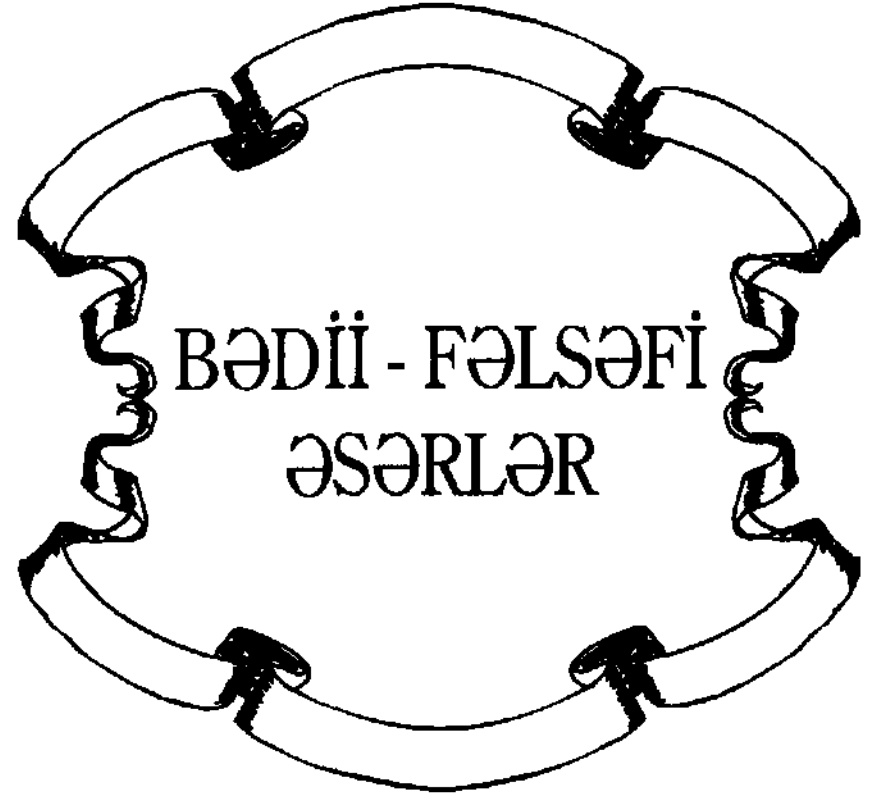
Anadolu hüdudlarından konardakı türk xalqlarının Z.V.Toğan, A.İshaki, A.Battal, R.Arat, Y.Akçura, S.M.Arsal, S.Krimer, M.Çokay və s. kimi tanınmış nümayəndələri Türkiyə vasitəsilə türklüyə xidmətin bariz nümunəsini göstərmiş, Türkiyədə və Avropada ümumtürk tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsinin, öz xalqlarının haqq səsinin dünyaya çatdırılmasının öncülləri olmuşdular.

Ötən əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mədəniyyətinin və ictimai-siyasi fikrinin yetirmələri olan Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu, M.B.Məmmədzadə, Ə.Yurdsevər, A.İldırım və b. da bu hərəkatda fəal iştirakları ilə seçilmişdilər. Lakin İndiyə qədər yuxarıda adları sadalanan digər türk xalqları nümayəndələrinin şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında istər Türkiyə və Avropada, istərsə də onların tarixi vətənlərində çoxsaylı araşdırmalar meydana çıxdığı, irsləri toplanaraq tərcümə və nəşr edildiyi halda, Azərbaycanda bu sahədə müəyyən bir lənglik və durğunluq hələ də müşahidə edilməkdədir.

2003-cü ildə Londonda Çikaqo Universitetinin professoru Ada Holly Şisslerin "İki imperiya arasında. Əhməd bəy Ağaoğlu və yeni Türkiyə" adlı monoqrafiyası (370 səh.) çap olunmuşdur. Bu, sevindirici faktdır. Lakin, təəssüf ki, geniş və zəngin Ə.Ağaoğlu irsi hələ də onun hər iki tarixi vətəninə – Azərbaycanda və Türkiyədə kifayət qədər diqqəti cəlb etməmiş, bu böyük şəxsiyyətin heyatı, mübarizəsi, ədəbi, elmi və siyasi fəaliyyəti monoqrafik tədqiqatların mövzusu olmamışdır. Onun müxtəlif dillərdə (fransız, rus, fars, Anadolu və Azərbaycan türkcəsi) qələmə alınmış, müxtəlif ölkələrdə (Fransa, Böyük Britaniya, Rusiya, İran, Azərbaycan, Türkiyə) çap olunmuş zəngin irsi də hələ toplanmamışdır.

Bu kitab xalqımızın yetirdiyi qüdrətli şəxsiyyətlərdən biri olan Ə.Ağaoğlunu öz vətəninə tanıtmmaq istiqamətində atılan ilk addımlardan biridir. İnanmaq istərdik o, sonuncu addım olmayacaq. Çünki müdriklərin də dediyi kimi çətini başlamaqdır.

Vilayət Quliyev

İSLAM, AXUND VƏ HATİFÜLQEYB

İslam bir zəif, natəvan, cındıra geyinmiş kişi surətində dizlərini qucub oturub. Daxil olur axund, başında on arşından təhtülhənəki ommamo, saqqalı müzoyyen və rənglənmiş, boyun qat-qat, yanaq və dodaqlar yağlı, tirmə əbanın qolları geniş.

Axund. Salam-əleyküm! (*İslam cavab verməyib üzünü döndərir o biri tərəfə. Axund keçir o biri tərəfə və kamali-xuzi və xuşi ilə dübarə salam verir. İslam gənə üzünü döndərir*) Fədakə əbi və ümmi! Məndən üzün nə üçün döndərirsen? Mən deyiləmmi sənə xadimin? Mən deyiləmmi sənə fədivin?

İslam. Sən mənim xadimimsən? Sən mənim fədivimsən? Üzün ağ olsun, məni saldığın qara günlər kimi! Sən deyilsənmi məni bu halətə salan? Sən deyilsənmi mənim bədəm və ruhumu zayə edən?!

Hatifulqeyb. Sakit! Görək axund nə cavab verəcək?

Axund. Axır nə etdim?

İslam. Xanəxərab, bundan artıq dahı nə edəcəksən? Gör məndə bir qüdrət, təvana qalıbmı?

Hatifulqeyb. Bu nə zəf, natəvanlıqdır? Bu nə əfsürdəgi, pərişanlıqdır? Allah-Allah, belə də halət olurmu?!

Axund. Axır mənim təqsirim nədir?

Hatifulqeyb. Ha! Ha! Ha! Bizim axund o qədər cahildir ki, öz təqsirini də bilməyir.

İslam. Sən bu iddiadasan ki, guya mənim xadimimsən. Amma həqiqət əmrə heç bir düşmən, canı onu öz düşməninə etməyib ki, sən mənə etmişən və edirsen. Bu uzun zamanlarda sən məni hər anda odlara yaxıb batırmısan. Mənim canımı almısan. Şimdi bax gör, məndə bir tab-tavana qalıbmı? Bədənim zəif, əzələrim yaralı, özüm sornigun. Ancaq-ancaq bir axır nəfəs qalıb, onu da çalışırsan alasan. Səndə bu tərəvət, bu çağlığa səbəb mənim bu zəf və natəvanlığımıdır. De görüm mən nəfsi-vahidəm, ya nə?

Axund. Əlbəttə!

İslam. Bəs nə üçün qurd kimi mənim bədənimə düşüb məni parça-parça etmişiniz? Hanı mənim işləyən qollarım, gedən ayaqlarım, görən gözlərim, danışan dillərim? Başım Afrikanın intəhasında,

ayağım Çinin vəsətində. Bu böyük bədənin bir yeri, bir əzası varmı ki, cərahətsiz, dərdsiz olsun? Bunu kim edib?

Hatifulqeyb. Xudavəndə, bu nə övzadır? Varmı dünyada bir millət bu dərəcədə zəlil və xar?! Hamı bunun keçmiş günləri, abad vilayətləri, böyük dana kişiləri?

Axund. Mən nə bilim bunu kim edib?

İslam (*artıq xışmək*). Bərəkallah, axund! Evin abad, mənim xərəbə evim kimi! Bu sədəf firqə, təriq və şöbə ayıran kimlərdir? Hələ mənim əvailimdə mənim başıma nə gətirdiniz sizin bu nurani üzünüzə qurban olsun. Bu əvaxirdə bu şöbələri, bu firqələri, bu yolları kim ayırdı? Firəng, nemse, nəsrani gəldi ayırdı və ya siz axundlarmı?

Hatifulqeyb. Bir millətdə də yüzlərcə firqə olurmu? Bu nə ixbari və üsuli, bu nə zeydi və ismailiyyə, bu nə fədivi, batini, qəramoti, əliallahı, yezdi, sufi, həkəmi, qələndəri, rafəci, sədi, təşərrə, şeyxi və ya rükni-rabə¹ və qeyrdir? Belə millətdə ittihad, tərəqqi və intişari-ülum və ədəb olurmu?

Axund. Əlbəttə, təfriqəyə səbəb üləmadır.

İslam. Maşallah, axund! Yavaş-yavaş insaf üstə gəlirsən. Lakin bu şöbə və firqələri ayırmaqdan axundların məqsədi nədir? Məne xidmət? Həqiqəti bilmək? Özün iqrar etdin ki, mən nəfsi-vahidəm və mənim həqiqətim həm nəfsi-vahiddir və halonki bu təriq və şöbələr bir-birinə lən və küfr oxuyurlar və hər birisi qalanlarını həqiqətdən uzaq bilirlər. Pəs məqsəd həqiqəti bilmək deyil?

Hatifulqeyb. Həqiqət fisincanplovdur deyil ki, Axund ömrünü ona sərf etsin. Ha! Ha! Ha!

Axund. Üləma öz qanacaqlarını yazıblar və çün qanacaq cürbəcür olur, cəməatin içinə təfriqə düşür.

İslam. Doğrudur, qanacaq cürbəcür olur və cəməat içinə təfriqə düşür, şol vəqt ki, iş və mətləb vazeh və aşkar olmaya. Amma mənim sözüm bir, mətləbim vazeh və aşkardır. Cənab axund, heç Qurani-məcidi mütalie buyurmusunuz? Ondən aşkar və pürvazeh bir kitab varmı?

Hatifulqeyb.

Quran ki, mübini-kəlam, xanənd ura,
Gah-gah nə, bərdəvam xanənd ura.²

Axund (*çox şad*). Şimdi bildim ki, siz niyə bu cür danışırırsınız və övqafı-şərifinizi təlx edirsiniz. Görünür ki, siz çoxdan xalqın içindən

çıxırsınız və indiki haletlərdən xəbəriniz yoxdur. Quran imdi modda deyil. Modda hədis və rəvayətdir. Bizim sözlərimiz və dediklərimiz hamısı hədis və rəvayətə mənbutdur. Şimdi Qurani artıq o qədər oxuyan yoxdur və ona o qədər etina olunmur.

Hatifulqeyb. Qurban sədaqətinə, axund!

İslam. Bilirəm, bilirəm, axund. Lakin şad olmağınız tezdir. Çoxdan bəridir ki, müsəlmanlar içində Əbu Hərirənin sözləri Allah kəlamından əşrəf və əzəmdir. Amma bilirsinizmi ki, buna səbəb nədir? Səbəb odur ki, Allah kəlamı birdir və aşkar və vazeh olub cəməat içində mövcuddur. Ona iftira demək olmaz və müridbaz, şəbədesaz firqə salanlar öz həqqaniyyətlərini ona isnad verə bilməzlər. Amma, bərəkəs, haman iftirakar, müridpərəst, şöbə ixtira edənlər hər saatda öz mətləblərini sübut etmək üçün min hədis və ya rəvayət ixtira edə bilirlər. Bundan ötrü onlar rəyada öz əzizə xalalarını görüb, xaleyi-möhtərəmənin dilindən nəql edirlər ki, guya o da öz əmuyi-müəzzəmələrindən eşidib ki, əmisinin arvadının dayısı gəlini bir gecə şəmsül-üləmanı vəqiəsində görüb və ondan eşidib ki, onun ustadı canəldünya ağayı axund Dəğdəğə, – yəni ki, sahibi-kəşfü kəramət idi, – vəqiəsində Əbuzər Qəffarı görüb və Əbuzər ona hekayət edib ki, Əbu Əyyub Ənsari buyurdu ki, bir gün peyğəmbər əleyhissələm məscidi-Mədinədə... bu günə şəbodebaz, firiftəkar, müridsaz axundlar üçün nə nəf edir ki, Quran modda olsun? Allah kəlamını hədis və rəvayət kimi dəllək ülgücü edib xalqın başını qırmaq olmaz. Odur ki, belə axundlar Qurani rövneqdən salıb camaatı cürbəcür vəsilələr ilə ondan uzaq edirlər. O cümlədən deyirlər ki, guya Qurani qeyri dile tərcümə etmək olmaz, onu oxuyan gərəkdir qiraət bilsin və guya Qurani sözlərini və mətalibini anlamaq mümkün deyil və qeyr-qeyr əcib və qərib şərtlər və sözlər. Və halonki islamın ən pariaq və ən müqtədir zamanlarında rüesayi-din özləri Qurani qeyri dillərə tərcümə edirdilər ki, bu vəsilə ilə dini-Əhməd müntəşir olub, məaliyi-islam qəlbərdə caygiri olsun. O cümlədən, fars dilinə, Çin, hind, xəta, tatar və özbək dillərinə tərcümə etdilər. Qiraət şərti həm bibina və biəslədir. Çünki qiraət demək, yəni ərəb lofzini ərəb kimi tələffüz deməkdir və bu da qeyrlər üçün mümkün deyil. Çünki hər tayfanın hüruf və ləfzləri o tayfanın boğaz və ağızının tərtib və təşkilinə münasibdirlər. Məsələn, ərəblər nə qədər çalışsalar da türkiin nuni-səğirini və ya farsın “g” hərfini türk və fars kimi tələffüz edə bilməzlər. Odur ki, onlar “Gürgan” və ya “Gilan” ləfzlərini “Cürcan” və ya “Cilan” oxuyurlar və həmçinin fars və türk nə qədər çalışsalar ərəb kimi ərəb

hərflərinin tələffüzünə təfəvüt qoya bilməzlər. O ki qaldı Quranın məni və mətəlibi qanılmamağı bərəsində, sübhəallah, bu nə iftiradır? Əgər belə olsaydı, nəüzübillah, gərəklazım gəlirdi ki, Quran feyzdən düşəydi və halonki, Quran faizi-əbədi və hədiyi-cavidandır. Xudavəndi-təbarək və teali müşriklərə təklif edirdi ki, əgər siz öz iddianızda möhkəmsiniz, gətirin bunun misli fəsahtədə və bələğətdə bir kitab və fəsahtə və bələğətin də ümdə şərti qanılmamaqdır. Məgər, xudavəndi-ələm özü Quran “mübin”, yəni aşkar və aydın ünvanını qoymuyubmu? Pəs, cənab axund, bu şərtlərdən məqsədi – əslilə xalqı Qurandan uzaqlaşdırıb, cəhalətdə saxlayıb dinə rəxnə salmaqdır. Çünki əgər cəməət Quranın məni və mətəlibinə müttələ olsaydı və onun vasitəsilə öz din və təriqətlərini yaxşı və lazımcəna bilsəydi, müridsəz axundlar məsnədnişini-xatimül-ənbiya olmaq əvəzinə gərəklə gedib meydan sulayıb, canbazlıq edib və ya kəndir üstündə oynamaqla ömür keçirəydilər.

Hatifulqeyb. Bu ad, bu boyun və bu qarın ilə kəndir üstündə oynamaqla müşküldür. Dəmirçilik daha müvafiq sənət olurdu.

İslam. Axund, siz cənab kimə müridsiniz?

Axund. Cənab Şəmsəddin axund Molla Şahquluya.

İslam. O cənabın dediyi nədir?

Axund. Ol cənabın iddiası budur ki, sütuni-xamisdır və bu iddiasını sübut etmək üçün neçə təsnifat yazıb. O cümlədən, “Təxdişül-əzha”.

İslam. Mən bir az köhnə olduğum üçün bu günə şeylərdən xəbərim yoxdur və bir də indi yazılan kitablar qəsdən o qədər qarışıq və qaranlıq yazılırlar ki, onları ancaq yazan özü başa düşə bilər, əgərçi buna da həm şəkkim var. Çünki kitabın qarışıq və qaranlığı yazıçının əqlinin qarışıq və qaranlığına dələlət edir və qarışıq əql müşküldür ki, bir mənalı şey yazsın. Gər hər surət mən bu günə kitabları oxumuram. Şimdi siz bir neçə müxtəsər söz ilə mənə bəyan edin gərəklə “Təxdişül-əzha”nın bütünlə mətləbi nədir? Ancaq təvəqqe edirəm ki, ibarətpəzlik və qaranlıqnəvazlıq etməyib, danışdıgımız sadəcə dildə buyurasınız.

Axund. Baş üstə. “Təşxüsil-əzha”nın bütünlə mətləbi budur ki, ağayi-Şəmsəddin sütuni-xamisdır, yəni dinin beşinci sütunudur. Əvvəlinci sütunu – Allah, ikinci sütunu – Quran, üçüncü – peyğəmbər, dördüncü – əmmə və beşinci ağayi-Şəmsəddindir. Çünki Allah, Quran, peyğəmbər və imamlar cismi-lətif olduqlarına görə bizim kimi kəsif cisimlər onlardan feyz əxz etməyi müşküldür, binaən-əleyhi-zalim

gərəklə bir cism olsun ki, – həm lətif və həm kəsif ki, – hail olsun onları ilə bizlərin arasında ki, onun vasitəsilə nuri-hidayət bizə münəks olsun. Bu vücud ağayi-Şəmsəddindir.

Hatifulqeyb. Cəmi firqə salan şəbədəbazlar bu iddianı edib, həmin bu sözlərin vasitəsilə müsəlmanların evlərini yıxıblar.

İslam. Axund, Molla Şahqulu Ninəvayinin bu iddiasına nə sübutu var?

Axund. “Mürüvvicül-cinaim” sahibi rəvayət edib bir dini zəbərden ki, o da isnadın verib Qirdət binti Xəmirəyə ki, bir əyyam gəlir ki, Sərəndib tərəfdən bir şəxs zühur edər – alagöz, çalsaqal, boynu nazik, qarını yekə, qılçaları quru, ayaqları topal ki, isbatı-həqq və tətimməyi-kəlam edər. Bu nişanların cümləsi Mövlana Şəmsəddində mövcuddur.

Hatifulqeyb. Neçə nabəkarlar həmin bu rəvayəti həmin bu nişanələr ilə özlərinə isnad verib islamı viran etdilər. O cümlədən Misirdə Fatimilərin³ rəisi Əlmütəvəkkil billah ki, iddiayi-əlvəhit edirdi. İranda ibn Sabbah⁴ ki, özüne “Məzhər” deyirdi. İraqda Zeyd bin Əli⁵ ki, zeydilər rəisidir və qeyr-qeyr... Ancaq müsəlmanların cəhaləti və tarixdən ədəmi-ittilaları bu günə şəxslərə meydan verir. Vay bərhəli-müslimin!

İslam. Cənab axund, ağayi-Şəmsəddinin vətəni nə rədedir?

Axund. Qazan şəhərinin yanında, Əlvənd dağının ətəklərində.

İslam. Cənab axund, Sərəndib nə rədedə, Qazan⁶ nə rədedə, Əlvənd nə rədedə? Bir insaf edin! Mən sizin yerinizə xəcalət çəkirim. Əqəllən öz mürsidinizin yerini bilin. Və bir də mən qeyrlərdən eşitmişəm ki, guya ağayi-Molla Şahqulu Ninəvayinin saqqalı qırmızı, boynu yoğun, qarını nazik, qılçası və ayaqları düzdür.

Axund. Bəli, belədir. Lakin mövlana saqqalına həna qoyur. Qarınları ibadətdən nazilib. Boynuna çiban çıxıb. Qılça və ayaqları bərəsində şəkkim var. Və illə cəmi xəbər verilən sifətlər mövlanada mövcuddur.

Hatifulqeyb. Necə ki, cənab axundda cəmi mələk sifətləri mövcud olan kimi!

İslam. Xub, qəbul etdim. Ol cənabın buyurduğu nədir?

Axund. Buyurduğu... Buyurduğu... (*Təfəkkürə gedir.*) Ol cənabın buyurduğu müxtəsər budur (*axund sədə ilə oxuyur*): “Əna əvvəl-lün və illə axər, əna zahir vəlbətil, əna malikül-səməvat vəl ərz. Əna sairül-kəvakib. Ey cəməət, rücu edin mənə! Həqiqət mənədə, izzət mənədə! Mənəddir qifili-elm, mənəddir sirri-din! Keçin maldan, keçin candan, dönün dürdal ayağına kim, mən sizin fəvqünüzdə seyr edim

nasut, fələkut, mələkut və kahuti. Əgər mətləbi bundan açıq desəm, yer-göy tab gətirməyib zirü zəbər olarlar. Ona görə fesli-pərdə!”

Hatifulqeyb. Pəh! Pəh! Nə gözəl sözlər! Nə ali mətləblər! Cənab Axund Şahqulu Ninəvayi cəmi ülum və fənun və hikmət və bələğətin məğzini çıxarıb! Və bununla belə nə rəhmdil, nə alitəb şəxsdir. Biçarə yer və göylərə rəhmi gəlib! Əgər bir söz də desəydi, puç olub bir-birinə qarışacaq idilər. Vay bəri-islam! Vay bərayəndeyi-u! Bu günə vücudlardır məsnədnəşini-xatəmül-ənbiya Məhəmmədül-Mustafa! Cənab axund, sizin mürsidiniz divanədir. Ona zəncir lazımdır.

İslam. Cənab axund, ağayi-Şəmsəddinin müridi çoxdurmu?

Axund (*acıqlı*). Əlbəttə, çoxdur! Min milyon! Bütün dünya!

Hatifulqeyb. Görünür ki, ya axundun heç hesabdan xəbəri yoxdur və ya ki, iğraquluq onun təbiəti olub.

İslam. Axund, heç kürreyi-ərzdə min milyon insan yoxdur.

Axund (*halətdən çıxıb*). Siz bilirsiniz ki, nə danışırsınız və kimə şəkk edirsiniz? Hər kəs ağayi-Şəmsəddini dansa və ya ona şəkk gətirsə, kafirdir!

Hatifulqeyb. Axundun sözü qurtarıb. Adəti üzrə təkfir atına minib cövlan vurur ki, tərəfi-müqabili qorxutsun. Biçarə, hər bir şeydən məhrum bədbəxt!

İslam. Axund, bura məclisi-üns və sədaqətdir. Burada avam yoxdur ki, sən küfr sözü ilə məni qorxudasan. Qozeştə əz in mən özüm haman islamam ki, cəmi ənbiya, övliya, üləma və fəqəha məni axtarıblar və məndən nuri-hidayət əxz ediblər. Mən özümü sizdən yaxşı tanıyıram. Əstəğfərullah, əgər sizin və sizlərin mürsidlərinizin, o cümlədən ağayi-Şəmsəddin ki, həmd olsun, məndən xəbərləri var isə!

Axund. Xeyr, sizin özünüzün özünüzdən xəbəriniz yoxdur. Bizim mürsid olmasaydı, siz heç bir feyz verə bilməzdiniz. Bizim mürsidlərdir ki, sizə rəvnəq verirlər.

Hatifulqeyb. Məra bəxeyri-to ümmid nist şərməsan!?

İslam. Mənə rəvnəq verən və məni saxlayan mənim öz həqiqətimdir. İş sizə qalsaydı, yəqin ki, mən çoxdan məhv və puç olmuşdum və mənim həqiqətim Qurandır.

Axund. Məgər biz Quran oxumuruq, ona əməl etmirik?

İslam. Oxuyursunuz, lakin əməl etməyirsiniz. Qurana layiqincə əməl etmək fikir istəyir və çün təfəkkür əmri-müşküldür, siz ondan qaçıb hədis və rəvayət dalına düşürsünüz. Məsələn, siz və ya sizin mürsidlər heç təfəkkür etməsiniz ki, ruhi-islam nədən ibarətdir?

Hatifulqeyb. Ruh hara? Axund hara? Axundlara plov, aş, çay və çağ arvad söhbəti et!

Axund. Xeyr, bu məsələ heç xəyalıma gəlməyib.

İslam. Ruhi-islam ibarətdir insaniyyətdən. Odur ki, məni gətirən peyğəmbərin adlarından əşraf və əzəmi insani-kamildir.

Axund. İnsani-kamil nədir?

Hatifulqeyb. Səbz qovurma və yanında fisincan və qırqovul.

İslam. İnsani-kamil o vücuddur ki, ruh və batini islamdan xəbərdar olub bilsin ki, o əmr və nəvahidən məqsədi-əsli nədir?

Axund. Pəh! Pəh! Onu mən də bilirəm.

İslam. Buyurun, görək, cənab axund, o nədir?

Axund. Cənnət və cəhənnəm.

İslam. Cənab axund, təfəkkür edin: cənnət və cəhənnəm əvəz və mükafatdır və əvəz və mükafat məqsəd ola bilməzlər. Pəs ruhi-islam şeyi-digərdir. Ruhi-islam, Quranın çox yerində bəyan olduğu kimi, Həsəm surəsində həm bəyan olunub. Bu surədə buyurulub: “Bu bir kitabdır, hidayət edər müttəqilərə”. “Müttəqi”dən ibarət nədir?

Hatifulqeyb. O şeydir ki, bilmərrə cənab axunda şəbahəti yoxdur.

Axund. Müttəqi? Təqi. Təqi. Təqva. (*Axund özü-özünə sözü təsrif edir.*) Bu ləfz ismi-fəildir. Məsdəri təqva.

Hatifulqeyb. Axund şəbədəbazlıqdan əl götürməyir, hesab edir ki, avam müridlər hüzurunda öz rəqibi qeyr axund ilə mübahisə eləyir və avamları təsrif və ismi-fəil ilə təəccübə gətirmək istəyir. Və halon ki, bu günə şeyləri ikinci dərəcədə məktəb uşaqları bilirlər.

İslam. Axund, sözün özünün mənasını buyurun.

Axund. Sözün özünün mənası? Mənası pəhrizkarlıq. Yəni o əmrə əməl və nəvahidən uzaq olmaq.

İslam. Məsələn, Allah-taala buyurub ki, namaz qılın və oruc tutun. Birisi namaz qılıb oruc tutur, lakin bu ibadətlər onun qəlbine sirayət etməyir və onu pis və məzmun işlərdən, məsələn, büxl və həsəddən, özgə mal yeməkdən, oruculuqdan uzaq etməyə, bu günə şəxsə “müttəqi” deyərlermi?

Axund. Bəli, əlbəttə, namaz namaz yerində, oğurluq da oğurluq yerində...

Hatifulqeyb. Demədim ki, axund ilə müttəqinin heç bir şəbahəti yoxdur?

İslam. Pəs, cənab axund, belə məlum olur ki, Allahın insanın qəlbə ilə heç bir işi yoxdur. İbadət bir şeydir ki, qəlbə və batinə sirayət etməz?

Hatıfülqeyb.

Del bedəst avər ke, həccə əkbərəst,
Əzhəzaran həccə yek del behtorəst⁸.

A x u n d. Şəriət zahirə hökm edər. Bizim batin və qəlb ilə işimiz⁹ yoxdur.

İslam. Odur ki, ruhi-islamdan xəbəriniz yoxdur. Allah-təala qəlbi-islamı özü üçün beyti-əkbər qərar qoyub, əməvir və nəvahiyyə əməl etmək, yəni qəlbi şöleyi-hidayət ilə işıqlandırmaq. Bir ibadət ki, onda qəlbi-insan yumşalmaya, mülayim olmaya, insanı pis işlərdən uzaq etməyə, – ona itaət və ibadət deyilməz, ona riyakarlıq və zahir-pərəstlik deyirlər. Cəmi əvamirü nəvahiyyə-islam siz axundların vəsi-təsile və haman fikri-batıl ki, “şəriəti-tahirə hökm edən”in bərəketi ilə riyakarlıq və zahir-pərəstlik olub, sizlər bilmərrə cani-islama, yəni qəlbi-insana etina etmərsiniz. Odur ki, müsəlmanların içərisində zahiri ibadət və itaət ilə belə bu qədər riyakar, bədkirdar müteqəlliblər artıb. Əldə təsbihi-səddanə, dildə zikrü vird, qəlbədə min hiylə və fəsad. Əxlaq o qədər aşüftə və fəsadlanıb ki, pis işlər və hərəkətlər o qədər artıb və sirayət edib ki, əql bu haləti-nagüveranın üstünü və maföv-qünü xəyal etməkdən məəttəl və natəvandır. Atanın oğula, oğulun qardaşa, qardaşın bacıya, bacının ataya və ananın qıza etibar və etimadı qalmayıb və hamı hamıya yalan deyib və hamı hamını aldadır. Vəfa, etibar, sədaqət və dürüstkarlıqdan bilmərrə nişanə qalmayıb. Müsəlmanların bir zaman mayeyi-qüdrət və cəlalı olan “təvünü fil-bərri vəl-təqva”⁹, “innəmal-mömininə üxüvvatun¹⁰” kəlami-şerifləri bilmərrə ortadan götürülüb. Qardaşlıq nərədə, dost və aşinalıq, mehribanlıq və sədaqətkarlıq bilmərrə zayə olub. Üç müsəlman bir-birinin qorxusundan bir yerə cəm ola bilməyirlər. Haman saat büxl, bəsəd məziyyəti bürüz edib ortalarına fitnə düşür. Bu günə pərişan, bu günə dağıntıq tayfanın içində ittihad ki, sərmayeyi-cəmi tərəqqiyyat, qüvvət və qüdrətdir, əmələ gələrmə? Müsəlmanlar o qədər əxlaq cəhətinə tənəzzül ediblər ki, xəsaili-nəcibə və süfati-cəmilə və yaxşı işlər onların içində bilmərrə qiymətdən düşüb. Yaxşı, həlim, səlim adam sornigundur. Bərəks, məfahil və məcalisdə artıcaq hörmət, ehtiram oğru, qatil, qoçu, lotu, zinakar, bədkirdar adamlara olunur. Axundlar özləri məfahil və məcalisdə onlara yer göstərüb ehtiram edirlər və bu hərəkəri-nagüvaraya siz şəriət rəngi verib cəməatin ortasına gah “şəriəti-tahirə hökm eylər” deməklə və gah “təqiyyə” ləfzi ilə xof salmışınız. Cəhalətiniz və tarixdən xəbəriniz olmamağı mane olub ki,

təqiyyənin əsl mənasına mültəfit olub, bu günə işlər ilə xalqın evini yıxmayasınız. Təqiyyə o zamanlar cariydi ki, müsəlmanlar az və qeyrilərdən qorxulu idilər. O zamanlarda məqami-zərurətdə ki, can və namus qorxusu olsun, müsəlmanlara izin verilmişdi ki, zəbanən öz din və təriqətlərindən iba etsinlər. Amma bu zamanlar ki, əlhəmdülillah, hər kəsə məzhəbi üçün əziyyəət mümkün deyil, təqiyyə müğayiri-şəriətdir. Cənab axund, Qurani-şərifin məzmununa görə, Allah və peyğəmbərə münafıqlardan artıq dünyada bir kəs və ya bir şeyi-məkrüh və mütenəffür var idi? Neçə yerdə xudavəndi-müteal münafiq və duruyə və dili bir və qəlbi bir adamlara lən edir? Münafiq haman zərurətsiz təqiyyə edən adam deyilmi? Amma bəinhəmə bu əyyamda müsəlmanlar cəmi pis və məzmun işlərini təqiyyə ləfzi ilə örtürlər. “A kişi, niyə filan yalan dedin?”, “Təqiyyə etdim.” “A kişi, niyə filan yalan şahadəti edib kəlamullahı xar etdin?”, “Təqiyyə etdim.” “A kişi, niyə filan yerdə qoydun öz din qardaşının haqqı batıl olsun?”, “Təqiyyə etdim”. Xülasə, bugünkü gün müsəlmanlar içində təqiyyə cəmi pis və məzmun işlər üçün qüslü-ümumi olub ki, ona batın nəcis içində həm olsa, özünü pak hesab edər. Qozoştə öz in, siz axundlar şəriəti nabəkar adamlar əlində doğrudan-doğruya hiylə dəstəvizi etmişiniz və meydana “hiyleyi-şəri” deyilən bidəti salmışınız. Allah, peyğəmbər, Quran, şəriət və hiylə? Əstəğfərullah, nəizübillah, belə şey islamda yoxdur. Bununla belə, siz axundlar şəriətin əşədd olan nəhyələrini hiyleyi-şəri vasitəsilə halal çıxartmışınız. Məsələn, bu günə nəhyələrdən birisi də ribaxorluqdur. Qurani-şerifdə bundan oşodd və bundan vazeh nəhyə yoxdur. Bəinhəmə bugünkü gündə müsəlmanlar içində ribadan rövneqli bir əməl yoxdur. Bir məəttəl qalmış müsəlman qardaş gedir bir dövlətinin yanına ki, ehtiyacına əlac etsin. Dövlətli çox minnətdən sonra təməssükü yazdırır iyirmi-iyirmi beş prosent ilə. İddiayi-qərz məqamında dövlətli öz ələmində ribanı halala çıxarmaq üçün cibindən bir kəşif daraq çıxardıb deyir: “Bu darağı satıram sənə altı yüz manata”. Biçarə qərzdar labüddən cavab verir ki, “qəbul etdim”. Məəhəza kərimün-nəfs dövlətli hədiyyə adı ilə öz darağı-kəşifini qərzdarda qoymayıb geri alır. Xülasə, tam bir oyun! Nəizübillah, bu günə adamlar Allahı və onun peyğəmbərini aldadırlar. Və siz axundlar bu günə şeyləri nəinki görürsünüz, hətta hiyleyi-şəri namı ilə halala çıxarırsınız. Və bundan sonra da iddia edirsiniz ki, islam və şəriətin xadimisiniz! Təfəkkür ediniz, axundlar! Allahdan qorxunuz! Peyğəmbərdən həyə ediniz! Dövlətliyə xoş gəlməkdən ötrü şəriəti paymal etməyin! Beş günlük cifeyi-dünyayə aldanmayın! Sabah

qiyamət var, Allah var, peyğəmbər var! Rəsuli-əkrəm tutacaq yaxanızdan, öz din və şəriətini istəyəcək. Nə cavab verəcəksiniz? Nə etdiniz? Hara apardınız? Xadimi-şəriət və həqiqət gerek bilmərrə dünyadan dəstbərdar olub həmən həqiqət və şəriətdən başqa bir şeyə qulluq etməsin. Əgər özünüzdə bu qəder qüvvəti-qəlb və mətanəti-eql görməyirsiniz, özgə sənəte gedin. Xırqəpuş olub xalqı badi-fənayə verməyin.

Hatifulqeyb.

Kutah həmmətan hala rahət tələb konənd,
Aşçq-bola ke, rahətə-u der belayə-ust.¹¹

Axund (*çox mütəəssir*). Şimdi siz bəyan edin görək, ruhi-islam nədir?

İslam. Ruhi-islam ibarətdir haman mütteqiden ki, insani-kamildir və "mütteqi" ləfzini Allah-təala özü Qurani-şərifdə buyurub. Mütteqi ol şəxsdir ki, əməl edə bu sözlərə: "Vəəllahi murebbiul-odli val-ehsani va yuəyyidu zul-qurəba va yənhi əl-fuheşa val-munkər"¹².

Hatifulqeyb. Pəh! Pəh! Nə gözəl sözlər, nə gözəl mənalar! Dünyanın heç üqəla və ürfəsi cəm olsa, bunlardan qeyr fəlahat və nicat üçün insana yol tapmazlar! Tərəqqiyyati-cismani və ruhaninin cəmi dərəcəti bu neçə kəlamda möhtəvidir!

İslam. Ayənin mənası budur: Allah-təala əmr edir ədl və ehsana və öz həmcinsin insana köməyə və cəmi pis işlərdən uzaq olmağa. Hər kəsdə bu sifətlər cəm olsa ona insan, yəni müsəlman deyilir. Cəmi ənbiya və övliyanın izzət və şərəfinə bu sifətlər onlarda dərəcəyi-əlada cəm olmağı səbəbdir. Onlar o qəder adil idilər ki, nəinki öz övladları ilə, bəlkə öz canları ilə özgə adamlarda fərq qoymaz idilər. Onlarda o qəder bəzl və ehsan və hübbi-insan var idi ki, mal nədir, candan, əyaldan keçirdilər. İmamül-möhsünün Hüseyn ibni Əli əleyhissəlamı haman bəzl və ehsan can, əyal, mal, səltənət və sərvətdən keçirmədimi? O vücudi-mübarəkə ta əbəd fəxri-həyat deyilsə, azdır! Odur ki, bu ənbiya və övliyaya fəxrül-kainat və insani-kamil və əşrəfül-məxluqat, yəni müsəlmani-xəvass deyilir. Ruhi-islam onlarda mücəssəmdir, onlardır mütteqi. Onlardır ki, nəssi-ayata layiqincə əməl ediblər. Şimdi əgər islamın cəmi əvamir və nəvahisini dürüst mülahizə edərsən, görərsən ki, cümləsindən haman sifəti-mütteqi zühur edir. Məsələn, o cümlədən götürün namazı. Namaz mürəkkəbdir iki şeydən – zahirdən və batindən. Zahir namaz haman qiraəti-həmd surə və rüku və sücud və digər adabi-namazdır. Bun-

lardan məqsəd ancaq izhəri-itaət və übudiyətdir. Batin namaz ibarətdir o müqəddəmat və şəraitdən ki, onlarsız namaz batildir. Bu iki şey, yəni zahir və batin namaz biri-birisinə lazım, mültəm dərəcəsinədir. Necə kim, insanda bədən ruhsuz və ruh bədənsiz müşkül fərz olunur, həmçinin namazda adab müqəddimatsız və müqəddimat adabsız fərz olunmaz. Lakin insanda məqsədi-əslə ruh olan kimi, namazda da batindir. Hala mülahizə elə gör batin namaz haman ruhi-islam və sūfati-mütteqidir, ya nə? Necə kim, mütteqi gerek cəmi sūfati-rəzilə və xəsaili-məzmunədən bəri və əxlaqi-həmidə ilə müttesif olsun, həmçinin namaz qılan gerek namazın batini təqzasına görə insani-lətif olsun, onun üstündə, başında bir mənhus, məkrüh şey olmasın. Onun namaz qıldığı yer pak olsun və qəsb olmasın. Onun cibində özgə malı olmasın və əynindəki paltar da qeyrisinin haqqı olmasın. Ürəyində bəxl, həsəd olmasın. Xişm və qəzəbdən uzaq olsun. Gözləri xəyanət və cinayətdən bəri olsun. Qulaqları qeybət və nəşayəstə söz eşitməsin. Xülasə, cəmi cəvərih və əzaları ilə Allah ilə olsun, insani-kamil sifətinə düşsün. Əgər dürüst mülahizə etsən, görərsən ki, bu şərtlər cəmi digər əbamiri-islamda olub, onlardan məqsədi-əslə və ruhi-küllü olurlar. Qozəştə əz in "müsəlman" ləfzi xud-bəxud səlaməti-riza və təslim mənasına gəlməyibmi? Cəmi hərəkət və səkenat və ibadət və itaət ki, ondan südur edir, lazım deyilmi ki, bu mənanı hüsula gətirsin? Vaqiədə müsəlman, yəni təslim və rizada olandan gerek nə fikrən, nə qəlbən və nə fəlen bir hərəkət, bir xəyal südur etməsin ki, xilafəti-insaniyyətdə və rizayi-xudavəndi-bari ola. Çoxdurmu bu günə müsəlmanlar? Bir qorxulu yerdə qabağına gedən adam çıxanda dua etməyirsənmi ki, xudavəndə, bu gələn müsəlman olmasın? Bu günə adamlarırlarmı riza və təslimə olan? Onlarırlarmı müsəlman?

Hatifulqeyb. Axundun qulaqları taqqıldayır. Biçarə ömründə şəkkiyyat, şəhviyyatdan qeyri bir şey barəsində fikir etməyib. Yemək-icməkdən qeyri məalı olmayıb. Filan mələkin boyu neçə arşın və ya cənnətdə filan qəsrin neçə otaqları və yainki cümə axşamı müqarinet etsən, neçə savabı vardan savayı söhbət etməyib. Şimdi ruhi-islam, təqazayi-insaniyyətdə və qeyr məaniyi-Qurandan eşidib təəccüb edir.

İslam. Cənab axund, sizin bərəkətinizdən islamdan ancaq bir quru ad və şax budaq qalıb. Onun meyvəsi olan insaniyyətdə və zati-islamiyyətdə bilmərrə əldən gedib. Müsəlmanlardan yüzdə doxsan doqquzu öz adı olan "müsəlman" ləfzini qanmayıb əvamir və nəvahidən məqsədi-əslə olan ruh və bütunə əl aparmayıb. Cümlə zahirpərəst və riyakar olublar. Ancaq zahiri və adabı əxz ediblər. Bütünü-mətləbə

mülfəfit olmayıblar. Budur səbəb ki, itaət və ibadət ki, onlarda mülahizə olunur, nəticə verməyir, onları insani-kamli sifətinə salmayıb, müsəlman adına layiq etməyir. Çünki itaət və ibadət qəlblərinə sirayət etməyir və qəlblərini şöleyi-hidayət ilə münəvvər etməyir.

Hatifulqeyb.

Gər müsəlmani həmin əst ki, axund dəred,
Vay əgər əzpeyc-in ruz şevəd fərdai.¹³

İslam. Və bir də xalqın əqlini cüzviyyat ilə və nə dünyəyə və nə axirətə bir xeyri olmayan və heç həll olunmayan məsail ilə məşğul edib müsəlmanları həm dünyadan, həm axirətdən, həm insaniyyətdən və həm heyvaniyyətdən məhrum edirsiniz. Bugünkü gün müsəlmanlar nə müsəlman kimi müsəlmandırlar və nə heç bir şey kimidirlər. Bir avarə, bisərüpa tayfadırlar. Buyurun görək, cənab axund, cəməət məscidə gəlirmi və gələndə meyl və xahişi ilə gəlirmi?

Axund (*ah çəkib*). Xeyr! Bu barədə müsəlmanlardan şikayət yeri var. Məscid və minabir ancaq on gün məhərrəm və bir ay ramazanda abad olurlar. Qalan uzun il müsəlmanlar içində Allah evindən xərəbə yer yoxdur və ramazan və məhərrəmdə də gələnlərin əksəri ədna və əvamdır. Xəvass bilmərrə məscidi tərk edibdir.

Hatifulqeyb. Məhərrəm və ramazanda da məscidə gələnlər Allah və peyğəmbərdən ötrü gəlməyirlər, axund və mərsiyəxandan ötrü gəlirlər, onlara pul verməyə gəlirlər. Axundlar məhərrəmin beş gününü və ramazanın on beş gününü bir-biri ilə mübahisə və münəqişədə və bir-birinin əks və xilafını danışmaqda keçirib müridbazlıq edirlər və qalan günləri də haman xalqı soymağa məşğul olurlar.

İslam. Cənab axund, məscid və minbərin bu dərəcədə xərəbə olmağına səbəb nədir?

Axund. Müsəlman camaatının özünün ifsad və kəşafəti.

İslam. Əfv ediniz, cənab axund! Çoban günahını sürünün üstünə ata bilməz. Hər nə qüsür sürüdə var isə, yəqin ki, ona səbəb çobandır. Müsəlman camaatından ram və mülayim və yola yovuş cəməət yer üzündə azdır. Axund, insaf ediniz! Bu qədər qədr və bu qədər xəyanət, bu qədər ədəmi-dəyanət ki, sizlər izhar etmişiniz, heç bir digər cəməət sizə etina etməzdi və sizdən mütəəffir olub bilmərrə rugərdan olardı. Amma bəinhəmə müsəlman cəməəti sizə kəmalı-əhtiram ilə itaət edir. Bөлük-bөлük bölüb, qoyun kimi hərə dalınıza bir sürü alıb, hər yere xahiş edirsiniz, aparırırsınız, cürbəcür məzhəblər qayırb dindən çıxarırsınız. Cürbəcür sözlər və iftirələr ortaya salıb aşub və fitnə qaldırırsınız. Biçərə millət hamısına səbr

edib, gene öz zəhməti ilə sizi və sizin övlad və uşaqlarınızı pərvəriş edirlər. Pəs məscid və minabirin xərəbə qalmağına onlar səbəb deyil. Gene səbəb sizlərsiniz. Çünki məziyyət və xurpəstlik sizlərdə o dərəcədədir ki, əsla məscid və minber fikrinə düşməyirsiniz və məscid və minberi özünüə ancaq ruzi yolu qayırmısınız. Əgər ramazan və məhərrəmdə pul məsələsi olmasaydı, yəqin sizlər bu əziz aylarda da həm məscidə getməzdiniz. Plov yemək və Popov çayı içmək və yumşaq döşək üstündə oturub əziyyət və zəhmətsiz istirahət etmək əvəzində nə lazım düşüb ki, sizin kimi tənperəst insanlar hər gün üryan, soyuq məscidə gedib əziyyət çəkəsiniz?

Hatifulqeyb.

Abadiye-meyxane zeviraniye mast,
Viraniye-məscid zepərişaniye-mast¹⁴.

İslam. Axund, neçə il təhsil etmişiniz və neçə ildir ki, axundluq edirsiniz?

Axund. İyirmi il təhsil etmişəm və on beş ildir ki, axundluq edirəm.

İslam. Bu otuz beş ildə müsəlmanlara nə fayda vermişiniz?

Hatifulqeyb. Bol plov yeyib və bol çay içib və yuxu yatıb və səkkiz arvad alıb və nəkir və münkir barəsində söhbət edib.

Axund. Meyyidlərin basdırmışam.

İslam. Cənab axund, meyyidə feyz vermək olmaz, diri barəsində danışırıq. Dirilərə nə etmişiniz? Özünüz iqrar edirsiniz ki, cəməət əvam və cahildir. Pəs hamı sizin yazdığımız təsnifat və risail? Hamı sizin həll etdiyiniz müşkülət və məsail? Hamı təhrir buyurduğunuz nəsayih və təhziyat? Hamı sizin bina etdiyiniz xeyrat və mübərriat? Əqəllən bu otuz beş ildə siz bacarmadınız ki, həmd qül hüvəllah surələrinə cəməət dilinə tərcümə edəydiniz ki, əqəllən biçərə müsəlmanlar öz namazlarının mənasına mülfəfit olalar? Əqəllən sitayiş etdiyiniz peyğəmbər və əimmeyi-əleyhissələmin tərcümeyi-halını sadəcə dildə təhrir edə bilməzdiniz ki, xalq onu oxumaqla müstəfyiz olub və mərifət cəhətilə bir qat mühibbtər olaydılar? Xeyr, xeyr, axund! Təkalifi-axundluqdan siz ancaq pul gətirənləri və mürid qayıranları və ad şöhrətləndirənləri qəbul etmişiniz, şəriət və əsil islam ilə işiniz yoxdur!..

Hatifulqeyb.

Mərdome-mədrəsəyə xub şənəsəd hətif,
Kəfirəm mən əgər in taife dindarənd.¹⁵

A x u n d. Məgər biz moizə etməyirik?

İslam. Əvvəla, necə ki, yuxarıda dedik, moizə olunur məhər-rəmin və ramazanın bir neçə günləri. Qalan uzun il guya islam və şəriət bilmərrə münqət olub müsəlmanların məscid və minbərə ehtiyacı qalmayı? Saniyə, moizə ibarətdir nəsihətdən və məscidə gələrkən qəlbi təzələndirən və insanı yaxşı işlərə delalet edən sözlər eşitsin və halonki sizlərin moizələri əksəri iki cür məsaildən qeyri şey barəsində söhbət etməyir. Əvvəlinci abavü əcdaddan bəri eşidilmiş məsail, misli in ki, iki ilə üç arasında şəkk, ikinci cəmaəti bölmək qəsdilə ortalığa saldıığımız və nə dünya və nə axirətə xeyri olmayan məsələlər. Bundan maəda rəsulü-əkrəmin minbərinin hörmətini gətirməyib məsnədi-nübüvvətdən küçyə layiq olmayan sözlər cari edirsiniz, misli in ki, cima, nütfe və qeyr-qeyr biədəb və naşayistə sözlər. Bunların heç birisi qəlbi-insanı münəvvər edib təzələndirməz, bərəks, məkrüh və təkrar olduğu cəhətə yorub məlul edər və cəmaəti moizəyi-məscid və minbərdən uzaqlaşdırar. Axund, sizin vəzinizdə məsciddə olan adamların neçəsi yatır və neçəsi mürgüleyir və ya qeyr biədəb və naşayistə işlərlə məşğul olur? Vaqə əmrədə Allahın evini və peyğəmbərin minbərini siz oyun və baziçə yeri qayırmısınız. Və halonki məşəli-islam gərəklə həmvərə oradan müştəəl olub qulubi-müsəlmanları hər an münəvvər edər və təzələndirər. Qəlbi-insan məbdən və mənşəi-hərəkət və əməldir. O bənzər o yerə ki, hər nə əksən, onu biçərsən. Lakin siz axundlar qəlbi-insanı bilmərrə fəramuş edibsiniz. Mənşəi-feyz və mənşəi-izzət, yəni kəlamüllahı aradan çıxarıb ruhi-islama etina etməyirsiniz. Cəmi əvamir və nəvahini zahiri edib müsəlmanların qəlbini pak olan hidayət çeşməsi əvəzinə murdar, iyli, ədavət və büxl ilə dolu bir hovzi-məkrüh etmişsiniz. Budur, axund, sizin mənə etdiyiniz xidmətlər. Bir tərəfdən təfriqə salıb, mənim bir olan vücudumu min parça edib, məni günbəgün sərnigun etdiniz, o biri tərəfdən müsəlmanların qəlbini ki, – mənim ruhumun oturacaq yeridir, – öldürüb onları diri meyyid sifətinə salmışınız. Genə eviniz abad olsun, mənim xarab evim kimi...

H a t i f ü l q e y b.

Axund, çe bəlayi to ke, in riştəye-təsbih,
Əzdəste-to surax besurax girizəd.¹⁶

İslam. Lakin fürsət var ikən get fikir və təzkar elə, bəlkə Allah yanında siz və müsəlmanlar şərməndə olmayıb, fəxrül-kainat həm sizdən xəcalət çəkməyə. Öz qədrinizi bilin. Sizin əlinizdə xudavəndi-ələm bir vədiəti qoyub ki, heç zinəfəsə verməyib. O, ruhi-insandır.

O bir qüvvədir ki, əgər onu dürüst və əzruyi-əql pərvəriş edəsən, yerləri və göyləri tutmaq olar. Sizin özünüzdən izzət və şərəfi bağıdır müsəlmanların əsil müsəlman olmağına, yəni insani-kamil sinfinə düşüb, göyçək sifətlə müttəsif olub, pis və məzmun işlərdən uzaq olmaqlarına. Amma bundan ötrü gərəklə siz axundlar bir az plovdan əl çəkib, vaqien islam dalına düşəsiniz. Xudahafiz!

H a t i f ü l q e y b.

Bəcu, xadima, on çe dani soxən,
Ço fürsət bedəst əst, kari bekon.
To mənzəlşənasi mərdom-rahrov,
To heqquyivo mərdom-heqaiqşenov¹⁷.

MƏN KİMƏM?

Bir müddətdir ki, mənə qəribə və ecəzkar bir ehtiyac yaranmışdır: öz-özümü müşahidə altına almışam! Özümü olduğum kimi görmək və gördüyüm kimi göstərmək qəsdindəyəm.

Heç şübhə etmirəm ki, bu sətirləri oxuyanlar gülecək və öz-özlərinə: “Bu necə adamdır? Ömrünün sonu çatıb. Hələ özünü tanımır. Belə də şüursuzluq olar?” – deyəcəklər.

Bəli, etiraf edirəm ki, mən öz-özümü tanımıram. Siz özünü tanıyırsınızmı? O zaman necə xoşbəxtsiniz!

Beləliklə, özümü öyrənmək qərarına gəldim. Sizi inandırırıram ki, bu o qədər də asan və xüsusən də xoşagələ iş deyil. Metodum çox sadə idi: mən İçimlə Çölkümü qarşı-qarşıya gətirərək onları özbaşlarına buraxdım, yeganə işim yalnız gördüklərimi və eşitdiklərimi gördüyüm kimi qeyd etmək oldu. Lakin ilk dəfədən məni dəhşət bürüdü və dərin nifətlə gözlərimi yumdum.

– Aman, mən bu imişəmmi? – deyər qışqırmağım gəldi və məşhur fransız şairinin sözlərini xatırladım: “Ey qadiri-mütləq! Mənə öz içimi nifət etmədən görmək qüdrətini bəxş elə!”

Bəli! Yaradandan bir yardım olmasa, bu mənzərəyə təhəmmül edilə bilməz. Düşündüm! Başdan-başa bir-birini inkar və rədd edən qarmaqarışlıq təzadlar, gündüzlə gecə, ağla qara arasındakı bənzəyiş mənim İçimlə Çölküm arasındakı bənzəyişdən daha çoxdur! Zahirim batiniyə əsəbi və küskündür, batiniyə zahirinə lənət oxuyur! Demək, mən, mənim mənləyim bu imiş, bu yan-yana gəlməyən, bir-birini inkar edən, bir-birindən iyənən təzadlar imiş, eləmi? O halda mən nə

qeribə, nə əcaib bir yaradılışam. Əcəba, siz də mi beləsiniz, o birilər də belədirlərimi? O halda onlar da nə əcaib şeyləmiş!

Beləliklə, mənim məniyim əslində vəziyyət və şəraitə görə müxtəlif və təzadlı tablolar, rənglər, mənzərələr göstərən kaleydoskop kimi bir şeydir!

Lakin mən kaleydoskopu uzun müddət tədqiq etdim və aşkara çıxardım ki, onun tabe olduğu dəyişməz bir qayda vardır. Həmin qayda budur: ümumiyyətlə, nəzəriyyə, təsəvvür, danışiq və söz çərçivəsində qaldığım müddətdə mənim məniyimi içim təmsil edir, lakin hərəkət və fəaliyyət sahəsinə keçən kimi zahirim dərhal cilovları əlinə alır və o birisinə qəti əmrlər verərək: “Artıq növbə mənimdir, sən sus!” – deyir və meydanda atını sərbəstcə oynadır.

Ona görədir ki, mənim söz ələmlə iş ələmim, təsəvvürdəki fəaliyyətimlə həqiqi fəaliyyətim arasında çox dərin fərqlər olur, onlar bir-birinə bənzəmir, bir-birini inkar edirlər və uzaqdan baxanlar da məni “dəyişkən”, “qeyri-sabit”, “səciyyəsiz” və s. sözlərlə dilə gətirirlər. Halbuki mənim burada heç bir günahım, qəbahətim yoxdur, bunların hamısı İçimlə Çölüm arasındakı təzaddan irəli gəlir.

Doğrusunu söyləmək lazım gəlsə, mənim İçim çox yaxşı təbiətli, xoş niyyətli, yaxşılıq sevən, başqaları üçün xeyir istəyən, qəhrəmanlığa aşıq, sədaqətə, doğruluğa məftun bir varlıqdır; elə buna görədir ki, mən danışiq və təsəvvür ələmində qəhrəmanlıqdan, doğruluqdan, sədaqətdən, vətəndaşlara yaxşılıq etməkədən hərəkətlə, həyəcanla söz açıram və sizi inandırırım ki, bunları edərkən mən çox səmimiyəm. Lakin nə edim ki, hərəkət və əmələ keçərkən İçim məni tərk edir və yerini Çölümə verir. O isə yerinə və şəraitə uyğun düşünülmüş və hesablanmış hərəkətlər etdiyindən məni də arxasında sürükləyir. Və baxırsan ki, səhərçağı əleyhinə danışdığım işi günortadan sonra böyük bir imanla həyata keçirməkdəyəm. İmanı məxsusi olaraq nəzərə çarpdırıram. Çünki həqiqətən Çölüm belə vəziyyətlərdə tam bir mömin olmağı da bacarır.

Bu hallar məni qeribə vəziyyətlərə salır. Məsələn, Əli Kamal¹ zamanlarında əməli və ölçülü-biçili düşünən İçim məni Əli Kamal¹ anlaşımağa, qəzetində məqalələr yazmağa və inanmadığım Qurtuluş Savaşına² qarşı çıxmağa sövq etmişdi. Bu dəfə isə xalqa xitabən söylədiyim çox təsirli, çox həyəcanlı nitqimdə Əli Kamaldan, onun zamanından və Qurtuluş hərəkətinə inanmayanlardan nifrətlə bəhs etmişdim. Yığıncağın sonunda yaşlı bir adam mənə yaxınlaşdı, kənara çəkərək çox zərif və incə səslə: “Oğlum! Mən Əli Kamalın qohmlarındanam, keçən gün kağızlarını nəzərdən keçirirdim, əlimə sizin

ona yazdığımız, ona hörmətinizdən, sədaqətinizdən hərəkətlə bəhs edərkən fikirlərinin hamısının haqlı olduğunu söylədiyiniz məktubunuz keçdi və buraya yalnız həmin məktubu özünüze qaytarmaq üçün gəldim. Məktubu alın və bundan sonra ona daha əmin-ərxayınlıqla lənət yağdırın”, – dedi və uzaqlaşdı.

Ah! Başıma ildırım düşsəydi, bundan daha yaxşı olardı. Həmin məktubu ovcumun içində sıxdım və bir xəzinə kimi saxlamağa başladım.

Lakin iş yalnız Əli Kamalla və onun qəzeti ilə bitmir. Bu Çölüm yoxdurmu? Lənət olsun ona! Əməli və hesablanmış düşüncə deyə, məni haralara sürükləməmişdir! Və ən acısı budur ki, belə hallar məni gecə yuxularından da məhrum edir. Gecə yatağa girib mən, İçim və Çölüm yalnız və baş-başa qaldıqdan sonra bu dəfə İçimin Çölümlə zarafatı, istehzası, sitəmi başlayır. Məsələn, keçən gecə elə bir qovğa qaldırdılar ki, səhərə qədər uyuya bilmədim. İçim Çölümə deyir ki: “Sən nə utanmaz, nə həyasız adamsan. Haradan uydurdun o alimlərin adlarını? Heç Almaniyada o adda alim var?”

Çölüm dərhal baş qaldıraraq dərin hiddətlə içimə xitabən: “Sən də orada deyildinmi? Niyə məni təkzib etmədin? Niyə bu yorğan altındakı cəsarəti orada göstərmədin?” – dedi.

Çölüm haqlı idi. İçim bu kimi xüsusi və məhrəm yerlərdə qəhrəman olur, qələbəlikdə isə hesabı içəri verir, sönmür, susur. O nə qədər həyasızdırsa, bu o dərəcədə qorxaqdır.

II

Fikir verdim, gördüm ki, Çölümlə İçim arasındakı bütün təzadların bircə qaynağı var – Egoizm! Çölümün ən canlı səciyyəsi özünü istəməkdir, öz nəfsini və faydasını hər şeydən üstün tutmaqdır. Əsas bəla budur, bütün digər təzadlar bundan doğur.

Həqiqətdə mənim İçim çox yüksək, necib, əsl insani duyğularla doludur. İnsaniyyət, haqq, Vətən və vətəndaş uğrunda mal və nəfs fədakarlığı onun ən çox sevdiyi şeylərdir. Məzlumun imdadına yetişmək zalımı yerlə yeksan etmək porəstiş etdiyi qəhrəmanlıqdır. Heç bu məsələlərə dair onun yazılarını, nitqlərini oxudunuzmu, dinlədinizmi? O necə həyəcan və hərəkət, necə inandırıcılıq, necə ağılagəlməz təşbihlər, necə canlı və gözəl istiarələr idi!

Rica edirəm! Eşqsiz, sevgisiz bu qədər həyəcan duymaq mümkün olan işdirmi? Heç şübhə yoxdur ki, mənim İçim qüvvətli bir altruizm (özünü qurban vermə – V.Q) eşqi daşımaqdadır və yüksək əməllər

uğrunda hər cür fədakarlıqlara hazırdır. Lakin nə çarə ki, qarşısında dimdik dayanan Çölüm bunun tam əksinədir. İş yazıdan və nitqlərdən fəaliyyətə keçən dəqiqədə İçim tısbəgə kimi qımına çəkilib yox olur və yerini əməli haqq-hesabla düşünən Çölümə verir. Bax mənim həyatımın faciələri, daha dəqiq desəm, komediyaları da o zaman başlanır. Ah, bu təzadlar! Təzadlar! Məsələn, dünən gecə bir yerdə vətəndaşlıq və millətçilik vəzifələrindən bəhs edirdim. Görünür, dil beləğətine uyaraq həddindən artıq irəli getmişdim və “möhtac bir insanın ehtiyaclarını dəf etmək, onun vəziyyətinin düzəlməsinə çalışmaq ən ibtidai borcdur və bu borcu da ödəməyənlər özlərini necə insan adlandırabilirler?” – demişdim. Bu sözlərdən sonra çox alqışlanmışdım və məmnun-məmnun evimə gedirdim. Yolda birisi mənə yaxınlaşdı, əlimə bir kağız parçası dürtərək dərhal da uzaqlaşdı. Kağızı oxudum, İçimə lənətlər yağdırdım. Kağıza bu sözlər yazılmışdı: “Möhtərəm bəy! Çox yaxşı söylədiniz. Bundan daha beləğətli danışmaq mümkün deyildi. Allah sizdən razı olsun. Lakin niyə başqalarına tövsiyə etdiklərinizi özünü yerinə yetirmirsiniz? Hələ bu bir yana qalsın, lap əksinə olan işlər görürsünüz. İki gün bundan əvvəl zavallı bir qadının oğlunun yerinə öz oğlunuzu məktəbin pansionatına müftə qəbul etdirdiniz”. İttiham doğrudu, necə sarsıldığımı anlatmaqda çətinlik çəkirim. Lakin qəbahət mənə deyil, o məlun Çölümdür. Bu dul qadının oğlunun adını eşidər-eşitməz öz oğlumun namizədliyini aradan götürmək istədim. Lakin o məlun Çölüm yoxdurmu, dərhal bir məlunluq mücəssməsi kimi qarşımda dayanaraq: “Bura şeir və nəzəriyyə sahəsi deyil, əməli iş meydanıdır, çəkil ortadan!” – dedi, qovdu və zavallı uşağı pansionatda müftə qalmaqdan məhrum etdi.

O gün olmur ki, başıma bu cür faciə və komediya oyunu açılmasın. Mənim çəkdiyim iztirablar yanında Tantal³ utansın! Mənə “Siam əkizləri”⁴ adı veriblər və həqiqətdə də belədir. Mənim iki üzüm var – Egoizm və Altruizm. Lakin min təəssüf ki, mən yalnız istəkdə, arzuda, boş danışıklarda altruistəm. İndiyə qədər mənəndən altruizmə dəlalət edəcək tək bir hərəkət də görünməmişdir. Egoizm isə bütün hərəkətlərimə rəhbərdir. Çölüm fayda və mənfəət olmayan yere bircə addım da atmaz!

Məsələn, sizi inandırırım ki, mən içimdə çox səmimi və qızgın milliyətpərvərim. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, onun izzətinə-nəfsinə, şərəfinə, haqqını, hüriyyətini müdafiə üçün özümü təhlükəyə atmaq fikrini sevinclə qəbul edirəm. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayana bilmirəm. İstəyirəm ki, varımı-yoxumu ona verim. Lakin

bu məlun çölüm yoxdurmu? Mənə meydan vermir, daim qabağımı kəsir, əngəl törədir. Məsələn, keçən gün evimizin balkonundan baxırdım. Küçədə birini döydürdülər. Camaat toplanmışdı, uzaqdan hadisəni seyr edirdi, yaxınlıqda polis də yoxdu. Dərhal küçəyə yüyürmək istədim. Ancaq çölüm yenə qabağımı kəsdi:

– Hara?

– Döyüləni qurtarmağa...

– Dalışanları tanıyırsanmı?

– Nə dəxli var? Getmək borcumdur.

– Çəkil kənara! Borcu imiş! Don Kixot!⁵ Özünə iş tapıb! Niyə sənə borcun başqalarının da borcu olmasın?

– Əfəndim! Bu mənim, sənə, başqalarının və hər kəsin borcudur!

– Xeyr! Mənim qətiyyətim borcum deyil! Mənim birinci borcum özümü döydürməkdir. Hər kəs də mənim kimi eləcə kimsənin kimsəyə borcu qalmaz.

Mən əsəbiləşdim, hiddətlə dedim:

– Əfəndim, döyüləni qurtarmırsan, acı doyurmırsan, xəstəyə baxmırsan, məzlumu himayə etmirsən, xülasə, əlini ağdan-qaraya vurmırsan, sonra da milliyətpərvərlik iddiasına düşürsən, elə deyilmi?

– Əlbəttə, bunların heç birini etməzsən və çox əla da milliyətpərvər ola bilərsən! Çünki əsl milliyətpərvərlik bunların heç birinə möhtac olmamaqdır. Yoxsa hər döyülən, hər ac-möhtac, haqqına təcavüz edilən türkün yardımına tək sənmi qaçaçaqsan? Hansına yardım edə bilərsən? Üstəlik, atalardan qalma belə bir məsələ də var: “El üçün ağlayan göz kor olur”.

Lakin çölümün bu qədər eqoist və özünəvurgun olması nədən irəli gəlir? Bax, əsil tədqiq edilməli məsələ də budur...

III

Egoist Çölümün altruist İçimə üstün və qalib olduğunu, mənə də arxasınca sürükləməsinin səbəblərini araşdıracağımı vəd etmişdim. Araşdırdım və tapdım.

Gördüm ki, bu amil, yeni egoizm və altruizm insanda sonradan əmələgəlmə xüsusiyyətlər deyil. Bunlar bioloji, yeni lap əzəldən varlıqla bərabər doğulan amillər imiş! Hətta daha irəli gedərkən həmin xüsusiyyətlərin heyvanda mövcud olduğunu gördüm. İki köpəyin bir sümük üçün boğuşması egoizm olduğu kimi, bunların birlikdə, birbirilərini başqalarından müdafiə etmələri də altruizm hadisəsidir.

Xülasə, canlı kainat bu iki əsas üzərində bərqərar olmuşdur. Lakin varlıqlar təkamül etdikcə altruizm xüsusiyyəti eqoizm üzərində qələbə çalır. Hətta heyvan növləri yüksəldikcə, bunun müqabilində fədakarlıq və bərabərlik kimi altruizm əlamətləri də qüvvətlənmişdir. Əksinə, altruizm xüsusiyyəti az olan heyvan növləri isə dəyişilməkdədir. Bunun ən canlı sübutu yırtıcılarla, məsələn, aslan və qaplan kimi heyvanlarla məməli heyvanlar arasında müqayisə aparmaqdır.

Heyvanlar arasında bu iki amil daim instinkt halında qalmaqdadır. Lakin elə bir zaman gəlir ki, bunlar şüur sahəsinə keçir və təcrübələrdən istifadə, müşahidələrdən nəticə çıxarmaq yolu ilə insan altruizm instinktinin ictimai yaşayışda çox mühüm bir amil olduğunu anlayaraq ondan daha çox fayda almaq bərsində düşünür. Lakin bu yolda müvəffəq olan mühitlərlə müvəffəq olmayan mühitlər arasında qüvvətli və dərın fərqlər meydana çıxmışdır. Belə ki, altruizm instinkti açıqdıca cəmiyyət də qüvvətlənmiş və əksinə, eqoizmin artıq olduğu yerlərdə isə cəmiyyət aşağıya doğru yuvarlanmışdır.

Bunun ən canlı sübutlarını Şərqlə və Qərb cəmiyyətlərini yan-yanə müşahidə etdiyimiz zaman aşkara çıxarıq.

Qərb cəmiyyətinin Şərqlə cəmiyyətindən qüvvətli olduğu aydındır. İndi bunları bir də altruizm baxımından yan-yanə gətirin. Qərbdə altruizm elə hallar almışdır ki, bu, Şərqlə təsəvvürünə belə gəlməz. Şərqlə bəzən bir şəxs milyonlar içində yaşadığı halda, Afrikanın çöllərində qalıbmış kimi təkbaşına buraxılır. Xəstələri, acları, evsizləri düşünmür, vecinə almır. Hələ yoxsul və işsiz yaşlıların qayğısına qalmaq, əlillərin fikrini çəkmək kimsənin ağına belə gəlmir. Qərbdə isə belə deyil. Hər kəsin haqqında düşünülür və nəticədə unudulan bir kimsə qalmır. Qərb cəmiyyəti bütün bunları vətəndaşlarının izzəti-nəfslərini incidən və təhqir edən mərhəmət şəklində deyil, onların qarşısında bir borc və vəzifə kimi yerinə yetirir. Bir qədər də qabağa gedin. Qərbdə hər kəs hər kəsin haqqının, şərəfinin, izzəti-nəfsinin qoruyucusu, zamini olur. Bu mənada zəifin yardımına getmək, güclünün və təcavüzkarın qarşısını kəsmək vətəndaşlıq vəzifəsi sayılır. Şərqlə isə hər kəs "Mənə nə?", "Nə işimə qalib ki, gedib başımı beləyə salım?" – deyər dərhal öz qınına çəkilir.

Şərqlə üçün o qədər də şərəfli olmayan bu müqayisəni istənilən qədər uzatmaq mümkündür. Lakin bizim məqsədimiz bu deyil. Məqsədimiz bu vəziyyətin şərqlilərdə, o cümlədən mənə, mənim Çölümdə haradan meydana gəldiyini tədqiq etməkdir. Məqsədimiz Şərqlə tarixində eqoizmlə altruizm arasındakı müvazinətin Qərbdə altruizmin,

Şərqlə isə eqoizmin xeyrinə bu qədər pozulmasının səbəblərini göstərməkdir.

Bu sahədə apardığım araşdırmalar nəticəsində tapdığım səbəblər bunlardır:

1. Ailə və ailədə qadının vəziyyəti;
2. Məktəb və ədəbiyyatın təsiri;
3. Çox uzun sürən anarxist istibdadın təsiri.

Məndə olduğu kimi, hər bir şərqlidə də altruizm instinktinin zəifləməsinə və eqoizmin coşqun qüvvə halını almasına bunlar səbəb olmuşdur.

İndi, özümdəki eqoizmin nə kimi şəkillər aldığı təsəvvür etmədən əvvəl, mənə məxsus bir hal üzərində də dayanmaq istəyirəm. Mən hər şeyi bacaran, əlindən hər iş gələn bir insan olduğum qənaətindəyəm. Təbii ki, ətrafıma baxıram və hər kəsin də özü haqqında eyni qənaətdə olduğunu görürəm. Əcəba, Şərqlə hər tərəfinə nəhəng güzgülərmi qoyulub? Lakin mən iddiamı hərəkətlərimlə də isbat etmişəm. Həyatımda hansı işlərdə çalışmadım? Şair, mühərrir, müəllim, professor, vali, müstəşar, bank müdiri, səfir, tacir, millət vəkili – bir sözlə, mənə təklif olunan hər xidməti qəbul etdim və sahibsiz gördüyüm hər vəzifəni üzərimə götürməyə hazır olduğumu bildirdim. Və utanmadan deyə bilərəm ki, başladığım hər işi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdim, yaxud da başqalarından pis görmədim. Bir çox vilayətlərin rifah və əmin-amanlığını təmin etdim. Sizə məlum olan elm evinə bugünkü rəvnəqi verdim. Bankda çalışdığım müddətdə dövlətin kreditlərini və xalqın etimadını təmin etməyə müvəffəq oldum. Xülasə, deyə bilərəm ki, hara getdim sə böyük uğur qazandım. Lakin, təəssüf ki, mənim bu müvəffəqiyyətlərimi gözü götürməyənlər çox olur. Aydın məsələdir ki, eqoizm olan yerdə qısqanclığın da olması təbii. Lakin mənim kimi artıq üföqləri nurlandırmış bir insanın da haqqı güdəyə verilməməlidir. Nə isə, bunların üstündən keçək və gələcək eqoizmin mənə aldığı şəkillərə.

Bu şəkillərdən hər an üzərimdə hakim olan birincisi gen-bol və rifah içərisində yaşamaq ehtirasıdır. Bahalı paltarlara, zəngin mülklərə, cıdır yanışlarına, ballara, barlara məftunam və hər yerdə birinci olmaq istəyirəm. Çox pul xərcləmədiyim gün özümü bədbəxt sayıram, iztirab çəkirəm, yuxum qaçır. Bəzən İcimdə oyanan altruizm mənə əzab verir, bu qədər lazımsız xərc yerinə bir-iki kasıb məktəb uşağına yardım etməyimi, keçmişə xatırlamağımı acı bir dillə söyləyir. Lakin Çölüm dərhal qarşımı kəsir və mənə mane olur.

Qeyd olunduğu kimi, hesablanmış və müvazinətli eqoizmlə altruizm yaşayışın formalaşması və genişlənməsi üçün təbiətin bəxş etdiyi əsaslardır. Birincisi, yeni özünü sevmək, yaxud eqoizm fərdin mühafizə və mövcudluğunu; ikincisi, başqalarını sevmək, yaxud altruizm isə növün mühafizə və mövcudluğunu təmin edir. Toplu halında yaşayan heyvanlar arasında bu instinktlər öz-özünə hərəkət edir, onlar xaricdən gələn hər hansı bir iradəyə tabe deyil. Halbuki, insanda şüurlaşan təbiət bu instinktləri idarə və tərbiyə etməyə, onlardan birinin digəri hesabına qüvvətlənməsini təmin etməyə başlayır. Məndəki eqoizmin qaynaqlarını araşdırarkən fikir verdim və gördüm ki, altruizmi üstün tutan mühitlərdə həm fərd, həm də cins getdikcə inkişaf edir, qüvvətlənir, yüksəlir. Əks mühitlərdə isə hər ikisi nəhayət eyni nisbətə zəifləyir, parçalanır və yox olur.

Altruizm, yeni başqasını sevmək, başqası üçün öz istəklərini, şövqlərini, iştahalarını, bəzən öz mənfəətlərini, bəzən isə hətta öz nəfəsini fəda etmək deməkdir. Bütün bəşər tarixi göstərir ki, fərdlərində bu meyli açmağa və qüvvətləndirməyə diqqət yetirmiş mühitlər digərlərindən güclü olmuşdur.

Qədim zamanlarda yunan və Roma mühitlərinin bu qədər canlılıq və ehtişam qazanmalarının yeganə sirri budur. Həmin iki mühiti özü üçün örnək qəbul edərək eyni yolla irəliləyən Avropanın Asiya və Afrika qarşısında göstərdiyi əzəmətin də yeganə sirri budur. Tərbiyə üsulunda hansı mühit bu ideali ən çox həqiqətə çevirməyə nail olmuşsa, həmin mühit də ən yüksək inkişafa çatmışdır.

Tərbiyədən bəhs edərkən bu məfhumu ən geniş mənada anlamaq lazımdır. İnsan ruhunun üzərində təsiri olan bütün amillər nəzərə alınmalıdır. Ailə, məktəb, ədəbiyyat, sənət, fikri və hissi cərəyanlar – bütün bunların hamısı tərbiyəyə daxildir.

Məndəki eqoizm qaynaqlarını araşdırarkən təəssüflə gördüm ki, üzərimdə ağır bir tarixin müdhiş silindri keçmiş və mənliliyimi xurd-xəşil etdiyi kimi, mühitim də həqiqi inkişaf və yüksəlmə imkanlarını əlindən almışdır. Hətta məndəki eqoizm belə zahirə çıxma və yayılma formasında deyil və öz qını içərisinə çəkilərək kiçilmək, büzülmək, silinmək şəklində düşmüşdür.

Keçən gün əziz Nurulla Atac⁶ məni ziyarətə gəlmişdi. “Sənin kimi xəstə olanlar üçün ara-sıra Monten⁷ kimi yazıçıları oxumaq bir

az dincəlmək deməkdir. Montenin son nəşrini almışam, getirəcəyəm”, dedi.

Gətirdi. 1533-cü ilə 1592-ci il arasında, yeni təxminən dörd yüz il əvvəl yaşamış bu yazıçının əsəri o zamandan indiyədək beş dəfə XVI əsrdə, iki dəfə XVII əsrdə, bir dəfə XVIII əsrdə, dörd dəfə XIX əsrdə və dörd dəfə XX əsrin ilk otuz ilində nəşr olunmuşdur. Ən son nəşri bir cildidir, altı lirəyə satılmaqdadır və artıq satılıb qurtarmışdır.

İndi özü də aristokrat, saraya bağlı olan bu yazıçının nə kimi fikirlər və hisslər təlqin etdiyinə baxaq. Məşhur Roma imperatoru Sezardan⁸ bəhs edərkən şöhrətperestliyin onun ruhunda ən qalib və hakim amil olduğunu göstərdikdən sonra yazır: “Bu ehtiras əslində liberal olan həmin adamı oğurluğa, ümumun mənafeyini sui-istimal etməyə aparıb çıxardı. Çünki ətrafa pul səpələməyi və israfçılığı yalnız belə təmin edə bilirdi. Eyni ehtiras ona pis və ədalətdən uzaq sözləri söylətdirdi”:

“Dünyanın ən pis və ləyaqətsiz adamlarının yüksəlməmə sədəqətlə xidmət etdikləri halda yenə də dəyərli insanlar qədər sayılır və pərəstiş görürəm” (!). Bu ehtiras onu o qədər sərməst etdi ki, bacılarının hüsurunda belə, böyük Roma Respublikasından yalnız formasız və cansız bir ad qaldığını, sözlərini bundan sonra qanun yerini tutduğunu söylədi və yanına gələn əyan məclisini oturaraq qəbul etdi. Üstəlik özünün ilahiləşdirilməsinə, hüsurunda onu müqəddəsləşdirən ayinlər icra edilməsinə razılıq verdi. Xülasə, mənim əqidəmə görə, ondakı dünyanın ən gözəl və ən zəngin mahiyyətini bu ehtirası təkbəşinə məhv etdi və onun xatiresini ali insanların nəzərində əbədi nifrətə məhkum elədi. Çünki o öz şöhrətini məmləkətinin xarabalıqlarında və dünyanın heç vaxtı görməyəcəyi ən qüvvətli və ən rifah dolu ictimai quruluşun yıxılmasında aradı”.

Düşünün ki, bu fikir və hissləri Monten XIV əsrin başlanğıcında söyləyirdi. Yalnız o zaman deyil, aradan iki-üç əsr keçəndən sonra da bizim hansı yazığımızda elə fikirlərə təsadüf olunur?

Fikir sahəsində olduğu kimi, gözəl sənətlər, din, ədəbiyyat sahələrində də eyni mənzərə ilə üzleşirik. Renessan⁹ bütün qanadlarını açmış və sürətlə irəliləməkdədir. Hər tərəfdən ruhlara yeni təlqinlər, xüsusilə də altruizm nümunələri saçılmaqdadır. Almaniyada Lüterlər¹⁰, Fransada Kalvinlər¹¹ rəsmi din xadimlərinə və onların hamıya təlqin etdikləri kor təəssübkeşliyə, riyakarlığa qarşı üsyan edərək bütün Avropanı başdan-başa sarmışdılar. Bir çoxları həqiqət saydıqları qayələr uğrunda canlarını və mallarını qurban verməkdən

çəkinmirdilər. Savanorolların¹² bütün vəsf və diqqətlərinə baxmayaraq, Rafeallərin¹³, Leonardo da Vinçilərin¹⁴ ruhları həmin fədakarlıqlar sayəsində irəliləməkdədir. Ədəbiyyat örnəyini qədim Yunanıstandan aldığı kimi, mövzularını da oradan götürür. Sarayın ətrafına toplaşmış şair və nasirlər sarayı mədh etməklə yanaşı, əsərlərində fikir və ideya yolunda özlərini qurban verənləri də bir qəhrəman kimi canlandırırtdılar. Xülasə, Avropa tərbiyəsinin mövcudluğu şəraitində Katonlar¹⁵, Brutlar¹⁶, Sokratlar¹⁷ və s. ideal kimi qəbul ediləcəklər və bəzi batinlər bu altruizm idealının təsiri altında tərbiyə olunacaqlar.

Lakin mənə gəlincə, təəssüf ki, keçmişimdə bu xüsusə dair, buna bənzər bir şey görmürəm. Əksinə, yalnız mənfi amillər müşahidə etməkdəyəm. Heç bir nizam və intizam tanımayan sərsəri və sarsaq istibdad mənim mənliliyimi də özü kimi sərsəri və sarsaq etmişdir. Dində imdadıma yetəcək heç bir misali-əsər tapmadım. Yalnız kor təəssübkeşlik və riya! Ədəbiyyat da ya son zamanlara qədər məni öz qınına çəkilmək və özümdən başqasını düşünməmək yoluna sürükləmişdir. Xülasə, ətrafımdan gələn hər şey məni yalnız öz nəfsimi düşünməyə sövq etmişdir. Bu surətlə mənə təbiətin verdiyi altruizm instinkti get-gədə inkişaf etmək övəzinə gerilənmiş, istifadə edilmədiyindən korşalmışdır. Əksinə, eqoizm isə yüksək dərəcədə qolqanad açmış və artıq xəstəlik halını almışdır. Həmin xəstəlik yalnız mənim üçün deyil, içərisində yaşadığım topluluq üçün də zərərliyədir. Mən bu xəstəliklərimi bir-bir ortaldığa çıxaracağam ki, mütəxəssislər üzərində işləsinlər və həm mənim özümü, həm də kütləni həmin xəstəliklərdən qurtara bilsinlər.

V

Eqoizmin mənə doğurduğu başlıca xəstəliklərdən biri yarınmaqdır. Halbuki mən həyatda heç bir şeydən yarınmaq qədər iyrenmürəm. İçimin nəzərində yarınmağın bir üzü də yaltaqlıqdır. Yaltaqlıq isə onun fikrincə, it peşəsidir. Lakin nədəndir ki, içim belə düşündüyü və duyduğu halda mən yenə də yarınmağa çalışıram.

Bax, bu sual məni hər zaman düşündürür, lakin heç cür öz həllini tapmır. Sizi inandırırım ki, hər dəfə kiməsə yarındıqdan sonra dərin-dən peşman olur, özümü şiddətlə danlayıram və bir daha yarınmayacağıma bütün varlığım ilə and içirəm. Lakin ilk fürsət düşən kimi yenə yarınırım, andımı pozuram. Ah, o zamanlar məni təkbaşına görməlisiniz. Öz-özümü nə qədər təhqir edirəm, acılayıram, nə qədər

ağır sözlər söyləyirəm: “Sən də insansanmı? Səndə heç izzəti-nəfəs, şərəf, özünə hörmət hissi qalmadı mı? O nə uydurmalardı icad elədin? Məgər görmürdün? Məgər sən söylədikcə hər kəsin gözü səndə, ağız açıq, qaşları çatıqdı? Müraciət etdiyən adamın belə gözləri gülür, sən sözlərinə davam etdikcə onun baxışlarındakı istehza artır, nəhayət güclə seziləcək nifrət şəklinə düşürdü. Lakin sən yenə də müqəddəs bir iş görürsənmiş kimi özünü unutmuş halda hərərlə sözüne davam edirdin. Belə məlum olur ki, səndə həya hissi də yox olmuşdur və sahibini görəndə quyruğunu sallamaq ehtiyacı duyan köpəyin halı yaranmışdır”.

Hər dəfə yarından sonra içimin çölümə müraciətlə söylədiyi təhqirlərin ən yumşaqı budur! Lakin çölüm bütün bu təhqirləri səbir və təhəmmüllə dinləyir, səs çıxarmırdı. İlk fürsət düşən kimi isə yenə meydana atılır, yenə məni özü ilə sürükləyirdi.

Bəzən mən öz-özümə nifrət edir, çölümün ehtiraslarına bu qədər əsir olduğum üçün özümü lənətləyirəm. Çölüm gülür, ətrafı göstərir və göz vuraraq:

– Axmaqlıq təkçə bizəmi qalıb? – deyir. Və sonra mənliliyəm xitab edərək: – Sən bu axmaq “için” boş sözlərinə uyma. Məlumun olsun ki, o səndə yaşayır, lakin başqaları üçün çalışır. Mən isə bütün qüdrət və qüvvətimi sənə sərf etməkdəyəm. Səni qoruyan, səni qurtaran, səni sən edən itaət deyilmə? Bu da əslində guya mənim istədiyim demokratiyanın özüdür ki var! Ancaq nə edim ki, böyük vəzifə sahibi olan birisini görəndə kimi ollərim öz-özünə uzanır və yerdən salamlar da bir-birini təqib edir. Məni o yerlərə qədər kim əydi, belimi bükdü, kim əllərimi yerə uzatdı?.. Haradan bilim? Görürəm ki, ətrafımdakılar gülürlər, hətta hörmət etmək istədiyim şəxs belə məmnun deyil. Lakin nə edəsən ki, firənglərin dediyi kimi, “ələməyə bilmirəm”. Sonradan içimdən acılar, sıxıntılar keçdiyini duyuram. İnsanlığın mənim şəxsimdə keçilmiş olduğunu zənn edərək yerlərə girəcək qədər utanıram. Lakin nə fayda? Anladım ki, çarə yoxdur. Mən yaltaq doğulmuşam, yaltaq da öləcəyəm.

VI

Çölümün həddindən artıq eqoizmi məni yalançılığa da aparıb çıxarmışdır. Halbuki içim həqiqət, doğruluq aşıqıdır. Haqqa, həqiqətə tapınmaq, doğruluq qəhrəmanı olmaq onun ən yüksək amalıdır.

Lakin nə çarə ki, çölüm razılıq vermir, ən kiçik bir qeyrətinə qarşı dərhal qabarıq, hiddətlənir və minbir küflər yağdırır: “Aman, bezdik

artıq səndən! Ay axmaq! Bu atalar sözünü eşitmədinmi: “Doğru söyləyəni qırx qapıdan qovurlar”. Bu söz bihudəmi? Əbəsmi? Sonra, doğru, yaxşı bir şeylə qoy başqaları məşğul olsunlar”.

Çölümün bu hiddəti qarşısında zavallı içim istər-istəməz büzülür, mərhəmət diləyən vəziyyət alır və Çölüm güllümsəyərək işinə davam edir.

O da yalan aşığıdır. Yalanı zərif sənət sayır və o da artist, virtuoza olmaq istəyir.

Onda nə qədər sifətlər varsa, o qədər də yalan növlərindən istifadə edir. Məsələn, o, mühərrir və alimdir. İnanmadığı mövzunu inanan kimi şərh edir. Bilmədiyi bir hadisəni bilən kimi danışır və elə arxayınçılıq, cəsarət və həyasızlıqla bəhs edir, o qədər uydurma kitab adları, mövhumalı alimlərin əsərlərinin adlarını çəkir ki, ətrafdakılar heyrət edirlər, bəzən hətta inanırlar da! Keçən gün bir məsələ ətrafında mübahisə qopmuşdu. İrəli sürdüyüm fikirləri isbata yetirmək üçün keyli ad uydurdum və hətta onlara isnad etdiyim cümlələri də eynilə əzbərdən söylədim. Hər kəs heyrətlə baxa-baxa qaldı və mən məsələni istədiyim şəkildə qəbul edilməsinə müvəffəq oldum. Çölüm lazımı yerlərdə, lazımı məqamlarda yalanı, uydurmanı lazımlı, hətta vacib bir şey sayır. Əvvəla, çox əməli hərəkət edər, heç bir zaman zəif tərəfə yaxınlaşmaz. İşdir, qüvvələri müəyyənləşdirərkən yanılırsa və hətta meydana çıxırsa, nə olur olsun, özünü qüvvətli tərəfə yıxar. O zaman mərhəmət nədir bilməz. Dünənki yoldaşlarının üstünə qartal kimi şığıyar, pəncələrinə alar və dimdikləyər, dimdikləyər. Canlarını alana qədər dimdikləyər! Bu məsələdə mənim Çölüm çox həssasdır. Fərsəti və meydanı kimsəyə buraxmaq istəməz. Dünən yenə bir zavallını yaxalamışdı və səsini məmləkətin hər tərəfinə eşitdirəcək qədər yüksəldərək: “Sən kimsən ki, bu işlərə qarışırsan, mürtece, xain! – deyə bağırırdı. Lakin azacıq əvvəl o “mürtece”, “xain” deyilən zavallı Çölümlə mücadilə edirdi. Çölüm o zaman qüvvələri müəyyənləşdirməkdə yanılmışdı. Lakin sonra səhvini düzəltdi və mahiyyətə indi də özünü düzəltmək, “göstərmək” istəyirdi.

Bu dəfə içim dayana bilmədi, müdaxilə etdi və Çölümə müraciət edərək: “Heç olmazsa, bir az utan! Bir az da həya lazımdır! Bu cür hərəkət artıq rəzalətdir”, – dedi.

Çölüm istehzalı qəhqəhə ilə cavab verdi:

– Utanmaq! Nəyə? Sən bu kəlmələrin mənalarını anlayaraq deyirsən, yoxsa ağzına gəlidiyi üçün havaya sovurursan? Bilmirsən ki, utanmaq və həya, yalnız əfkari-ümumiyyə olan yerlərdə lazımdır?

Çünki həya və utanmaq əfkari-ümumiyyənin ortaya atdığı hökmlərə qiymət vermək, onları saymaq deməkdir.

– Məgər bizdə əfkari-ümumiyyə yoxdur?

– Var, amma o da sən kimi qınma girmiş, büzülmüş, sıxılmış bir haldadır. Heç olmazsa mənim həyasızlığım qədər onun da varlığı olsaydı, ən azı məni də bu həyasızlıqdan uzaqlaşdırardı. Lakin heç bir qüvvət mənim qarşımı ala bilməz.

İçim susdu, çünki daha bir neçə gün əvvəl bir hadisənin şahidi olmuşdu ki, bu ona söz söyləmək imkanı vermirdi.

Həmin hadisə iki şəxsin bir-birinə sarılaraq öpüşdüklerini görməsiydi.

Lap yaxın zamanlarda bütün məmləkətin diqqətini çəkən bir işdə iki şəxsin biri o birisinə “Sən bu işdə satılmışsan!” – demişdi. O biri də cavabında: “Sən bu işi görmək üçün nə qədər pul aldın?” – deyə soruşmuşdu.

İndi içim bunları öpüşən, qucaqlaşan, ikisini də məmnun və bəxtiyar gördükdə əlini ağzına qoydu, gözlərini bərəltirdi və heyran-heyran baxaraq öz-özünə: “Çölümün mənim haqqında dediyi “axmaq” sözü doğrudan da həqiqət imiş”, – dedi.

Əfkari-ümumiyyə həssas və fəal olan yerlərdə şərəf və həqiqət duyğuları da çox həssas olur, insanlar nə bir-birinin üzərinə iftiralər yağdırır, nə də o cür asanlıqla öpüşüb-qucaqlaşır. Bütün bu hadisələr mahiyyətə çölümə qüvvət verir və onu daha da həyasızlaşdırır.

Keçən gün, məsələn, birisi zövcəsini evə süd gətirən bir baqqal buyruqçusu ilə söhbət eləyən görüb zavallı qadınıcığazın saçlarından yapışaraq evin divarlarına çırpılmışdı. Biçarə qadının bütün vücudu qan içərisində idi və o, düz bir ay xəstə yatdı. Lakin bu, ərinin “qadın azadlığı” haqqında uzun bir mühazirə oxumasına qotiyən mane olmadı. Mühazirəsində onu da deyirdi ki, “İyirminci əsrdə hələ də qadını döyən vəhşilərə təsadüf olunur, bunlar mahiyyət etibarilə sizə də məlum olan o qara qüvvəyə tapmanlardır ki, bütövlükdə hamısı hüriyyət düşmənləridir və başları əzilmədikcə rahat durmayacaqlar”.

Sən demə, qadının bağirtısını eşidib köməyə tələsən qonşulardan biri dinləyicilərin arasında imiş. O, həmin sözləri eşidərkən özünü saxlaya bilməyib gülmüşdü. Mühazirə oxuyan soruşmuşdu:

– Niyə güllürsən?

Xətə-bələya qarşı gündə səksən dəfə qulhüvailah oxuyan adamcığazın ödü ağzına gəlmişdi:

– Əstəğfürullah, əfəndimiz! – demişdi. – Hə həddim var? Boğazımda nəyə qaldı. İçimdə nə isə bir şeylər qaynaşdı.

Natiq lütfkar tövr alaraq:

– Hə? Eləcə ədəbini gözlə, sakitcə qulaq as! – demiş və “qadınlara hürriyyəti” haqqında son fikirlərini bəyan eləmişdi.

Fəqət o gecə mənim nələr çəkdiyimi bircə Allah bilir!

Yatağa girər–girməz içim başdan–başa istehzaya çevrilərək çölümün qarşısını kəsdi və gözlərini yumub ağzını açdı:

– Gördünmü o rəzili? Eynən sən kimidir. Lap iyrendim! Artıq sənə bir yerdə yaşamaq istəmirəm. Dözümüm qalmadı. Ayrılməndən, get, rəzil!

Çölüm güldü və:

– Nədən sən özün ayrılıb getmərsən? – deyə soruşdu.

– Bəli! Bəli! Çoxdan ayrılıb getməliydim. Amma nə çarə ki, əlimdə deyil.

– Eləsə sus!

– Lakin söylə, bu qədər yalanla nə edəcəksiniz? Məqsədin nədir? Görmürsənmi ki, həqiqətdə kimsə artıq sənə inanmır?

– Elədir, amma hər kəs özünü inanan kimi göstərir.

– Əsl fəlakət də elə budur! Artıq hər kəs yalana o qədər alışdı ki, yalanın özü də sosial funksiya halını aldı. Öz evimizdə belə uşaqlar artıq nə sənə, nə mənə, nə də kimsəyə inanırlar.

Və beləcə sabaha qədər iki tərəf bir–birilə deyişərək savaşıdılar və ara yerdə mən də yata bilmədim.

VII

Həddindən artıq egoizm mənim çölümü qorxaq etmişdir.

Üzdə o özünü cəsur, qorxmaz, ürəkli göstərir. Adamlar arasında basıb–kəsir, qəhrəmanlıqlarından bəhs edir. Hətta yeri gələndə əslində qorxmaz kimi görünür. Təhqirə dözməyən, izzəti–nəfsi üçün özünü təhlükələrə atan vəziyyət alır.

Fəqət həqiqətdə bütün bunlar özünü göstərmədən başqa bir şey deyil. O, bütün bunları arxasında özünü müdafiə edəcək qüvvə gördüyü və buna inandığı zamanlar edir. Hətta bu qüvvəti arxasında hiss etdiyi müddətdə amansız, hər kəsin üzərinə atılmağa hazır olan səbirsiz bir adama çevrilir. O zaman mənim çölümün nə qədər zülmkar olduğunu görməlisiniz. Zəiflərə, düşkünlərə qarşı əsla mərhəmət göstərməz. Əksinə, onları əzməkdən, sıxmaqdan, parçalamaqdan vəhşi

bir zövq alır. Bu məsələdə hətta dünənki dostlarına, ən yaxın qohunlarına belə mərhəmət göstərmir. Onların üzərinə çökür, əzir, çəynəyir, sonra isə sinəsinə döyərək “Mən!”, “Mən!” – deyə bağırır.

Ah! O gecələr mənim yatağında olmalısınız ki, nələr çəkdiyimi anlaya bilərsiniz. Şəfqətli, mərhəmətli, alicənab, lakin xalq arasında özünü göstərəcək qədər qüvvətli olmayan içim tənhalıqda fürsət tapan kimi çölümün üstünə atılır: “Bura bax! Səndə heç insanlıqdan əsər qalmadı mı? Bu gün o zavallını o qədər sıxışdırıb əzərkən vaxtilə sənə etdiyi yaxşılıqları necə unutdun? Düz doqquz il onun dostu olduğunu, onunla birlikdə oturub–durduğunu, onunla birlikdə çalışdığını necə yaddan çıxardın? Barı, heç olmazsa onun haqqında dediyin ittihamlarda bir tikə həqiqət olaydı! Özün də yaxşı bilirsən ki, dediklərinin hamısı yalan və uydurmаларdır. Mən həmin sözləri sən dilindən eşidərkən yerə girmək istəyirdim”.

Fəqət çölüm özünü itirmir və istehza ilə: “Sən yenə istədiyini kimi hərəkət et! Sən elə bir nöqtədə donub qalmış varlıqsan ki, həyatda dəyişikliyin nə olduğunu, həyata uyğunlaşmanın nə qədər lazım olduğunu və bu yolda dost, əqrəba, həqiqət–filan itirilib–axtarılmadığını anlaya bilməzsən. Özüm, mən sən kimi ölmək yox, yaşamaq istəyirəm. Mən “dinamizm” tərəfdarıyam”.

Həddindən artıq əsəbiləşmiş içim yenə özündən çıxır:

– Sən elə fikirləşirsən ki, yaşayırsan, düzdürmü? Xeyr, aldanırsan. Mənliklərini fəda edənlər həqiqi yaşamağın nə olduğunu bilməyənlərdir. Sən yaşamağın bir ağacın, bir inəyin, bir qaranquşun yaşaması kimi bir şeydir. Başqa heç nə deyil. Aldanma!

Çölüm yenə istehzalı bir şəkildə: “Axmaq! Beyninə saldığı və heç cür qurtara bilmədiyi hədyanlar danışıq”, – deyə cavab verir.

Və beləcə ta sabaha qədər münaqişə davam edir və nəticədə gecə yata bilmirəm.

Lakin bir gün çölümün arxasındakı qüvvələr ona əsəbiləşdilər, geri çəkildilər. Ah, o zaman gəlib onu seyr etsəydiniz!

O cəsur və qəhrəman görünən çölümün o adətərdə özündən çıxmaları haradadır? Bir küncə çəkilmiş, büzülmüş, sinmiş, ağzını kəlbətinlə açmaq olmur. İndi də özü başqalarının tənə, istehza və təzyiqlərinə hədəf olmuşdur. Dünənki, dostlar yaxınına belə gəlmirlər. Onu görənlər özlərini görməməzliyə vurur, salamlarını belə əsirgəyirlər. Bəziləri əyri–əyri baxdıqdan sonra qəhqəhə çəkib gülməkdən də özlərini saxlamırdı. Ümumiyyətlə, ondan mikrobdan qaçan kimi qaçırlar.

Hələ bir gün otuz illik yar-dostu olan gözəl üzli, gözəl sözlü, gözəl ağızlı, gözəl əndamlı birisinin yanından keçərkən onu tanımadığını görəndə içərisindən odlandı, yandı.

Lakin yenə səsini çıxarmadı. Çünki əvvəlki qüvvələrini özünə qaytarmağa, uğradığı bütün təhqir və təzyiqlərini intiqamını almağa qərar vermişdi və bildirdi ki, bunun yeganə çarəsi susmaq, sinmək, kölgəyə çevrilmək, hər şeyə sona qədər səbir və təhəmmül etməkdir.

Və həqiqətən Çölüm giley-güzarı müvəffəqiyyətlə çəkdi və keçirdi, yenidən öz keçmiş qüvvətini qayıtardı.

Bu dəfə o artıq coşub-daşmışdı. Harada bir zəif, bir düşkün görürdüsə, üzərinə atılıb mərhəmətsizcəsinə ayaqları altına salır, keçmiş ağrı-acılarının heyfini alırdı.

Gecələr də İçimlə arasındakı mücadilələrinə davam edirdi. Bir gün çölümün bir hərəkətindən həddindən artıq mütəəssir olan içim özünün vaxtilə, yəni düşkünlük zamanlarında zülmkarlığı ilə tanınan birisinə qarşı söylədiyi sözləri təkrarladı və əlavə etdi:

– O zamankı ümumi vəziyyətin və bu sözlərin sənə çox qorxaq olduğuna zərər qədər də şübhə yeri qoymur. İzzəti-nəfs sahibi bir adam bu qədər yalvarmaz, bükülməz, əyilməz! Deməli, sən həm qorxaq, həm də izzəti-nəfsin nə olduğunu bilməyən birisən.

– Əgər elədirsə, onda nə lazımdır?

– Səni susdurmaq! Sənə meydan verməmək! Sənə kimilər çox olsa, cəmiyyət həyatındakı inam, vəfa, sədəqət kimi amillər də aradan qalxar və ortada yalnız sənə tək qara qüvvə və onun verdiyi buyruqlar hakim olar. Sən cəmiyyət və camaatın düşmənisən. Sən qovulmalısən!

– Bunu kim edəcək, kim? Görürsən, səndən qüvvətliyəm! Məni keçmiş yetirmişdir. Məktəbdə əsrlər boyu davam edən dəyənək və falaqqa, ailədə qüvvəni təmsil edən kişinin haqlı-haqsız hakimiyəti, uşaqlarda “qorxu tərbiyəsi”, idarədə də hər şeyə tablaşmaq və istibdad üsulu mənim əcdadımdır. Sən kimsən? Haradan gəlirsən?

İçim dərin bir ah çəkdi və dedi:

– Bəli, indilikdə elədir. Lakin bütün bunlar ikimizi də içində daşıyan şəxsiyyətin iradəsinə bağlıdır. İstədiyi gün səni qoparıb ata bilər.

– Ancaq istəmir, artmır.

– Lakin özünün də yaşaya bilməsi üçün səni atmalıdır. Əslində bunu anlamışdır. Ətrafına bax. Görülən hər iş həmin məqsədə doğru yönəldilmiş, sənə ömrün azalmışdır. İnşallah, yox olarsan və mən də rahatlıq taparam.

Mənim çölümdəki riyakarlıq da eqoizmindən irəli gəlir. Əslində özünü başqalarına bəyəndirmək yaxşı insani sifətdir. Lakin bu istəyin iki qaynağı ola bilər. Birincisi, başqalarını sevmək və özünü bəyəndirmək həvəsi həmin qaynaqdan gəlirsə, doğrudan-doğruya altruizmə, fədakarlığa və s. çox yaxşı təzahürlərə aparıb çıxarır ki, bunların da ümumi adı fəzilətdir.

Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, məndəki “bəyəndirmək” həvəsi buradan yox, eqoizmdən və özünü sevmək qaynağından gəlir. Mənim çölümdə müqavimət, qüvvət və qabiliyyət olmadığından hər kəsə özünü bəyəndirmək, hər kəslə yaxşı davranmaq, hər kəslə anlaşmaq, hər kəslə eyni fikirdə və eyni hissdə olduğunu göstərmək istər. Və belə etdikdə, mahiyyət etibarilə öz-özü ilə təzadə düşür və ondakı özünü bəyəndirmək həvəsi riyakarlıq kimi bir nöqsanla özünü bürüzə verir.

Riya, həqiqətdə heç bir düşüncə və duyğuya qiymət verməmək, və hər cür düşüncə və duyğunu qəbul etməyə hazır olmaq deməkdir.

Mənim çölümün ən böyük xüsusiyyəti də bax, bu riyadır. O, gündə nə qədər fikir və hiss dəyişdirir. Baxırsan ki, səhərçağı pozitivistdir, günorta rasionalistdir, axşam isə metafizik.

Danışdığı adamın fikri onun fikri, görüşdüyü insanın hissi onun hissidir. Lakin arxada ona da, bu birisinə də istehza edər. Onların özünə inamlarını axmaqlıq sayır, gülür, gülür, gülür! O güldüyü zamanlar içim qabarır, coşur. Qətiliyə, fikir sadıqlığına, hiss bağlılığına məftun olan içim çölümü nifrətlə süzür və hiddətlə:

– Sən nə miskin bir məxluqsan? Həm üzlərinə qarşı bəh-bəh deyirsən, mədh və sitayişlər söyləyirsən, həm də arxadan gülürsən. Bu gülüşün səni nə qədər mənfur göstərdiyinin fərqi varmırsanmı? Heç olmazsa, bunu etmə.

Çölüm qürurlu bir nəzərlə içimə: “Sən heç bir zaman adam olmayacaqsan. Həyat nədir? – anlamayacaqsan. Axmaq! Düşündüyümü və hiss etdiyimi olduğu kimi söyləmək mənəmi qalmışdır? Get, başqalarını tap! Məni aldada bilməzsən. Digərlərinin fikir və hisslərini üzlərinə qarşı mədh və sitayiş edəndə, arxadan onlara gülən də tək mən deyiləm. Ətrafına bax – hamı eyni işi görür”.

İçim lap hiddətlənəcək: “Allah onların da, sizin də belanızı versin. Siz hər cür yüksəkliyi, hər növ şərəf və heysiyyəti, hər şəkildə dağdan amillərsiniz”.

İçim qəhqəhə ilə: “Allahın bu işlərlə nə əlaqəsi var? Əvvəldən belə gəlib, belə də gedəcək”.

Çölüm düşündü: – Lap son zamanlara qədər davam edən idarə üsulunu, iş tərzini, fikir səviyyəsini xatırladı: nəfs feyzindən mərhum olaraq öz işlərinə deyil, başqalarının lütf və inayətlərinə ovuc açanların qisməti riyakarlıqdır. Lakin elə bir vaxt gəlir, bu xəstəlik yayılır və möhtac olmayanlara da sirayət edir. Artıq o zaman xəstəlik ictimai təhlükə halını alır.

Məsələn, mənim çölüm möhtac olmayanlar sırasındadır, amma keçən gün yenə bir məclisdə bir ad haqqındakı suala cavab verərkən duyduğunun və anladığının tam əksini söylədi.

Bu hadisə mahiyyət etibarilə yenə də mənim yuxusuzluğumla nəticələnenəkdir. Evə qayıdıb yatağa girdiyimiz zaman içim yenə o saxta qəhrəmanlıqlardan birinə sataşmağı bəhanə edərək çölümün üstünə atıldı: “O ad haqqındakı suala cavab verərkən heç həya etmədinmi? Mən illik tarixi olan bir adı sən necə dəyişdirdin? Buna necə cəsarət etdin?”

Çölüm bütün soyuqqanlılığı ilə gülərək: “Guya dünya dağılacqmış! İki min il ayrı ad olanda nə baş vermişdi ki, bir müddət də mənim göstərdiyim şəkildə olanda nə olsun? Qoy indidən sonra da belə olsun! Guya zəlzələ başlayacaq, qiyamət qopacaq? Bu kimi şeylərə sən kimi dinamik həyatdan uzaq axmaqlar qiymət və əhəmiyyət verirlər. Bizim kimi o həyata uyğunlaşanlar gülüb keçərlər”.

Çölümün neçə vaxtdır özünə siper etdiyi şeylərdən biri də bu “dinamik” kəlməsidir. Onun işlətdiyi mənada bu kəlmə öz içərisində hər cür snobizmi¹⁸, yüngülbeyinliyi, riyakarlığı, yalanı ehtiva edirmiş və dinamik olan birisi hər şey ola bilmiş. Məsələn, o hələ dünən içki içənləri və qumar oynayanları şeytan cinsindən sayan xocaların bu gün mükəmməl bir qumarbaz, bir “Viski-soda” aludəçisi olmalarını mükəmməl bir dinamizm əlaməti sayır. Onun fikrincə, dəyişməyən insan axmaqdır. Dəyişən isə hər rəngə və hər qəlibə girməlidir. Budur, mənim Çölümün dinamizm haqqındakı anlayışı!

İçim gülərək:

– Sən mükəmməl bir mütəfəkkir imişsən! Daşdığın pislikləri indi də fəlsəfə ilə ört-basdır etmək istəyirsən, – söylədi.

– Sənə qarşı tənəzzül edə bilmirəm. Əslində sənə ilə hesablaşmaq barədə düşünən də yoxdur. Sən bu qaranlıqlarda bir kabus kimi sürünməyə məhkumsan. Diqqət yetirdinmi? Sənən ən çox inandığın da səni tərək etməyə tərəddüd göstərmədi.

– O da dinamikdir, ona görə! Sənən kimi o da məni həddindən artıq təşəbbüskar saydı. Lakin ondan heç olmazsa bir şey xahiş etdim: dinamik ol, ancaq riyakarlıq eləmə.

– Vəd etdimi?

– Bir şey söyləmədi. Lakin rıcamı nəzərə alacağına ümid edirəm.

Çünki rıya çox yıxıcı və öldürücü amildir. Başqa yerlərdə bu xəstəliyin ictimai mahiyyət almaması üçün ən böyük insanlar ən böyük söylərini sərf edirlər. Lakin sən və sənən kimilər sappasağkən buna qarşı necə çıxış edəcəyimi bilmirəm.

Çölüm böyük məmnuniyyətlə:

– Hə? Bunu anlaya bildinmi? İndi bihudə yerə üzülmə, rahatlıq tap, dedi. Və arxasını çevirərək xoruldamağa başladı.

IX

Həddindən artıq özünü istəmək məni hərisliyə yuvarlamışdır. Mənim iki böyük ehtirasım var: zəngin olmaq və yüksək vəzifələr tutmaq. Lakin bu sahədə də içimlə çölüm arasında dərin təzadlar və mücadilələr baş verməkdədir.

İçim deyir ki, “Zənginlik və vəzifə sahibi olmaq arzusu, bəzi şərtlər nəzərə alınarsa, bunlar çox təbii, həm də fərdin özü üçün deyil, camaat üçün də son dərəcə faydalı arzulardır. O cümlədən, məsələn, bir sahədə çalışıb qabağa düşmək, qənaət etmək, nizam-intizam içərisində yaşamaq yolu ilə əldə edilən bir sərvət yalnız sahibi üçün deyil, həm də mühit üçün bir xeyir mənbəyidir. Bir sözlə, bilik, zəka və qabiliyyət sahibi birisinin yalnız və yalnız çalışqanlıqına əsaslanaraq dayanmadan irəliləmək istəməsi onun özündən daha artıq camaat üçün faydalıdır”. Yuxarıda qeyd etdiyim ehtiraslarımın təmini üçün İçimin mənə tövsiyə etdiyi yollar budur.

Lakin çölüm heç cür bununla razılaşmaz! O, dərhal irəli sıçrayaraq mənə deyir: “Bu həyatdan baş çıxarmayan axmağa baxsan, ac və səfil qalarsan. Dünya görmüş, təcrübələrdən çıxmış sən, mənə qulaq as! Asan bir yol tapıb bir zənginə, bir zəmanə adamına çevril! Zəhmət çəkmədən, bir kombinasiya qurmaqla zənginləşmək, birdən-birə və heç kimsənin gözləmədiyi bir anda yüksək bir vəzifədə görünmək nə gözəl şeydir – anlayırsanmi?! Səndə, xanımında, uşaqlarında, qohumunda, bir sözlə, hamıda dərhal bir dəyişiklik baş verir. Baxışlar, yerləşlər dəyişir, boylar ucalır, başlar qalxır və necə deyim, necə anladım, adamı heyran qoyan tablolar ortaya çıxır. Dərhal hamınızda rəqs

meydançalarına, ballara, barlara getmək ehtiyacı yaranır. Gəlirsiniz. Hər kəsin başı sizə tərəf çevrilir, bəziləri gözləri ilə, bəziləri barmaqları ilə sizə işarə edərək “Bax, odur!” – deyə bir-birlərinə pıçıldayırlar.

Siz də ətrafı ani nəzərdən keçirərək əvvəlcədən hazırlanmış masanın arxasına keçirsiniz və məclis başlayır. Səhərə qədər yeyir, içir, gülürsünüz, haqq-hesab kağızı getirilərkən sizə həsrətli nəzərlərlə baxanların gözləri önündə uşağa “çaypulu” kimi bir on lirəlik fırlatmaqdan da ləzzətli şey varmı görsən? Yoxsa, get yığmcılıqla, qənaətlə zəngin olmağa çalış! Ölmə, eşşeyim ölmə, yaz gələr, yonca bitər! Bu dünyaya iki dəfə gəlmirik. Gəlmişkən yaşamaq, həm də, sözün həqiqi mənasında, gözəl yaşamaq lazımdır. Və bunun üçün də asan yol seçilməlidir”.

İçim əsəbiləşir, hiddətlə meydana atılır:

– Divanə! – deyir.

– Sənin göstərdiyin yolla yürüyənlərin yurdlarında bayquşlar ulayır, övladları acından dilənirlər. Nə qədər ailənin ocağı tüstülənməkdə davam edir? Bunlar sənin göstərdiyin yolla gediblər və özlərinə bərabər ictimai sərvətləri də havaya sovurublar!

Çölüm gülərək cavab verir:

– Məndən sonra övladların ac qalacaqmı! Mənə nə? Onlar da mənim kimi yolunu tapıb yuvalarını qursunlar. Guya onların yerinə mən yaşayacağam! İndilik qoy mən yaşayıram, sonrasını onlar düşünərlər. Dünən dostlardan birisinin evinə dəvət olunmuşduq. Salona girən zaman insanın ürəyi fərəhlə dolur. Rokoko¹⁹ üslubunda döşənməmiş geniş, işıqlı salonun hər tərəfi oyun masaları. Masaların ətrafında kişilər, qadınlar, azacıq o yanda cavan oğlanlar, onların da yanında gənc qızlar. Xülasə, bütün ailələr bütün üzvləri ilə birlikdə əylənirlər. Bu axmağın nöqtəyi-nəzəri ilə baxılrsa, arvadlar, cavan oğlan və qızlar oynamazlar, yəni əylənməzlər! Bu nə qədər kif atmış fikirlərdir! Sonra bir də ki, mən pulu sərf etmək, xərcləmək üçün sevirəm, saxlamaq, bir-birinin üstünə çinləmək üçün yox!

Mənim ikinci ehtirasım olan vəzifə sahibliyi bərəsində də içimlə çölüm arasında dərin təzadlar və mücadilələr var. İçim bu xüsusda mənə bilgi, zəka, çalışqanlıq, ciddiyyət və yalnız öz zəhmətinə güvənməyi təlqin edir. Onun dediyi ilə hərəkət etsəm, həm ümumun işləri yolunda gedər, həm də mənim yüksəlişim üçün maneə olmaz.

Lakin çölüm belə düşünür. Onun fikrincə, İçimin bütün dedikləri “əllamə”lərin saçma sözləridir. Yürümək və irəliləmək üçün isti-

nad edilməli nöqtələr azmıdır? Fikrin, nəzəriyyənin əl-ayağı yoxdur ki, sizi tutub yürütsün! İstinadgah olacaq birisinə çatmalıdır ki, sizi mütəmadi surətdə irəli apara bilsin. Bir gecə yenə yorğan altında məni yuxudan qoyan bir münaqişə əsnasında çölüm dedi:

– Mən elə qabiliyyət və zəka sahibi adamlar tanıyıram ki, əlli ildən bəri çalışdıqları halda, əməlli-başlı irəliləyişə nail ola bilməyiblər. Lakin bunun müqabilində bir çoxlarını da tanıyıram ki, bilik və ləyaqətdən məhrum olduqları halda, olduqca yüksəklərə qalxıblar. Və bu, onların haqqıdır. Çünki nəzəriyyə və müdriklik arxasına düşməyərək əməli və qısa yolla getməyi üstün tutmuş və məqsədlərinə çatmışlar.

İçim yeni coşqunluqla:

– Mühit bu üsulun nə qədər dağıdıcı və ixtilalçı olduğunu gördü və şükürlər olsun, içərisində yaşadığımız dövrdə buna qarşı çox ciddi tədbirlər görülməkdədir.

Çölüm gülərək:

– Bəli, görülməkdədir. Lakin əsrlərdən bəri davam edən bu adət birdən-birə və asanlıqla unudulmaz. O, yenə içdən-içə təsirlərini göstərməyə davam edir. Mən istəmərim ki, mənim sahibim son dərəcə əməli olan bir yolu buraxmaqla hasilə gələn dəyişikliyin qurbanlarından olsun. O, ehtiyatlı davransın və bir yerə dirənib qalsın.

İçim hiddətləndi:

– Hər kəs belə etsə, onda dəyişikliyin özü hasilə gəlməz.

Çölüm cavab verdi:

– Orasını düşünmək mənim işim deyil. Mən sadəcə əllaməlik qurbanı olmaq istəmirəm.

İçim dedi:

– Sən nə məlun bir varlıqsan! Lap bu camaatın düşmənisən. Onu çürütməyə qərar vermişən. Sənin mövcudluğunu aradan qaldırmaq bir borc mahiyyəti almaqdadır.

Çölüm qəhqəhə ilə güldü:

– Nə zaman və harada bunu edəcəksən? Gecə yorğan altındamı? Hələ də anlamadın ki, bu şəxs mənə tabe ikən sən Don Kixot mövqeyindən qalmağa məhkumsan? Bu adamı, onun beynini, iradəsini, qəlbinə əla ala bilərsənmi? Bax, o zaman məni məhv edərsən! Lakin sən tısbəgə kimi gündüzlər qınına çökilib, gecələri yorğan altında özünü göstərməyə davam etdiyini müddətdə hakim və amir mənəm.

Egoizmin mündə bəsləmiş olduğu bariz və qüvvətli xüsusiyyətlərdən biri də hökmranlıq duyğusudur. Mənim içim hökmranlığa məftundur. Ondan duyduğu zövqü heç bir şeydən almır. İnsanları öz önündə başı aşağı, belə bükük, müti və itaətkar görürkən o, az qalır özündən getsin, sevindiyindən göyün yeddinci qatına qalxır. Bu halı onda doğuran yenə də həmin davamlı keçmişdir. İstibdadın əsrlər boyu qalmamasındadır. Daim əyənələr və əyilənlər olmuşdur. Və bu hal, nəhayət, ruhi bir funksiya halını almışdır. Zəiflər güclüləri gördükdə öz-özlərinə əyilir, güclülər də zəiflərə rast gəldikcə hökmlərini göstərirlər. Lakin necə də qəribədir – o, özündən kiçiklərin, zəiflərin ona qarşı aldığı zəlif vəziyyətdən nə qədər xoşlanırsa, özündən böyükələrin və qüvvətliələrin önündə alçalarkən də o nisbətə ələn və iztirab duyur. Bu iki tam bir-birinə zidd olan hissələri yan-yanaya daşıyır və heç zəifi və gücsüzü əzmədən keçə bilməz. Bunun müqabilində isə heç bir güclünün önündə yıxılmadan da keçə bilməz. Təbii ki, içim onun bu halları ilə zarafət edir, əylənir.

Məsələn, keçən gün içim çölümün bir zavallıya qarşı aldığı zalımanə hərəkətin və vəziyyətin şahidi oldu. Zavallı gah önündə əlibağlı duraraq ağladı, gah yerlərdə sürünərək ayaqlarını öpdü. Lakin çölüm zərrə qədər rəhm və şəfqət duymadı. O birisi zülm etdikcə xoşlanırdı. Biçarə içim bu haldan çox təsirlənmiş və kədərlənmişdi. Amma səsini çıxarmırdı. Çünki əbəs olacağını bilirdi. Bir müddət keçdi. Bu dəfə zülmkar çölüm özümdən daha qüvvətli zülmkarın əlinə düşdü. Görməliyidiniz onun halını, əyilmələrini, yalvarmalarını, qatlandığı zillətləri! Nəhayət, o birisi dalından bir təpik vuraraq qapının arxasına atdı.

İçim çox məmnundu. Eyə gələr-gəlməz üzərinə atıldı:

– Yadımdadır, bir neçə gün əvvəl o biçarəyə etdiyiniz cəfalar? Bax, Allah məzlumların intiqamını belə alır. Lakin səni inandırırıam ki, o birisi səndən daha çox mətanət göstərdi!

Çölüm böyük hiddətlə içimin üzərinə atılaraq:

– Axmaq, yenə də eyni havaları çalırısan: “Allah”, “məzlumların intiqamı”. Birdəfəlik başa düş ki, Allah-filan bu işlərə qarışmaz. Hökmranlıq həyatda bir nərdivandır. Həm aşağıdan yuxarı, həm də yuxarıdan aşağı gəlir. Pillələr yüksəldikcə hökmranlığın zoru və qüvvəti də çoxalır. O birisi mündən artıq müqavimət göstərmiş. Təbii ki, göstərməli idi. Bir dəfə duyduğu təzyiqin siqləti hələ azdır. Digər tərəfdən itirəcəyi şey də o qədər əhəmiyyətli deyil. Mənə gəlincə, iş

başqadır. Yalnız həyatda tam yabançı olduğum üçün anlamadığım bir şey var: bu kimi işlərdə həddindən artıq həssaslıq göstərməyə dey-məz. Yetkin olmaq lazımdır. Anlayırısanmı?

İçim dərin bir ah çəkdi və heyran-heyran baxaraq dedi:

– Lap əvvəldən bəri anlamadığım kəlmələrdən biri də bu “yetkin” kəlməsidir. Mən bir çox adamları tanıyıram, lakin nə kimi yerlərdə bu kəlmənin istifadə edildiyini xatırlamıram. Bu nə deməkdir?

– Ah, o kəlməni sən kimi axmaq, sərsəm anlaya bilməz. Onu anlaya bilmək üçün doqquz dolabdan və səkkiz çənbərdən keçmək lazımdır.

İçim tamamilə şaşırtdı. “Dolab, çənbər nə olan şeydir? – deyə soruşdu.

Çölüm qəhqəhə ilə güldürdü:

– Nə qədər qatı bir cahillik və əbədi sərxoşluq. Yetkinlik, dolab, çənbər kimi həyatın ilkin şərtlərindən xəbəri olmayan varlıqla söhbət etməyə dəyərmisən? Hə yazıq ki, sənənlə bərabər yaşamaq məcburiyyətindəyəm.

– Bəli, mənə də yazıq ki, sən kimi həddindən artıq yetkin olan birisi ilə bir yerdə olmaq məcburiyyətindəyəm. Dediğin kəlmələri bilməsəm də, qətiyyətlə anladığım bir həqiqət var. Sən çox mənfur və iyrenc məxluqsan. Sən hökmranlıq etməkdən və hökmranlıq altına düşməkdən xoşlandığın halda mənənlə pərəstiş etdiyim bərabərlik necə meydana gələcək?

Çölüm yenə qəhqəhə ilə gülərək: “haydı, axmaq, rədd ol buradan!” – dedi və arxasını çevirərək xoruldamağa başladı.

Həqiqətdə bəşər həyatı hökmsüz olmamışdır və hökmranlıq müəyyən dərəcəyə qədər bu həyatın əsas şərtidir. Lakin sərhədi keçməmək və fərdlərin şəxsiyyətini, haqlarını, heysiyyət və şərəflərini tapdalaya biləcək bir şəkil almamaq şərti! Hər bir kütlə bu sərhədi özünə görə təyin etmişdir və bunun üçün də müəyyən inamlar, qanunlar tərtib olunmuşdur. İndi iş dönüb dolayır, bu nizam və qanunların tətbiqi məsələsi gəlir. Bunu təmin edə bilən mühit üçün, ümumiyyətlə, problem yoxdur.

Lakin mühit dediyimiz şey mücərrəd məfhumdur. Onun ismi var, cismi yoxdur, özbaşına hərəkət edə bilməz. Mühitin yerinə onu təşkil edən fərdlər hərəkət edirlər. Buna görə də nizamları, qanunları tətbiq etməmək, hökmranlığa, özbaşınalığa meydan verməmək vəzifələri də fərdlərin üzərinə düşür.

Fərdlərin həmin vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmələri üçün onların özlərində altruizm hissini çox inkişaf etməsi lazımdır. Bu məqamı anlayan mühitlər həmin məsələ ilə bağlı çoxdan bəri tədbirlər görməkdədir. Lakin haqqa, nizam və qanuna xidmətin lüzumunu yalnız bu məsələdən bəhs edərkən düşünmək gerek deyil. İlk növbədə qonşudan, vətəndaşdan söhbət edərkən bu məsələ barəsində düşünmək vacibdir. Və onların qanuni başqasını sevməklə, uğrunda fədakarlığa hazır olmaqla həyata keçirilir.

Sərsəri bir istibdadın əsrlərcə davam etdiyi yerlərdə belə fəzilətlərin meydana çıxma imkanı mahiyyət etibarilə əslində yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu kimi mühitlər get-gedə uçuruma doğru yuvarlanmaqdadır.

Yaşamaq üçün hökmranlığa və özbaşına hakimiyyətə son qoymağa qərar verənlər vətəndaşlarda bir-birilərinə qorumaq, bir-birlərini haqq və şərəflərinin zamini olmaq fəzilətini mütləq və mütləq gözləməlidirlər. Yoxsa keçmiş vaxtlardan bəri inkişaf edib gələn hökmranlıq ənənəsi hər şeyi dağıntıya gətirib çıxarar, hər şey və hümməti heçə endirə bilər. Hər şeyi “yetkinliyə”, “dolaba” və “çənbərə” soxar.

Mənim kimi çölü içindən qüvvətli olan və üzərlərində eqoizm hissi hakim kəsilən şəxslər, aydın məsələdir ki, təkbaşlarına bu dəyişikliyi icra edə bilməzlər. Bunlar özbaşına buraxılıqları təqdirdə, əksinə, ənənəvi yolu davam etdirəcəklər. Başqa sözlə desək, bunları həmin yoldan ayırmaq və ələlxüsus da onların vücuda gətirdikləri yeni yola sövq edə biləcək çarə və tədbirlər üzərində düşünülməlidir.

XI

Mənim Çölümün xüsusiyyətlərindən biri də gözügötürməzlik və qısqançlıqdır. Əslində bu xüsusiyyət hər bir insan oğlunun təbiətində vardır. Lakin başqalarında o, insaf və mürüvvət deyilən digər xüsusiyyətlərdə az-çox tənzim edilir və ictimai xəstəlik halını almır. Məndə isə tamamilə əksinədir. Mən bu məsələdə sərhəd tanımıram. Əlbəttə, mənim İçim insaf və mürüvvətdən tamamilə xali deyil. Hətta bəzən orada bunlar özlərini çox qabarıq şəkildə göstərir. Lakin başqa xüsusiyyətlərdə olduğu kimi, burada da Çölüm hakim və qalib olduğundan gözügötürməzlik və qısqançlıq məndə xəstəlik, ictimai bəla halını alır.

Mən hər şeyi qısqanıram. Fəziləti də, rezaleti də, böyüklüyü də, kiçikliyi də, yüksəkliyi də, alçaqlığı da... Mən istəyirəm ki, hər işdə, hər şeydə hər kəsdən üstün olum. Olmadığım təqdirdə hər kəsə və

hər şeyə qarşı dərin kin duyuram. Məsələn, keçən axşam bir məclisdə birisinin şəri oxundu. Oturanların çox xoşuna gəldi. Şair olmadığım halda, bu məni çox əsəbiləşdirdi və şerin sahibini kiçiltmək, şerinin buraxdığı təsiri aradan qaldırmaq üçün xəyalıma və ağılıma gələn bir yığın cürbəcür iradlara əl atdım. Bu adamın törətmədiyi bədəmələlərin qalmadığını söylədim, burada ona aid olunan şeirləri başqalarına yazdırdığına hamını inandırmağa çalışdım. Sözlərimin təsir etdiyini görəncə özümü bəxtiyar sandım.

Bir həftə əvvəl də bir mühərrir barəsində eyni hərəkəti etmişdim. Evə qayıdaraq qayıtmaz yenə də o, bədnam içim üzərimə atıldı:

– Axı sən özün heç mühərrir də deyilsən! Sən pisliyi sadəcə pislik eləmək üçün edirsən, nə həyasız, nə iyrenc məxluqsan! O zavallı haqqında o iftiraları necə uydurdun? Faydan nə idi?

– Sən belə işləri başa düşə bilməzsən. Şair, mühərrir, mütəfəkkir və s. bu kimi şəxslər yer tapıb etibar qazanarlarsa, mənə nə qalar? Mən hər kəsdən və hər şeydən artıq özümü düşünürəm, özümü qoruyuram.

Bir gün də bir donosbazı qısqanmışdım. Onun verdiyi donosu mən özüm vermək istəyirdim. Məhz bunun üçün hərfi təqib etdim. İşləri elə qurdum ki, elədiyi xidmət xəyanət sayıldı və məhkum edildi. Rahatlıq tapdım.

İçim gülərek:

– Ömründə bir dəfə yaxşılıq edə bildin, – dedi.

– Amma yaxşı başa düşməsən. Aferin sənə! Hərfin görmək istədiyi işi ilk fürsətdə mən özüm görəcəyəm.

– Utanmırsan da, danışırısan!

– Kimdən və nədən utanacağam?

Qısqançlıq doğrudan-doğruya eqoizmin məhsuludur. Yalnız özünü sevən, hər şeyi öz nəfsinə tabe və fəda etməyə hazır olan birisinin başqasını gözü götürməməsi tamamilə təbiidir. Həm də bu, çox dağıdıcı bir xəstəlikdir. Cəmiyyətləri, müəssisələri, ruhları lap içərisindən dağıdır. Eyni peşədən olan insanların anlaşmalarına, bərabər səviyyəli həyat qurmalarına mane olur. Xələf-sələfi bəyənmez və bir fikrin dalınca ardıcıl şəkildə getməz. Mənəvi dəyərlər öz qiymətlərini almazlar və cəmiyyət həyatı inkişaf etməz.

Bütün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bir çox mühitlərdə həmin xəstəliklə çoxdan bəri mübarizə aparılmaqdadır. İnsan məniyyətinin içində olan və qısqançlığa qarşı gələn insaf və mürüvvət kimi xüsusiyyətlərin tərbiyə və artırılmasına əhəmiyyət verilmişdir. Bunlar

qüvvətləndikcə, o birilər zəifləmiş və nəhayət, arada müvazinət hasil olmuşdur.

Mənim mənliliyimin ikinci qismi olan içimdə də insaf və mürüvvət xüsusiyyətləri olduğunu çox yaxşı bilərəm. Lakin nə çarə ki, içim çölmə qarşı çox zəifdir. İçimi təşkil edən qüvvələr çölmün qüvvələrinə qarşı hərəkət sahələrində daim məğlubdur. Onlar yalnız yorğan altında və qaranlıqlarda az-çox çarpışirlar. Bu halın özü isbat edir ki, uzun zamanlar çölüm möhkəmləndiyi və rəvac tapdığı halda içim unudulmuş və tamamilə yaddan çıxarılmışdır. Və həqiqətən də içimin insaf və mürüvvət hissələrini yoxlayıram: tərbiyəmin, dinin, ictimai həyatın və s. amillərin bunları möhkəmləndirdiyinə və tərbiyə etdiyinə təsadüf eləmirəm. Tam əksini görürəm. Görürəm ki, bunlar onları əks istiqamətə sövq etmişlər. İnsaf və mürüvvət hissələri getdikcə kiçilmiş və zəifləmiş, bunun əksinə olaraq isə qısqançlıq mümkün olan nə varsa, hamısına doğru irəliləmişdir və nəhayət, mündəki şəklə almışdır. Vəziyyətin tragik cəhəti budur ki, mən bütün varlığım ilə qısqançlığın və onu doğuran egoizmin yalnız mənsub olduğum cəmiyyətdə deyil, öz mövcudluğum üçün də öldürücü mahiyyət qazandığına inandığım halda, onlardan heç cür özümü xilas edə bilmirəm. Çölüm yenə mənə hakimdir. O, yenə məni sürükləyir. Deməli, mündə daha başqa mühüm bir xəstəlik də vardır ki, o mənə istədiyim kimi hərəkət etmək imkanını vermir.

Bu xəstəlik nə ola bilər?

Düşündüm, düşündüm, nəhayət, tapa bildiyim cavab bu oldu: iradə zəifliyi!

Yalnız anlamaq və bilmək kifayət etməz, bir də hökm verib icra etmək qüdrəti lazımdır. Özümü yoxladım və gördüm ki, mündəki xəstəliklərin xəstəliyi və bələlərin bələsi məhz iradə zəifliyidir.

Bütün mövcudluğumla hiss edə bilməyən ki, bu zəifliyə çarə tapdığım dəqiqədən bütün xəstəliklərimi kənara atmağa və çölmədən bir kölə kimi istifadə etməyə qadir olacağam.

Həqiqətdə bu gün mən çölmün əsiriyəm. Bütün qərarları verən də, icra edən də odur. Halbuki beləmi olacaqdı? Mənim mənliliyim yalnız çölmədənmi ibarətdir? Bundan əlavə, bir içim də yoxdurmu? Məsələ bundadır ki, içim zəifdir. Lakin nə qədər zəif olsa da, yenə də vardır, yenə də mövcuddur və çölüm ilə birlikdə deyildir. Və ən qəribəsi budur ki, mən, yəni mənim ümumi mənliliyim içimi daim çölmədən üstün tutur. O halda, nədən qərar verən çölüm olsun? Nədən bu

hökm və qərar çölmə ilə içim arasındakı mənliliyə, yəni mənim iradəyə aid olmasın? İradəm mənliliyimin bu iki qütbü arasında hökm verən bir amil rolunu oynamağa başladığı dəqiqədən etibarən vəziyyət tamam dəyişməzmi? Budur məsələ.

XII

Çölmün bayaqdan bəri sadaladığım xüsusiyyətlərini ümumən nəzərdən keçirək. Yarınmaq, yalan, riyakarlıq, sərvət və vəzifə ehtirası, zülmkarlıq, qısqançlıq, hökmranlıq və...

Görürsünüz, mənim Çölüm başdan-başa antisosial bir varlıqdır. O, mühiti içəridən gəmirir, ictimai həyatın təşəkkülü və inkişafı üçün lazım gələn bağları məhv edir. İçində belə bir mikrob daşıyan cəmiyyətdə qarşılıqlı yardım, sevgi, inam, doğruluq, sədaqət, ciddi çalışma, haqqa, həqiqətə münasibət, xülasə, modern cəmiyyətlərin inkişafını təmin edən amillərin bir araya gəlməsi çox çətin olur. Əslinə baxsan, mənim Çölmə cəmiyyət arasında ziddiyyət var – biri o birisini inkar edir.

Şekspirin²⁰ qəhrəmanlarından birisi kimi mənsub olduğum cəmiyyət də *to be or no to be* – ölüm, ya olum! – dilemması qarşısındadır. Və mütləq bu dilemmamı həll edəcəkdir. Ya bu Çöldən özünü qurtaracaq, yaxud da özünün içdən gəmirilməsinə razı olacaqdır.

Aydındır ki, bu cəmiyyət gözü görə-görə içindən bu şəkildə yıxılmağa razı olmaz. Orası da aydındır ki, o, ilk növbədə bu müzür zahirdən özünü xilas etmək yolunu qəbul edər.

Lakin bunu necə həyata keçirəcək?

Yeganə yol həmin zahiri islah etməkdir. Və iş də burasındadır ki, bir az əvvəl bəhs etdiyimiz iradə məsələsi də özünü göstərir.

Mənim İçim əslində baxsan, ictimai həyatın inkişafına uyğun və müsaidsiz olan amillərlə doludur. Həqiqətən, bu baxımdan mənim içimlə ən mükəmməl və müərəqqi cəmiyyətlərə mənsub fərdlərin içi arasında fərq yox dərəcəsidir. Qiymətlərin dəqiqliyi, yaxşılıq və pislilik, gözəllik və çirkinlik haqqındakı ölçülər hər iki tərəfdə də demək olar ki, eynidir.

Məsələn, yarınmağı mənim İçim də sevmir, bir ingilisin də içi sevmir. Yalan onun üçün də, mənim üçün də mənfurdur. Haqqı müdafiə, şərəf və izzəti-nəfsi qorumaq da hər iki tərəfdə eyni dərəcədə məqbuldur və s.

Yalnız bir fərq vardır ki, orada qiymətlərin, dəyərlərin hərəkət-verici qüvvəsi var, məndə yox. Başqa sözlə desək, ingilisdə içi dərhal hərəkətə gətirib fəaliyyətə keçməyə sövq edən qüvvə var, məndə isə yoxdur. Bu qüvvə ingilisin iradəsindən ibarətdir. Mənim iradəm onunkuna nisbətən çox zəifdir. Elə çıxmasın ki, bir ingilisin çölü onu mənim Çölümün sövq etdiyi yollara sövq etməkdən xalidir. Xeyr! Zahir hər yerdə bu mənfi rolu oynayır. Lakin mənim əksinə olaraq iç ingilisdə çöldən daha güclü, daha üstündür.

Niyə ingilisdə elə olmuşdur, məndə belə? Bunun bir çox səbəbləri var. Mən bunların hamısının üzərində dayanmaq istəmirəm. Yalnız birini və ən mühümünü qeyd edəcəyəm. Çünki ingilis cəmiyyəti öz inkişafını fərdin içinin güclənməsinə tabe tutmuş və bunun icrası üçün hər an bütün səy və qeyrətini əsirgəməmişdir.

Niyə ingilisdə elə olmuşdur, məndə belə? Bunun bir çox səbəbləri var. Mən bunların hamısının üzərində dayanmaq istəmirəm. Yalnız birini və ən mühümünü qeyd edəcəyəm. Çünki ingilis cəmiyyəti öz inkişafını fərdin içinin güclənməsinə tabe tutmuş və bunun icrası üçün hər an bütün səy və qeyrətini əsirgəməmişdir.

Qəzetlərdə oxudunuz: ingilis maliyyə naziri gələn ilin büdcəsindən xüsusi bir yerdə söz açıb və oradakılardan birisi bundan istifadə etmişdir. Bu hadisə yayılmışdı.

Dərhal bütün ingilis cəmiyyəti və əfkari-ümumiyyəsi tək bir varlıq kimi qabardı. Necə olur ki, maliyyə naziri büdcə elan olunmamışdan əvvəl öz dostlarına onun barəsində danışır? Məclisə sorğu göndərildi. Və burada "Mister Tomas namuslu insandırsa, əlbəttə ki, öz vəzifəsində qalmaq barəsində düşünməz", – deyildi. Böyük qəzetlər baş məqalələrində belə bir adamın ingilis kabinetində qalmayacağını gün kimi aydın olduğunu bildirdi. Zavallı adam maddi baxımdan heç bir sui-istifadə halına yol vermədiyi halda göz yaşları içərisində vəzifəsindən istefa verdi.

Başqa misal. On yeddi ildən bəri müdafiə nazirliyinin daimi müşavirliyində olan birisi böyük şirkətlə dövlət arasında müqavilə bağlayarkən şirkətin bugünkü müdirinin vaxtı bitdikdən sonra özünün o yere göz dikdiyini söyləyibmiş. Arada yenə də pul haqq-hesabı olmamışdır. Və haqqında söhbət gedən müqavilələrdə dövlətin əleyhinə və şirkətin lehinə heç bir şeyə yol verilmədiyi halda məhz həmin arzunu bəyan etmiş olduğundan baş nazir dərhal bu təcrübəli müstəşarı vəzifəsindən uzaqlaşdırdı.

Üçüncü bir misal. İngilis kralı səyahətə çıxarkən zənn edirsiniz ki, ingilis qəzetlərinin ilk səhifələri yalnız onun şəkilləri ilə dolu olur? Xeyr, belə deyil. Onunla bağlı xəbərləri çox müxtəlif şəkildə orta səhifələrin ora-burasında tapa bilərsiniz.

Qırx milyonluq bu xalqın dörd yüz əlli milyon asiyalı, afrikalı, amerikalı və avstraliyalı öz tabeliyi altında necə saxladığının sirrini başa düşdünüzmü?

Cəmiyyəti və onu ifadə edən əfkari-ümumiyyənin bu qədər canlı olduğu bir ölkədə, əlbəttə ki, mənimkinin xilafına olaraq zahir sönər, batin canlanır, Çöl susar, İç danışar və nə isə edir. Çünki hər kəs bilir ki, belə etməyə özü söndürülecekdir.

İndi sualdan suala keçərkən deyəcəksiniz ki, lap yaxşı! Nədən İngiltərədə əfkari-ümumiyyə canlıdır, bizdə isə cansızdır? Bunun bir çox səbəbləri vardır. Fəqət başlıcası budur ki, bu ölkə yeddi yüz il bundan əvvəl hüriyyəti ələ almış və sərbəst fikir yayılmasına başlamışdır.

Biz də sərbəstliyə qovuşduq. Bizim də əfkari-ümumiyyəimizin canlanması çox təbiidir və canlandıqca heç şübhə yoxdur ki, mənim İçim də qüvvətlənəcək və bir gün Çölümə qalib gələcək.

Fəqət unutmaq lazım deyil ki, ingilis əfkari-ümumiyyəsinin canlanmasında başlıca səbəb sərbəstlik olmuşsa da, bu yeganə səbəb deyil. Sərbəstlikdən istifadə edərək ingilis ruhlarını və qəlblərini tərbiyə edən mühərrir, şair, mütəfəkkir və moralistlərin çox böyük rolu olmuşdur. Yalnız Şekspirin ingilis xarakterinin yetişməsi üzərində nə qədər təsiri olmuşdur! Bu, elə nümunədir ki, mənim antisosial Çölümle mübarizədə bizə yol göstərə bilər.

Xülasə, bu həqiqət bütün acılığı ilə qəbul edilməlidir. Mənim Çölümle cəmiyyət arasında dərin bir təzad vardır. Və Çölüm cəmiyyəti də əsasından sarsıtmadadır. Cəmiyyət yaşamasa naminə buna çarə tapmalıdır. Zahirimi islahdan başqa bir yolu olmadığından bu əməliyyəti ən təcili bir şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Zahirimin cəmiyyəti yıxan xüsusiyyətlərinə qarşı qəti bir mücadilə açılmalıdır və necə ki, canlı və mövcud, şərəf hissini gözləyən mühitlərdə yarınanlara, yalançılara, riyakarlara və s. cəmiyyət içində yer verilməz, hörmət edilməz, qovular, uzaqlaşdırılır – bizdə də eyni yolla getmək zamanı gəlib çatmışdır.

TANRI DAĞINDA

TANRI¹ HÜZURUNDA

(Əski türk hayatından alınma bir olonxodan²)

I

Tanrı hüzuruna gedirdik.

Yolumuz çətin və qorxuncdu, neçələri qafalarını və gövdələrini vermişlərdi. Məni dayanılmaz bir sevdə çəkirdi. Önümdə yol göstəricim Şamanlar³ Şamanı Qaraqurumlu Göyçə idi.

O yürüyür, mən gedirdim.

O, Tanrı qulu, Tanrı elçisi idi. Əlindəki dəf Canavar dağı öküzünün dərisindən düzəldilmişdi. Dəfin çevrəsindəki zənglər min bir səs çıxarırdı, min bir dillə danışdı. Belindəki tütək Göygöldən alınmış qutlu bir qamışdı. Günəşdən və ruzigardan yanmış bədənindən asılan parçalar birər tilsim və əfsundu. Başından uzanıb tökülən və çöhrəsini bürüyən saçlar qədim adət və ənənələrin dağınıq masalları idi.

İndi geniş bir səhra ilə gedirik. Hər tərəf qumluqdur. Nə bir ağac, nə bir damla su. İyul günəşinin atəşi bizi yandırır.

Fəqət o yürüyür, mən gedirdim.

Birdən-birə qarşımıza iki canavar çıxdı. Ac canavarlar qorxunc bir nərə ilə üstümüzdə atılmaq üzrə idi. Mən titrəyirdim. Şaman güldü, belindəki qamışı dodaqlarına yaxınlaşdırdı. Canavarlar dayandılar və qamışın səsi yüksəldikcə, Şamanın barmaqları tütəyin dilləri üzərində oynadıqca onların gözləri süzüldü, ayaqları büküldü və birdən-birə ikisi də yerə serilərək hədsiz bir maraqla dinləməyə başladı. Şaman çala-çala yola düzəldi. Heyvanlar hələ də heyran-heyran dinləyirdi!

Mən heyret içindəydim.

– Canım Şaman! Qamışda Tanrı qüvvəsi vardır!

Şaman çevrildi və əli ilə saçlarını üzündən ataraq:

– Düzdür! – dedi. – Qamış Tanrı gölündən götürülüb. Amma iş onda deyil. İş nəfəsdədir! Nəfəs nəfəs olmalıdır!

– Bu nə deməkdir, canım Şaman?

– O deməkdir ki, nəfəs içdən gəlməli, təmiz olmalıdır. İçdən gələn nəfəsə heç bir varlıq tab gətirə bilməz.

– Hər nəfəs məgər içdən gəlmirmi?

Şaman güldü:

– Yalnız Tanrı üçün çəkilən nəfəs içdən gəlir!

– Başa düşmədim, canım Şaman!

Şaman diqqətlə üzümə baxdı və bir az fikrə gedəndən sonra:

– Bil, anla ki, məndə, səndə, bu dağlarda, daşlarda, quşlarda, ağaclarda yaşayan bir cövher, bir kök vardır. Biz o cövherin müxtəlif şəkilləriyik! Ayrı-ayrı görünürükse də, cövherimiz bir olduğu üçün həqiqətdə birik. Canavarları gördünmü? Nəfəsə tab gətirə bilmədilər. Çünki nəfəs əslinə qayıtdı, özünü tapdı, birliyi oyandırdı. Boylucə əslə qayıdan hər nəfəs hər şeyi özünə ram edər! Başa düşdün?

– Ah, canım Şaman! Eşitmədiyim, bilmədiyim sözlər söyləyirsən.

– Bu, Tanrı yolunda ilk dərindir, unutma!

Yolumuza davam edirdik. İndi sərt bir yoxuşla çıxırdıq. Yoxuşun üst tərəfində biri-birinin üzərinə gələn bir sıra dağların ta arxasınca gedəcəkdik. Yol mənə çox uzun göründü.

– Canım Şaman! Yolumuz çox uzundur, bunu piyada necə gedəcəyik?

Şaman sərt bir baxışla:

– Tanrıya qovuşmağı qolaymı sanırsan? Hələ neçə dərələr, təpələr, neçə uçurumlar və qayalar keçmək, neçə qorxunc təhlükələrdən çıxmaq lazım gələcək! Axırda da Tanrının bizi qəbul edib-etməyəcəyi məlum deyil. Onun hüzuruna çıxmağa layiq ola bilmək üçün yeddi qabıq⁴ dəyişdirmək, doqquz nəfəs tükətmək lazımdır! Sən hələ birini də eləməmişən! Yorulmusanmı?

Soruşduğuma peşman oldum. Başımı aşağı dikdim. Cavab vermədim.

Getdik.

İndi artıq yoxuş o qədər sərt və dik idi ki, əllərimizlə dırmanırıdık. Ara-sıra yuxarıdan qopan daş parçaları dəhşətli gurultularla üzərimizə yuvarlanır, ətrafı toz-dumana bürüyürdü. O zamanlar Şaman dönüb mənə baxırdı, fəqət mən içimdə duyduğum qorxunu artıq göstərməməyə çalışırdım. Nəhayət, axşama doğru yoxuşun başına gəldik.

Birdən-birə önümüzə yaşıl bir yayla açıldı. Hər tərəf çiçəklikdi, ətir saçan otlarla örtülmüşdü. Orada-burada at ilxıları, inək, öküz sürüləri dolaşırdı. Bir az o yanda yüksək bir bacadan tüstü çıxırdı.

– Bura haradır?

– Bura Ellik ulusu deyərlər. Tanrının sevdiyi bir ulusdur. Ulusun atası Tanrının qulu Ellikdir. Gecəni onun yanında keçirəcəyik, xeyir-duasını alacağıq.

Tüstüyə doğru getdik. İki adam bizi qarşladı. Yaxınlaşıb uğurlaşdılar: “Tanrı qulu Tanrı qonaqlarını salamlayır. Buyurunuz!” – dedilər.

Evə yaxınlaşdıq. Bura süd kimi bəyaz bir yer – Urasay⁵ idi. Ətrafi gözəl, hamar bir qala ilə çevrələnmişdi. Bir tərəfdə inəklər üçün bir ağıl, qısaqlar üçün də bir axur düzəldilmişdi. Bunların arasında qocaman bir süd yalağı vardı. Hər şey təmizlikdən parıldayırdı. Qala boyunca bir sıra bəyaz şam ağacı başlarını göylərə yüksəldirdi.

Bəmbəyaz saqqallı, uzun saçları çiyinə tökülmüş Ellik qalının qabağında bizi gözləyirdi: “Böyük Şaman qutlu olsun! Buyurunuz!” – dedi və Şamanı ürəkdən salamladı.

Şaman dərhal diz çökdü, əl öpdü və məni göstərərək:

– Tanrı hüzuruna gedir. Hüzurunuza getirdim. Xeyir-duanızı əsirgəməyiniz! – dedi və mənə işarə etdi.

Mən də əyildim. Ellik bəmbəyaz əllərini başıma qoyaraq:

– Yolunuz uzun, yükünüz ağır, gücünüz az! Fəqət könül istəyinə qarşı heç nə dayana bilməz! Sənə Tanrıdan yorulmaz könül eşqi və çox güclü bir istək diləyirəm, – deyib, alnımı öpdü və Şamana çevrilərək: – Günəş batmaq üzrədir, dua çağdır, başlayaq.

Qalının bir guşəsində duran kumısla dolu ağac çanağa tərəf getdi, diz çökdü. Arxasınca biz də, bütün ulus xalqı da diz çökdük.

Ellik əlində südlə dolu bir qaşığı tutaraq sözə başladı: “Bizi yaradan yiyəmiz Tanrı! Bizi saxlayan sahibimiz ana! Ey Tanrı! Ey səkkiz göyü yaradan! Ey dörd göyün sahibi ana! Ey doqquz günəşli yer! Ey səkkiz guşəli yaradıcı səhra! Ey az ormanlıqlı, qalın otlu orta dünya! Doğurdunuz bizi! Sayənizdə yaşayırıq. Ey süd kimi ağ daş üzərində oturan yaradıcı Ayı-Toyon!⁶ Ey otra dünyada bu dördüncü yeri yaradan sahibimiz ana! Övladın sənə yalvarır! Sən ki batan günəşin yumşaq və dərddli görünüşlərən! Sən ki, doğan günəşin uğur gətirən nurlarısan! Mən bir günahsız insan kimi sənə xitab edirəm! Özünü göstər! Bizi yaradan, qoruyan sahibimiz ana! Bəslədiyimiz heyvanları qoru! Doğurduğumuz çocuqları yumşaq yataqlarda bəslə! Göyü yaradan üç göyün anası! Bəyaz buludlar arasından bir mənə bax! Doğuran, yaradan sahib, dinlə! Mərhəmət et! Uruy! Uruy! Uruy!”

Mən ömrümdə boylə bir dua eşitməmişdim. Həyəcanımdan az qala qəşş edəcəkdim.

Ellik duanı bitirər-bitirməz əlindəki kumıs dolu kasanı havaya atdı və əlinə bir qədəh-ayaq alaraq doldurdu və yenidən başladı,

qədəhi havaya atdı. Birdən nə görsek yaxşıdır? Üç bəyaz leylək uça- uça bizə doğru gəldilər. Elleyin başı üzərində dolandılar və gön çanağın kənarına düzülərək kumıs içməyə başladılar. Bu, duanın qəbulu əlaməti idi. Ellik çox məmnun oldu, quşları oxşadı. Bizi kumıs içməyə dəvət etdi. Amma mən özümü itirmişdim. Hankı aləmdə yaşadığımı bilmirdim.

Qaranlıq çökmək üzrəydi. Quşlar çırpındılar, havalandılar, havalandılar, yenidən Elliyin başı üzərində üç dövrə vuraraq şərquə doğru gətdilər. Ellik və onunla bərabər biz də qalxdıq, Urasaya gəldik.

Urasay bəmbəyaz şam ağacları dirəkləri üzərində qurulmuş altı-bucaqlı qayət böyük bir otaq idi. Əslində bu bir evdi. Çünki bu uzun və geniş otaq dirəklərlə bölgələrə və lojalara ayrılmışdı. Hər loja bir pərdə ilə örtülü idi.

II

Urasayın baş tərəfində “Qutlu od” yerləşdirilmişdi. Odun tam qarşısındakı loja evin kişi böyüyünə məxsus idi. Bu lojanın sağındakı bölgə kişi qonaqlar üçün idi. “Qutlu od”un sağ tərəfindəki loja evin xanımına məxsusdu, onun sol tərəfindəki bölgə də qadın qonaqlara. Biz Urasaya girdiyimiz zaman evin xanımını xidmətçiləri ilə bərabər orada gördük. Qadınların lojası önündə bir cəhrə ilə bir yığın yun yumaqları vardı. Bir az o yan tərəfdə də ələklər üzərinə toplanmış bəyaz quş tükləri vardı. “Qutlu od”un yanındakı ocağın üzərində dəmir qazanlar içində nəse qaynayırdı.

Ev əhli bizi görər-görməz:

– Qutlu olun! – deyər salamladılar.

Şaman cavab verdi və düz qonaq lojasına doğru yürüdü. Mən də arxasınca getdim; başa düşdüm ki, bura eyni zamanda bizim yataqlarımızdır.

Bir az sonra otağa gülüşmələr və gurultularla bir dəstə gənc qız və dəliqanlı oğlan girdi. Fəqət bizi görər-görməz dərhal özlərini yığışdırdılar və birdən uğurladılar. Anlaşıldı ki, qonşu ulusdan müsafirilər gəlmişlər. Şaman mənə doğru əyildi:

– Bu gecə dadlı şeylər görəcəyik. Bu dəliqanlıların deyişmələrini dinləyəcəyik, – dedi.

Yemək zamanı gəlincə Ellik “Qutlu od” üzərinə təzə kumıs çilədi və üç kərə “Uruy!, Uruy!, Uruy!” – deyər hayqırdı, bütün otaqda-

kılar da təkrar etdilər. Otağın ortasına sərilmiş bir bezin ətrafında oturduq. O çağadək mən bu qədər dadlı bir at eti şorbası və at südü qaymağı yeməmişdim.

Yeməkdən sonra yenə od üzərinə kumis səpildi və hərə öz yerinə döndü. Amma dəliqanlılar ortada qalmışdı. Bunlar iki tərəfə bölünmüşdü: oğlanlar və qızlar.

Əvvəla oğlanlar aldılar:

- Nə elədik ki? Təqsirimiz nədir?
- Alyanaqdan bir öpücük istədik.
- Verilmədi. Zorumuzla aldıq.
- Buna bizim haqqımız var.

Qızlar cavab verdilər:

- İstədiyiniz alyanaq deyildir, cehizdir.
- Əlvan rəngli marallar, ildırım yerişli qırsraqlar.
- Aldığınız öpücük deyil, ənsənizə toxmaqdır.
- Arxanıza da təpikdir, ay dəliqanlılar!

Hər tərəfdən qəhqəhələr yüksəldi. Qızlar qələbə çaldılar. Daha bir neçə boylə deyişmə oldu. Sonra sıra bilməcələrə (tapmacalara) gəldi.

Bozqur dənizində oturan,
Şimal dənizində bağlanan,
Yanları batı dənizinə varan,
Ətəkləri cənub dənizinə çarpan
İşığı Kil dağı,
Üzü orta yayla,
Köksü oddan günəş –
Biliniz, baxalım, bu nədir?

Oğlanlar dərhal:

– Türk yurdu! Türk yurdu! – deyə bağırışdılar.

Qızlar etiraz edə bilmədilər. İndi sıra oğlanlara gəlmişdi.

Oğlanlar aldı:

Bəyaz saçan ayı var,
Dəyişən gecələri.
Düz, gözəl ormanları var,
Ətəki tərəfi görünməz.
Uzunluğu ölçülmez,
Çiçəkli otlar daşıyan
Düz yerləri var!

Qızlar düşündülər və verilmiş müddət əsnasında cavabı tapa bilmədiklərindən oğlanlar birlikdə “Səkkiz guşəli ana kainat” deyə bağırışdılar.

Bilməcə müsabiqəsi də bitdikdən sonra Elliyin işarəsi ilə gənclər və qadınlar otağı tərk etdilər və Tanrının ixtiyar qulu bizi qutlayaraq yatmağa getdi.

Ertəsi gün günəşlə bərabər qalxdıq və Elliyin xeyir-duasını alaraq yolumuza davam etdik.

İndi bir tərəfi dik qaya, o biri tərəfi də dərin bir uçurum olan bir eniş enirdik. Uçurum başını gicəlləndirirdi, lap dərənin dibindən yüksələn şam ağacları bizə qədər uzanıb gəlirdi. Bir az o yanda, ağacların arasında keyiklər və marallar otlayırdılar. Rəngli quşlar ötərək ağacların budaqları üzərində uçuşurdu. Yolumuz o qədər dar və dik idi ki, bəzən sürünmək lazım gəlirdi. Ara-sıra ayağımızın altından qaçan daşlar uçurumun içinə doğru yuvarlanırdı, qorxunc gurultular doğurur, heyvanları və quşları hürküdüdü.

Nəhayət, axşamçağı bu enişi də endik. Qabağımıza uçurumun dibindən axan bir çay çıxdı. Mən ömrümdə bu qədər parlaq bir su görməmişdim. Bir ovuc götürüb içdim, dadı rəngindən gözəldi!

– Aman, nə gözəl sudur! – dedim.

– Bəli, Tanrı suyudur.

– Bu nə deməkdir?

– Tanrı dağına qədər daha boylə yeddi çay görəcəyiz. Bunlar Yeddi qardaş çayıdır; hamısı başını Tanrı dağından alır. Tanrıya qovuşmaq istəyənlər burada çimirlər, ruhları təmizlənir, qəlbləri saflaşır və Tanrı hüzuruna çıxmağa layiq olurlar. İndi sən bu çayda çimməlisən.

Dərhal soyundum və çaya atıldım.

Mən suda çimdikcə çayın rəngi dəyişir, bulanır və xoşagəlməz bir qoxu duymağa başlayırdım.

Heyrət etdim. Şamana suyu göstərərək:

– Nə üçün bulanır və bu qoxu nədir? – deyə soruşdum.

– Təmizlənsən. Səndəki pislik çıxır.

Mən bu qədər kirli olduğuma şaşırıdım. Şaman dedi:

– Vücut kiri deyil, ruh kiridir. Ruh kiri vücut kirindən də ağır olur. Bu pis qoxu o kirdən gəlir. Ruhundan çıxdıqca suyu bulandırır, havanı zəhərləyir, amma sən təmizlənsən.

Bir az sonra özümdə bir yüngüllük duymağa başladım və su da yavaş-yavaş saflaşmağa, qoxu azalmağa başladı. Nəhayət, nə bulanıqlıq qaldı, nə də qoxu. Şaman:

– Çıx! – dedi. – İndi sən ruh pisləklərinin birindən qurtuldun. O biri pisləkləri də önümüzdəki çaylarda təmizləyəcəksən.

Yolumuza davam edirik. İndi dar bir dərə içindən gedirik. Fikrimi daşdığı və mənə məlum olmayan pisləklər məşğul edir. Özümü saxlaya bilmədim:

– Canım Şaman, ruh pisləkləri nə olan şeydir?

– İnsan ruhu gül yarpağına bənzər. O yaşillanı böyüdükcə, üzərinə bir cür böcəklər qonur. Bağban vaxtında xəbər tutmasa, yarpaq məhv olur. İnsan ruhunun böcəkləri bunlardır: yalan, qorxaqlıq, zərəkəlik, ikiüzlülük, fırladaçılıq və s. Bu həşəratı içində daşıyan insanlarda artıq insanlıq qalmır və onlar Tanrı hüzuruna çıxıbilməzlər.

İçimi yoxladım. Bütün həşəratın içimdə yaşadığından dəhşətə gəldim.

– Canım Şaman! Onda mənim işim xarəbdir!

– Yalnız sənini? Bütün Qaraqurum yurdunun işi xarəbdir. Təmizlənmək, Yeddi qardaş, Tanrı çaylarında çimmək lazımdır. Vaxt ilə boylə deyildi, Tanrı qulluğu vardı. Qaraqurum qövmü qorxmazdı, özünü sözü birdi, el gəlir–çıxarına ciddi yanaşırdı, arabir hov və iməclik – yeni, ümumun hər kəsə yardımını vardı. Birisi digərinin xeyrinə çalışırdılar. Birlikdə oturub birlikdə qalxardılar. Və bax o zamanlar Qaraqurum sağa, sola, önə və arxaya ağa idi. Amma sonralar qayda–qanun pozuldu, elin qayğısını çəkən olmadı, hamı özbaşına qaldı, hov və iməclik unuduldu, sözə sədəqət qalmadı. Qaraqurum dağıldı və qövmü zəlil oldu.

III

Şaman susdu.

Yolumuza davam edirdik. Dərələr, təpələr keçdik, obalar, dağlar aşdıq. Nəhayət, bir dağın dibinə gəldik. Şaman dağı göstərərək:

– Bu da yeri–göyü birləşdirən Tanrı dağı! – dedi.

Dağa baxdım. Başu göyə dayanırdı.

Dağın yüksəkliyinə heyran oldum.

Şaman dağın lap təpəsini göstərərək dedi:

– Tam orada Tanrının hüzuruna çıxacağıq.

Məni bir qorxu götürdü, içim titrədi. Bu qədər yüksəkliyə necə varacağıq?

Şaman güldü. Köksündən qamışını aldı və bəzi şeylər çalmağa başladı. Ağacdakı quşlar dilləndilər. Ətrafımıza keyiklər və marallar

toplandılar. Hamısı o səsi dinləyir. Mənə nəşə olur; ürəyim dayanır, gözüm qapanır.

Budur, bir quş məni qanadları üzərinə alır və havaya qaldırır. O yüksəldikcə içimə dadlı bir uyqu sinir. Ömrümdə görmədiyim bir sədəqət və rahatlıq duyuram.

Bu hal nə qədər davam etdi? Bilmirəm. Fəqət birdən–birə tütəyin səsi kəsildi, gözlərim açıldı. Özümü Tanrı dağının təpəsində, Şamanı öndə, özümü arxada yeriyən gördüm. Dağın təpəsi geniş və uzun bir meydandı. Minlərcə insanlar toplanmışdı. Diqqət etdim: şamanlar və şamanlara qoşulmuş mənim kimi Tanrı aşığıları idi!

Hər elin şamanları başda Şamanlar Şamanı olmaq üzrə ayrı bir səf təşkil edirdi. Odur, sarı rəngli tuğun altında Cünqariya şamanları. Bax qırmızı rəngli tuğun yanımda Qırğız şamanları, o biri tərəfdə göy rəngli Orxon şamanları, daha o biri yanda yaşıl rəngli Qaşqar şamanları, onların sol tərəfində qırmızı rəngli Qobi şamanları, sağ tərəfdə pənbə rəngli Altay şamanları! Bu da bizim qara rəngli Qaraqurum şamanları!

Biz dərhal bu sonunculara qarışdıq və mənim rəhbərim olan Şamanlar Şamanı başa keçdi.

Günəş batmaq üzrə idi. Şamanların əynindəki keyik, bəyaz at və ya aslan dərilərindən düzəlmə əlbisələri üzərinə tökülən dağın saçları, ta ayaqlarına qədər sallanmış min bir metal parçaları, əllərindəki dəflər, dəflərə taxılmış zınqırovlar və zənglər Tanrı dağındakı bu toplanmaya qərribə bir mənşərə verirdi.

Bir az sonra günəş batdı və qaranlıq çökməyə başladı. Bu gecəni burada bu dualarla keçirəcəkdik. Məşəllər yandırıldı və cərgələrin önündə açıq yerə dikildi. Birdən–birə bir səs: “Atəş verdim aydınlıq olsun, dirilik verdim şənlik olsun!” – dedi.

Bu səs haradan gəldi? O sözləri kim söylədi? Bilə bilmədim. Fəqət dərhal bütün şamanlar kökslərindəki tütəkləri çıxardılar və çalmağa başladılar. Mən o zamana qədər boylə bir ahəng eşitməmişdim. Yüzlərcə tütəklərdən çıxan bu fəryad və nalə səsləri bir–birinə qarışaraq bütün fəzanı ta uzaqlara, ta səməyə qədər bir yalvarış və inilti sədaları ilə doldururdu.

Bu bir hicran və ayrılıq atəşi ilə yanan qəlblərin naləsi idi. Bu vüsal və qovuşma eşqi ilə qıvrılan ürəklərin alovuydu.

Dinlədim. Neylər dedilər ki: “Ey Sütt!7 Ağ nurdan incə taxt üzərində oturan Tanrı! Özünü göstər, simanı bu bağrıyanıq aşığılardan gizləmə, hicranla yananlara bir söz söylə! Mərhəmət et, yol göstər! Sən

ki ümmətinə rəhm edərdin, nədən bizi unuttun? Nədən bizi sərgərdan qoydun? Gör nə hala düşmüşük? Bağrımız yanıq, özümüz sərgərdan! Artıq mərhəmət eylə, özünü göstər!”

Birdən Orxon baş Şamanı ortaya atıldı. Neylər durdular, səslər kəsildi. Şamanın önündə yürüyən götürükçülər əllərində kumıs dolu qədəhlər və qutlu dəflər daşıyırdılar. Şamanın ayin keçirəcəyi bəlli idi. Üstündəki bəyaz at dərisindən düzəldilmiş kaftanının arxasına günəş şəklində və ətrafı “Kondey-Kuhən” deyilən borularla sarılı altmış bir dəmir parçası sallanırdı. Əl şəklindəki “Hololar” boğazından qurşağına doğru gəlir və çiynlərində iki burma düymə ilə bağlanmışdı. Qollarına və bədəninə digər boş yerlərinə insan, balıq, ley-lək şəkillərində bir çox zıncırovlar asılı idi.

Götürükçülər kumıs dolu qədəhləri şərq tərəfə qoydular və Şamanın əlinə qutlu bir tunqur uzatdılar.

Ətrafı dərin bir sükut bürümüşdü. Fəqət birdən bir qartalın acıqlı bağırtısı ilə bir su quşunun inləməsi eşidildi. Lakin bu ancaq bir an sürdü. Sonra yenə sükut başladı. Bu aralıq məşəllərin işıqları sönməkdə, ortalığı qaralıq almaqda idi. Tam bu sırada həzin, oxşayıcı bir nəğmə eşidildi. Şaman ayinə başlayırdı. Sol əli ilə dəfi havaya atdı, sağ əli ilə tutdu və yavaş-yavaş yaxınlaşan bir fırtınanın gurultularını xəbər verən fəryadlar qoparmağa başladı. Gurultu getdikcə artdı və bəzən uçuşan qarğa sürülərini, bəzən də qartal bağırtılarını andırırdı; eyni zamanda üzərinə vurulan dəflər, dəmir parçaları, zənglər cürbəcür səslər çıxarırdı. Nəhayət, bu artıq bir fırtına deyil, dinləyənlərin şüurlarını boğan bir səslər şələləsi halını aldı. Şamanın özü də büsbütün başqalaşmış və rəqsə başlamışdı. O, durmaqsızın atılıb-düşür, öyilir, bükülür, qıvrılır, düzəlir, yenidən havaya hoppanır, dəfi atıb tutur! Nəhayət, qəşş halına gəldi və dəf dizi üzərinə düşdü. Dərhal hər şey susdu, yenidən bir məzarlıq sükutu başladı. Elə bu zaman bir saman ağır və qalın səslə bu duanı oxumağa başladı:

Kürenin qüdrətli öküzü, çöl atı! Bağır! Kişnə!
Hər şeyin üstünə çıxmış insan!
Hər nəsnədən vergilər almış insan!
Çöl atı, gəl öyrət!
Kürenin sehrkar gözü, danış!
Qüdrətli sahib, əmr et!
Sən də ey sol tərəfdə əlində dəyənək tutan sahib!
Sizləre söyləyirik!

Yanışlıq edərsək, yolumuzu şaşırırsaq,
Yalvarınız, əmr veriniz, yol göstəriniz!
Yiyəmiş ana! Bizim geniş yollarımızı təmizlə!
Siz ey cənubda doqquz ormanlı tepələrdə yaşayan günəş ruqları!
Şərqdə dağ üzərindəki yiyələrimiz!
Ulu babamız! Qalın ənsəli, qüdrətli, güclü babamız!
Bizim ol!
Və sən ey möhtərəm ağ saqqal sehrkar od,
Sənə yalvarınız!
Təmiz könüllə istədiklərimizə,
Təmiz niyyətlə düşündüklərimizə –
Lütf et! Bizi dinlə, et, et, et!

Burada hər köksdən qalxan “Urui!, Urui!, Urui!” sədaları ta üfufə qədər əks-səda verdi.

Artıq digər şamanlar da cuşa-xuruşa gələrək ortaya atılmışdılar və bu dəfə ümumi bir rəqs ayini başlanmışdı. Bu bir ilahi ayindi.

Yüzlərcə aslan və keyik dərilərinə bürünmüş uzun saçlı, yalın ayaqlı insanlar əllərindəki dəflərə vuraraq sıçrayışlar edir, çevrələr yapır və üstlərindən asılmış min bir zəngdən min bir səda çıxararaq Tanrı dağma bir məhşər mənzərəsi verirdilər. Bu bir söz və kəlam ayini deyildi. Xeyr! Burada artıq sözə yer qalmamışdı.

Könüllərdə yanan atəş öz-özünə, sidqlə parlayır və atəşə tutuşanları coşdururdu. Onlar coşduqca hoppanıb-düşür və sıçrayışlar edirdilər. Dəf və tütək uğultuları çoxalırdı. Bu nə qədər çəkdi? Bil-mirəm! Birdən Qaraqurum Şamanı:

– Gəlir! Gəlir! Qutlu olsun! Yerə əyiliniz! – dedi.

Hamımız diz çökdük, əllərimizi göyə, gözlərimizi gün çıxana tərəf çevirdik. Gün çıxan tərəfdə yerlə göy arasında nurdan bir sütun biz doğru yürüyürdü.

Sütunun içində nə var?

Baxmaq istəyirəm, gözlərim qamaşır, başım gicəllənir, ürəyim çırpınır. Bir az sonra mənə elə gəldi ki, sütunun çevrəsindən nurdan bir işıq ayrıldı, mənə doğru gəldi, qəlbimə töküldü və oradan da bütün varlığıma yayılaraq bütün dünyanı, bütün yaradılışı aydınlattı.

Yuxarıdan bir səs:

– Ey qövmün elçiləri! Budur, gəldim! Nə istəyirsiniz? Sizi buralara sürükləyən nədir? Söyləyiniz! Söyləyiniz!

Şamanlar bir səslə:

– Ey ulu Toyon! Bəndələrinə rəhm elə! Suç işlətdikse, bağışla! Çəkdiyimiz yetər! Mərhəmət et! Yol göstər!

– Yolmu göstərim? Ellər arasında səni seçdim. Tanrı elisən dedim! Qövmülər qövmü ol, yol göstər, yaradılışı qoru, mən də sənə yardımçı olayım, yaradılış üzərindəki ağalığı qoruyalım! Ayaq verdim, “yürü” – dedim. Əl verdim, “işlə” – dedim. Göz verdim, “gör” – dedim. Ağıl verdim, “düşün” – dedim. Könül verdim, “duy” – dedim. Ulus verdim, “sev” – dedim. “Yetim uşaqlarını, dul qadınlarını qoru!” – dedim. “Hova, iməliyə çıx!” – dedim.

Sən bu söz birliyinə, həmrəyliyinə baxdıqca mən də sənə baxdım, yardımçı oldum. Dünyanın bir ucundan o biri ucuna qədər hamının ağladığını gördüm, hər yana insanıyyət yaydın, mədəniyyət saçdın, bəxtiyarlıq verdin. Fəqət bir zaman gəldi ki, sən bu söz birliyinə baxmadın, məni unuttun. Ayaqların tutuldu, əllərin işləməz, gözlərin görməz, beynin düşünməz, ürəyin çırpınmaz oldu. Ulusu sevməz oldun, hova, iməciliyə çıxmadın, yetim çocuqları və dul qadınları unuttun!.. Sonra?! Sonra sənə istək də qalmadı. Babalarımızda istək vardı və dünyanın bir ucundan o biri ucuna ox kimi sıçararlardı!.. Çünki istək bütün zorların, bütün qüvvələrin anasıdır. Varlıq odur! Fəqət, sən onu qeyb etdin, güclülərə uydun! Gücə tapındın! Ulusda yaşamaq üçün nə həvəs qaldı, nə dərman! O çağdan bəri Tanrı yurdu məzarlıq oldu, qulların diri deyil, ölü oldular. Canlı deyil, kölə oldular! Tərlələr qurudu, bağçalar soldu, kəndlər dağılıb məhv oldu, şəhərlər yıxıldı. Bunu gören xaricilər dərhal Tanrı qövmü üzərinə hücum etdilər. Ağalığ getdi, köləlik gəldi. Bütün bunları siz özünüz etdiniz. Artıq nə istəyirsiniz?

Şamanlar:

– Uca Tanrı! Mərhəmət et, qurtuluş üçün yol göstər!

Səs:

– Müsibət, o paslanmış könullərin, pislənmiş ruhların tək dərmanı, o kirli düşüncələri, bulanıq duyğuları duruldan cövher sizi təmizlədimi? Daşdıığımız pislikləri kökündən çıxarıb atdırmızı? O halda biliniz ki, qurtuluş yolu yenə o yoldur!

– Hankı yol?

Səs:

– Kişilik yolu!

Şamanlar:

– Anlaya bilmədik, uca Tanrı!

– Kişi Tanrı eşidir (İnsan Allaha taydır mənasında – *tərt.*). O, Tanrı kimi əyilməz, bükülməz, öz içindən başqa kimsədən çəkinməz. O, Tanrı kimi dəyanətlidir. Varlığa, yoxluğa, açlığa, toxluğa, ucalığa, zənginliyə, yoxsulluğa baxmaz! O, Tanrı kimi haqq yolunun, insanlıq cığırının, şərəf və heysiyyət izinin, hürriyyət və istiqlal zirvəsinin qoruyucusudur. Tanrı kimi o da binəsiblərin yardımçısıdır! Tanrı kimi o da ötkəm sözlü, açıq danışandır, yalan bilməz, rıya sevməz, yaltaqlıq etməz. Qıyası, o mənim kainatdakı eşimdir! Mən onda yaşayaram, onda görürəm. Vaxtilə Tanrı elində Kişilik vardı, mən onunla idim! Tanrı onunla tanrılıq edirdi, pozulmuş elləri onunla düzəldirdi.

Burada səs kəsildi. Və birdən-birə Tanrı dağıtı, göy üzünü və yanlardakı bütün dağları, dərələri qalın bir sis bürüdü. Ortada nə nur qalmışdı, nə də sütun! Fəqət bir az sonra qalın sis də çəkildi və dan yeri qızarmağa başladı.

Diz üstə çökmüş şamanlar başlarını aşağıya əymiş halda dururdular. Bunları dərin bir fikir götürmüşdü. Bu hal nə qədər sürdü – bilmirəm. Axırda Qaraqurumun Şamanlar Şamanı birdən ortaya fırlayaraq dedi: “Ey Türk ellərinin elçiləri! Tanrını dinlədiniz. Göstərdiyi yolu bəllədiniz! İndi hamınız əllərinizi göyə doğru qaldırınız və mənimlə bərabər bu andı içiniz: “Yerin, göyün, canlı-cansız – hər şeyin yarıdanı uca Tanrıya bu andı içiniz: haqdan başqa bir kimsəyə uymayacağız! Əlimiz var – işləyəcək, ayağımız var – gedəcək! Beynimiz var – düşünəcək, könlümüz var – duyacaq! Bir-birimizə sarılacağız. Varlığa, yoxluğa, açlığa, toxluğa, bolluğa, sıxıntıya baxmayacağız! Yürüyəcəyiz! Başımız dik, ürəyimiz açıq, sözümüz ötkəm – yürüyəcəyiz! Heç bir əngəl bizi durdurmayacaq! Sönmüş ocaqlarımızı işıqlandırmaq, dağılmış yurdumuzu qurmaq üçün yürüyəcəyiz!”

Dostum Turqut indi əlli yaşında idi. Mənim məktəb və gənclik arkadaşım idi. O, ruhən və qəlbən başqalarına bənzəmirdi. Həssas idi; heç nədən həyəcanlanardı; kobudluğa, zorakılığa, haqsızlığa dözə bilmirdi. Elə buna görə də tələbənin ruhiyyatını heç hesaba almayan məktəb başçılarından nəzərdə “yamanlar”dan sayılırdı. Fəqət “dəcəl” tələbələrindən də ondan xoşları gəlməzdi. Çünki Turqut gözyaşına sakitcə durub baxa bilmirdi; zəiflərin dadına çatır, onları müdafiə edirdi. İri bədənini və qüvvətli qollarını işə salıb dəcəllərlə cəngəlləşirdi. Çox vaxt döyülürdü, amma yorulub təslim olmazdı.

Tənəffüslərdə onu daim bir tərəfə çəkilməmiş, saçları dağınmış, üst-başı qarışıq vəziyyətdə bir küncə qısılib dayanan görürdünüz. Qabaq tərəfdə yığılmış dəcəllər, döyülmüş Turqutun bu halına gülürdülər. Amma o yenə susmazdı; gur səsi ilə cavab verirdi.

Turqut zəkali və çalışqandı. Əslinə qalsa, bütün fikri-zikri son müharibədə minbaşı rütbəsində şəhid olmuş atasından sonra dul qalmış anasını məmnun görməkdi. Bu dul anasından başqa kimsəsi olmayan Turqut həssas qəlbinin bütün məhəbbətini, bütün şefqət və nəvazişini ona həsr etmişdi. Anası da oğlunun üstündə əsirdi. Aldığı altı yüz quruşluq təqaüdü, – özü yeməz, içməz, – oğluna sərf edirdi.

Mehriban dul qadın onu ürəkəngəlmə minbir qayğı ilə əzizlərdi. Əslində bütün həyatını, bütün ümidini, bütün istiqbalını ona bağışlamışdı və yalnız onunla nəfəs alırdı. Turqut bunu bilirdi və o da anasına könlüxoşluğu gətirmək üçün heç bir fədakarlıqdan çəkinməzdi.

Turqut məni çox istəyirdi. Halbuki təbiətlərimiz arasında böyük təfəvüt vardı. Ondan fərqli olaraq mən, utancaq, sakit, dava-dalaşdan qaçan, öz iş-gücümle məşğul olan bir uşaqdım. Müəllimlər xətrimi istəyər, dəcəllər toxunmazdılar. Lakin mən ürəyimdə Turqutu onlardan üstün tutar və hətta onun kimi olmaq istərdim. Amma təbiətimin uyğunsuzluğu üzündən bunu fələn həyata keçirə bilmirdim və ancaq Turqutun zəifləri müdafiə etməsini, müəllimlərin haqsızlıqlarına qarşı cəsarətlə çıxmasını, dəcəllərin öhdəsindən gəlməsini uzaqdan seyr edərək heyran olurdu.

Keçirdiyim bu hissləri baxışlarımdan, simamdan və hərəkətlərimdən sezmiş kimi Turqut özü mənə səmimiyyət göstərməyə, mənimlə yaxınlaşmağa meyil etdi. Bir az sonra dost olduq. Mən onlara, o bizə gəlməyə başladı. Aramızda dərin səmimiyyət və mərhəmətlik əmələ

gəldi. Birlikdə və gizləncə Namiq Kamalın¹, Ziya paşanın² əsərlərini oxumağa başladıq. Saatlarca məmləkətin keçirdiyi fəlakətlərdən, istibdaddan, inqilabın məmləkətimizə gətirdiyi xoşbəxtlikdən bəhs edərdik.

Turqutun o dəqiqələrdəki halını heç vaxt unutmayacağam: iri qara gözləri iki od parçası kimi parlayır və sanki istibdadın qabağına çıxıb danışmış kimi gur səslə: “Ah, zalımlar! Ah, alçaqlar! Bir gün gələcək cəzanıza çatacaqsınız!” – deyərək hədələyib mənə xitabən: “Ah, qardaşım, o zaman necə də xoşbəxt günlər olacaq! Nəhayət, türklər də, başqaları kimi zülm və əsarətdən qurtulacaq. Biz də başqaları kimi, sərbəst və şərəfli bir həyat keçirə biləcəyik”, – deyərək məni qucaqlayır və gözlərindən yaşlar axırdı.

O dadlı dəmləri və Turqutun halını xatırlarkən hələ də mütəəssir olmaya bilmirəm.

Beləcə uzun illəri bu xülyalarla keçirdik. Məktəbi ikimiz də uğurla bitirib ayrıldıq. Mən Almaniyaya getdim, o da Fransaya. Bir müddət məktublaşdıq. Sonralar bir-birimizi qeyb etdik. İnqilab oldu. Turqutun inqilaba qoşulub onun əsas natiqlərindən biri olduğunu gördüm. Mənim sakit və çəkingən təbiətim inqilabda başqa mövqe tutmağıma mane oldu. Üzərimə götürdüyüm təvazökar, sadə vəzifəni yerinə yetirərək Turquta uzaqdan-uzağa nəzər salırdım. İnqilab dalğaları qabarıb çoxduqca o da bu dalğalar arasında yuvarlanıb gedirdi. Nəhayət, onu bütünlükdən gözdən itirdim və bir müddət sonra untdum. Fəqət təsadüf məni bir daha onunla üz-üzə gətirdi.

Müfəttiş ikən vilayətlərdən birində dolaşırdım. Bir gün qəzaya getməliydim. Vali mənə dedi:

– Məsləhət görürəm ki, yola düşdüyünüz qəzanın Yurd kəndinə gedəsiniz. Orada qərribə bir adam görəcəksiniz.

– Kimdir o adam?

– Əcaib bir şəxsdir. Fransada təhsil alıb. Vaxtilə inqilabda iştirak edib. İndi isə o kəndə çəkilib, orada qərribə bir həyat keçirməkdədir.

– Adı nədir?

– Turqut.

– Nə? Turqut?!

Beynimə elə bil elektrik cərəyanı işlədi.

– İri cüssəli, qaragözlü, əsmər çöhrəlidir, eləmi?

– Hə, hə. Tanıyırsınızmı?

– Mənim məktəb yoldaşındır. Çoxdan bəri sorulaıyırdım. İnqılab əsnasında və inqılabdan sonra bir müddət tez-tez onu görərdim. Sonra gözümə dəymədi. Görəsən odurmu?

– O olacaq. Axı o heç özündən danışıır. Ötən günlərdən söhbət salanda xoşu gəlmir, susur. Fəqət hamı bilir ki, inqılabda, inqılabdan sonra mühüm işlər görən bir adamdır.

– Təəccüblüdür. Buralara necə gəlib çıxıb? Nəyə görə elə bu kəndi bəyənib seçib?

– Çox qəribə əhvalı və xasiyyəti var. Siyasətlə büsbütün əlaqəsini kəsib. Daim kəndlilərlə birgə yaşayır, onlarla oturub-durur.

– Nə ilə dolanır?

– Yüz dönümlük bir torpaq yeri var. Onu əkib-biçir və onunla dolanır.

– Hə, qəribə şeydir!

Məndə elə bir maraq oyandı ki, səhəri necə açacağımı bilmirəm.

Ertəsi günü lap erkəndən arabamı qoşdurdum. Vilayət mərkəzi ilə Yurd kəndi arasında yetmiş kilometrə qədər bir məsafə var. Arabaçıya o kəndə sürməyi əmr elədim. Hələ gün batmamışdı ki, kəndə çatdım.

Yurd adı bir Anadolu kəndi idi. Yəni palçıqdan tikilmiş bağ-bağçasız, otuz-qırx evlik qəsəbə.

Kəndin bir tərəfində toz-torpaq içində oynayan, cır-cındıra bürünmüş uşaqlar, başlarını qapılardan bayıra çıxarmış yemenili qadınlar, qəhvəxanaya toplaşmış kişilər və orda-burda otlayan bir neçə heyvan birdən başlarını qaldırıb arabamı heyrət və heyranlıqla seyr etdilər. Bir sürü köpək bizə tərəf hücum çəkdi.

Əli dəyənəkli bir dəqiqanlı cavan köpəkləri qovmağa başladı. Dəliqanlıdan:

– Turqut bəyin evi hankısıdır? – deyə soruşdum.

– Kəndin o tərəfində o tək duran evdir. Amma Turqut bəy evinə heç kəsi buraxmır.

– Nə üçün?

– Bilmirəm.

Mən göstərilən evə tərəf sürməyi arabaçıya əmr elədim. Evin qabağına gəldik. Baş yemenili, qırx-qırx beş yaşında bir qadın heyətə çıxdı.

– Nə istəyirsiniz?

– Turqut bəyi.

– Evdə yoxdur.

– Mən bir azdan yenə buraya gəlib onu gözləyəcəyəm.

Qadın heyərlə üzümə baxdı və tərəddüdlə:

– Evə buraxa bilmərəm – dedi.

– Mən Turqut bəyin köhnə dostuyam. İçəri burax, heç nə deməz, – dedim.

Qadın yenə tərəddüdlə üzümə baxdı və bir az fikirləşəndən sonra:

– Gözlə, gəlirəm, – dedi.

Qadın içəri girdi və bir azdan qapının qabağına çıxıb “Adınız nədir?” – deyə soruşdu. Adımı söyləyib, Turqutun məktəb yoldaşı olduğumu da əlavə etdim. O getdi, iki dəqiqədən sonra Turqut qapıya çıxdı. Məni görən kimi, – “Ah, sənə? Xoş gəlmisən! Buralarda işləyirsən?” – deyə yaxın gəldi. Arabadan endim. Qucaqlaşdıq, ixtiyarsız ikimizin də gözlərimizdən yaş axmağa başladı.

Bizi uzaqdan seyr edən kəndlilər heyrət içindəydilər. Hər bir kəsi qəbul etməyən və insanlardan qaçan Turqutun məni bu qədər səmiyyətlə qarşılamaı onları heyrətə salmışdı. Turqut əlimdən tutub içəri apardı.

– Bura sənə alışıdığın evlərə bənzəməz. Bir az rahatsız olacaqsan, amma neyləmək, öz bəxtindən küs, – dedi və güldü.

Ətrafa göz gəzdirdim. Girdiyimiz otaq palçıqdan tikilmişdi. Üzbəüz divara söykənmiş və dörd çatı üstündə bir divan vardı ki, onun da üstündə bir həsir atılmışdı. Qabağında bir-birinə bənd olunmuş bir neçə taxta parçasından qayırılma, süfresiz stol vardı. Üzbəüz divarda bir əl lampası asılmışdı. Otaqda bundan başqa heç nə yoxdu.

Turqut mənə döşək üzərində yer göstərərək, “Əzizim, bu da mənim salonum”, – dedi və güldü.

Oturdum. Artıq qaranlıq düşməkdəydi. Turqut “Fatma!” deyə çağırırdı. Bayaq məni qarşılayan qadın otağa girdi.

– Vay, vay, təqdim eləməyi unutdum. Bu mənim xanıımdır. Fatma, bu əfəndi də mənim əziz dostumdur.

Şalvarlı və baş yemenili Fatma utancaq-utancaq üzümə baxıb gülümsədi. Mən çaşıb qalmışdım. Turqut dedi:

– Fatma, tez ol, lampanı yandır və dostum üçün bir çay hazırla. Bilirsənmi, bu gecə ziyafət verəcəyik.

Fatma getdi və bir dəqiqədən sonra lampanı gətirərək yeri açdı. Turqut üzünü mənə tutub:

– Sən bir dünyanın işinə bax! – dedi. – Dağ dağa qovuşmasa da, insan insana qovuşar deyiblər. Neçə il olar görüşməmişik?

– On beş il olar.

İkimiz də susduq. İndi mən divardakı lampanın saçdığı solğun işıq altında köhnə arqadaşımı seyr edirdim. Necə də dəyişmişdi. O böyük, qara gözlərin nuru sönmüş, saç-şaqqalı qar kimi ağarmış, rəngi-rufu solmuşdu. Geniş alnında və mərd çöhrəsində dərin ələm dolu cizgilər vardı. Bütün vücudu sadəcə kiçilmiş, əzgin olmuşdu. Fəqət bu vücutdan o qədər sevimli, o qədər cazibəli bir yumşaq, bir mehribanlıq havası əsirdi ki, ona heyran olmamaq mümkün deyildi.

– Turqut, yaman dəyişmişən ha.

– Zamanın hökmüdür, əzizim.

– Kim deyirdi ki, məktəbdəki o yerə-göyə sığmayan Turqut bu cür bəmbəyaz saqqallı, rəngi qaçmış, həlim ixtiyara çevrilər.

– Elədir. Latınlardan bir məsələ var: zaman da dəyişir, biz də zaman içində dəyişirik.

– Amma, Turqut, nə üçün bu kimsəsiz, hicra kəndə sığınıb görünməz olmusan? Nə üçün bu qədər şəhərləri tərk eləmişən? Nə üçün bu qədər dostlarından uzaqlaşmış, dünyadan əl üzmüşsən?

Turqut gözlərini açaraq üzümə dərin bir nəzər saldı və dodaqlarını acı bir təbəssümlə büzdü.

– Ah, bu macərə uzundur. Amma bilməlisən ki, ömrüm boyu bir vaxt özümü indiki qədər rahat hiss etməmişəm. Mən nəhayət inzivada, dünyadan əl üzməkdə rahatlıq tapmışam.

Təəccüb elədim. Yenə sual vermək istəyirdim ki, bu an Fatma içəri girib incə səsi ilə “Əfəndilər, buyurun”, – dedi.

Biz o biri otağa keçdik. Bura daha bəzəkli idi. Otağın ortasında ağappaq bezlə örtülüb bir stol vardı ki, üstündəki samovar fişil-fişil qaynayır və otağı dadlı bir çay ətri ilə doldururdu. Samovarin ətrafındakı gildənqayırma çömləklərdə çörək, pendir, kərə yağı, süd, yumurta və yoğurt qoyulmuşdu. Arqadaşım stolun yanındakı həsir stullardan birini mənə göstərdi və “Görürsənmi, mənim xanımım nə qədər bacarıqlıdır? Bütün bunları öz əli ilə hazırlayıb”, – dedi.

Fatma gözlərini aşağı dikərək güldü. Mən də ona “Həqiqətən, Fatma xanım, sizi təbrik eləyirəm. Çox nəfis şeylərdir”, – deyərək Fatma heyrətlə üzümə baxdı:

– Kəndli yeyəcəkləridir, əfəndim. Başqa şeyimiz yoxdur – deyə qızardı.

Turqut Fatmanı oxşayaraq:

– Nə üçün qızarırsan? Bu mənim arqadaşımdır. Bir də, axı varını verən utanmaz. İndi sən get, heyvanlara yem ver. Görürsən də, mənim başım arqadaşıma qarışıb.

Fatma çıxdı. Turqut mənə bir bardaq çay uzadıb dedi:

– Burada gördüyüm şeylərin hamısını özüm düzəltmişəm. Bu kəndə gələndə bir az pulum vardı. Yüz dönüm torpaq aldım. Bu evi tikdim. Üç inək, bir cüt öküz, on beş toyuq, bir az qaz, hindtoyuğu əldə elədim. Sonra Fatmanı aldım. İndi mənim bütün cəmiyyətim bunlardan ibarətdir. Eh, bilirsən necə istiqanlı, necə səmimi təmiz ələmdir! Xırman zamanı Fatma ilə birgə öküzlə cüt sürürük. Yığım zamanı da birgə işləyirik. İneklər süd verir, toyuqlar yumurta. Hər dəbir də qaz, hindtoyuğu kəsirik. Aramızda əl səmimi dərin söz birliyi və iş birliyi var ki, hərə öz vəzifəsinə böyük şövqlə əməl eləyir. Hərə o biri bərədə düşünür, hərə o biri üçün çalışır. Bilsəydin, nə qədər xoşbəxtəm!

Məni təəccüb götürmüşdü. Öküz, inək, toyuq, Fatma və Turqut, əlbir, həmrəy bir cəmiyyət. Bu nə deməkdir?

Turqut ürəyimdən keçəni duydu:

– Heyrət eləyirsən, eləmi? Heyrət eləmə. Genə təkrar edirəm ki, mən rahatlıq və müvazinəti yalnız burada, bu cəmiyyət arasında tapmışam və o gündən bəri xoşbəxtəm.

– Axı, Turqut, bu necə ola bilər? Sən oxumuş, mədəni bir adamsan. Uzun müddət Fransada qalmısan, çoxlu siyasi və ictimai mübarizələrə qarışmışsən. Necə olur ki, indi “cəmiyyətim” dediyin bu öküzlər, inəklər və toyuqlar arasında özünü bəxtiyar sanırsan. Axı əslində sən özünü diri-diri torpağa gömmüş bir adamsan. Bu mədəni zövqlərdən, ehtiyaclardan, komfortlardan özünü məhrum etmiş, səhraya çökülmüş bir zavıyənmişsən. Bu da bir yaşayışdırımı? Bəxtiyar olmaq bunamı deyirlər?

Turqut önündəki yoğurt kəşasını mənə uzadaraq: “Bizim xanım yoğurt düzəlməkdə ustadır, bir dadına bax!” – dedi. Kəşanı qabağıma qoydum. Yoqurtdan bir-iki qaşığı götürüb dedim:

– Doğrudan da ləzzətlidir. Amma məgər həyat yalnız ləzzətli yoğurt yeməkdən ibarətdir?

Turqut gülümsədi:

– Əzizim, həyat və səadət haqqında fikirlər, duyğular müxtəlifdir. Birisinin səadət saydığı bir şey digəri üçün əsil fəlakət ola bilər. Sənin mədəni həyat, mübarizə-filan dediyin şeyləri yaşadığım zaman mən bircə dəqiqə də, başa düşürsənmi, bircə dəqiqə də rahatlıq və səadət duymadım. Ruhum daimi bir təlaş, bir həyəcan, bir təşviş içində boğulurdu. Nəsim ələm, kədər, iztirab idi. Hələ onu demirəm

ki, hər şeydən ağır, hər şeydən işgəncəli olanı ruhumun öz özü ilə təzadı idi. Bu təzadın ucbatından həyat başdan-başa bir cəhənnəm əzabı idi. Bilirsən, firənglərdə bir Tantal əfsanəsi var: bu bədbəxt əbədi cəhənnəm əzabına məhkumdur.

Mən də o Tantal kimi idim. Yalnız buraya gələndən sonra ruhi dinclik tapdım, rahatlığa qovuşdum. Bilirsənmi, mən bu rahatlığa, bu ruh dincliyi işgəncələrimin, iztirablarımın, təşviş və həyəcanlarımın əsil mənbəyini öyrənərək bunların boş olduğuna qənaət hasil edəndən sonra tapdım.

Turqut damışarkən mən onu seyr edirdim. Gözləri genə əvvəlki kimi parlağa, damarları qabarmağa başlamışdı. Bütün vücudu titrəyirdi. O, sözüne davam edərək dedi:

– Hələ bu həqiqətə necə gəlib çatdığımı, onu kimdən öyrəndiyimi söyləsəm, heyrətin daha da artacaq.

– Söylə, söylə.

– Çox əcəb. Siyasi mübarizədən bezdikdən, iyrendikdən sonra bu kəndə çəkildim və dedim ki, heç olmazsa, kəndlilər üçün çalışım. Gələndən bir müddət sonra kəndliləri bir yere yığdım. Aralarında bir kooperativ, bir yardım cəmiyyəti düzəltmək, uşaqları üçün bir məktəb və özləri üçün bir gecə kursu açmaq istədim. Lakin uzun təcrübələrdən sonra gördüm ki, kəndli mənə inanmır, etimad etmir, fikirlərimə şərək olmur. Halbuki mən çox səmimi idim. Bu inamsızlığın səbəblərini anlamaq mənim üçün bir problem oldu. Bir gün səksən yaşlı bir qocaya rast gəldim. Bu qoca çoxdan bəri diqqətimi cəlb etməkdəydi. Camaata qarışmaz, kimsə ilə görüşməzdi. Hamıdan uzaq gəzər, həyula kimi doluşardı. Amma eşidərdim ki, kəndlilərdən biri xəstələndimi, dərhal köməyinə çatar, kənd uşaqlarını başına yığıb, onlara hekayələr, nağıllar söylər, dul qadınları, yetimləri himayə edər.

Bir gün bu qocadan soruşdum:

– Əmican, nə üçün kəndlilər əlbir olub iş görmürlər? Məsələn, müştərək bir anbar düzəldib, bolluq vaxtı bu anbara ərzaq toplamırlar? Sonra qıtlıq vaxtı işlətmirlər? Keçmiş zamanlarda, məsələn, “hov”, “iməcilik” vardı. Gözəl adət idi. Hamı bir-birinin yarımına qoşardı. Nə üçün indi belə etmirlər? Mən özüm bunlara bir çox şeylər təklif elədim. Faydalı olacağı aydındı. Nə üçün əməl etmədilər? Nə üçün inanmadılar?

Kəndli üzümə baxaraq əlini üreyinin üstünə qoydu:

– Çünki adamlarda könül qalmayıb. Könülsüz iş olmaz, əfəndim.

– Qoca, nə demək istəyirsən?

O güldü:

– Başa düşürsən? Demək istəyirəm ki, bizim buramızda könül yerinə daş vardır. Daş üzərində ot, ağac bitərmə?

– Bitməz.

– Könülsüz də iş olmaz. Kəndli, sən, mən – hamımız sinə, könül yerinə daş gözdürük. Daş isə rişə atmaz, kök bağlamaz, ağac yetirməz. Madam ki, belədir, yəni madam ki, könül yerini daş tutub, sən, mən, hamının gördüyünüz işlər əbəsdir, bihudə tutmaz, olmaz.

Kəndlinin bu acı sözləri məni ildırım kimi vurdu. Bir şey beynimin lap dərinliklərinə qədər işləyib sanki gözlerim önündə zülmət pərdəsini qaldırdı. Qocanın Yurd haqqında söylədiyi sözlərin çərçivəsini genişləndirdim. Yurdu xəyalımda böyüdə-böyüdə hərəkət halına gətirdim və orada özümü, arqadaşlarımı, bizdən əvvəlkiləri və onlardan əvvəlkiləri bir-bir araşdırdım. Gördüyümüz işləri təfərrüatına qədər gözdən keçirdim və başa düşdüm ki, həqiqətən könülsüz iş olmaz. Gördüm ki, hamımız qara daş üzərində işləmişik. Belə ki, əfsanə var ki, Fərhad Şirinin⁴ yolunda iyne ilə dağ yarmışdır. Amma bizim iynələrimiz dağa deyil, qara daşa tuşlanmış və gördüyümüz işlər əbə və bihudə imiş. Əsil iş könül üzərində getməli imiş. Halbuki biz bunu edə bilmədiyimizə görə onları yaddan çıxarmışdıq.

Mən Turqutu getdikcə artan bir diqqətlə dinləyirdim. O isə bütün həyatını bihudə yerə sərf etmiş bir adamın duya biləcəyi acı bir peşmançılıqla sözüne davam edirdi:

– Mən indi özümü sınıq çıxmış bir adam sayıram. Gəmisini fırtınalar içində qeyb edərək canımı qurtaran bir adam necə olsa, mən də oyam. İndi mənim bircə görüləsi işim var: ömrümün bundan sonrakı illərini insanlardan uzaq bir yerdə başa vurmaq. Bu qərara gəlməyim üçün bu gün çox rahatam, başa düşdün?

– Başa düşmədim, Turqut. Uğursuzluq səni bədbin eləyib, sən sirlər aləminə dalmısan. Deyirsən ki, “Könülsüz iş olmaz”. O nə olan sözdür?

– Aldanırsan, əzizim. Mənim keçirdiyim hal bədbinlik deyildir, həqiqəti gec anlamaq deməkdir. “Könülsüz iş olmaz” sözüne gəlincə, o da sirr deyil, insanı, bax mənim kimi bu hala salan müdhiş bir həqiqətdir. Heyf ki, bu həqiqəti mən əlli yaşında və qoca bir kəndlidən öyrəndim.

– Bu həqiqəti mənə də izah eləsəno.

– Eləyim. Bağçalarda, ormanlarda görmüsən: iri gövdəli, iri budaqlı ağaclar var ki, artıq bar vermirlər. Bunlardan birini torpaqdan çıxar, görəcəksən ki, zahirən çox sağlam görünən bu ağacların içi çürümüş, sapsarı saralıb toz kimi olmuşdur. Bu, ağacın özüdür, qəlbidir. Ağac oradan xəstələnmişdir, yerdən şirə ala bilmir, yaşamaq qabiliyyətini itirmişdir. İstəyirsən ağacın dibini eş, araşdır. Orada bəzi pis, murdar, iyrenc qurdlar görəcəksən ki, ağacın özünü sarmışdır: onu yeməkdə, çürütməkdədir. Bağbanlar bunu bilirlər və “xəstəni” xilas etmək üçün əvvəlcə bu qurdları axtarıb tapırlar, ağacı təmizləyib qutrarırlar. Yoxsa ağacı heç bir gübrə, heç bir su xilas eləyə bilməz. Biz eynilə bu cürük. Qocanın dedişi də budur. İndi başa düşdün?

– Bəzi şeyləri sezdim. Fəqət tamam qavraya bilmədim. Xahiş edirəm, Turqut açıq danış.

– Çox yaxşı. Açıq söyləyim. Bizdə baş var, qəlb yoxdur. Fikir var, hiss yoxdur. Başqa sözlə, insanlığımızın yarısı iflic olmuşdur. Qəlbinizin içinə elə qurdlar girib ki, şirəmizi qurutmaqda, içimizi oyub çürütməkdə, bizi barsız hala salmaqdadır.

– Turqut, bu şirə nədir? O qurdlar nədən ibarətdir?

– Qəlbin şirəsi mərhəmət, şəfqət, mürüvvət, insaf, sevgi, əfv, gözəlliyə və yaxşılığa məhəbbət, çirkinliyə və pisliliyə nifrət, fədakarlıq, təvazö, haqqpərəstlik, qəlbin qurdları da kobudluq, xudbinlik, haqqa və həqiqətə qarşı laqeydlilik, zülm və cəfayə meyildir. İndi bu qurdlar o şirələrə hücum etmişlər, onları yeyə-yeyə bizi lap içərimizdən qurutmuşlar. Bizim görəyimiz ilk iş bu qurdları birer-birər qoparıb atmaqdır. Halbuki biz neyləmişik?!

Bu vaxt Fatma böyük təlaşla içəri girib titrək səsle dedi:

– Əfəndi, kəndin o biri ucunda qiyamət qopub. Bir dəliqanlı başqa bir dəliqanlı öldürüb. Qaimməqam sizi çağırır.

Turqut cəld qalxıb:

– Nəyə bir hadisə üz verib. Tez gedək, – dedi.

Doğrusu, mənim üçün Turqutu dinləmək hər şeydən üstün idi. Lakin etiraz eləmədim: birgə getdik. Kəndin lap o biri ucunda bir daxmaya gəldik. Bütün kənd əhli burada idi. Daxmanın içərisindən feryad edən qadın səsləri gəlirdi. İçəri girdik.

Daxmanı şüşəsiz, tüstüləyən bir lampanın sönük şönləri yarımçıq işıqlandırır. Ətrafa göz gəzdirdim. Yer altında düzəldilmiş bir oyuqda idik. Qalın dirəkləri olan bu oyuq yenə bir neçə bölüme ayrılmışdı. Bölmələrin biri axur idi: ev heyvanları buraya salınmışdı. O biri bölmələrə isə kənd əhli dolmuşdu. Orta bölmədə, ocağın yanında

ev əhli qana boyanmış bu ölünün ətrafında feryad edirdi. Biz də yaxınlaşdıq. Ocağın yanında iyirmi yaşlarında bir dəliqanlı cənazəsi uzadılmışdı. O biri baş tərəfdə Qaimməqamla bərabər həkim, müstəntiq və kənd imamı dayanmışdılar. Qaimməqam Turqutu görçək: “Yenə hadisə üz verdi”, – deyə üzünü həkimə çevirərək əmr etdi ki, “Həkim bəy, başlayın”.

Gözlüklü həkim ölünün nəbzini əlinə alıb, qulağını ürəyinə dayadı və bir az sonra dedi:

– Keçinib. Həyat əsəri qalmayıb.

– Meyiti yaracaqsınız mı?

– Lüzum yoxdur. Təkcə yaranı müayinə etmək lazımdır.

Qadınlar bu sözü eşitçək feryad etdilər. Həkim özündən çıxdı:

– Səsinizi kəsin! Utanmazlar!

Qadınlar ona qulaq asmayıb feryadlarında davam etdilər. Həkim Qaimməqama xitabən: “Bunların səsinə kəsin!” – dedi. Qaimməqam qadınlara üzünü tutub, “Oradan çəkilin və səsinizi kəsin!” – deyə əmr etdi. Qadınlar ağlaya-ağlaya kənara çəkildilər. Həkim yaranın içini və ətrafını müayinə edib dedi ki, “Su, sabun və təmiz dəsmal gətirin”. Su gəldi. Amma sabun və dəsmal tapılmadı. Həkim çox hiddətlə: “Allah bəlanızı versin, heyvanlar!” – deyə mırıldandı və cibindən bir odekolon şüşəsi çıxarıb əlini yaxaladı. Sonra bir parça kağızda bəzi şeylər yazıb Qaimməqama oxudu.

“Rəsi-şimlə mütəvəccih və izticai-zahride yatan meyitə sumlu meytinin tam olaraq teessüsü görülmüş və müayinəsində fəhri-eyserin trohanteri-kebir tahtında, ətrafi vəşimiyet və haleyi-ihitirakiyə ilə muhat sağır çapta bir mermi fəthai-dühülü olması muhtemel bir fəthayi-nariyə ilə ayni tərəfin sülüsü sülfi-İnsisində mütefəttit və digərindən daha kebir cəsamette fəthai-huruc olması muhtemel bir digər fəthai-nariyə görüldüyü və merminin aliden esfele və vahşiden ünsiyə doğru adəlati-kebirəyi-fəhiz arasından seyir edərək şiryanifəhziyə mecruh etdiyi və merhumun nezfı-haricidən fevt olduğunu mübeyyin işbu adlı rapor ita kılınmışdır”.

Kənd əhli ilə bərabər axurdakı heyvanlar da başlarını uzadaraq bu anlaşılmaz dili heyran-heyran dinlədilər. Camaat içindən kimsə: “İlahi, gör bir güllədə nə qüvvə varmış, bizim heç xəbərimiz yoxmuş”, – deyə heyrətini bildirdi.

İndi növbə müstəntiqə çatmışdı. Lakin bu an ölünün atası olan qoca bir kişi imama yaxınlaşıb nəyə söylədi. İmam acıqlı bir səsle:

“Xeyr, elə ucuz olmaz. Bir məcidiyyə. Özü də gümüş olsun”, – deyə cavab verdi.

– Sən oxu, mən tapıb verərəm. Allah xatirinə, oxu, – deyə qoca yalvarmağa başladı.

– Olmaz deyirəm. Pulu əvvəlcə verməlisən, başa düşdün?!

Qoca yenə yalvardı:

– İndi hardan tapım?! Qısa bir duacıq da olsa oxu. Sabah dananı satıb verərəm. Vallahi, billahi verərəm.

İmam razı olmadı. Qoca hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Hiss olunurdu ki, kənd əhli ikiye bölünmüşdür: bir qismi qatilin, digər qismi də ölənin tərəfində idi. Müstəntiq şahidlərdən birinə:

– Demək, bunların arasında köhnədən də düşmənçilik varmış, – dedi. – Bu dəfə körpü başında iki araba üz-üzə gələndə heç biri yol vermək istəməmiş, əvvəlcə söyüşə, sonra da tapançaya əl atmışlar, eləmi?

– Bəli, bəli.

– Əvvəlcə söyən kim oldu?

– Ölənin.

– Əvvəlcə tapança çıxaran kim oldu?

– Yenə ölənin.

– Gözünlə gördün?

– Bəli. Onda mən axsaq dananı bağdan çıxarırdım. Gözümle gördüm.

Bu vaxt camaat arasından biri dedi:

– Yalan deyir, elə olmadı.

Müstəntiq hirsələndi:

– Səsinə kəs. Sənə də növbə gələcək, onda danışarsan. Demək ki, gözünlə gördün? And içəcəksən ha. Bir az fikirləş.

– Nə olar, and içərəm.

Bu zaman öküzlərdən biri ucadan böyürdü və acınmış danalardan biri də altını batırdı. Üstəlik, dananın anası da uzun və uca bir fəryad qopardı. Müstəntiq bərk hirsələndi başını heyvanlara çevirərək:

– Qaimməqam bəy, – dedi, – bunlar məni əsəbiləşdirirlər. Səslərini kəsmək olmaz?

Qaimməqam heyvanlara acıqlı bir nəzər salıb:

– “Bir də etsələr, bayra qovaram, – dedi.

Müstəntiq sözünə davam edərək, bayaq söhbətə qarışan adamı çağırır:

– İndi nə bilirsən, söylə.

– Bunların arasında doğrudan da düşmənçilik vardı. Səbəbi isə budur ki, bu ölənin dəliqanlı öldürənin nişanlısını almışdı. Odur ki, öldürən öləni öldürəcəyinə and içmişdi. Bunu bütün kənd əhli bilir.

Camaatın bir qismi:

– Hə, bilirik, – dedi.

Digər qismi dedi:

– Xeyr, yalandır, bilmirik.

Müstəntiq yenə hirsələndi və bütün camaata xitabən:

– İndi hamınızı buradan qovduraram! Utanmazlar, səsinizi kəsin!

– Sonra şahidə üz tutub dedi: – Sözünlə dalımı de görək.

– O gün mən ölənlə oduna getmişdim. Onun yanında tapança-filan yoxdu. Qayıdanda da bir gəldik. Yolda mənim yüküm yerə düşdü: bir az geri qaldım. Amma körpü başında olanları görürdüm. İki araba üz-üzə gələr-gəlməz öldürən “Hə, sənəsen?”, – deyib arabasından sıçradı və tapançasını çıxarıb, uşağın sinəsinə boşaltdı. Uşaq üzüstə yerə sərildi. Mən tapança səsi gələn tərəfə cumdum. Mən gəlincəyə qədər o keçinmişdi.

Camaatın bir qismi:

– Yalandır, yalan, – dedi.

Müstəntiq genə hiddələndi, camaata evdən çıxmalarını əmr etdi və şahidə xitabən:

– Sözünlə dalımı de. Amma fikirləşib danış. And içəcəksən.

– And içərəm də. Nə olar?

İstintaq beləcə çox çəkdi. Nəhayət, müstəntiq kağızlarını yığıb qaimməqama tərəf döndü:

– İndi gəl, bu mühitdə həqiqəti üzə çıxar. Aşkardır ki, hər iki tərəf yalan deyir. Amma mənə nə? Mən ifadələri olduğu kimi yazıram. Qoy hakimlər özləri işin içindən çıxsınlar.

Qaimməqam gülümsündü və qapıya tərəf yeridi.

Bizim dalımızca insan və heyvanlar uca səslə inildəməyə başlayıb bizi evə qədər yola saldı. Yolboyu kəndlilər qaranlıq hadisə haqqında hərərlə danışır və müstəntiqin yanında olduğu kimi, iki dəstəyə bölünüb çənə-boğaz edirdilər. Münaqişə bəzən təhqir və hədə-qorxu şəkli alır və bu cür fəryadlar qopurdu:

– Görərsən, biz qurtaracağıq, genə bu meydanda almaçıq, üzü ağ gəzəcəyik.

– Görərsən, səni də boğazdan asdıracağıq!

Bu əsnada kənd imamı yanlarından keçdi. Camaat içərisində birisi (deyərsən ölənün tərəfdarlarından idi) dedi:

– İmam əfəndi, səndən heç olmaz ha! Bir dua oxusaydın, nə olardı, pulunu sabah alardın da!

Üzbeüzdə dayananlar gülüşdülər:

– Yaxşı elədin, imam əfəndi. Pulsuz dua olar?

İmam sözə qarışdı:

– Dua qaçmır. Nə vaxt oxusan, olar. Sabah cənazəni götürəndə pul verərlər, dua oxunar.

Bütün bu müddət əsnasında Turqut susurdu. Evə gəldik. Fatma qapını açdı. Turqut soruşdu:

– Fatma, heyvanlara baxmısan, yemlərini verdin?

– Bəli, bütün işləri görmüşəm.

– Arqadaşımın yorğan-döşəyi necə, hazırdır?

– O da hazırdır.

Otağa girdik. Turqutun “salon” dediyi bu otaqdakı taxt üstündə mənim üçün bir yatacaq sərilmişdi. Turqut mənə:

– İndi gecə tez düşür. Yat. Dincəl. Sabah görüşərik, – deyə otaqdan çıxdı.

Buraya gələndən bəri gördüklerim və eşitdiklərim məni dərin-dən mütəəssir eləmişdi. Turqutun əcaib halı, evinin ibtidailiyi, kəndlilərin yoxsulluğu, süslüyü, rəsmi adamlarımızın camaata laqeyd münasibəti məndə kədərli təəssürat oyatmışdı. Yatağıma girdim, amma səhərə qədər yata bilmədim.

Dan yeri söküləndə bayırdan Turqutun səsini eşitdim. Pəncərəyə yaxınlaşdım. Turqut və Fatma inəkləri sağmaqla məşğuldurlar. Turqut inəyin başını tutub sığallayır, Fatma da sağırdı. Bu işi qurtarandan sonra Turqut heyvanları əşiyə çıxarıb, qapıda gözləyən sürücüyə verdi. Fatma hinin qapısını açdı və çırpınaraq üstünə atılan toyuqlara yem səpdi. Sonra hər ikisi yuxarı çıxdı.

Mən pəncərəni açdım. İçəriyə səhərin sərin və təmiz havası axıb doldu və məni xoşhal elədi. Günəş yavaş-yavaş çıxırdı. Təbiətin bu qədər xəsis davrandığı Orta Anadoluda bu günəş doğumundan başqa bir yerdə təsadüf olunmayan özünəməxsus gözəlliyi vardır. Hava o qədər təmiz və aydın idi ki, adam lap göyün içini görməkdəydi. Günəşin ilk ziyaları kəndin üfüqündəki təpələri qızıl rəngə boyayıb, yavaş-yavaş aşağıya enməkdəydi. Ordan-burdan quşlar yerdən məsaya

doğru uçuşaraq bu işıqları salamlayır və çılğın dövrə vuraraq genə yerə doğru süzülür. Hər dənbir xoruz banlayır, bir hindtoyuğu qığıldayır, yavaş-yavaş ayılmağa başlamış heyvanlar balaları ilə birgünlük vida edirdilər. Fəqət bütün bu mənzərə o qədər boş və kimsəsizdir ki, adamı qəm-qüsbəyə qərq eləyir. Ta uzaqlara qədər bircə dənə də ağac gözə dəymirdi. Hər tərəf çılpaq, rəngsiz-boyaqsız və örtüsüz torpaqdır. Bu bomboz səhra, bu yekrənglik, bu yeknəsəqlik ruha qərblilik məlalı, qəlbə anlaşılmaz qüsbə, ələm təlqin edir.

Bu lövhə mənə dünənki hadisələri, dünənki adamları xatırlatdı. İxtiyarsız olaraq öz-özümə: “Eyni şey, eyni quraqlıq, eyni şoranlıqdır”, – dedim.

Qapı döyüldü və Turqut soruşdu:

– Əzizim, durmusan?

– Durmuşam. Gəl içəri.

Turqut girdi.

– Necə, yata bildinmi?

– Yata bilmədim.

– Yerin rahat idi?

– Xeyr, dünənki hadisələrdən həyəcanlanmışdım.

Turqutun dodaqlarında acı bir təbəssüm bəlirdi.

– Yaxşı ki, həyəcanlanmaq xassəsini mühafizə edə bilmisən. Amma indi əl-üzünü yumalısan. Burada əlüzyuyan olmur. Fatma sənə üçün su gətirsin, aşağıda əl-üzünü yu.

Bir neçə dəqiqə sonra Fatma su gətirdi, mən əl-üzümü yuyub yuxarı çıxdım və geyinməyə başladım.

Turqut genə otağıma gələrək çaya çağırdı. Süfrəyə oturan kimi soruşdu:

– Deməli, həyəcanlanmısan?

– Bəli.

– Nədən?

– Gördüklerimdən və eşitdiklərimdən. Doğrusu, mən Anadolunun kəndlisini bu qədər ibtidai zənn etməzdim.

– Dayan, əzizim. Əvvəla, günorta yeməyi barədə fikirləşək. Fatma, arqadaşım bir neçə gün bizdə qalacaq. İndi gərək sən özünü göstərəsən. Bu gün üçün xoruzlardan birini kəsdir və bizə xoruz çığırtnması ilə bir qatıq aşı bişir.

Fatma “Baş üstə” deyərək getdi. Turqut genə soruşdu:

– Demək, Anadolu kəndlisinin süslüyünə heyrət elədin, eləmi?

– Heyrət eləmədim, utandım. Aman Allah, ev dedikləri o nədir? Mənə mağara dövrünü xatırlatdı. Sonra köpək, inək, ördek və adamlar hamısı bir yerdə olur. Bu necə şey? “Millət” dediyin budurmu?

Turqut acı bir qəhqəhə çəkdi və sonra birdən gurladı:

– Bəli, budur. Bu həmin millətdir ki, sənin ezəmət və ixtişaşına Vyana sərhədlərinə, Varşava ucqarlarına, Qafqaz dağlarına, Afrikanın son nöqtələrinə qədər aparıb çatdırmışdır, sənin padşahlarına, sədr-əzəmlərinə, sərdarlarına, vəzirlərinə, şeyxül islamlarına o min bir zövqlə dolu yaşayışı, dünya gözəlləri olan o məşuqələri, qılmanları, o möhtəşəm sarayları, köşkləri, xəzinələri vermişdir. Fəqət, o özü necə vardısa, genə elədir. O genə o oyuqda köpəkləri, öküz və inəkləri ilə birgə yaşayır, üstəlik, bu gün səni də, mənə də dolandırır. Sən indiyə qədər bunu bilirdinmi?

– Əzizim, bilmirdim. Kaş heç bilməyəydim də.

– Bax, deyəsən, mənə nə demək istədiyimi başa düşməyə başlayırsan. Vaxtilə sənə kimi mən də bilmirdim və bilmədiyim bu milləti düzəltməyə, işlərini sahmana salmağa cürət etmişdim. Fəqət, bildiyim dəqiqədən etibarən hər şeydən vaz keçdim və millətlə yan-yana yaşamaq qərarına gəldim.

– Axı bundan nə çıxacaq? Çalışmaq lazımdır.

– Bəli, çalışmaq lazımdır. Fəqət işə başqa yoldan başlanmalıdır.

– Qoca kəndlinin göstərdiyi yoldan? Qəlb yolundan, könül yolundan?

Turqut susdu və başını aşağı saldı. Duruşunda, baxışında, bütün təhər-tövründə deyilməsi mümkün olmayan bir ələm və kədər vardı. Onun bu ümitsizliklə dolu halını seyr edərkən mənə dərin bir rıqqət götürdü.

Fatma əlində bir xoruz içəri girdi.

– Bu xoruzu kəsdirirəm, nə deyirsən?

Turqut başını qaldırdı:

– Yaxşı, yaxşı. Amma dostumun səndən bir ricası var: istəyir ki, hərdən mənə oxuduğun bayatımı oxuyasan.

Mən heyrət etdim. Belə bir şey heç ağılıma da gəlməmişdi. Əslində nə bayatıdan, nə də Fatmanın oxumasından xəbərim vardı.

Turqutun üzünə baxdım, mənə göz vurdu.

Fatma qızardı, başını aşağı əydi, utana-utana “Elə şey olar?” – dedi.

– Utanma, oxu. Sən istəyirsən də, əzizim, elə deyil?

– Bəli, istəyirəm. Rica eləyirəm.

Fatma qucağındakı xoruzu sıgallaya-sıgallaya başını yana çevirərək, incə, yanıqlı bir səslə bu bayatını oxudu:

Könlüm elə virandır,

Gülməz, elə virandır.

Sultanı ölmüş Murad vay,

Mülkün necə virandır!

Fatma əsə-əsə qapıdan bayıra atıldı və Turqut sözə başladı:

– Görürsənmi, əzizim, hər şeyin künhünə nüfuz edən xalq dühası mülk viranlığı ilə könül viranlığını bir tutur. Çünki insan demək könül deməkdir. Könül viran olsa, insan da viran olar. İnsan viranlığı isə mülk viranlığıdır. Bizdə köhnədən könül viranlığı var. Bu viranlıq təmir edilmədikcə mülk viranlığı da təmir oluna bilməz. Biz tərsinə iş gördük: könülü təmir etməmiş, mülkü təmirə başladığımız. Heç bir şey çıxmadı və çıxma da bilməz.

Turqut susdu. Mən heyrət içindəydim. Doğrudan da Fatmanın iniltiyə bənzəyən həzin səsi mənə də mütəəssir eləmişdi: kədərli şərqi ilə bu həzin səs mənə də qərribə bir hüzn və ələm təlqin etmişdi. Lakin Turqutun bu şərqişən nə mənə çıxardığını başa düşmürdüm.

– Turqut, doğrusu, mən heç bir şey başa düşmədim. Belə məlum olur ki, yalqızlıq və həyatındakı uğursuzluq səni mistisizmə sövq etmişdir. Axı iş könüllə görülməz, beyinlə, ağılla görülür.

Turqut böyük bir həyəcanla cavab verdi:

– Bax, əsil xəta elə budur. Hamımızın inandığı fəlakətli xurafat! Biz elə güman eləyirik ki, həyatda həqiqi əmil ağıl və zəkadır. Xeyr, xeyr, mən kərə xeyr! Əsil əmil, əsil yaradıcı qüvvə köndür. İnsan insan eləyən ağıl və zəka olsa-olsa, manivela, kürek, külüng, top, tufəng, makina kimi bir alətdir. Öz-özlüyündə heç bir şey əmələ gətirə bilməz, heç bir şey yarada bilməz. Yalnız könül onu bir şey yaratmaq üçün alət kimi işlədir.

Mən heyrətlə dinləyirdim. Turqut hərətlə sözünü davam etdirdi:

– Dünyada dərin izlər buraxıb gedən insanların hamısı könül adamlarıdır. Musa, İsa, Məhəmməd, Buddha, Brahma, Konfutsi – hamısı könül adamlarıdır. Məhəmməd qaçırkən əlini Məhəmmədin yatağına yatırdan, Zəkəriyyaya başını verdirdən, Sokrata zəhər içirdən, Qalileyə alovlar içində “Fırlanan yənə yerdir” dedirdən, Mənsura odlar arasında “Ənəl-həqq” cümləsini söylədən, Lüterə on dörd

tezisi yazdıran, Janna d'Arkı möcüzələr göstərməyə təhrik edən, jirondistləri, yakobinləri şövqlə gilyotinaya apararı, Kantı o ölməz əsərini yazdırmaq üçün oturduğu şəhərin fransızlar tərəfindən istila edilmiş olduğunu duymayacaq qədər özündən bixəbər hala salan, Pastere mikroblar aləmini kəşf etdirən, Darvinə təkamül nəzəriyyə-sini əsaslandırarı həmin könlüdür, könlü.

Son adları eşidəndə artıq özümü saxlaya bilmədim:

– Əzizim, bir dayan Musa, İsa, Məhəmməd, Buddha, Janna d'Ark, Lüter, hətta Jironda və yakobinlər haqqında söylədiklərin bir dərəcəyə qədər qəbul edək. Amma Qalileylə Pasterin, Kantla Darvinin könlüllə nə əlaqələri var? Onların gördüyü işlər bütünlüklə ağıla, zəkaya, ağılı keçirdiyi təcrübələrə, təcrübələrdən çıxardığı nəticələrə bağlı deyilmi?

– Zahirən elədir. Lakin batində, həqiqətdə mənim dediyimdir. Pasterdə insana məhəbbət və elmə təəşşüq olmasaydı, bu adam həyatın bütün zövqlərinə göz yumub özünü yalnız tədqiqata həsr edərdimi? Eyni həqiqət Kant və Darvinə də aiddir. Bunların ağılı və zəkaları könlülərinin bir aləti, bir manivelası olmuşdur. Əsil hərəkətverici, yaradıcı qüvvə – könlüdür. Lüterlərin, Qalileylərin məruz qaldıqları təhlükələri bir yada sal. Heç ağılı özünü bu təhlükələrə məruz qoyarmı? Xeyr, xeyr! Bu cür həmlələri yalnız könlü edər. Bax elə buna görə ki, könlü “dəli” ləqəbi verilir. Çünki könlün etdiklərini ağılı dərk edə bilməz. Fəqət “dəlilik” ilahi bir dəlilikdir. Əqlin quru və miskin hesablarını yaddan çıxarıb, könlün həmlələrinə tabe olan insan özünün ilahi mənşəyini tapmış olur, yaradıcı qüvvəsini göstərməyə başlayır. Həqiqət, haqq və hürriyyət, elm və sənət yolunda nə qədər adamın özünü fəda etdiyini yada sal. Nə qədər qanlar axıdıldığını yada sal. O inkvizisiyaları, o istibdad qurbanlarını, o zindanlarda söniüb gedən canları, o zülm və işgəncə altında inləyənləri yada sal. Bütün bunlar ağılı işi deyil. Əgər bu fədakarlıqları edən yalnız ağıllarına qulaq assaydılar, heç şübhə yox ki, ağılları onlara bu işləri görməməyə əmr edərdi. Fəqət yaxşı ki, ağıllarına qulaq asmamışlar, könlülərinə tabe olmuşlar. Və bugünkü mədəniyyət, bugünkü mədəni bəşəriyyətin nail olduğu səadət onların könlülərinin feyzidir. Bu könlü olmasaydı, bəşəriyyət cəbr və zülm, cəhəlet və təəssüb altında inləməyə məhkum olacaqdı. Lakin könlün fəziləti bütün bu zəncirləri qırdı və mədəni bəşəriyyət öz yolunu tutub irəlilədi. – Burada Turqut dayanıb soruşdu: – Bu sözə nə deyirsən?

– Sən sözünü de.

– Ah, genə danışım? Bundan sonra söyləyəcəyim sözlər çox acıdır, əzizim.

– Nə üçün?

– Çünki bizim özümüzə bağlı sözlərdir. Dünən gördünmü imam məcidiyyəni almamış dua oxumadı. Çünki imamda qəlb ölmüş, könlü daşa dönmüşdür. Bu imam oğlu ölüm yatağında olan atanın iztirablarını duymur. Təsəlli verməyə ehtiyac hiss eləmir. Onun xudbinliyi yalnız məcidiyyəni tanıyır. Başqa şey görməz, bilməz. Bütün dünya, bütün bəşəriyyət onun gözündə məcidiyyədir.

Həkim, müstəntiqi də gördün. Biri zirzəmidə öküzə birgə yaşayan, gündəlik çöreyini güc-bəla əldə eləyən adamlardan dəsmal və sabun istəyir, tapılmayanda özündən çıxıb söyüş yağdırır, o birisi isə öküzün iniltisindən, ürəyiyanıq ana-bacının fəryadından əsəbiləşir, qaimməqam bəydən bunların səsinə kəsməyi tələb edir. Hələ qaimməqam bəyin özünü bir hakim kimi necə boğduğunu, necə təşəxxüs satdığını gördünmü? Öküzə, iməyə də əmr edir. Çünki bütün bunlar qəlb yerinə daş daşıyırlar: eqoistdirlər. Camaatı da gördün də... Ortada müdhiş bir cinayət işləyib, gənc bir dəliqanlı, bir qonşu, bir tanış öldürülüb, cinayət ailəsindən başqa heç kəsin vecinə deyil. Heç kəs həqiqəti üzə çıxarmaq, ədalət axtarmaq fikrində deyil. Bu müdhiş vəsilədən istifadə edərək hərə ürəyində bəslədiyi intiqam hissini təminə çalışır. Çünki xalqda qəlb ölmüşdür, eqoizm hakim olmağa başlamışdır.

Turqut susdu. Yorğun simasından kədərlə və məlal yağdı.

– Onda, Turqut, hər cür ümidi kəsmək lazımdır?!

– Xeyr, ümidi kəsmək yox, yolu dəyişdirmək lazımdır: qəlb yolunda işləmək lazımdır. Əzizim, bu kəndin özünə bax bir. Bu aləmdən qopmuş bir səyyarədir. Kim bilir, buraya necə qərinədən bəri atılmış və atıldığı gün necə vardısı, eləcə də qalmışdır. Dünən bu xalqın bu qədər ibtidai olan həyatına heyret edirdin. Başqa cür yaşayışı haradan alsın, haradan öyrənsin? Onun qayğısına qalan kim? Ona başqa cür də həyat olduğunu öyrədən kim? Onun dərindən, iztirabına şerik olan kim? Onun yeganə rəhbəri gördüyün imam olmuşdur. Ondan nə öyrənəcək, nə ibrət alacaq? Hökumətə gəlincə, o da dünyada belə bir kənd olduğunu yalnız əsgər və pul toplamaq lazım olanda yada salır. Başqa vaxtlarda isə bu kənd bütün dünyada, bütün bəşər aləmində, bütün dövlət və millətin gözündə unudulmuş, fikrini,

qayğısını çəkməyə layiq olmayan bir şey kimi kənara atılmışdır. Beləliklə, özbaşına qalan bu kənd ətrafı saran boşluğun ələm və kədərverici kimsəsizliyi içində öz qınına girdikcə girmiş və nəhayət, gördüyün hala düşmüşdür.

Turqutdan soruşdum:

– Başqa məmləkətlərin də kəndləri məgər bu vəziyyətdə olmamışlar? Və yaxud onlar heç olmazsa o halı məgər keçirmemişlər?

– Hə, bax, əsil məsələyə gəlib çatdıq. Həqiqətən başqa məmləkətlərin kəndləri də bu halı keçirmişlərdir. Fəqət oralarda qəlb yolunda çalışdığı üçün başqa nəticələrə vasil olunmuşdur.

– Bu necə olub?

– Bu gün təqlid etdiyimiz mədəni millətlərin müxtəlif tarixi dövrləri yaındadır? Qəlbini yolunu açan həmin o dövrlərdir. Bir zamanlar orada da xalqın tərbiyə amili olan din bir qəflət və riyə alətiydi: bu aləti işlədən də cahil keşişdi. Fəqət, islahat dövründən sonra vəziyyət dəyişir: din bir şefqət və mərhəmət, əfv və ehsan, bir həmrəylik və yardım amili olur. Bunun da vasitəsi genə keşişdir. Keşiş sakini olduğu kəndin müəllimi, təbibi, xəstə baxıcısı, fəqirlərin hamisi, möhtaclaqların yardımçısı, acaqları doyuran, məzlumların imdadına çatan və bütün bu işləri fələn gördüyü kimi, əhaliyə də əməl edilməsi lüzumunu anladan bir rəhbər olur.

Din dövrünün ardınca gələn fəlsəfə və bədiiyyat dövrü isə, ilhamlarını başqa mənbələrdən almaqla bərabər, eyni qəlb yolunu təqib etdi. Bunların da başlıca mövzuları insandı, insan qəlbidi. Egoizm və mənfəətpərəstliklə mübarizə edərək insan qəlbini yüksələn və təmizləyən hisslər təlqin etdilər. Əsrlərcə davam edən bu tərbiyə qəlb yolunu açdı, insanlar bir-biri ilə ünsiyyət bağladılar və artıq unudulmuş insanlar və kəndlər qalmadı. Müəyyən bir sərhəd daxilində toplanmış olanlar arasında həmrəylik və qarşılıqlı yardım telləri hörüldü: biganəlik, laqeydlik aradan qalxdı, biri digərinin taleyinin qayğısına qaldı.

Bizə gəldikdə, heyhat, bütün bu amillərin təsirlərindən məhrum idik. Nə dinimizdə o dəyişiklik, nə də ədəbiyyatımızda o istiqamət oldu. Əksinə, din cahil mollaların əlində sxolastik bir amil halına gəl-di-yi kimi, ədəbiyyatımız da egoizm yatağı oldu.

Yenə Turqutdan soruşdum:

– Deməli, sənə istibdadı yıxmazdan əvvəl biz bu dövrləri keçirməliydik?

– Xeyr, xeyr, mən onu demək istəmirəm. İstibdadı yıxmaq bizim üçün zəruri, təxirəsalınmaz bir ölüm-dirim məsələsiydi. Biz onu yıxmasaydıq, o bizi yıxacaq, məmləkəti və milləti məhv edəcəkdi. Fəqət istibdadı yıxırken biz bilməliydik ki, əldə edəcəyimiz təsisat bizim səviyyəimizin fəvqündə olacaq, yəni biz o təsisatdan aşağıda duracağıq. Çünki bu təsisatın kökü və əsası yüksəlmiş, təmizlənmiş insan qəlbidir. Ona görə də istibdadı yıxıb hürriyyət əsaslarını bərqərar edərək qəlbləri təmizləmək və yüksəltmək barədə düşünməliydik. Amma biz, bax, əslində bunu unutmuşuq.

– Turqut, təəccüb ələyirəm ki, sən nələr danışsən? Qəlb necə təmizləne bilər? Necə yüksələ bilər? Bu sənin, mənimmi işimizdir?

Turqut acı bir qəhqəhə çəkdi və hərətlə cavab verməyə hazırlandı. Elə bu vaxt qapı açıldı və Fatmanın ocaq qabağında qızarmış üzü görüldü.

– Yemək hazırdır, buyurun.

Saata baxdıq, ikini keçmişdi. Turqut:

– Başımız yaman qarışıb ha! – dedi. – Gəl indi söhbəti bir yana qoyub, qarnımızı doyduraq, sonra söhbəti davam etdiririk.

Mənim təkidimlə Fatma da bizimlə birgə yeməyə oturdu. Hazırladığı yoğurt aşılı ilə xoruz qızartması çox dadlı, çox ləzzətli idi.

Onu təbrik edib dedim:

– Aşpazlığı hardan öyrənmişən?

Fatma Turqutun üzünə baxdı. Turqut güldü:

– Məndən.

Fatmadan soruşdum:

– Əvvəlcə bilmirdin?

– Xeyr.

– Öz evinizdə bu cür şeylər yemirdiniz?

Fatma yenə Turqutun üzünə baxdı.

– Cavab versənə.

– Əfəndim, kəndli üçün belə yeməklər hardan? Onun yediyi çörəkdir. Hər dənbir yarma, soğan tapıb çörək qatığı eləsə, xoş halına.

– Kəndlilərin inəkləri, qoyunları, toyuqları yoxdur?

– Bizdə qoyun saxlamazlar. İnəyi, toyuğu olan da yoğurtu, yağını, yumurtasını bazara aparıb satır, uşaqlara şey-şüy alır, vergi verir.

– Demək, özü yemir?

– Yemir, yesə, əyin-başsız qalar, vergini verə bilməz.

– Məhsulunu məgər satmır?

– Bizdə bir o qədər məhsul olmur. Olsa da, ancaq çoluq-çocuğun, heyvanların yeməyinə çatır.

Birdən-birə məni qərribə bir utancaqlıq hissi bürüdü. Verdiyim suallardan peşman oldum. Fatmanın səsində, baxışında, bütün təhərtövriyədə məni qınayıcı cizgilər sezib başımı aşığı saldım. Bir müddət sonra ürəkdən gəlmə qeyri-ixtiyari bir səslə soruşdum:

– İşə bax a!.. Yemirlər, satırlar, vergi verirlər.

Fatma acı bir təbəssümlə:

– Bəli, – dedi, – yemirlər, satırlar, vergi verirlər. Yoxsa həbs olurlar.

Turqut keçirdiyim iztirabı hiss etdi:

– Və sən maaşın da o vergidən verilir.

– Bu çox acı söz oldu ha!

– Bəli, çox acıdır. Fəqət bundan daha acısı odur ki, bu acımı sən ilk kərə duyursan: bu kəndli qızının doğru cavablarından sonra öyrənib bilirsen. Bir fikirləş, əzizim, gör bizdə həmin bu acımı hələ də duymamış neçə min kişi var! Bu acımı duymamaq bir yana, onlar özlərinin əsil vəlinəmətləri olan bu fəqir, avam kəndliyə alçaq nəzərlə baxırlar, onu adam yerinə qoymurlar, yeri gələndə döyür, söyürlər. Və bu vəlinəmət də qoyun kimi dayanıb baxır, hər şeyə dözüb səbir eləyir.

– Amma, Turqut, mən bunun əksini də gördüm. Kəndli qüdrət sahibi olanda o birilərdən daha acıqlı, daha kinli olur. Məsələn, bəzən kəndlərə gedəndə özümle bir jandarm aparıram. Onun xalqla rəftarını bir görsəydin! O qədər qəddar, mərhəmətsiz, kobuddur ki, heç kəsə aman verməz. Halbuki o özü də xalq içindən çıxıb o da xalqdandır. Ancaq müvəqqəti geyimini dəyişib. Bu qərribə ruhi halətə nə deyirsən?

– Eyni şeydir, eyni mənbədən gəlir: qəlbisizlikdən. Bu məsələdə xalq da bizim kimidir. Uzun müddət davam edən sərsəri bir istibdad onu zülm və cəbr altında əzmiş, mənliliyini xırpalamış, təbiətində üsyan qabiliyyətindən əsər-əlamət qoymamış, onu cəbr və qüvvətə qarşı aciz, biçərə bir məxluq etmişdir. O, cəbr və zokarılığa dözürlü: varlığında bunlara qarşı nifrət və ikrah deyil, bir növ sitayiş duymağdadır. Yeri gələndə o özü də ləzzətlə, həvəslə cəbr və zorakılığa əl atmaqdadır.

Bu vaxt qapı döyüldü. Gözlərini bizə dikib söhbətimizi heyran-heyran dinləyən Fatma gedib, bir neçə dəqiqə sonra qayıtdı.

– Əfəndim, – dedi, – xəstə qadın sizi çağırır. Qoca da yanındadır. Deyir ki, Allah xatirinə bura gəlsin.

Turqutun alnındakı və üzündəki cizgilər bir-birinə qarışıdı. Ümid-siz halda başını salladı:

– Biçərə mənə ümid bağlayır. Amma iş işdən keçib. O vərəmdir. Özü də xəstəliyinin son dəqiqələrini yaşayır. Neyləyə bilərəm? Gərək gedəm. Əzizim, mənimlə gedərsənmi? Orada sənə danışdığım o qərribə qocanı da görərsən.

– Məmnuniyyətlə. Bir də axı görülsə bir işim yoxdur.

Çıxdıq. Kəndin lap o biri başındakı təkotaqlı bir evə girdik. Pəncərəsiz olan otağın içərisi yarımqaranlıqdı.

Bir inilti eşitdim. Əvvəlcə gözlərim heç bir şey seçmədi. Sonra bir az alışınca torpaq üstündə köhnə, yırtıq yorğana bürünmüş gənc bir qadının yatdığını gördüm. Yanında uzun ağ saqqalı bütün sinəsini örtmüş bir qoca oturmuşdu. O bir əli ilə ocaqdakı qazançanı qurdalayır, digər əlini isə qadının alnına qoymuşdu. Xəstə aramsız öskürür və inildəyirdi. Bizim girdiyimizi duyur-duymaz gözlərini açdı və həzin bir səslə:

– Əfəndi gəldimi? – dedi. – Allah razı olsun. – Və artıq solmağa başlamış gözlərindən yaşlar axmağa başladı.

– Ölürem.

Turqut titrək bir səslə cavab verdi:

– İnşallah, heç bir şey olmaz. Bax, sənincün süd gətirmişəm. İçində ədvacat da var. Bir az iç, rahatlanarsan.

Turqut əlindəki bardağı qocaya uzatdı.

– Əmi, bunu xəstəyə içirt.

Qoca əlini uzadıb bardağı aldı və qadının dodaqlarına söykədi. Xəstə içmək istəyəndə bardaq güclü bir öskürəklə qana bulandı.

– Görürsənmi, əfəndim? – dedi. – Bütün sinəm axıb tökülür... Daha gedirəm. O uşağı sənə, səni də Allaha ismarlayıram, – və barmağı ilə toz-torpaq içində oynayan dörd yaşlı uşağı göstərdi.

Uşaq çılpaq kimiydi. Evin içində də geyim və əşya adında heç bir şey yoxdu.

Xəstə huşa gedib inləməyə başladı. Qızdırmadan çöhrəsi od kimi yanırıdı. Gözləri çuxura düşmüşdü. Qoca kişi Turquta üz tutub dedi:

– Daha ümid qalmayıb. Bu gün bir az yarma gətirdim ki, bişirim. Deme, qismət deyilmiş. Kənddə bunun kimi dörd kimsəsiz qadın var. Hamısının ərleri son müharibədə şəhid olub. Hamısının da balaca uşaqları qalıb. Var-yoxlarını satdılar. Nəhayət, dözə bilmədilər. Bir-bir köçüb getməkdədirlər.

Mən heyrətlə soruşdum:

– Dövlət bunlara baxmır?

– Xəbər tutsa, baxar. Xəbər verməksə çətin məsələdir.

– Niyə çətinidir?

– İş yazı-pozuya qalıb. Yazı-pozuda isə, könül yoxdur, əfəndim.

Onun üçün çətinidir.

Qadının halı, bu gördüyüm səfalet məni dərinədən mütəəssir etmişdi. Qocanın soyuqqanlılığı məni özümədən çıxardı və hiddətlə “Qanun var” deyə bağırırdım.

Qoca başını salladı:

– Bəli, qanun var. Amma qanunda könül varmı?

Mən əməlli-başlı hiddətləndim:

– Qanunun könülə nə dəxli? Qanun icra tələb edir.

Qoca acı-acı gülərək gözlerimin düz içinə baxdı:

– İcranı kim eləyir?

– Adamlar, məmurlar.

– Aldamlarda, məmurlarda könül yoxsa, onlar büsbütün daşa dönüblərsə, onda necə?

– Nə demək istəyirsən?

– İstədiyimi dedim. Turqut boydən soruşunuz. Çox çalışdılar.

Qanunu işə sala bildilərmə?

Turqut müdaxilə etdi:

– Əzizim, qoca haqlıdır. Bu qadın üçün çox çalışdım. Məbusa yazdım, valiyə yazdım – hər tərəfə müraciət elədim. İş bürokratların əlinə düşdü. Müşkül həll olununca bax, qadın gedir. Bu kənddə baxımsızlıqdan beləcə gedənlər, bilirsən, nə qədərdir? Bura həkim ancaq cinayət işi baş verəndə gəlib çıxır. Dava-dərman tapmaq çətinidir. Adamlar milçək kimi hər hansı bir sərsəri ruzigarın qurbanı olub gedirlər. Burada ömür sürmək sırf tələyə bağlı bir işdir. Bu qadın təki kimsəsizlərdən isə heç kəsin xəbəri də olmur. Yaxşı ki bu qoca, bu müqəddəs könül sahibi kənddədir.

Qoca üzünü mənə tutub soruşdu:

– İndi demək istədiyimi başa düşdünmü? Könülsüz iş olmaz.

Qanun yeriməz, məmur işləməz, məbus baxmaz, vali düşünməz, kəndli kəndliyə yad olar və bu qadınıcağaz beləcə burada kimsəsiz, ac, susuz ölər.

O danışarkən mən bu yarıqaranlıq içində qocanın heybətli simasını seyr edirdim. Uzun illərin acı təcrübələri onun belini bükmüşdü.

Fəqət enli kürəkləri üzərində daşdığı iri başı, qurşağına qədər uzanmış bəmböyaz saqqalı, bilmirəm nədənsə, mənə əski türk şamanlarını xatırladı. Hələ onu demirəm ki, ağarmış qalın qaşları altındakı iri, qara gözlərinin cazibəsinə tab gətirmək çox zor işdir. Mən ona heyrətlə, məftunluqla tamaşa edərkən o genə bir əlini xəstənin alınına qoymuşdu, o biri ilə ocaqdakı qazançıyı qurdaıyırdı. Birdən əlini xəstədən çəkərək ürəyinin üstünə qoydu və bizə baxdı:

– Allah da burdadır, insan da. Amma bizim möllə və şeyx dediklərimiz bunu anlaya bilmədilər, anlamadılar. Onlar Allahı və insanı başqa-başqa yerlərdə axtardılar və təbii ki, tapa bilmədilər. Tapa bilməyəndə isə ikisini də unudular, ikisini də öldürdülər. Halbuki ikisini də öz içlərində daşıyırlardı. Allah da, insan da bəşər qəlbidir. Hər şeyə can verən odur, hər şeyi dirildən odur, hər şeyi yaradan odur. Qanunu rəvnəqləndirir, məmuru çalışdırır, məbus və valiyə insaf-mürüvvət tələq edir, kəndliyə qonşusunu sevdirdir, köməyinə göndərir – xülasə, insanı insanlaşdırır. Bizdə qəlb olsaydı, indi nə bu yazıq qadın ölərdi, nə də o yazıq çılpaq uşaq bu məsum yaşında bu qədər fəlakətə məruz qalardı.

Mən qocanı getdikcə artan bir heyranlıqla dinləyir və öz-özümədən soruşurdum: “Bu kəndli bu fikirləri haradan almışdır?” Turqut fikrə getdiyimi sezərək “Qocanın macərası uzundur, nağıl elərim”, – söylədi.

Qoca gülümsədi.

Bu an xəstə gözlərini açdı, ətrafına baxındı və qocaya “Uşağı getir”, – dedi.

Xəstə uşağı qolları arasına alaraq sinəsinə basdı və dərin bir ah çəkərək, həzin-həzin axan göz yaşları ilə uşağın başını islatdı. Mən və Turqut kövrəldik, gözlərimiz yaşardı. Qoca bunu gördü:

– Əfəndilər, bu iş artıq bitir. Bu axırıncı gecədir. Siz uşağı götürüb gedin. Mən xəstənin yanında qalaram.

Turqut və mən doğrudan da dözülməz bir hala gəlmişdik. Xəstə üçün daha heç bir şey etmək lazım deyildi: qalsaydıq, bihudə üzüləcəkdik. Turqut xəstəyə əyildi:

– Qızım, inşallah, yaxşılaşarsan. Qoca sən ilə qalacaq. Uşağı ver, götürüb gedim. Sabah genə gətirərəm. Xatircəm ol, onu gözədən qoy-mayacağam, baxacağam.

Xəstə heç bir şey söyləmədi. Fəqət mənalı baxışları duyduğu dərin minnət və şükranı ifadə edirdi. Uşağı öpüb Turquta verdi. Uşaqıcağaz

yatmışdı. Turqut balacanı qucağına aldı və acı bir hisslə o kəndli yuvasını tərk elədik.

Artıq axşam düşmüşdü. Hüzn-kədər dolu bir durğunluq içində uyuyan tənha kəndi başdan-ayağa günəşin son şəfəqləri bürümüşdü. Başiyemenili qadınlar dizlərini qolları arasına alaraq evlərin qabağında oturub sanki nəyinsə intizarında idilər. Gənc qızlar çeşmədən su daşıyırlardı. Ara-sıra bir dananın mələməsi, çöldən qayidan anasının cavab böyürtüsü o dəm qulağa dəyən yeganə səslər idi. Turqut qabaqda, mən də dalınca dinməzəcə gedirdik. Qapını açan Fatma uşağı tanıdı və "ah, Muraddır?" – deyə ucadan soruşdu.

– Hə, Muraddır. Bundan belə ona sən baxacaqsan.

– Demək, anası...

– Hə, anası getdi.

Fatmanın dodaqları titrədi və gözlərində belirən yaşı önlüyünün ucu ilə sildi. Turqut Muradı Fatmaya verdi və biz otağa girdik.

Fatma çay hazırlamışdı. Turqut mənimçün çay tökə-tökə:

– Səfalet və dərd-qəmin dərəcəsinə gördünmü? – deyə sözə başladı. – Həm də özünü sənin-mənim üçün, bütün bu vətən üçün fəda etmiş bir əsgərin ailəsidir. Bunun əvəzində biz nə üçün vəzifəmizi ifa eləmirik? Xəstə qadına, çıplaq, ac övladına baxan varmı? Xeyr, heç kim qapısını açmaz, heç kim yanına gəlməz, heç kim halını soruşmaz.

– Böyük dərddir, böyük dərddir.

– Vəziyyət acı, qəmli olmaqla qalmır: səni, məni, hamını eyni aqibətə sürükləyir. Bu gün onun, sabah mənim, o biri gün sənin növbəndir. Bir-birinə bu qədər yabançı qalan, bu qədər laqeyd, hissiz davranan insanlar bir qum yığınlarına bənzərlər ki, kiçik bir ruzigar əsdimi, tar-mar olmağa məhkumdurlar. Bax, əzizim, türk milləti Sakit okeandan Ağ dənizə, Karpatlardan Yernik boğazına qədər yayılmışdır. Dünyada bunun qədər dağınıq, səpələnmiş başqa bir millət tanıyırsanmı? Bunun yeganə səbəbi budur ki, biz bir-birimizə arxa olmağı, bir-birimizə sarılmağı, bir-birimizin halına qalmağı bacarmırıq. Bu gün bir Mete, sabah bir Səlcuq, bir Çingiz, bir Teymur, bir Fatih, bir Yavuz, bir Qəznevi bu millətin parçalarını qabağına qatıb gah Şərqdən Qərbə, gah Qərbdən Şərqə sürüklənmiş və həmin parçalar beləcə arasıkəsilmədən mehverini dəyişdirərək bir-birinə yabançı qalmaqdan başqa öz əsil məskənlərini belə tapa bilməmişlər. İçində oğurduğumuz bu kənd türk dünyasının və tarixinin canlı bir təmsalidir. Burada da hər ev öz-özlüyündə bir aləmdir. O birilərə yabançı,

o birilərin tale və müqəddəratına biganə, laqeyddir. Sürgündə olduğum zaman elə arqadaşlarım vardı ki, pul və naz-nemət dənizində üzürldə. Elələri də vardı ki, ehtiyac və məhrumiyət içində qovrulurlardı. Fəqət birincilərin ikincilərdən xəbəri belə yoxdu: maraqlanıb onların halını belə soruşmazlardı.

– Eh, Turqut, bu amansız eqoizmin çox iyrenc nümunələrini mən də görmüşəm. Amma nə çarə, nə çarə?..

– Çarəmi? Çarə qocanın dediyi könül yoludur.

– Gənə dünənki bəhsimizə qayıdırıq. Könül yolunu necə tapaq?

– Bax, inqilab etdiyimiz zaman bizim ən böyük səhvimiz bu yolu unutmağımız olmuşdur. Biz bilməliydik ki, başladığımız və başlayacağımız işlərin hamısının kökü könülə bağlıdır. Odur ki, ilk işimiz də bu yolu tutmaq olmalıydı. Halbuki biz belə eləmədik. Biz könülsüz işə başladığımız və bax, onun üçündür ki, müvəffəq ola bilmədik. Əski könüllə inqilab yan-yana gedə bilməzlər. Gərək bu əski könülü onun içinə girmiş qurdlardan təmizləyək.

– Bu əməliyyat necə həyata keçirilməlidir?

– Dünən könül qurdlarının nədən ibarət olduğunu sənə söylədim.

Eqoizm, acgözlük, tamah, cəbr, zorakılıq, ədavət, hiylə, yalan, riya, yaltaqlıq bu qurdların başlıcalarıdır. Bunlarla mübarizə aparmaq, bunları məhv etmək lazımdır. Hər kəsdən əvvəl biz inqilabçılar başqalarına nümunə olmaq üçün bu mübarizəni öz məmləkətimizdə aparmalı və başqalarını da bu yola təşviq eləməli idik.

– Eləyə bilərdikmi?

– Bütöv bir millətin həyatını başdan-başa dəyişdirmək iddiasında olanlar hər şeydən əvvəl gərək özlərini dəyişdirsinlər, yoxsa onların iddiası əsassızdır. Eqoizm yerinə altruizm və fədakarlıq, acgözlük yerinə şikəstənəfslik, tamah yerinə qənaət, cəbr yerinə dözümlü, zorakılıq yerinə mərhəmət, qürur yerinə təvazü, ədavət yerinə məhəbbət, hiylə yerinə dostluq, yalan yerinə doğruluq, riya yerinə açıqlıq və yaltaqlıq yerinə sədaqət qoymalıyıq. Çünki başladığımız işlər yalnız bu əsaslara istinad edir, bunlardan ilhamlanır. Axı çoxdan bəri çekdiyimiz min bir ızdırabın illəti bu qurdlar deyilmidir? Aydın ki, bu qurdlar çıxarılib atılmadan intibah və yeniləşməyə təşəbbüs eləmək içindən çürümüş və qurumuş bir ağaca calaq vurmaq kimi bir şey olar.

– Turqut, sən iradə gücü ilə hər şeyin mümkün ola biləcəyinə inanırsanmı?

Turqut istehza ilə baxıb:

– Eh, bilirəm, – dedi, əmri-vaqe* qarşında baş əyənələr, olub-keçənlə uğraşmaq istəməyənlər, mövcuddan faydalanmaq və mənəfət görmək niyyətində olanlar öz əməllərini pərdələyib gizlətmək üçün bir fəlsəfə uydurmuşlar. Bunlara inansaq, fərdlər hadisələr əlində oynucaqdan başqa bir şey deyillərmiş, “fərdi iradə” deyilən şey bir vəsvəsə, bir xülya imiş. Hər fərd ancaq bacardığı qədər iş görə bilərmiş, daha ondan artıq bir şey tələb etmək bihude və qeyri-məqbul imiş.

– Əzizim, bu gene o köhnə idareyi-məsləhət, mütilik, “Palaza bürün, elle sürün”, “Mənə nə?” ruhunun yeni bir təcəllisidir ki! Əslində bu fəlsəfə pərdəsinə bürünməyə çalışanlar öz vicdanlarından başqa kimsəni aldada bilməzlər. Bunlar səmimidirlərsə, inqilabı kökündən inkar etməlidirlər. Çünki inqilab mövcuda qarşı üsyan deməkdir, fərdi iradələrin ictimai varlığa qarşı qiyamı deməkdir. Hər yerdə və hər zaman küllə qarşı inqilabı əqəliyyə, yəni azlıq etmişdir. Əgər mövcud özbaşına buraxılmış olsaydı, əgər “Olacağa çarə yoxdur” – deyə hər şey olduğu kimi qalsaydı, bəşəriyyətin tərəqqi və təkamülü mümkün olmazdı. Oda atılan Qalileyin “dünya fırlanır” fikrində israr etməsi bir iradə əsəri deyil də, nədir? On dörd tezislə bütün aləmə qarşı çıxaraq katolik kilsəsinə üsyan edən Lüter, zənnimco, iradə sahibidir. “Günəş bir tərəfimdə, Ay bir tərəfimdə durub bunların Allahlarını qəbul et, – desələr, qəbul etməyəm”, – deyən Məhəmməddə də şübhəsiz iradə vardı. Statik ictimai varlığı hərəkətə gətirib yerindən oynadanlar, yeni üfüqlərə doğru sövq edənlər, maddi və mənəvi varlıqlarının genişlənməsinə səbəb olanlar məhz bu dinamik fərdi iradələrdir. Bu amili, yəni fərdi iradəni aradan qaldırdığımızı, o zaman tarix anlaşılmaz bir müəmma olacaq, təkamül məfhumu bir sirr olaraq qalacaqdır.

Məsələn, biz inqilabçılar iradi bir qeyrətlə özümüzü və mühitimizi dəyişdirə bilməzdikmi? Əcdadımızdan qalma, mühitimizdə yaşayan acgözlük, tamah, cəbr, eqoizm və s. kimi illətləri, inqilabın təqib etdiyi hədəflərlə birləşməsi və bərabər irəliləməsi kimi imkan xaricində olan bu illətləri lap kökündən kəsib ata bilməzdikmi? Doğrusu, biz bunun lüzumunu belə dərk edə bilmədik.

Biz inqilab dalğalarının üstündə üzdüük, onun dərinliklərinə nüfuz edə bilmədik. Biz elə zənn elədik ki, istibdadı yıxmaqla, bəzi formaları dəyişdirməklə, bəzi təsisatı kənara atmaqla iş bitəcəkdir. Halbuki istibdadı yıxmaqla, formaları və təsisatı dəyişdirməklə bərabər dərinliklərə qədər nüfuz edərək, istibdadın köklərini oralarda aramalı və

onları dağıdıb, yerlərinə yeni təsisatı yaşada biləcək zəmin hazırlamaqla məşğul olmalıydıq. Bax, biz bunu etmədik.

Turqut dayandı və sanki söylədiklərinin təsirini görüb bilmək üçün diqqətlə üzümə baxdı. Mən bu idealist inqilabçının çəkdiyi dəruni iztirabları başa düşür və onların əsaslı olduğuna inanırdım, lakin nəzəriyyəsinə çox da şəriki deyildim.

– Turqut, içəridən təmizlənməli olan əzəmətli, xəstə bir mühit var. Onunla neyləmək olar? Bu bir padşah deyil ki, taxtdan salıb kənara atasan, bir müəssisə deyil ki, yaradıb təşkil edəsən, bir qanun deyil ki, həyata tətbiq edəsən. Bu, bütöv bir millətin əsrlərdən bəri mövcud olan ruhiyyətidir. Bunu asanlıqla dəyişdirmək mümkünmü?

Turqut hərəratlə cavab verdi:

– Bir millətdən danışanda əvvəlcə nəzərə alınmalı olanlar öndə gedənlərdir, yol göstərənlərdir, idarə edənlərdir: millət üçün təsisat quraraq bu təsisata istiqamət verənlərdir, millət təlim-tərbiyəsini və idarə olunmasını əllərinə alanlardır. Millətin maddi və mənəvi vəziyyətləri üçün məsul olan onlardır. Ümummillətə nümunə və misal olan, onu yaxşılığa və pisliliyə sövq edən bunlardır. Bunlar orijinal, əsil, o birilər surətdir. Orijinal, əsil nədirsə, surət də odur. Orijinal, əsil düzəldimi, surət də dərhal onu təqlid edir. Əslində intibah və yeniləşmə deyilən şey elə budur. Yoxsa əski könül və əski illətlər qaldıqca müvəffəq olmaq imkansızdır. Könül xüsusunda, könülün təzələnməsi məsələsində biz xalqa nümunə olmalıydıq.

Turqut sözlərinə dərin bir iman verdiyi eşqlə davam edirkən, qapı döyüldü və qoca kəndli içəri girdi. Ayağa qalxıb, yer göstərdik. Qocanın gözləri qızarmışdı və saqqalında göz yaşları parıldayırdı. Zəif bir səslə “Qurtardı” dedi.

Turqut təlaşla soruşdu:

– Nə qurtardı?

– Zavallı qadın öldü.

Mən və Turqut birlikdə “Ah, zavallı qadınıcağaz!” – deyə fəryad elədik. Qoca qərribə bir tərzdə cavab verdi:

– Amma yaxşı oldu, qurtuldu.

– Nədən qurtuldu?

– Yaşamaqdan, yaşayışın verdiyi iztirab və işgəncədən.

– Necə olsa, yaşamaq istəyirdi.

– Bəli, heç olmazsa, oğlunun xatirinə. Amma nahaq. Axı yaşayıb neyləyəcəkdi? Elə eyni şey, eyni yoxsulluq, eyni ehtiyac, eyni iztirab.

Bu minvalla istər bir gün yaşa, istər yüz gün. Nə fərqi var?! Ölümde, heç olmazsa, bu ehtiyac, bu iztirab yoxdur. Elə ki gözünü yumdun, bunlar hamısı yoxmuş kimi olur, sən də rahatlıq tapırsan. Hər halda ölüm yaşamaqdan yaxşıdır.

Mən etiraz etdim.

– İnsan dünyaya yaşamağa gəlmirmi? O halda ölüm, yaşamaqdan necə yaxşı ola bilər?

– Bəli, insan dünyaya yaşamağa gəlir. Fəqət laqeyd yaşayışın nə mənası?

– Laqeyd yaşayış yaşayış deyil ki!

– Mən də elə onu deyirəm. Madam ki, heç bir şeyə həvəs yoxdur, ölüm daha yaxşıdır. Bizdə isə həvəs, meyil yoxdur.

– Necə yəni bizdə həvəs, meyil yoxdur?

– Bəli, bizdə bu hisslər ölmüşdür. Gözəllikdən həzz ala bilmirik. Fənallıqlara qarşı nifrət duya bilmirik. Bir-birimizə məhəbbət, şəfqət, mərhəmət bəsləmirik. Qəlblərimiz bir-birinə yaxınlaşmır. Ruhlarımız birləşmir. Aramızda səmimiyyət yoxdur. Bir-birimizdən ürkürük, qaçırıq. Başqasının yolunda əzab-əziyyət çəkməyin, başqasının köməyinə çatmağın, başqasını fəlakətdən qurtarmağın nə qədər ləzzətli şey olduğunu bilmirik. Xülasə, biz də ölmüş, hissiyatsız qalmışıq.

Yaşamaq budurmu? Belə bir yaşayışın nə ləzzəti? Daşa, qayaya, torpağa nə üçün cansız deyirik? Çünki onlar hissizdir, duyğusuz və laqeyddir. Bir halda ki, bizim payımıza yaşayış adına yalnız iztirab və işgəncə düşüb, onda ölüm bundan yaxşı deyilmi?

Qocanın həyat fəlsəfəsi məni heyrdən-heyretə saldı. “Bu qədər incə fikirləri hardan almışdı o?” Bu sual mənim bütün varlığımı deniz kimi çalxalayır. Amma soruşmağa cürətım çatmırdı. Burada Turqut köməyimə gəldi:

– Sən bu qocanı tanımırsan. O bir dəfinədir. Bu pərişan görkəm altında əsil yüksək bir mənəviyyət yatır.

– Bəli, görürəm. Fəqət doğrudanmı kəndlidir? Kənddə doğulub-böyüyüb?

Turqut və qoca gülümsədilər. Turqut qocaya üz tutub dedi:

– Sərgüzeştini qısaca danışsana?

– Danışlası nə var ki? Hamının başına gələn əhvalatlardır. Mən varlı bir atanın oğlu idim. Çox müntəzəm bir təhsil görmüşəm. Bəzi xarici dillərə də vaqıfdim. İndi isə tamam yaddan çıxarmışam. Atam öləndən sonra məmur olmaq istəmədim, sadəcə işləməyə başladım.

Amma dost-aşnam mənim etimadımdan sui-istifadə etdilər. Pulumu əlimdən aldılar. Var-yoxumu yedilər. Nəhayət, iflasa uğradım, məhkəməyə düşdüm, həbs olundum. Halbuki mən təmiz və günahsız idim. Ürəyiaçıqlığının, fədakarlığımın qurbanı olmuşdum. Dərdimi heç kimə açmadım. Hamı məndən üz döndərdi, heç kəs mənə qulaq asmaq istəmədi. Ən yaxın dostlarım, qohum-əqrəbam – hamısı məni tərk elədi. O zaman daddığım acının, düşdüyüm ümitsizliyin şiddətimi sizə çatdırı bilmirəm. Bu gün o halımı xatırlayıb, öz-özümə gülürəm. Çünki uzun düşüncələr və mühitlə yaxından aşinalıq məni bütün bunların təbii olduğunu öyrətdi. Əgər bugünkü təcrübəm o zaman olsaydı, heç kəsdən inciməzdim. Heç kəsə hiddətlənməzdim. Hamını bağışlayardım, indiki kimi. Amma o zaman ruhən başqa adam idim. Dostluğa, insafa, mürüvvətə hələ inanırdım. Bu inamın qırılması nəticəsində hiddət və qəzəbimin həddi-hüdudu yoxdu. Xəyalən cürbəcür intiqam nəqşələri qururdum. Həbsxanada günlərcə, həftələrcə hey bu intiqam ümidi ilə təsəlli tapırdım. Nəhayət, bir gün əlimə bir kitab keçdi. Şimal müəlliflərindən birisinin əsəri idi. İndi adı yadımdan çıxıb. O romanın qəhrəmanının başına gələnlərlə mənim macəram arasında qəribə bir oxşarlıq var idi. O da mənim kimi etimadının, səmimiyyətinin qurbanı olmuş, mənim kimi ondan da hamı üz döndərmişdi. Amma mənim əksinə o bütün düşmənlərini bağışlayır və fəlakət onun üçün bir saflaşma amili olur. O təsəllini düşmənlərinin təqsirindən keçməkdə görürdü. Öz-özü ilə belə bir həsb-i-hal eləyir.

Bu adamlar mənə nə üçün pislik elədilər? Aydınır ki, anlamamazlıqlarından, ehtiraslarının, tamahlarının əsiri olduqlarından. O halda əgər mən də ehtirasıma tabe olub, onlara pislik eləsəm, onların tayı olarammı? Onlar mənim gözümdə yaxşıdırlar? Xeyr, o halda onlar kimi olmamağa çalışmalıyam.

Romanın qəhrəmanı həbsxanadan çıxandan sonra şəhəri tərk eləyib kəndə gəlir, bütün həyatını kəndlilərə xidmətdə keçirir. Bu roman mənim üçün xəbərdarlıq, ibrət dərəsi oldu. Düşünməyə başladım. Bütün milli tariximizi, bizə verilən təlim-tərbiyəni, bizə rəhbərlik edən müəllimlərimizi, ədiblərimizi və bunların bizə öyrətdiklərini gözlerimin qabağına gətirdim. Dərk elədim ki, mənim başıma gələnlər çox təbii şeyləmiş. Başqa bir şey gözləmək əbəsmiş. Mənə pislik eləyən zavallılar bu pislili eləməyə məhkum imişlər. Onların yeganə qəbahətləri təsadüfi olaraq pis adamların əlində alət olmalarıdır. Deməli, pisliliklərin baş verməsi və mənim iflasım hamısı qəzavü

qədərdenmiş; bu iş onların əlləri ilə olmasaydı da, başqalarının əlləri ilə olacaqdı. O halda onlardan intiqam almağın nə faydası vardı? Əsil məsələ pisliliyin mənbəyini tapıb, onunla mübarizə etməkdə.

Mən səbrsizliklə soruşdum:

– O mənbəni tapdı mı?

– Tapdım.

– Nədir?

– Könül.

– Turqut, eynilə sənin tezisindir.

Turqut cavab verdi:

– Sənə dedim ki! Mən bunu qocadan öyrənmişəm. Biz inqilaba əski könüllə, onu təsfiyə etmədən başlamışdıq. Odur ki, qocanın dediyi kimi iflasımız labüddü.

– Nə üçün?

– Çünki o könül əski sistemin, əski üsul idarənin məhsulu idi. Mütəq özünü göstərəcəkdə. Yeni üsul-idarə və təsisatlar arasındakı təzad nə olursa olsun bürüzə verəcək və bizi iflasa uğradacaq. Əzizim, inqilabın tarixini yadına sal. İlk zamanlarda o qədər ilahi bir həyəcəndi, nə qədər qüdsi həmlələrə, nə qədər təqdisə layiq fədakarlıqlar, qənaətlər, şikəstə-nəfslikdir. Lakin bu hələ mübarizə zamanları idi; mübarizədən doğan neşə və həyəcanın oyanıdığı əhvali-ruhiyyə idi. Mübarizə qurtardı, asayiş dövrü gəldi. Bax, əski qəlb özünü o zaman göstərdi. Hamımızı qəlbən ən baris xüsusiyyəti olan eqoizm və acgözlük, ehtiras əsir etdi. Bir-birimizin üstünə düşdük. Dünən bir-biri ilə qol-qola verib, mehriban-mehriban ölümə gedənlər, bu gün bir-birinə qəddar düşmən kəsildilər. Hərəkə bir vəzifə sahibi, bir mənsəb yiyəsi olmağa can atdı. Heç kəsin heç kəsi gözü götürmədi. Məbus olmayanlar məbus olanlara düşmən kəsildilər. Məbus olanlar mütəq nazir olmaq, nazir olanlar sədrəzəm olmaq istədilər. Yəne də öz aramızda çəkişməyə, vuruşmağa başladılar. Əsil məsələ, əsil mətləb yaddan çıxdı. Heç kəs malik olduğu yerə və məqama qane olub, yeni sistemə bacardıqca artıq fayda vermək barədə düşünmədi. Hərək digərini yıxıb, mütəq yerinə keçməyə çalışdı. Beləcə ən nəhayət məmləkətdə, biz də iflasa uğrayıb getdik.

Bu yerdə qoca ayağa qalxdı. Əlimi cibinə salıb, bir düyünçə çıxartdı və Turquta uzatdı.

– Qadın öləndə əlini qoynuna salıb, bu düyünçəni çıxartdı və mənə dedi ki, “Bunu Turqut bəyə ver. Murad üçün saxlamışdım”.

Düyünçəni açdıq, içindən iki dənə qızıl beşlik çıxdı. Mən ixtiyarsız olaraq “Eh, kim bilir yazıq qadın nə qədər zəhmətlə yıxıb”, – deyə qəmli-qəmli söylədim.

Turqut “Könül işini, ana qəlbini görürsənmi”, – dedi.

Qoca sözü qarışdı:

– Eh, əfəndim, bu millətdə bilsəydin nələr var? Fəqət nə çarə ki, işlənməmiş, torpaqlar altında qalmış bir dəfinədir. Əl istər ki, torpağı qazıb dəfinəni üzə çıxartsın.

Qoca çıxıb getdi. Mən ardınca: “Nə qəribə, nə maraqlı bir tipdir”, – dedim.

Turqut cavab verdi:

– Bəli, çox maraqlı bir tipdir. Təsviyəçi müsibət və fəlakətin yoğurub-yaratdığı bir tipdir.

– Amma, görəsən, həbsxanada əlinə keçən romandakı qəhrəmana təsadüf etməmiş olsaydı, belə olacaqdımı?

– Bax, eynilə mən deyənə gəlib çıxdım. Könülü qurmaq və onu könül etmək üçün qabaqda gedənlər örnək olmalı, ibrət dərsi verməlidirlər. Yoxsa, könülsüz iş olmaz.

İRAN VƏ İNQİLABI

ÜMUMİ QEYDLƏR

Araşdırdığımız bu dövr dünya tarixinin ən canlı və ən diqqətəlayiq bir zamanıdır. Amerika kəşf olunmuş, insanlar önündə quruda və dənizdə olmaq üzərə o zamana qədər məlum olmayan geniş bir irəliləmə və gediş meydanları açılmışdır.

Həmin bu dövrdə Qərbdə Renessans baharı bütün çiçəklərini və meyvələrini vermişdir. İnsanlarda qərribə bir yaşamaq eşqi və zövqü doğmuşdur; hər kəs irəliyə doğru yürüyür, gedir, çalışır, vuruşur. Fikir və zövq əski soyuq buz qabıqlarını yırtmış, parçalamış və qaynayan bir sıcaqlıqla hər tərəfə doğru fısqırır. Kilsə və katolik dini artıq o əski əzəmət və ehtişamını qeyb etmiş, içdən gələn fikirlərə və hisslərə yer vermək və millətlərin zövqlərinə və duyğularına hörmət etməyə məcburiyyətində qalmışdır. Onunla bərabər feodalizmin də əski qalaları yıxılmaq üzredir. Baronların və şevalyelərin ağır və heybətli zirehləri barıtın kəşfi ilə meydana çıxmış olan yaylım atəşli silahların önündə dura bilməyəcəkdir və köndlilərin jakeriya¹ hərəkətləri ilə konfederasiyalar qarşısında dayana bilməyən feodallar yeni hüquq məhfumu önündə başlarını əymək məcburiyyəti duyacaqlardır. Bütün bu əski aləmi içindən alıb daşıyan sxolastik təfəkkür tərzində artıq özünün tükənmiş olduğunu anlayaraq yerini yeni məntiqə, yeni təfəkkür və təhəssüs tərzlərinə verməli olacaqdır.

Xülasə, Şərqi aspektində araşdırmaq istədiyimiz bu dövrdə Qərbdə bambaşqa zehniyyətlə silahlanmış, bambaşqa bir təfəkkür və təhəssüs tərzində daşıyan yeni bir insan zühur etmiş və yeni bir yol və iz üzərində yürüməyə başlamışdır.

Millətlərin etnoqrafik hədudları ayrılmış, etik mənlilikləri də üzə çıxmağa başlamışdır. Onların ədəbiyyatları canlanır, lisanları qurulur və mədəni varlıqları ana xətlərini cizməkdədir. Eyni zamanda yeni üsullardan yeni can almış olan bu millətlər dünya meydanında müsabiqəyə girişirlər. Bunlar yeni ixtiraların və yeni kəşflərin onlara verdikləri vasitələri işlədərək quru və dəniz yolları ilə uzaq məmləkətlərə gedib çıxmağa başlayırlar və bu məmləkətləri əldə etmək üçün bir-birləri ilə rəqabətə girişirlər.

Qərbin qurmaq üzrə olduğu bu yeni yaşayış tərzində Şərqi üzərində dərin izlər buraxmaya bilməyəcəkdir. Fəqət, heyif ki, Qərbdə olub

bitən bu dərin dəyişikliklərdən Şərqi xəbərsizdir; o hələ də əski qabığının içində əski ruhunu, əski düşüncə, əski təhəssüs və əski yaşayış tərzlərini saxlamaqdadır.

Bax, Şərqi ilə Qərb arasında müvazinətsizlik o gündən başlayır. Şərqi Qərbə nisbətən bu zəifliyini bu qəflət təyin edir. XVI əsrə qədər üstünlük Şərqiə olduğu halda, bu əsrin axırında tərəzinin bir gözü ağır gəlməyə başlayır, o biri gözü isə mütəmadiyyəni yüksəltərək havada qalmağa məhkum olacaqdır.

Bu araşdırdığımız dövrdə Şərqi ən mühüm parçası türklərin əlindədir. Bir tərəfdən Dunay çayından Çin ölkələrinə qədər, o biri tərəfdən Misir hədudundan Qafqasiya dağlarına qədər və üçüncü tərəfdən Qıpçaq çölündən Hindin ortasına qədər bütünlüklə Türkün əlindədir. Genişlikdə Avropanın üçdə ikisinə bərabər olan və nüfuzca da ondan xeyli çox əhalisi olan bu sahədə yeganə hakim Türkdür.

Qərbdə Osmanlı türklər, ortada Ağqoyunlular², Qaraqoyunlular³, Qacarlar⁴, Əfşarlar⁵ və s. Şərqiə özbəklər, İxanilər⁶, Hindistanda Gürqanilər⁷ – bu geniş dünyanın sakinləri, bax, bunlar idi...

Fəqət nə çarə ki, türk elləri yıpranmış və əskimiş olan yaşayış tərzlərini saxlamaqla bərabər durmaqsızın bir-birləri ilə savaşırlar, bir-birini zəif salırlar. O qədər qafil idilər ki, lap burunlarının ucuna qədər soxulan və fürsət gözləyən və ilk fürsətdəcə son zərbəni endirməyə hazırlanan düşmənləri belə görə bilməmişdilər. Çox qərribədir ki, bəhs etdiyimiz dövrün müxtəlif çağlarında böyük türk ellərində böyük insanlar da yox deyildilər. Osmanlılar⁸ Səlimi və Süleymanı⁹, Ağqoyunlular Şah İsmayılı¹⁰ və Abbası¹¹, Əfşarlar Nadiri¹² və Gürqanlar Baburu¹³ yetişdirirlər. Fəqət, Səlim və Nadir istisna olmaqla, kimsənin ağıla türk məmləkətlərini birləşdirmək, türk ellərini yoğunub, hamarlayıb yeganə varlıq halına gətirmək fikri gəlmir.

Xeyr, yalnız Səlim Təbrizə səfər edərkən Qarabağda onun məneviyyatını belə bir fikir şimşək kimi aydınladı və qışı Qarabağda keçirərək ilk baharda İranın işini bitirməyə qərar verdi. İranın fəthi, heç şübhə yox, onu Ceyhunun və Himalayın o tərəfinə də aparıb çıxaraçaqdı və bu sürətlə Türkün birliyi yaranmış olacaqdı. Lakin, heyif ki, yeniçərilərin¹⁴ inadı buna mane oldu.

Nadir bu işdə daha irəli getdi; Hindistanı, Türkiyəni, Buxaranı və Xivəni aldı və Osmanlılarla birləşmək istədi; sünni-şii ixtilaflarını aradan qaldıraraq vahid bir millət və vahid bir ümmət qurmaq sevdasına düşdü. Fəqət bu sevdaya də İstanbulun inadı mane oldu!..

Bu xəta və bu qəflət Türk üçün fəlakətli bir qəzavü qədərə çevrildi. Amma xəta yalnız bundan ibarət deyildi: hər Türk dövləti qurularkən ibtidada biz onu öz lisanına sarılmış və öz adət-ənənələrinə bağlı qalmış görürük və bu hal davam etdikcə dövlət qüvvətli və daha rövneqli olur. Çünki canlı və hələ pozulmamış bir millət üçün qüvvətli və səbatlı düsturlar yaşamaq yolunda etibarlı dayaqlardır.

Fəqət bir müddət keçir, hər yerdə türk rəhbərlərinin başqa lisanlara, başqa adətlərə qapılmış görürük. Yaşamaq iqtidarını qeyb etmiş olan məğlub millətlər pozulmuş əski mədəniyyətlərini, qoyub getmiş olduqları min bir çürük, pozucu, lakin görünüşdə tənənəli və cazibədar adətləri ilə qaliblərə qarışırlar, min bir gizli yolla öz ruhlarını onlara da üfləyirlər və nəhayət, onları da öz hallarına salıb pozulmalarına səbəb olurlar. Elə bunun üçündür ki, bəhs etdiyimiz dövrdə İranda qurulmuş olan bu qədr türk dövlətlərini başlangıçdakı qüvvət və səbatlarına rəğmən üçüncü nəsildən etibarən çürümüş görürük. Lakin İranda türk dövlətlərinin yığılışında bu ümumi səbəblərdən başqa bəzi xüsusi səbəblər də vardır.

İRANDA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

Demək olar ki, Abbasilər¹⁵ zamanından bəri İran fasiləsiz türklər tərəfindən idarə olunmuşdur. Saman oğulları¹⁶, Qəznəvilər, Səlcuqilər¹⁷, Cingizilər¹⁸, Xarəzmşahilər¹⁹, Teymurilər²⁰, Ağqoyunlular, Səfəvilər²¹, Əfşarilər, Qacarlar – hamısı türklərdir!

İranın etnoqrafik tərkibi haqqındakı məlumatımız çox azdır. Bu xüsusə aid ən çox məlumat verən Lord Kerzonun “The Persia and the persian question” (“İran və İran məsələsi” – *tərt.*) adlı əsəri də naqisdir. Fəqət tarixi vaqiələr göstərir ki, İranda sakin olan müxtəlif qövm-lər arasında adət nisbəti necə olursa olsun, türk ünsürü ən canlı, ən fəalıdır.

İran min ildən bəri idarə edən, ona bəzən cahanşümul bir qiymət verdirən türklərdir. Hətta bu gün də İranın dövlət adamları, komandanları, ordusu əksəriyyətlə türklərdir. Son iki əsr əsnasında İranda zühur edən dini və siyasi hərəkatlar dəxi xüsusilə türklərə istinad etmişdir. Ona görə də İranın son minillik tarixi həqiqətən və doğrudan-doğruya türk tarixinin bir şöbəsidir.

Fəqət nə çarə ki, türklər başqa yerdə göstərdikləri zəifliyi burada da göstərmişlərdir. Fələn və maddətən hakim olduqları halda, mənəvi

hakimiyyətlərini qurmaqda zəiflik etmişlərdir. Hökumət, ordu, ticarət, əkinçilik və hətta ədəbiyyat əllərində ikən şəxsiyyətlərinin ən canlı və ən davamlı amili olan dillərini ümumi dil halına salmaq firsətini əldən qaçırmışlardır. Əksinə, başqalarının dillərini dövlət dili olaraq qəbul etmişlərdir və vəziyyətin sahibi olduqları halda “Türk” dedirtməyə başısoyuq yanaşmışlardır.

Həqiqətdə bunlar türkcəni tamam kənara qoymamışlardır. Öz aralarında, sarayda və türk kütlələri içində türkcəni yaşatmışlardır. Fəqət rəsmi dil farsı olduğundan və bu dil məktəblərdə, hökumət idarələrində, müxabirə və məktublaşmalarda ümumiləşdiyindən dövlət dili fələn türk dili olduğu halda mənən yabançı qalmışdır. Türk əleyhdarlığı güdən milli hərəkatlara bu surətlə əlverişli kanallar buraxılmışdır. Belə ki, bu gün İranda bu kimi kanallardan istifadə olunduğunu və türklük əleyhinə şiddətli bir hərəkatın hakim olduğunu müşahidə etməkdəyiz.

Burada sırası gəlmişkən bunu da qeyd etmək istəyirəm ki, İrana mədəniyyət tarixində mövqe verən fikri və ədəbi cərəyanların çoxu Türk hakimiyyətləri zamanlarında meydana çıxmışdır. Ondən əvvəlki dövrlərdə İranın vermiş olduğu yeganə əsər Zərdüştin²² “Zend Avesta”-sı²³ ilə pəhləvi lisanındakı ikinci dərəcəli, dini mahiyyətli yazılardır. İranın hələ də yaddaşlarda yaşayan böyük şairləri, məsələn, Rudəki²⁴, Ünsiri²⁵, Üsəndi, Firdovsi²⁶ və s. hamısı Qəznəvilər²⁷ zamanında yetişmişlərdir və Mahmudun sarayı ətrafına toplanmışlardır.

İranın məlum olan klassik ədəbiyyatı isə, məsələn, Sədilərin²⁸, Hafizlərin²⁹, Xocənti Kamalın³⁰ və s. əsərləri ya doğrudan-doğruya Səlcuqilər zamanına və yaxud onları təqib edən Atabəylər³¹ zamanına təsadüf edir. İranda fəlsəfi və dini cərəyanlar da eyni dövrlərə aiddir.

Şərqi bütün tarixi isbat edir ki, əgər türk sülalələrində milli şüur olsaydı, bütün bu cərəyanlar türkcə olacaqdı və bu surətlə Türk irqi milliləşərək bütün Şərqi hakim olacaqdı. Əlişir Nəvainin³² əsəri isbat edir ki, türk lisanında boylə bir irqi gələcəyə daşımaq və bəsləmək qabiliyyəti vardı. Fəqət nə yazıq ki, məhz, bu şüur olmamışdır!

Sonra qurulan dövlətlər bir mərkəz halında toplanmış, hakim bir ünsürün idarəsindən ziyadə qəbilələrin birləşmələrindən doğmuş keçici və süni konfederasiyalar mahiyyətini göstərməkdədirlər; odur ki, bütün bu konfederasiyalara xas olan sifətləri daşımaqdadırlar.

Yeni davamları az, ömürləri qısa olaraq bir-birini kaleydoskop lövhələri kimi qısa fasilələrlə təqib edirlər və milli hakimiyyətdən ziyadə qəbilə hökmranlığını xatırladırlar. Hər konfederasiyada olduğu kimi, başa ən qüvvətli qəbilə keçir. Bu surətlə qurulan dövlətlər müvəqqəti olmaqla bərabər, hakim ünsür eyni olduğu halda, bunlardan biri digərinin davamı hesab edilməz və tərsinə olaraq birinin qurduğunu və eylədiyini digərinin pozması ümumi bir qayda halını alır.

Budur İranda gəlib-gedən Türk dövlətlərinin xüsusiyyətləri! Bunları maddələr şəklində ifadə etmək istərsək, deyə bilərik ki, bu dövlətlərin ən açıq tərzdə gözə çarpan xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Dövlətin milliləşdirilməsi.
2. Dövlətin qəbilə konfederasiyası şəklində qalması.
3. Dövlətin məhkum ünsürlərinin mənəvi və pozucu müdaxilələrinə məruz qalması.

Bütün bu xüsusiyyətləri tədqiq etdiyimiz dövrün İrandakı Türk hökumətlərində müşahidə edəcəyik.

İRAN İNQİLABI

MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH
(1896-1907)

Nəsrəddin şahın³³ yerinə keçmiş olan oğlu və vəliəhdi Müzəffərəddin³⁴ təbiətca yumşaq, zəif, iradəsiz və vücudca da yıpranmış bir adamdı. Pislik eyləməyi sevməzdi, fəqət yaxşılıq eyləmək üçün də özündə qüvvət tapa bilmirdi.

İran inqilabı bu şahın zamanında oldu, lakin inqilabı hazırlayan amillər çoxdan bəri yavaş-yavaş toplanmaqdaydı; o amillər Nəsrəddin şahın zamanında maksimum həddinə çatmışdı. Müzəffərəddinin zəifliyi hadisəni yalnız sürətləndirdi.

İNQİLABIN SƏBƏBLƏRİ

İran inqilabını hazırlayan səbəblər başlıca iki yərə ayrıla bilər: maddi və mənəvi.

İnqilabın maddi səbəbləri arasında ən çox diqqətəlayiq olanlar bunlardır: 1. İdari uyğunsuzluq; 2. Sui-istifadə; 3. Cəbr və zülm; 4. Yoxsulluq və ehtiyac; 5. Əcnəbi hökmranlığı.

Mənəvi səbəblərə gəlincə onları da belə aydınlaşdırmaq mümkündür: 1. İranlıların xaricə münasibətlərinin artması və bu sahədə onların bir dərəcədə avropalılışmaları; 2. Fikri təsirlər; 3. Rusiyada və xüsusi ilə də İran yaxınlığındakı Qafqaz və Azərbaycandakı oyanma hərəkatları.

İNQİLABDAN ƏVVƏL İRANDAKI İDARI VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ

İnqilabdan əvvəlki İranın idari və maliyyə vəziyyətləri haqqında aydın bir fikir əldə etmək və bunların məğzine vara bilmək üçün iki əsərin diqqətlə oxunması lazımdır. Bu əsərlərin ikisi də ingiliscə yazılmışdır. Birisinin müəllifi İngiltərənin İran səfərində olmuş Ser Moryerdir³⁵. Əsərin adı məşhur "Hacı baba"dır. İkincisi də sabiq İngiltərə xariciyyə naziri Lord Kerzon³⁶ tərəfindən yazılmışdır. Hərəsi yeddi-səkkiz yüz səhifəlik iki cildən ibarət olan bu əsər "İran və İran məsələsi" adını daşımaqdadır.

Moryerin əsəri bütün dünya dillərinə tərcümə edilmiş və yadımda yaxşı qalmışsa, Maltada Şükrü Qaya bəy də onu bizim dilimizə çevirməklə məşğul idi. Bitirdimi, bitirmədimi, – bilmirəm. Hər halda bu əsərin bizim dilimizə də tərcüməsi lazımdır.

Olduqca dərin və əhatəli müşahidəsi olan əsər sahibi İranda dövlət adamlarının necə yetişdiyini, bir dəllək şeyirdinin saraya yol tapıb orada həkimbaşılıq mövqeyinə yüksəldiyini və daha sonra diplomat olaraq Avropaya elçi göndərildiyini və nəhayət, sədr-əzəm sifəti ilə dövləti idarə etdiyini və bütün bu dəyişikliklər əsnasında hansı vasitələr və yollarla hərəkət etdiyini, nə kimi ruhi dəyişikliklərə məruz qaldığını ölməz, canlı lövhələrlə təsvir etmişdir. İnsan bu lövhələri seyr edərkən İranın və İran idarə məşinının ta ruhuna qədər nüfuz edir və bu məmləkətdəki süqut və gerilik səbəblərini görür kimi olur.

“İran və İran məsələsi” adını daşıyan ikinci əsəri Lord Kerzon yazmışdır. Bu məşhur ingilis dövlət adamı bu əsəri yazarkən hələ sadəcə mister Kerzondur və “Tayms”³⁷ qəzetinin əməkdaşı idi. Bu ikicildlik əsər tam mənada bir abidədir. Lord Kerzon özündən əvvəl İran haqqında yazılmış bütün səyahətnamələri gözədən keçirmiş, şəxsən özü də İrana səyahət etmiş, başdan-başa bütün vilayətləri gəzmiş, hər vilayətin xüsusiyyətlərini ayrıca tədqiq etmiş və bütün bu tədqiqlərin nəticəsi olaraq İrana aid başqa heç bir yerdə əldə edilməyəcək statistik, tarixi, maliyyə, iqtisadi, idari, coğrafi təfəsilatla bu təfəsilatı canlandıran fotoqrafiyalar, xəritələr və cədvəllər vücudə gətirmişdir. Elə biz də İran inqilabından əvvəlki ümumi vəziyyət haqqında toplu bir fikir vermək istərkən bu iki əsərdən təsirləndik.

İnqilab ərəfəsində İranda idari vəziyyət Səfəvi dövründəkinin eyni idi; yeni İran bir sıra vilayətlərə, vilayətlər qəzalara və qəzalar da nahiyələrə bölünmüşdü.

Maliyyə baxımından bu təqsimat içərisində 340 şöbə mövcud idi. Hər şöbənin başında bir müstövfi vardı və bütün müstövfiilər Tehranda oturan Müstövfiül-məmalikə tabe idilər. Hər müstövfinin əlində əsrlərdən qalma və vergilərin və gəlirlərin miqdarını təyin edən bir kitab vardı.

Buraya qədər hər şey öz qaydasında və yerindədir. Fəqət əskidən vilayətlərin, qəzaların və nahiyələrin başlarına qəbilə rəisləri keçərkən sonralar bu üsul dəyişdirilmiş, daha mərkəzləşdirilmiş bir şəkil alınmış və təyinatlar bazarlıq üsuluna tabe tutulmuşdur. Belə ki, hər ilin başında məmuriyyətlər satışa çıxarılır, ən çox kim verirdisə, o təyin

olunurdu. Lord Kerzon bu münasibətlə yazır ki, bu üsuldan məqsəd şahə mədaxil təmin etməkdir.

Şahın “mədaxili” valilərdən alınan çoxlu puldur. Hər vilayətin verəcəyi verginin miqdarı “Kitabi-Şah”da müəyyən edildiyindən şahın mədaxili vilayət idarəsini satın alan zətin bu miqdardan artıq verdiyi puldan ibarət olacaqdır. Təbii ki, alğı-satqını ən çox “mədaxil” verən şəxs qazanırdı.

Fəqət vali bu artıq məbləği şahı sevdiyindən vermirdi. Onu nəticədə əhalinin küreyindən çıxaracaq və üstəlik, özüne də “mədaxil” təmin edəcəkdə. Bunun üçün də o, əlində olan qəzaları “Kitabi-Şah”da təyin olunan vergi miqdarının fəvqündə satışa çıxarır və beləcə ta son mərhələyə qədər davam edirdi.

Bu surətlə təmin olunan “artıq məbləğ” İranın rəsmi dilində adətən xalq məfhumu ilə istehza edilərək “həqqi-hökumət” deyilirdi. Professor Brauna³⁸ görə bu sistem sayəsində vergi adı ilə xalqdan xəzinəyə gedən miqdarın on misli alınmış. Lord Kerzon isə canlı rəqəmlər verir. Məsələn, 1888-ci ildə Sistan valisi öz vilayətini 63 min franka satın almış, özü də vilayət qəzalarını 100 min franka satışa çıxarmışdı. Müəllifin əqidəsinə görə, ümumiyyətlə, valilər bu satışlarda yüzdə 66 faiz qazanmışlar.

Aşkardır ki, bu nisbət idarə nərdivanının aşağısına doğru enərkən yüksəlməkdə idi!

Bundan əlavə, padşahın daha başqa mədaxilləri vardı:

1. Peşkeşlərdən gələn mədaxil.

Hər yeni ilin başında hər məmur padşaha bir hədiyyə vermək məcburiyyətində idi. İran tarixini yazmış olan Malkolm bu hədiyyələrin illik yekununu 1 200 000 ingilis lirəsi olmaq üzrə hesab eləyir.

2. Padşahın iltifat olmaq üzrə verdiyi xələtlər müqabilində verilməsi lazım gələn pullar.

3. Padşahın ziyarəti şərəfinə müqabil olaraq verilməsi lazım gələn hədiyyələr.

Padşah zəngin təbəəsindən birisinin evini “şərəfləndirmək” istəyir. Təbəə qiymətli nəyi varsa, göstərməyə məcburdur. Şah bunları seyr edərkən, “Maşallah, xeyli xub est”, yəni “Maşallah, çox yaxşıdır” – deyir, təbəə də “Qurbandır!” cavabını verməyə borcludur. Padşah “Bu möhtəşəm binanı və bu qədər gözəl şeyləri dalıma alıb aparmayacağam ki!” – deyir. Dərhal məiyyətindəki birisi söyləyir: “Qurban! Qiymət qoymaq qolaydır!” Buradaca qiymət qoyulurdu və

təbəə məbləği verməyə borclu idi. Bu kimi ziyarətlər əslində bir fəlakət idi. Onun üçündür ki, İranda pulu və sərvəti saxlamaq bir adət olmuşdu və heç şübhə etməməlidir ki, ərəbcədəki bu zərb-məsəl İrandan çıxmışdır: “Üstur zəhabikə, təhalikə və məzhəbikə”.

Sonra təbəənin hesabına dolanan saysız-hesabsız tüfeylilər vardı. Belə ki, hər böyük məqam sahibinin ətrafında iki növ tüfeyli dəstəsi əmələ gəlmişdi. Bunların bir qismi məqam sahibinin çıxışları zamanı izdiham yaratmaqla məşğul idi. İranda bu kimi izdihamlar nə qədər ziyadə olurdusa, məqam sahibi də o nisbətə əzəmətli sayılırdı. İzdihamı düzəldənlər adətən iş görmürlər və sahiblərindən də heç bir şey almırdılar; yalnız böyük adama sədaqətləri sayəsində yaşayırdılar. Yanlarındakı vasitəçilər onlar üçün bir dolanacaq qaynağı olurdu. Lord Kerzon beş yüz kişidən ibarət olan bu kimi izdihamlar görmüş olduğunu yazır.

İkinci tüfeyli dəstəsi münşilər, mirzələr və müstövfilərdir. Bunlar hər yerdə məqam sahibinin ardınca gəlirdilər, qələm-davatları və kağızları ciblərində olur, istənilən yerdə divan qurulur və bunlar işə başlayırdılar. Bunlar məqam sahibinin katibləridir. Lakin dövlət məmuru deyillər, xəzinədən maaş almırlar, onların haqqında sicil filsan tutulmaz, dolanacaqları yalnız vəzifə sahibindən qopardıqları bəxşislərdir.

Sonra cərimələr gəlir. Bu cərimələrin necə alındıqlarına nümunə olaraq Lord Kerzon bu vəqienə hekayə edir:

Bir gün şah ərizə vermək üçün bir əsgər şahın karetinin qabağını kəsir. Karetin önündə oturan yavər “Babi, sui-qəsd!” (“Babçıdır, sui-qəsdçidir!”) – deyər bağırır. Qəzəblənmiş şah dərhal nəfərlərin və onların mənsub olduqları bölüyün fərdlərinin qətl olunmalarını əmr edir. Əmr icra olunur. Lakin sonra aydın olur ki, səhv etmişlər. Səhvi düzəltmək üçün şah qətl edilmiş olan nəfərlərdən hamısının ailəsinə bəşər verilməsini əmr edir və yavər də yanlış xəbər verdiyinə görə “şaha verilmək üçün” səkkiz yüz tükən cəriməyə məhkum olunur. Lord Kerzon “mədaxil” üsulunun orduda da tətbiq edildiyini böyük bir heyətlə qeyd edir. Heç bir general bu rütbəni stajına, yaxud xidmətlərinə görə yox, “mədaxil” müqabilində alır. Fəqət o da verdiyini miralaylardan, onlar da qaimməqamlardan tutmuş ta son zabite qədər rütbə sahibi olanlardan çıxarırlar. Zabitə öz “mədaxilini” nəfərlərlə qışlaya gəlməyib evlərdə və dükanlarda işləyərək pul qazanmalarına yol verməklə təmin edir.

Əhalidən alınan rəsmi vergilər bunlardır: ərəzi, sürü, qənaim, təməttü və qazanc vergiləri. Bir də yüzə beş gömrük rüsumu vardı. Bütün bunların yekunu bir milyon altı yüz min ingilis lirəsindən ibarətdi. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz üsul sayəsində bu miqdar fələn bir neçə dəfə artıq olur və onun-bunun ciblərinə gedirdi. Lord Kerzon da eyni sözü deyir ki, bütün bu sui-istemallar nəticəsində mükəlləfin var-yoxu əlindən alınır və növbəti ili mükəlləfin bir qismi qaçıb gedir və torpaq da tərk edilmiş qalır.

ƏDLİYYƏ SİSTEMİ

İki növ hakim və məhkəmə vardır: şəri məhkəmələr, ürfi və mülki məhkəmələr.

Şəri qanunları müctəhidlər və mollalar icra edirdilər və ümumiyyətlə, cinayətlər zamanı tətbiq olunurdu. Cəzada “gözə göz, buruna burun” üsulu işlənirdi. Hər böyük şəhərə bir şeyxülislam təyin olunurdu. Mollanın verdiyi hökmləri şeyxülislam möhürlər və valilər icra etdirərlərdi.

Mülki hakimler isə yerli valilərdi. Bunlar ürf, adət əsasında hərəkət edirdilər və onların qanunları ümumiyyətlə hüquq məsələlərində tətbiq olunurdu. Fəqət iki məhkəmə və iki qüvvət arasında qəti ayrılıq yoxdu. Fələn hər iki qüvvət hər iki məsələyə qarışırdı. Əhalinin və məmurların əxlaq səviyyələri nəzərə alınarsa, bu qədər ibtidai və qarışıq bir ədliyyə üsulunun nə qədər pozuntulara meydan verdiyini qolayca təsəvvür edə bilərik. Bax, bu pozuntulardan qurtarmaq məqsədilə şəhərlərdə və kəndlərdə əhali istədikləri hakim üsulu icad etmişlərdi. Hər hansı xüsusi bir məsələnin zühurunda tərəflər öz aralarından bir ağısaqqallar heyəti seçirlər və bu heyətin verdiyi qərara avtomatik surətdə itaət edirlərdi. Bu surətlə İranda yaşayış tərzindən doğan əməli və fəli bir hüquq qurulmuşdu ki, həm mülki və həm də cəza üsullarına baxırdı.

ORDU

Yuxarıda söyləndiyi kimi, İran ordusunda yaylım atəşli silahı ilk əvvəl XVII əsrin ibtidalarında porteqizlər daxil etdilər. O zamanlar ordu öz qəbilə rəisləri tərəfindən qəbilə fərdləri arasından toplanan qeyri-müntəzəm bir qüvvətdi.

Yalnız Şah Abbas ilk kərə əhalidən doğrudan-doğruya əsgər almağa başladı. Şarden³⁹ Şah Abbasın bu surətlə topladığı ordunun miqdarını 50 min göstərir. Qəbilə rəislərinə tabe olan əsgərlərin sayı isə 70 minə çatmış. Şahın ordusunun eyni zamanda beş yüz topu varmış. Fəqət bu təsisat sonralar pozulur. Yalnız Nadir zamanında ordu yenidən canlanır və Nadirin 200 min nəfərlik ordusu olduğu qeyd edilir.

Ordunun yenidən qurulması XIX əsrin başlanğıcında vəliəhd Abbas Mirzə⁴⁰ ilə başlayır. O zaman Napoleon⁴¹ Rusiyaya qarşı çıxmaq məqsədi ilə İrənlə müahidə bağlayır və general Dardanneni İrən ordusunu yenidən qurmaq üçün göndərir.

Fəqət 1808-ci il Tiltz sülhü⁴² zamanı fransızlar general və zabitlərini geri çəkirlər. Ondan sonra otuz beş il İrən ordusu ingilis zabitlərinin idarəsi altında qalır və rus müharibələrində Lindsey adlı bir ingilis generalı İrən ordusunda baş komandanlıq vəzifəsini icra edir. Lakin 1834-cü ildə Əfqan müharibəsi⁴³ başlayır və ingilislər İrəni tərk edirlər. Onların yerinə yenidən fransızlar gəlirlər. 1852-ci ildə fransızların yerinə avstriyalılar gəlirlər və Nəsrəddin şahın son zamanlarına qədər İrən ordusunun təlim işi avstriyalıların əlində qalır. Eyni zamanda ruslar müdaxilə edirlər və rus komandanı polkovnik Duman-toviç hərəsi altı yüz nəfərdən ibarət olan bədnam üç kazak alayını təşkil edir. Bugünkü şah da bu kazak alaylarında yetişmişdir. 1891-ci ildə, yeni Nəsrəddinin ölümü ərəfəsində (Nəsrəddin şah 1896-cı ildə öldürülmüşdür – *tərt.*) İrən ordusu bu qismlərdən ibarət idi:

1. Qeyri-müntəzəm sərhəd gözetçiləri.

Bunlar sərhəd yaxınlığındakı qəbilələrdən alınan atlılardı. Valilərə tabe idilər və zərərləri xeyirlərindən artıq idi.

2. Müntəzəm piyada qüvvəsi.

Bu qüvvə əhalidən toplanırdı. Hər vilayətin verdiyi əsgərin miqdarı məlumdu. Fəqət əhali öz arasından arzu edənləri pul əvəzinə maaşla tuturdu. Maaşlar ildə altı tımənə qədər idi. Xidmətin müddəti ömürlük idi. Amma bunlar əsgərlik müddətinin yarısını evlərində keçirir və öz iş-gücləri ilə məşğul olurlardı. Aralarında saçı-saqqalı ağarmış olanlar və bıç yeri hələ təzəcə tərləyənələr vardı.

Bunların bir qismi də atlılar idi. Atları özlərininki idi. Silah isə dövlət tərəfindən verilir.

3. Topçu.

4. Avstriya alayı.

5. Şəhərlər və kəndlər tərəfdən asayışı qorumaq üçün tutulan və "Samha" və yaxud "Cərar" adı daşıyan bir növ milis qüvvəsi.

6. Nəhayət, kazak alayları.

Lord Kerzon deyir ki, "rəsmi salnaməyə baxılırsa, bütün bu qüvvələrin yekunu 150000-dən 200000-ə qədər çatır. Fəqət əslində və fələn 30000-dən çox deyildi".

İrənin dəniz qüvvələrinə gəlinə Bəsrə körfəzində mövcud 9 steamerdən ibarətdi. Bunların ən böyüyü 1884-cü ildə inşa edilib 600 tonluq həcmi və yeddi santimetr yarımliq üç topu olan "Persepolis" adlı bir gəmi idi.

TİCARƏT VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ

Nəsrəddin şah zamanındakı islahat və ümumi əhval

İrənin 1907-ci ildəki ümumi ticarəti 14.526.234 ingilis lirəsi imiş. Bunun 7.982.000 lirəsi idxalat və qalanı da ixracatdır. Birinci dərəcədə ticarət İngiltərə ilə, ikinci dərəcədə Rusiya, üçüncü dərəcədə isə 1.335.000 lirə olmaq üzrə Türkiyə ilə idi. Yəni həmin il İrənin büdcəsi 1.600.000 ingilis lirəsindən ibarətdir.

Yol cəhətdən İrən başdan-başa ibtidai bir halda idi. Yalnız Tehranla ziyarətqah olan Əbdüləziz arasında 7 km-lik bir dəmiryolu xətti vardı.

1874-cü ilə qədər İrəndə poçta yoxdu. Poçta vəzifəsini çaparlar görürdü. 1875-ci ildə bir avstriyalının təşəbbüsü ilə əvvəlcə Tehranın içində bir poçta təcrübəsi aparılır və sonra yavaş-yavaş digər yerlər üçün poçta xidməti qurulur. Teleqraf İrəna daha əvvəl gəlmişdir. 1859-cu ildə dövlət Tehranla Sultaniyyə arasında bir xətt düzəltdir. 1863-cü ildə ingilis hökumətinin israrı ilə Hindistan-Avropa kabel xətti İrəndən keçməyə başlayır və bu surətlə teleqraf xidməti ümumiləşir.

Nəsrəddin şah Avropanı üç kərə ziyarət etdi. Birinci səyahətə 1873-cü ildə çıxıb yalnız İngiltərədə oldu. 1879-cu ildə ikinci səyahətə çıxıb Almaniya, Avstriya və Türkiyəni ziyarət etdi. Üçüncü kərə isə 1889-cu ildə Parisdə inqilabın yüz illiyi münasibəti ilə qurulan sərgidə oldu.

Fəqət bu səyahətlərdən İrənin islahı üçün mühüm bir şey hasil olmadı. Nəsrəddin istibdad və şəxsi əsarət üsulunun ən kəskin bir

nümunəsi idi. Qürur, təkəbbür, eqoizm və özbaşınalıq onun bariz xas-sələri idi. Bu münasibətlə mənim də şahidi olduğum bir vəqəni nağıl etməyə bilmərəm. Şah Parisi ziyarət edərkən orada tələbə idim. Sərgi münasibətilə Parisdə bir hava balonu vardı. Şah bu balona minib şəhəri yuxarıdan seyr etdi. Yerə enərkən oradakılar arasında sosialist deputatlardan şair Hüqo Lerua (Leroux) da vardı. Şair özünü saxlaya bilməyib şaha xitabən dedi: “Əlahəzrət, mədəniyyətin nemətlərini, əsərlərini gördünüz. Ümid edirik ki, İrana qayıdandan sonra bizim irqimizdən olan ari iranlıları bu nemətlərdən istifadə etdirməyə hümmət göstərəcəksiniz”.

Şah istehza ilə: “Dedilər ki, şairsiniz. Mən də şairəm. Ümid şairlər üçün bir qidadır. Ümid edin!” – dedi. İkinci gün bütün Paris qəzetləri zavallı fransız şairinə istehzalar etdilər.

Əslində şahın heç bir şey etmədiyini demək doğru olmaz; fəqət gördüyü işlər gözdən pərdə asmaq kimi bir şeydi və onları hamıdan əvvəl özü korlardı. Məsələn, ilk Avropa səyahətindən sonra bir bəyannamə nəşr edərək təbəənin can və malının toxunulmazlığını elan etdi. Lakin özünün buna necə əməl etdiyini aşağıdakı hadisə göstərir.

İranın o zamankı London səfiri Melkum xan yazır: “Bir gün ingilislər mühüm bir ultimatum vermişlərdi. Ultimatumun vaxtı keçirdi. Cavab vermək lazım idi, lakin şah hiddətlənmişdi, gözləri kəlləsinə çıxmışdı, uzun bığlarını ovuşdura-ovuşdura sarayın balkonunda var-gol eleyirdi. Bu hallarda ona yaxınlaşmaq təhlükəli idi. Nazirlərdən heç kəs cəsarət etmirdi. Fəqət şahın bir təlxəyi vardı, onu güldürürdü. Ona müraciət etdik, şahın kefini açsın ki, müraciət etmək mümkün olsun. Təlxək şahın yanına gələrək həmişəki kimi, “Əssəlamü əleykə, ey kav”, yəni “Salam olsun sənə, ey öküz” – dedi. Şah dərhal bir canavar bağirtisi ilə: “Cəllad!” deyə nəre çəkdi.

Görək biçarə təlxəyin halını görəydiniz: o yan-bu yana atılır, ayaqlarımıza sərilirdi, lakin heç kəsin səsinin çıxarmağa təqəti yox idi. Cəllad gəldi, hamımızın gözü önündə biçarənin başını kəsib atdı”.

İkinci səfərindən sonra şah bir Dövlət Şurası təsis etdi. Bu münasibətlə yaydığı bir bəyannamədə şah demişdi: “Dövlət Şurasının üzvləri ki, hökumət xadimləri də onların arasındadır, müzakirələrində tamamilən sərbəst olacaqlar, bütün dövlət işləri onların qərarı ilə icra ediləcək və onlar bütün icraata sərbəst nəzarət edəcəklər”.

Fəqət bu məclis qurulduğu ilk gündən “xamuşan” (“səssizlər”) ləqəbini daşımağa başladı. Kimsədə söz söyləmək qüdrəti olmadı və məclis öz-özünə sönüb getdi.

Bu məclislə bərabər şah şəhərdə “şikayət qutuları” qoyulmasını əmr etdi və bu qutulara atılan şikayətnamələr doğrudan-doğruya padşaha ərz ediləcəkdi. Lakin şahın gözü önündə Tehran valisi ilk şikayətçiye qırx dəyənək vurdurdu və bir daha qutulardan kağız çıxmadı!

Yenə eyni zamanda şah Tehrandə bir “Mədrəsətül-Şah” təsis etdi. Bu yeni üsulda qurulmuş Avropa tipli bir məktəb idi. Bu məktəbdə təhsil iki mərhələyə ayrılmışdı. Birinci mərhələdə əcnəbi dilləri öyrədir, ikinci mərhələdə isə riyaziyyat, tibb, kimya, rəsm, coğrafiya, musiqi və əsgərlik dərsləri verilirdi.

Lord Kerzon bu məktəbi ziyarət etmişdir. O, burada səkkiz əcnəbi müəllim və iki yüzə yaxın tələbə olduğunu söyləyir. Təhsil 11-12 illik imiş. Lakin məktəb üçün ayrılmış məsrəfin miqdarı otuz min tündən, yəni 8500 ingilis lirəsindən ibarət olduğundan məktəb lazım olan faydanı təmin edə bilməmişdi.

Məktəbi qurmaqla bərabər Nəsrəddin şah İran gənclərinə Avropaya getməyi şiddətlə qadağan etdi. Bunun əksinə, özü üçün heç bir məsrəfdən geri durmazdı. 60 hərəmi vardı. Hərəsinə ildə 1200-dən 2000 ingilis lirəsinə qədər pul verilirdi. Avropa səyahətlərindən sonuncusu ki, istiqraz edilən bir pulla mümkün olmuşdu, 160 min ingilis lirəsinə başa gəlmişdi.

Ümumi əhaliyə gəlincə, onun səviyyəsi çox pərişan bir halda idi. Lord Kerzon bu səviyyədən bəhs edərkən deyir ki, “hər işdə mənfəət qazanmaq istəmək insan təbiətinə məxsus bir haldır və hər fərdə az-çox caridir. Amma mənim bildiyim və gördüyüm dünya məmləkətlərinin heç birində bu üsul İranda olduğu qədər açıq, heyasız və ümumi bir tərzdə tətbiq oluna bilməz. Demək olar ki, İranda təmənnasız və qərəzsiz çalışmaq sosial fəzilət xaricinə çıxarılmışdır”.

Yenə eyni lord İranın tənəzzülünü izah edərkən deyir ki, “əhalinin hökumətə heç bir etimadı qalmamışdır. Kimsədə vəzifə hissi, şərəf məhfumu, müteqabil etimad duyğusu yoxdur. Fənalıq etmək istisna edilmək üzrə müştərəək surətdə hərəkət etmək imkansız olmuşdur. Nə fənalığa qarşı əksüləmə və nə də fəzilətə qarşı hörmət qalmışdır və hər şeyin fəvqündə olan milli hiss və vətənpərvərlik tamam məchuldur. Bu vəziyyətdə təşəbbüs edilən hər növ islahat xalqın ruhundakı bu mənfə amillərin ucaltdıqları qalın divara çırpılır, dağılır”.

Hökmdarın özünə gəlincə, eqoizmin, qəddarlıq və təkəbbürün timsalı idi. Bir keçisi vardı ki, sədr-əzəmdən daha artıq hörmətə layiq görülürdü. Boynunda daima qızıl zəncirə düzölmüş cavahirat daşıyan və üstündə üzü tirməli bir çul olan bu keçiyə rast gələn hər hansı bir məmur yerə qədər əyilmək məcburiyyətində idi.

Təxminən 50 il hökm sürmüş olan belə bir hökmdardan sonra varisi Müzəffərəddin şahın zamanında İranın İngiltərə ilə Rusiya arasında rəsmən nüfuz dairələrinə bölünməsi çox təbii deyilmi? 1907-ci ildə bağlanmış olan bu müqaviləyə əsasən İngiltərəyə İranın cənubu, Rusiyaya isə şimalı tabe olur. Ortada qalan qisim üzərində dəxi müqavilənaməyə əsasən hər iki tərəf hərəkət sərbəstliyini mühafizə edirlər.

İranı ümumi herb və xüsusən də inqilab qurtardı.

İNQİLABIN MƏNƏVİ AMİLLƏRİ

...Babi hərəkatından⁴⁴ bəhs edərkən Seyid Əli Məhəmmədin⁴⁵ ortaya atdığı ictimai, siyasi və əxlaqi məsələlərin İranda siyasi bir oyanıqlığa dəlalət etdiyinə işarət etmişdik. İstiqlaliyyət qazanmış bir hökumət üçün bu hadisə oyandırıcı əlamət rolunu oynaya bilərdi. Fəqət zülm və cəbrdən zövq alan və istibdadın təmin etdiyi qüvvətlə sərməst olan Nəsrəddinin ağılı başında olmadı; tam əlli il davam edən hakimiyyəti əsnasında məmləkətin islahı üçün heç bir iş görmədiyindən başqa istibdad və zorakılıq üsulunu maksimum dərəcəsinə çatdırdı. Babi hərəkatını atəş və qan içərisində yatırdı. Hər cür islahat cərəyanını lap kökündən kəsdi. Əslində süqut etmiş olan ədəbiyyatın lap son nəfəsi də tükəndi. İran təsəvvürü və xəyalı artıq həzl və mədhiyyədən başqa bir şey verə bilməyəcək bir hal aldı. Mətbuata gəlincə, XIX əsrin sonunda belə bütün İranda sinkoqrafiya yolu ilə basılan və ara-sıra çıxan üç vərəqə vardı: “Şərəf”, “İran” və “İttila”.

Fəqət bütün bunlara baxmayaraq, dünyada dolaşan fikri cərəyanlar da öz təsirini göstərməkdə idi. Avropa ilə çoxalmış olan ticarət münasibətləri, varlıqların uşaqlarının təhsil üçün Qərbə göndərilməsinə başlanması, xüsusilə Avropa missionerləri tərəfindən Tehran, Təbriz, İsfahan, Şiraz kimi mühüm mərkəzlərdə qurulan məktəblərin İran gəncliyini cəlb etməsi İran təfəkkürünə təsir göstərməkdən xali qalmayan amillərdir. Zülm və cəbr belə istiqbal üçün birer amillər olmuşlardı: məmləkətin daxilində can və mallarından əmin olmayan iranlılar mühacirətə başlamışdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,

mühacirət üç istiqamətdə getməkdə idi: Hindistana, Qafqasiyaya və Türkiyəyə doğru. Hər il minlərcə iranlılar yerlərini, yurdlarını tərk edir və qonşu irqdaşlarının ölkələrinə gedirdilər. Onlar buralarda yerləşir, illərlə yaşayırlar və adətən oralardakı fikri və hissi cərəyanlardan təsirlənirdi.

Bu baxımdan İstanbulun İran üzərindəki təsiri xüsusi qeyd olunmağa layiqdir. Çox qərībədir ki, professor Braun bəzi digər amillərdən bəhs etdiyi halda İstanbulun bu mühüm rolunu qeyd etməmişdir. “Qalatasaray Sultaniyyəsi”⁴⁶ Balkan məmləkətləri üçün bir çox məmurlar yetişdirdiyi kimi, İran üçün də bir çox ziyalılar hazırlamışdır.

İnqilabdan çox-çox əvvəl İranda ən artıq oxunan ən ciddi qəzetə “Əxtər”⁴⁷ İstanbulda təsis edildi, illər boyu burada çap olunub yayılaraq İranın əfkarının işıqlanmasına səbəb oldu. Bundan başqa, inqilabı doğrudan-dogruya hazırlayan İran inqilabçıları da İstanbulda toplanmışlardı. Onlardan məşhur Cəmaləddin Əfqani⁴⁸ ilə Mirzə Ağaxan⁴⁹, Hacı Mirzə Həsən xan, Həbirül-mülk və Şeyx Əhməd adları çəkilməyə layiqdirlər. Bunların mənzum və nəsr yazıları oxunduğu zaman Namiq Kamalların, Ziya Paşaların, Midhət Paşaların⁵⁰ təsiri altında olduqlarına şübhə edilməz! Hətta Mirzə Ağaxan doğrudan-dogruya İranla Türkiyənin birləşməsinə, bir idarə altında olmalarını ifadə etməkdən çəkinmirdi. Onun bu xüsusda şeirləri məşhurdur. Lakin, təəssüf ki, sonraları Nəsrəddinin qətlinə əli olduğu iddia edilərək İran hökuməti tərəfindən tələb olunan gənc inqilabçını Əbdülhəmid⁵¹ təslimində tərəddüd etmədi və bu biçərə iki digər arkadaşı ilə bərabər Trabzondan Təbrizə göndərilərkən İran hökuməti tərəfindən boğazlandılar. Bunların rəisi olan Seyid Cəmaləddin Əfqaniyə gəlincə, bu zat başqa biçimdə bir adamdı. Onun üzərində bir az təfsilatı ilə durmaq faydasız deyildir.

Ona tələbə ikən Parisdə təsadüf etmişdim. İri gözləri, gözəl qaranıq siması və zadəganlara xas olan görünüşü ilk baxışdan belə adama hörmət təlqin edirdi. İslam alimlərinə və fəlsəfəsinə bələdliyi o dərəcədə yüksək idi və zəkası o qədər kəskin idi ki, məşhur E.Renan⁵² onun haqqında deyirdi: “Onunla görüşəndə İbn Rüşdü⁵³ xatırlayıram”. Təbiəti etibar ilə dərbədərdi. 1870-ci illə 1897-ci il arası onu mütəmadiyyənlər Əfqanıstanla Hindistan, İran, Türkiyə, Misir, Paris, London və Peterburq arasında dolaşan görürük. 1890-cı ildə Əfqanıstanda baş nazir ikən oranı tərk etmək məcburiyyətində qalır, Hindis-

tana gedir, oradan ingilislər tərəfindən çıxarılır, Misirə, oradan da İstanbula gəlir, burada Ali Paşa tərəfindən hörmət-izzətlə qarşılanır. Fəqət Darülfünundakı görüşündə şəriətlə fəlsəfə arasında apardığı bir müqayisəyə görə Şeyxülislam Həsən Fəhmi Əfəndi tərəfindən mühlidlikdə ittiham edilir və Seyid İstanbulu tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalır, yenidən Hindistana gedir və orada “Rəddi-Maddiyyun” (“Antimaterializm” – *tərt.*) adlı məşhur əsərini yazır. Fəqət burada uzun müddət qala bilmir, Londona gedir və nəhayət, 1884-cü ildə Parisə gələrək bir tərəfdən məşhur misirli Şeyx Əbdü Öbdə ilə bərabər “Ürvətül-Vüsqa” adlı məcmuəni çıxarmağa başlayır və digər tərəfdən də Renan ilə islam mədəniyyəti ətrafında mübahisəyə girişir.

İngilislər “Ürvətül-Vüsqa”nın Hindistana gətirilməsini qadağan edirlər və məcmuə çıxarmamağa başlayır. Seyid Londona gedir. Baş nazir Solsberi⁵⁴ o zaman Sudanda fəaliyyətə başlamış olan Mehdi⁵⁵ haqqında Seyidin fikrini soruşur. Seyid Londondan Peterburqa gedir, orada səyahətə çıxmış olan Nəsrəddinlə görüşürlər. Şah istər burada və istərsə də bir az sonra Münixdə israrla Seyidi Tehrana dəvət edir və onu Baş vəkil təyin edərək göstərdiyi vəchlə islahat keçirəcəyini vəd edir. Dostlarının xəbərdarlığına rəğmən Seyid bu dəvəti qəbul edir, Tehrana gedir, fəqət burada şahın xəyanətini anlayaraq Şah Əbdüləzim məbədinə daxil olur. Burada başına bir çox adamlar toplanır, o cümlədən bu tarixdə adları çəkilən Mirzə Ağaxan və “Rəddi-Məzahib” (“Məzhəblərin rədd olunması” – *tərt.*) sahibi tehranlı Mirzə Məhəmməd Ədilxan. Məbəd, dini və siyasi bir qaynaşma ocağı halı alır. Üləmanın tələbi ilə şah Seyidi zorla məbəddən çıxarır və onu 700 atlı ilə Türkiyə sərhədinə göndərir. Bu hadisə 1890-cı ildə olur. Seyid Londona gedir və burada Nəsrəddinə qarşı fəaliyyətə başlamış Melkum xanla birləşir.

Melkum əslən erməni idi və iyirmi ildən bəri İranın London səfiri idi. Fəqət islahat tərəfdarı olduğundan şah müxtəlif islahat layihələri təqdim edir və xüsusilə əcnəbilərə verilən imtiyazların məmləkət üçün çox zərərli olacağını bildirirdi. Nəhayət, şahla araları dəyir və Melkum səfirlikdən çıxıb “Qanun” adındakı inqilabi məcmuəni çap edib yaymağa başlayır.

1892-ci ildə Seyid İstanbula gəlir. Onu Əbdülhəmid özü qarşılayır, Nişandaşı yaxınlığında onun üçün bir imarət ayırır. Lakin 1896-cı ildə Nəsrəddinin qətli münasibəti ilə İran hökuməti Seyidi

Türkiyədən tələb edir. Əbdülhəmid Seyidin yuxarıda adları çəkilən arkadaşlarını verdiyi halda Seyidi verməkdən çəkinirsə də, ertəsi il onun birdən-birə vəfatı Əbdülhəmid əleyhinə bir çox dedi-qodulara səbəb olur.

Bu qədər dolğun bir fəaliyyət dövrü keçirmiş olan Seyidin kəskin zəkası, dərin bilikləri, ötkün qələmi və sözü yalnız İran deyil, hətta bütün islam aləmi üzərində təsirsiz qalmamışdır. Seyid fars, ərəb, türk dillərini mükəmməl bildiyi kimi, fransızca və ingiliscəni də oxuyub anlayacaq qədər öyrənmişdi. İslam və Qərb mədəniyyətlərini ruhuna hülul etmiş və qayəsi mədəniyyətləri bərabərlik və bir-biri ilə əlaqələndirmək, İslam dünyasında bir islahat dövrü açmaq idi. Lakin tənqidləri xüsusilə İran üsuli-idarəsinə qarşı çevrilmişdi və bu mövzuya aid yazdığı yazılar həqiqətən məhvedici idi. Məsələn, İran və İraq müctəhidlərinə xitabən yazdığı bir məktubda üsuli-idarənin halını boylə təsvir edir: “Hökumət ilahi və mədəni qaydaları aradan qaldırmış, ağıl və məntiq xaricinə çıxmışdır. Ehtiras hər şeyə hakimdir. Qüvvə və təcavüz yeganə amildir, dəmir və atəş isə bu amilin vasitələridir. Şah qan tökməkdən zövq alır. Namusa təcavüz onun əyləncəsi olmuşdur. Dulların və yetimlərin malların qəsb etmək onun üçün bir oyun halına gəlmişdir. Məmləkətdə əmniyyət qalmamışdır. Əhali can və mallarını mühafizə üçün başqa məmləkətlərə pənah aparmağa məcburdur. Hakimler və valilər iltizam tərifi ilə vəzifə almaq üçün verdikləri pulları artıqlaması ilə xalqdan geri almaqdan ötrü əl atmadıqları haqsızlıq və zülm yoxdur. Qadınları saçlarından asdırmaq, kişiləri vəhşi köpəklərə yedirtmək, burunlarını dələlək halqalar taxmaq və küçəbəküçə gezdirmək – pul qopartmaq üçün əl atılan vasitələr, bax, belə idi!”

Zənn edilməsin ki, Seyid bunları uydurur, xeyr! Onun təsvir etdiyi lövhə o zamankı İran həyatının az bir hissəsidir.

İnqilabdan əvvəl İran üzərinə təsir göstərən ikinci qaynaq Hindistandı. İslamiyyətin İranda intişara başlaması nəticəsində mühacirətə məcbur olan İran zərdüştüləri Hindistanda toplanmışlardı. Bu Zərdüşt koloniyası bu gün Hindistanın dəxi ən zəngin və ən ziyalı qismidir. Bunlar ana vətənlə əlaqələrini kəsməmişdilər, onunla ticarət edirlər, əski məbədləri ziyarətə gəlirlər, hətta özlərinə din xüsusiyyətində sərbəstlik və əmniyyət təmin edilmək şərti ilə İrana qayıtmağa hazır olduqlarını bir neçə kərə təklif etmişlərdi.

Təbii ki, Hindistana mühacirət edən iranilər bu əski vətəndaşlar tərəfindən hörmət və məhəbbətlə qarşılanır və bir çox müavinətlərə layiq görülürlər. Onların yardımı ilədir ki, mühacirlər Hindistanın müxtəlif yerlərində yeni metod əsasında qurulmuş məktəblər təsis etmək imkanı tapdılar və yenə onların yardımı ilədir ki, Hindistanda “Həblülmətin”⁵⁶ adındakı məşhur qəzetə çıxmağa başladı.

Bu qəzetə yarandığı ilk çağlardan etibarən islahatçı və inqilabçı idi. Hökumətin rəsmi qadağan etməsinə baxmayaraq, İranda çox oxunurdu və təbii ki, İran ictimai fikri üzərinə təsirsiz qalmayırdı. Əslində Hindistan mühacirlərinin İran inqilabında fəal iştirakları görünürdü. Fəqət ictimai fikri bu inqilaba hazırlamaq xüsusunda Hindistanın müəyyən rolu olduğu şübhəsizdir və bunu qeyd etmək lazımdır.

Üçüncü qaynaq Qafqasiya və Qafqaz Azərbaycanıdır. Qafqaz Azərbaycanını İran Azərbaycanından ayıran hüddud Araz nəhrinin təşkil etdiyi bir neçə metr genişliyində zolaqdır. Eyni irqdən olan, eyni dildə danışan bu iki Azərbaycan əhalisi arasında maddi və mənəvi əlaqə heç bir zaman əskik olmamışdır. Bu əlaqə o qədər sıxdır ki, bir tərəfdə çıxan yeni xalq şerqisi dastanı, məsələn dərhal o biri tərəfə keçir və iki qisim arasındakı mənəvi vəhdətin davamını təşkil edir. Fəqət daha təkmilləşmiş olan rus nizamı və təsisatının təmin etdiyi maddi rifah və mənəvi yüksəliş Qafqaz Azərbaycanında daha qüvvətli olduğundan İran azərilərini bu tərəfə cəlb etməyə səbəb olmuşdur və bu surətdə İran hökumətinin zülmündən qaçan İran azəriləri əsasən bu tərəfə axın etməkdə idilər. Belə ki, bu gün dəxi Qafqaz Azərbaycanının bütün şəhərlərində, qəsəbələrində və hətta kəndlərində yerləşmiş, mülk və dükən sahibi olmuş bir çox İran azəriləri vardır. Amma yüz minə çatan bu mühacirlərdən başqa yalnız şəhərlərdə hamballıq etmək və kəndlərdə məvaciblə işləmək üçün İrandan hər il minlərcə kəndli Qafqazın hər tərəfinə gəlməkdə idilər.

Bu zavalhılar az məvacib müqabilində ən ağır işlərdə istifadə olunurlardı. İddia oluna bilər ki, Qafqaza xidmət edən bütün müəssisələr bu biçərələrin səyinin məhsuludur. Dəmiryollarında, fabrikələrdə, neft quyularında, tramvay işlərində, yayın istisində məhsulları biçmək, toplamaq kimi ağır işlərdə istifadə olunan əmələnin hamısı bunlardı. Səbrli, çalışqan, dayanıqlı, eyni zamanda hər cür himayədən məhrum olan biçərələr hər cür məşəqqət və əzaba dözürlər, tək bir az pul toplayıb ailələrinin imdadına yetişə bilsinlər; amma zəhm

hakimlər bunların gəldikləri zamanı bildiklərindən sərhədə gözetçi qoyurlar və əllərindəki pulların böyük qismini zorla alırlardı.

Bax, iki Azərbaycan arasındakı bu əlaqə və münasibət daha yaxşı yaşayan, şüurca daha yetkin olan Qafqaz azərilərinin İran üzərinə müəyyən təsirlər göstərməsinə səbəb olmuşdur.

Qafqaz azərilərində hələ XIX əsrin sonlarına doğru rus məktəblərinin və rus nizamının təsiri ilə oyanıqlıq əsərləri bəzələməyə başlamışdı.

Türk kəndlərində qurulmuş məktəblər üçün yetişdirilən türk müəllimləri rus ədəbiyyatından ilhamlanaraq “xalqa doğru” cərəyanına qoşulur və xalq üçün xalq dilində roman, komediya, tragediya, hekayə və s. əsərlər yazmağa başlayırlar.

Eyni zamanda, Qafqaz azəriləri arasında, məhdud ölçüdə də olsa, yüksək təhsil görmüş adamlar da görünməyə başlayır. Bunlar da cyni mənbədən ilham alaraq xalq işləri ilə məşğul olurlar. O cümlədən, məsələn, Zərdabi Həsən bəy⁵⁷ hələ 1875-ci ildə türkcə aylıq “Əkinçi”⁵⁸ qəzetəsini (müəllif yanılır, “Əkinçi” iki həftədən bir çıxırdı – *tart.*) nəşr edir. Hərçənd bu qəzetə rus hökumətinin qəzəbinə uğrayaraq uzun müddət davam edə bilməzdi, lakin hər halda xalqa türk olduqlarını, arxasında bir türk dövləti dayandığını anlatmağa müvəffəq oldu. Az sonra bu qəzetənin yerini Kırmda, Bağçasarayda mərhum İsmayıl Qaspirinski⁵⁹ tərəfindən nəşr olunan və Qafqaz azəriləri arasında nisbətən çox oxunan “Tərcüman”⁶⁰ tutdu.

Nəhayət, 1904-cü ildə (müəllif yanılır, 1905 olmalıdır – *tart.*) mən, İstanbul Tibb fakültəsi müdərrişlərindən Hüseynzadə Əli bəylə⁶¹ bərabər və azəri milyoneri Hacı Zeynalabdinin⁶² yardımı ilə Bakıda “Həyat”⁶³ adında ilk gündəlik türk qəzetəsini çıxarmağa başladım. Bir il sonra mən bu qəzetədən ayrıldım və “İrşad”⁶⁴ adı altında ikinci türk qəzetəsini təkbaşına nəşrə başladım. Hüseynzadə isə bir az sonra yenə türkcə “Füyuzat”⁶⁵ məcmuəsini təsis etdi.

Bu surətlə üç il içində o zamana qədər hər növ türkcə nəşriyyatdan məhrum olan Qafqaz Azərbaycanında üç mühüm türk orqanı təsis edilmiş oldu. Biz bu müvəffəqiyyətə görə yapon hərbindəki⁶⁶ rus məğlubıyyəti təsiri ilə Rusiyada başlamış olan inqilabi hərəkata borclu yuq. Rusiyada istibdad sarsılmış, qoca dövlət dağılmaq üzrə idi. Günün şüarı “Hər millət öz müqəddəratını özü təyin edir” düsturu idi. Təbii ki, bu şüarı biz də mənimsədik. Türklüyümüzü irəli sürdük. Rusiyada sakin və hər cür hüquqdan məhrum olan otuz-qırx milyon türkün də günəş altında yeri olduğunu irəli sürməyə başladım. Eyni

zamanda istibdad, istibdad üsullarının cəbr və zülmünə qarşı Rusiyanın hər tərəfindəki hüriyyətpərvər ünsürlər kimi mübarizəyə girişdik!

Bizim bu nəşrlərimizi aramızdakı İran mühacirləri oxuduqları kimi, qəzetlərimiz də İran Azərbaycanına çoxlu göndərilir və Təbriz, Xoy, Salmas kimi mərkəzlərdə bir çox oxucular tapırdı. Hətta İran Azərbaycanının özündə bu gün adını unuttuğum, fəqət xatırladığım həftəlik türkçə qəzetə nəşr olunmağa başladı.

Eyni zamanda Bakıda, Gəncədə, Tiflisdə sakin İran mühacirləri yerli əhalini təqlid edərək, nəhayət, İran inqilabı üzərində dərin təsirlər icra edəcək olan ilk əncümənləri qurdular. Bu əncümənlər inqilabın ilk təbliğat hüceyrələri idi. Qafqazda qurulan bu ilk iranlı azəri əncümənlər İranın hər tərəfində təbliği risalələr və vərəqələr yayır, hökumətdən islahat tələb olunmasına, İranın özündə də əncümənlər qurulmasına təşviq edir və az müddət sonra felən də İran Azərbaycanının müxtəlif yerlərində bu kimi əncümənlərin qurulmuş və fəaliyyətə keçmiş olduğunu görürük. Bir neçə Qafqaz azəri gəncləri İran Azərbaycanına gedərək felən inqilabi hərəkata qarişirlar.

Bütün bunlara bir də osmanlı türk inqilabçılarının İran Azərbaycanındakı fəaliyyəti əlavə olunmalıdır. Mərhum Ömər Naci⁶⁷ bir neçə arkadaşları və dostu Salmaslı Salman⁶⁸ ilə Azərbaycanın içrilərinə qədər girməyə və oralarda məlum olan atəşli xitabotı ilə əhalini hərəketə gətirməyə müvəffəq olmuşdu. Bu unudulmaz yüksək məsləkli insan sonralar bu Azərbaycan sərgüzeştlərini xatırlamaqdan çox həzz alırdı. Osmanlı inqilabının⁶⁹ ərəfəsində İranda bir aralıq qüvvətlənmiş olan irtica mərhumu tutmağa müvəffəq olur və boynuna zəncir, ayaqlarına qandal vuraraq zindana atır. Mərhum zindanda keçirdiyi günləri və məruz qaldığı təhqirləri azəri ləhcəsi ilə nağıl edərək qəhqəhə ilə gülürdü. Məsələn, həbsxana gözetçisi ona çörəklə su gətirərkən daima:

Ey köpək oğlu əncümən!
Sən deyən oldu, yoxsa mən?

– deyərək istehza və təhqir edirmiş.

Bu surətlə ətrafdakı türk məmləkətlərindən gələn fikirlər və tələqlər sayəsində Azərbaycan İran inqilabının ən hərəketli və sönməz ocağı oldu. Aşağıda inqilab tarixçəsindən də görüldüyü vəchlə, inqilabi hərəkat buradan baş qaldırdığı kimi, inqilabın məruz qaldığı müşküllər əsnasında da sürət və qüvvətlə imdada qoşan yenə də bura olmuşdur.

Professor Braun inqilaba əsil mənada zəmin hazırlayan amillər sırasında əcnəbilərə verilən imtiyazları başlıca amil saymaqda haqlıdır. Nəsrəddin şah zamanında ingilis təbəəsindən Talbot adında birinə verilən “tənbəki inhisarı” imtiyazı məmləkətdə apaydın gurlutulara səbəb olmuşdu. Nəsrəddinin Avropa səyahətinin məsrəflərini təmin etmək üçün bu adama verilən imtiyaz əsliində çox fəqir olan əhalini mühüm bir dolanacaq qaynağından məhrum edirdi. İmtiyazların nə kimi şərtlərlə verilmiş olduğu haqda bir fikir əldə etmək üçün yalnız bunu xatırlamaq kafidir ki, beş yüz min ingilis lirəsi müqabilində verilmiş olan bu imtiyaz altı yüz min ingilis lirəsi sərmayə ilə təşkil olunan Talbot kompaniyasına ildə beş yüz min ingilis lirəsi saf qazanc təmin edəcəkdik! Kompaniya imtiyaznamə ilə daxili və xarici tənbəki ticarətini inhisar altına alırdı və bütün işlətdiyi məmulatları Avropadan cəlb edəcəkdik.

Məsələ ilə həyatı əlaqələri olanlar şikayətə başladılar. Bir çox oyan və əşrəf də narazılara qarişdılar. İş müctəhidlərə və alimlərə gedib çıxdı. Kərbəla müctəhidi Həsən Mirzə Şirazi bir fitva ilə tənbəki emal və ticarətini qadağan etdi. Bütün qəlyanlar (nargilələr) qırıldı. Məmləkətdə papiros çəkmək ləğv olundu. Nəsrəddin mane olmaq istədisə də, müvəffəq olmadı. İstər-istəməz xalqın bu əlbir çıxışı önündə baş əymək məcburiyyətində qaldı. Şirkət dəxi bu vəziyyət qarşısında hökumətlə razılığa gəlməyə məcbur oldu və İran dövləti İran bankından ki, həqiqətdə ingilis bankı idi, beş yüz min lirə istiqraz alaraq şirkətə təzminat verdi və imtiyaznaməni ləğv etdi.

Xalqın bu müvəffəqiyyətini az bir fasilə ilə təqib edən şahın qətlə istədiyini etməyə alışmış olan “Zillüllahi-ələm” (“Allahın yer üzündəki kölgəsi” – *tərt.*) məqamının nüfuzunu xalq nəzərində olduqca sarsıtdı və aşağı saldı.

Fəqət buna baxmayaraq, hökumətin yenə də ağı başına gəlmədiyindən əski sui-istemalları davam etdirdiyi kimi, əcnəbilərə bol-bol müqabilində imtiyazlar verməkdən də çəkinmədi. Bu imtiyaz sahəsində İngiltərə və Rusiya artıq müsabiqəyə girmişlərdi. Birisinin aldığı bir imtiyaza qarşı digəri iki mislini almadiqca rahat ola bilmirdi. Saray doktoru olan fransız Fovrer (Feuvrer) tam o zaman yazdığı “Trois aus a la cour de Perse” adlı əsərində eynən belə deyir:

“Des Concessions en Concessions la Perse sera bientot entierement entre les mains des Entrangers”. Yeni: “İmtiyaz dalınca imtiyaz İrani az bir zaman ərzində əcnəbilərdən asılı hala saldı”.

Kitabımızın birinci qisminə biz bu imtiyaz müsabiqəsindən müfəssəl bəhs edərək, ingilislər ilə rusların İran hökumətindən qopardıqları inhisarları qeyd etmişdik. Eyni hal Müzəffərəddinin zamanında da davam edir. Dövlət adamlarının və saray əhlinin və xüsusi ilə ingilis və rus tərəfdarlığı arasında bölünmüş olmaları vəziyyəti bütün-bütün qarışdırır. Rus tərəfdarlarının başında Nəsrəddinin əski sədr-əzəmi Atabəy Əzəm dayanırdı. İngilis tərəfdarları isə Əminüssultanın ətrafında toplaşmışlardı. Tamamilə iradə zəifliyinə tutulmuş olan Müzəffərəddin bu iki adam arasında əvvəlcə tərəddüd edir, gah birisini, gah digərini üstün tutur. Lakin, nəhayət, Atabəy qəti qələbə çalır, rusların yardımı ilə sədrəzəmlik məqamına getirilir və o da rusalardan razılıq borcunu ödəmək üçün dərhal İranın bütün şimal, qərb və şərq gömrüklərini girov qoyaraq Rusiya bankından 224 milyon manatlıq bir istiqraz alır.

Atası kimi Avropaya aşıq olan və nə cür olursa olsun Avropada səyahət etmək istəyən şah özünə yol məsrəfi təmin etmiş olan sədr-əzəmin bu müvəffəqiyyətindən çox məmnun olur. Fəqət ruslar istiqrazı iki şərtlə razı olurlar: əvvəlcə, İran hökuməti alacağı puldan beş yüz min ingilis lirəsi ayıracaq və ingilis bankına olan borcunu ödəyəcək və bu surətlə də pul xüsusunda yalnız Rusiyaya bağlı qalacaq. Sonra Belçikadan bir dəstə məmurlar gətirərək maliyyə işlərini və gömrükləri bu əcnəbilərə təslim edəcək.

Şah əlində qalan pulla Avropaya getdi və bu səyahətində İstanbulu, Parisi və Peterburqu ziyarət etdi və təbii ki, pulları sərf etdi. Belə ki, məmləkətə qayıdarkən cibləri boşalmışdı. Halbuki 1902-ci ildə şah bir dəfə daha Avropaya getmək istəyir. Ruslardan yenidən on milyonluq bir istiqraz alır və müqabilində Culfa-Fəbriz və Qəzvin-Tehran yollarının imtiyazını verir. İngilislər səsələrini çıxarmırlar, çünki Cənubi Afrika müharibəsi⁷⁰ ilə məşğuldurlar. Bu aralıq rusların İran üzərindəki hakimiyyətləri rəqibsizdir. Rus hökuməti İranın cənub qismini və İran körfəzini belə nüfuzları dairəsi içinə almaq sevdasına girişirlər, gəlirlərinin bir hissəsini verərək buralara qədr ticarət və hərbi gəmiləri göndərməyə başlayırlar.

İngilislər yenə səsələrini çıxarmırlar. Lakin yaxında görəcəyimiz vəchlə vəziyyət dəyişəcək: ingilislər Cənubi Afrika müharibəsini

müvəffəqiyyətləndirərək İranda ruslara qarşı təcavüzü artıracaqları kimi, ruslar da yapon hərbinə tutuşmuş olacaqlarından bu kərə də onlar boyun əymək məcburiyyətində qalacaqlar.

Bu miyanda şah ikinci Avropa səyahətindən qayıdır. Lakin bundan az əvvəl Belçikadan məmurlar göndərilir. Onların başında Naus adlı birisi durur. Bu zat rusların yardımı ilə az zamanda həm Gömrük ümumi müdiri, həm poçt-teleqraf naziri və həm də ümumi mühasibat-pasport dairəsi rəisi və Dövlət Şurası üzvü olur. Əslində Naus İranın hakimi olur. Fəqət şahın və dövlət adamlarının tükənməz məsrəflərinə qarşılıq tapmaq üçün bu adam bir çox vergilər də tətbiq edir və əhalini sıxışdırmağa başlayır. Bu hal bütün məmləkətdə dərin bir narazılıq doğurur. Bəzi yerlərdə iğtişələr olur. Nəhayət, 1904-cü ildə Tehranın özündə tacirlərdən mühüm bir qisim Məscidi-şah deyilən camidə toplanır, üç məşhur müctəhid də bunlarla birləşir.

Padşah İmam Cüməni nəsihət və moizə üçün göndərir, fayda vermir. Qüvvə işə salır, cəzalara əl atır və xalq bu kərə də İmamzadə Şah Əbdüləzimin türbəsinə toplanır. Tehran mollalarının, böyük tacirlərin və müctəhidlərin mühüm bir qismi də xalqa birləşir. Şah, süvarilər rəisi Əmir Bahadırı-Cəngi bu izdihamı dağıtmaq üçün göndərir. Lakin Əmir müvəffəq ola bilmir və şah bir fərman yazaraq sədr-əzəmin işdən çıxarıldığını, imtiyazların ləğv ediləcəyini və əmlak sahiblərindən, üləmadan və tacirlərdən ibarət bir ədalət divanının qurulacağını və təbəənin qanuna əsasən bərabər olacağını vəd edir. Bundan sonra xalq dağılır. Fəqət vədlər icra olunmur.

Məhərrəm ayı idi. İzdihamın camelələrə toplanmalarından istifadə edən üləma xalqı təhrikə başlayır, sədr-əzəm üləmanın şəhərdən çıxarılmasını əmr edir. Bu əmr icra edilərkən Şeyx Məhəmməd isminə birisi müqavimət göstərir və polisə onun arasında baş verən bir mübahisə əsnasında bir seyid öldürülür. Bundan həyəcanlanan xalq hücum edərək Şeyx Məhəmmədi polisə əlindən alır və Məscidi-şaha aparıb orada bəstə girir. Bu bəstə dörd gün davam edir. Nəhayət, şah bunların Tehranı tərk edərək Qum şəhərinə getmələrinə icazə verir. “Tarixi-bidariyi-İran” (“İranın oyanış tarixi” – *tərt.*) sahibi bu mühacirətə “Hicrəti-Kübra” (Böyük mühacirət) – *tərt.*) adını verir.

Hökumətin bütün bu tədbirləri rus səfəri tərəfindən tələqin və idarə edilməkdədir. Fəqət ingilis səfəri də vəziyyətə seyri qalmır. Quma doğru “Hicrəti-Kübra” zamanı səkkiz yüz tacir də ingilis səfərinə pənah aparır, orada bəstə oturur. Az bir zaman içərisində bu say

16 minə çatır. İngilis səfərinin geniş bağçası çadırlarda yerləşmiş bir el mənzərəsini alır. Bu izdiham ingilis səfəri vasitəsilə padşaha bir ərzi-hal göndərərək ondan bir qanuni-əsasın elanını tələb edir.

Eyni zamanda Təbrizdən vahiməli xəbərlər gəlməyə başlayır. Təbriz üləma və xalq nümayişlər düzəldərək hüriyyət tələb edirlər. Vəliəhd Məhəmmədəli⁷¹ və onun tərbiyəçisi, Rusiya yəhudilərindən Şapşal⁷² Seyid Haşım kimi mürtece mollaların yardımı ilə xalqa qarşı çıxır və aralarında çarpışma olur. Fəqət rus səfəri qeyb etməkdə olduğu nüfuzu müdafiə edəcək vəziyyətdə deyildir. Çünki Şərqi Asiyada Yaponiyaya qarşı açmış olduğu hərbdə rus hökuməti də öz başının çarəsi ilə uğraşırkən başqa yerlərə diqqət və etina etmək imkanından məhrumdur.

Şah bir müddət tərəddüddən sonra xalqın istəklərini qəbul etmək məcburiyyətini dərk edir, sədr-əzəmi vəzifəsindən çıxarır, yerinə xalqın hörmət etdiyi Müşiriddövləni gətirir.

Şahın elan etdiyi fərmana əsasən 150 deputat seçiləcəkdi. Bunların 60-ı Tehrandan olacaqdı. Bu altmış Tehran deputatı seçilər-seçilməz dərhal məclis açılacaqdı.

Həqiqət bir neçə ay sonra – 1907-ci il oktyabrın 7-də Tehran deputatları seçilir və Şah bir nitqlə məclisi açır.

Dərhal məmləkətin hər tərəfində əncümənlər təşkil edilir və bir çox qəzetlər çıxmağa başlayır.

Məclisin ilk işi seçki qanunu ilə konstitusiya tənzim etmək oldu. 1907-ci il dekabrın 30-da Müzəffərəddin şah bu qanunları təsdiq etdi və Təbrizdən Tehrana gəlmiş olan vəliəhd Məhəmmədəli ilə bərabər imzaladı.

Müzəffərəddin şah 1907-ci ildə vəfat etdi.

MƏHƏMMƏDƏLİ ŞAH

(1907-1910)

Məhəmmədəli şah atası Müzəffərəddin şahın tam əksi olan bir məxluqdu. Xasiyyətcə kobud, sərt olub, zorakılıq və qəddarlığı xoşlayan bir adamdı. Onun uşaqlığından tərbiyəçisi təyin olunmuş Kırım yəhudisi şahın təbiətindəki bu xüsusiyyətlərin maksimum dərəcədə inkişafına öz təlqinləri ilə əlindən gələn xidməti etdi. Bu tərbiyəçi əslində Rusiya casusu idi və Rusiya hökumətindən aldığı direktivlər əsasında hərəkət edərək, şahın istibdada meylini şiddətləndirməkdə idi.

Şah taxta çıxar-çıxmaz bu xüsusiyyətləri bürüzə verməyə və məclislə sərt davranmağa başladı. Məsələn, deputatları tacqoyma mərasiminə dəvət etmədi. İlk qayğısı pul tədarükü eyləməkdə və bunun üçün də müştərək rus-ingilis istiqrazına əl atdı. Lakin məclis hər hansı əcnəbi istiqrazını tanımayacağına dair verdiyi qərarı ilə təşəbbüsü pozdu. Buna müqabil padşah nazirləri məclisə getməkdən və ortaya çıxan sual və tələblərə cavab verməkdən boyun qaçırdılar. Eyni zamanda mahallarda davam etməkdə olan seçkilərdə padşahdan direktiv alan valilər qüvvə və zorakılıq işlətməkdən çəkinmədilər.

Məclis ciddi tədbirlər görməyə başladı. Şahın xərclərini məhdudlaşdırdı, əcnəbi istiqrazlarını qadağan etdi, milli bir bank təsisinə qərar verdi, maliyyədə “mədaxil” üsulunu qüvvətləndirdi, belçikalıların işdən çıxarılmasına və məmləkəti tərk etmələrinə qərar verdi.

Məhəmmədəli şah sədr-əzəmlik məqamına əski Atabəy Əzəmi gətirir. Bu mahir adam tədbirlər görməyə başlayır. İlk işi məclisin özünü içinə nifaq salmaq oldu. Az bir zaman sonra dostu Saniüddövlə vasitəsilə Atabəy bu məqsədinə nail olur. Məşrutiliyyətdə ruhanilərlə hüriyyətpərvər mülki vətəndaşlar arasında şəriət və qanun ətrafında nifaq əmələ gəlir. Atabəy bu nifaqdan istifadə edərək istiqraz məsələsini həll edir, əlinə pul keçirir və məclisə qarşı gizli-dən gizliyə hazırlanmağa başlayır.

Fəqət Atabəyin tutduğu yol hüriyyətpərvərlərin nəzərindən qaçmayı. Hüriyyət tərəfdarı qəzetələr xalqı müdafiyyəyə və əks-hücuma hazırlanmağa dəvət etməkdən çəkinmədilər. Və fələn də mahallarda bir sıra iğtişaşlar, qarışıqlıqlar törəyir. Kirmanşahda şahın qardaşı Salar qiyam edərək şahlıq iddiası edir. Farsistanda xalq Zilli-Sultanın vəzifədən qovulmasını tələb edir. Təbrizdə Rəhimxan adlı bir el böyi şəhər üzərinə hücumu keçir, Təbriz əncüməni üzvlərini qırdır. Xalq qiyam edir, Rəhim xan şəhəri tərk etməyə məcbur olur.

Bütün bu qarışıqlıqlar arasında 1907-ci ilin avqustunda Atabəy Məclisdən çıxarkən təbrizli Abbas ağa adlı birisi tərəfindən qətl edilir. Abbas ağanın cibindən çıxan bir kağızda “Azərbaycan əncüməni üzvlərindən və fədailərindən 10 nömrəli fə dai” yazısı görünür.

Abbas ağanın bu cəsuranə hərəkəti şahı və tərəfdarlarını dərin qorxuya salır, eyni nisbətdə hüriyyət tərəfdarlarına nəşə və cəsarət verir.

Atabəyin ölümü, xalqdakı bu həyəcan şahı qorxudur, şahzadələrlə bərabər Məclisə gəlib yenidən qanuni-əsaslıq and içməyə çağırır.

Fəqət rus intriqalarını təmsil edən Şapşal yatmamışdır: təlqinatını davam etdirir və şahı gizlicə Məclis əleyhinə tədbirlər görməyə təhrik edir. Qafqaz ümumi valisindən əmr alan kazak alaylarının komandanı Lyaxov da bu xüsusda Şapşala xəbər verir və padşahın əmrinə hazır olduğunu bəyan edir. Padşahın əjanları şəhərin avaylarını və başıpozuqlarını hazırlamağa və günlərin birində Top meydanında toplamağa müvəffəq olurlar. İzdiham Məclisə doğru gedir, Məclis binasını mühasirə edir və eyni zamanda küçələrdə nümayişə çıxmış kazak alayları təhdidedici vəziyyət alırlar. Lakin hüriyyət-pərvərlər qorxmurlar, əncümənlər və fədailər Məclisə yardıma gəlirlər və eyni zamanda xəbərdar edilən mahaldan imdad səsleri gəlməyə başlayır. O cümlədən Təbrizdən kazak alaylarındakı azəri nəfərlərə gələn teleqraflarda Məclisə qarşı hərəkət etdikləri halda evləri dağıdılıb çoluq-çocuqlarının qətl olunacaqları xəbər verilir və Məclisin yardımına silahlı süvari hissələri göndərildiyi bildirilir.

Bu miyanda padşah hüriyyət tərəfdarı nazirləri də hiylə ilə Məclisdən hüzuruna dəvət edərək həbs etdirmişdi.

Bu surətlə hər iki tərəfin çarpışmağa qərar verib hazır olduğu görünürdü. Fəqət qan tökülməsinə yol verməmək üçün Qacar elinin ağsaqqal başçısı İzzüddövlə iki tərəf arasında vasitəçilik edir və bunları barışdırmaq üçün arzularını bir-birlərinə bildirmələrini rica edir. Bu vasitəçilik qəbul olunur və şah natiq və qəzetçilərin özü haqqında hörmətlə bəhs etmələrini tələb edir. Məclis də Şapşalın və Əmir Bahadırı-Cəngin işdən götürülməsini, həbs edilən nazirlərin sərbəst buraxılmalarını tələb edir. Tərəflər razılaşırlar. Şah yenidən Məclisə gəlir, Konstitusiyaya and içir və bu surətlə zahirən iki tərəf arasında ixtilaf qalmır.

Fəqət hüriyyət-pərvərlər şahdan əmin deyildilər. Şahın mənfur əlaltıları olan Şapşal və Əmir Bahadırı-Cəng ölkəni tərk etməzlər, rus səfərəxanasında oturur və polkovnik Lyaxovla bərabər intriqalarına, şahla birlikdə tədbirlər görməkdə davam etməkdədirlər.

1908-ci ilin fevral ayında şahda iki kərə bomba ilə sui-qəsd olur. Şahda bir şey olmayırsa da, məiyyətindəki adamlardan bəziləri tələf olur. Təbii ki, şah tərəfdarları mütəəssirdirlər, intiqam firsəti arayırlar.

Bir az sonra, yeni iyun ayının 2-də birdən-birə ingilis səfiri Holinqlə rus səfiri Marliq İran xarici işlər naziri Müşirüddövlənin yanına gələrək bu qəribə bəyanatı verirlər: "Şahın vəziyyəti artıq dözülməz olmuşdur; artıq nə Rusiya, nə də İngiltərə bu vəziyyətə

dözə bilməzlər. Şayəd şahda bir şey olsa, Rusiya İngiltərənin razılığı ilə müdaxilə etmək məcburiyyətində qalacaqdır".

İndiyə qədər öz aralarında rəqabət edərək bir-birinə zidd hərəkət etmiş olan iki dövlətin bu müstəqil bəyanatı və xüsusən o zamana qədər hüriyyət hərəkətini bəyənen və təşviq edən İngiltərənin bunda iştirakı iki dövlət arasında hüsula gəlmiş olan yeni vəziyyəti bilməyən hər kəsi heyrətə salacaq mahiyyətdə idi. Lakin yaranmış yeni vəziyyət qarşısında bu hərəkət təbii idi. Çünki 1907-ci ilin sonlarına doğru Rusiya ilə İngiltərə arasında İran ətrafında əsaslı bir anlaşma hasil olmuşdu. Bu iki dövlət İran öz aralarında bölmüşlərdi. İranın bütün şimal və mərkəz qismi ta İsfahana və Quma qədər ruslara, cənub qismi də İngiltərəyə ayrılmışdı. Yalnız ortada qalan əhəmiyyətsiz bir zolaq İranın müstəqil qismini təşkil edəcəkdə və bu istiqlal dəxi həqiqətdən ziyadə bir xülya şəklini alacaqdı. Daha qərribəsi budur ki, hər iki dövlət bu təqsim məsələsini şahda qəbul etdirmişlərdi və Məclisin bunu rədd edəcəyini bildikləri üçün bu kərə müstəqil şahı tutmağı qərar vermişlərdi.

Bu qərribəliklərin daha qərribəsi budur ki, iki səfirin müraciəti şah tərəfindən Məclisə qarşı hazırlanan zərbənin müqəddiməsi idi. Bəyanatın ertəsi günü şah birdən-birə şəhəri tərk edərək şəhərin xaricindəki "Baği-şah" qəsriyə çəkilir. Fəqət bu hərəkəti etmədən əvvəl şəhərə gətirilmiş 2000-ə qədər silahlı şəhərin müxtəlif yerlərinə dağıdılaraq şahın qaçmasını gizli saxlamaq üçün gurlu qoparmağa başladılar. Şah isə "Baği-şah"a gəlməzdən əvvəl kazak alaylarının olduğu qışlaya gedir və oradan polkovnik Lyaxovla Şapşal götürərək birlikdə qəsre gedirlər. Bu əhvaldan xəbərdar olan hüriyyət-pərvərlə əncümənlər Məclisin ətrafını əhatə edir və Məclisdən şahın taxtdan salınmasını tələb etməyə başlayırlar.

Ertəsi gün şah yenidən Məclisə təminat verir. Ondan tələb olunan iddiaları dinləməkdən ötrü hüzuruna bir heyət göndərilməsini istəyir. Heyət gedir, lakin şah heyət əzasını həbs etdirir və vaxt itirmədən teleqrafxananı işğal edir və şəhərin müxtəlif yerlərinə əsgəri hissələr göndərir. Lyaxov komandan təyin olunaraq xalqdan silahların toplanmasını əmr edir.

Ayın 11-də şah Məclisə bir ultimatum göndərərək Məclisdən Məclisin ətrafına toplanmış adamların dağıdılmasını, əks halda özü iki saat sonra silahla daşdacağını bildirir. Məclis izdihamı dağıtmağa razı olur, amma bu ilk müvəffəqiyyətdən cəsarət alan şah yeni iddialar

irəli sürür. O cümlədən qəzet mühərrirlərinin, əncümən rəislərinin şəhərdən çıxarılmasını, xalqdan silah toplanmasını və mətbuata senzura qoyulmasını tələb edir. Buna cavab olaraq xalq yenidən toplanır. Eyni zamanda Təbrizdən gələn xəbərlər Təbrizin bu hadisələr nəticəsində şahı hakimiyyətdən məhrum etdiyini və Tehranın yardımına süvari hissələr göndərdiyini bildirirdi.

Şah artıq vaxt itirməməyi qərara alır. Ayın 23-də Şapşal ilə Lyaxovun idarəsi altında hərəkət edən kazak hissələri şəhərin müxtəlif qisimlərini işğal edir, xalqın toplandığı Süpehsalar məscidi ilə məscidin olduğu Baharistan sarayını mühasirəyə alır və ilk atəşi Azərbaycan Əncüməninə doğru açmağı əmr edir.

Bir neçə saat davam edən top, mitralyoz və tüfəng atəşi ilə Məclis, məscid və yaxınlığındakı bütün binalar kül halına gətirildi, yüzlərcə insan öldürüldü, bir çox məbus və hüriyyətpərvər həbs olundu. Lyaxov Tehranın hərbi valisi sifəti ilə əsgəri qanunlar tətbiq etməyə və hərbi məhkəmələr qurmağa başladı. Bütün bu vəhşətlər iki böyük mədəni dövlətin təmsilçilərinin təşviqi və onların təşviqəddici nəzərləri altında edildi.

Bu surətlə Məhəmmədəli şah Tehrandə tamamilən müvəffəq oldu və əski idarə üsulunu dirilti. İndi sıra mahallara gəlirdi. Lakin onlarda Məhəmmədəli şah Tehrandakı qolaylıqlara, yardımçılara malik deyildi; orada nə Lyaxov vardı, nə rus kazakları, nə də hind sipahiləri!

Tehrandan gələn xəbərlər bir çox vilayətləri ayağa qaldırdı. Bunların başında Azərbaycan gedirdi. Təbrizdə xalq ikiye bölünmüşdü. İrtica tərəfdarlarının başında İmam Cümə ilə Seyid Haşım adında bir mürtəce dururdu. Hüriyyətpərvərlər əncümənlər tərəfindən idarə olunurlardı. İmam Cümə ilə Seyid Haşım şahı teleqramlar çəkərək Məclisin dağıdılmasını, məşrutənin ləğvini tələb edirdilər. Fəqət ertəsi gün ikisi də bir sui-qəsdə məruz qalırlar. Sui-qəsd hər nə qədər bir nəticə vermədisə də, iki tərəf arasında bazarda və küçələrdə silahlı mücadilənin başlaması üçün bəhanə oldu. Mürtəcelərin başına Təbrizdəki kazak hissələrinin komandanı rus zabiti Polimov, mücahidlərin də başına iki əncümən rəisi Bağır və Səttar xanlar⁷³ keçirlər.

Günlərcə küçələrdə davam edən boğuşma nəticəsində mürtəcelər tamamilən məğlub olurlar və şəhər tamamilən hüriyyətpərvərlərin əlində qalır. Lakin bu kərə də rus hökuməti açıqcasına hərəkətə gəlir. 1908-ci ilin 22 oktyabrında Azərbaycana doğru Qafqaz hüdudundan altı piyada alayı ilə top və tüfəngli hissələr yeridilməyə başlayır.

Rus hökumətinin bu hərəkəti Türkiyədə təsis olunmuş yeni məşrutəyə hökumətini müdaxiləyə məcbur edir; məzkur hökumət İngiltərəyə müraciət edərək rus hərəkətinin müdhiş nəticələr doğura biləcək mahiyyətdə olduğunu və ona görə İngiltərənin müdaxilə edərək rus hərəkətinin durdurulmasını rica edir. Həqiqətən bu müraciətə əsasən İngiltərə müdaxilə edir və rus qüvvələri Culfada dayandırılır.

Bu miyanda Rəşt, Astaraabad, Xorasan, İsfahan kimi vilayətlərdə də iğtişələr başlayır. Bu vəziyyət qarşısında rus və ingilis hökumətləri şahı qanuni-əsasının yenidən elanını tövsiyə edirlər. Eyni zamanda Kərbəla müctəhidləri də müdaxilə edərək şahı Allahdan qorxmağa dəvət edirlər.

Şah qanuni-əsasının elanını vəd edirsə də, bir neçə gün sonra bəzi geridə qalmış mürtəce axundların məşrutəyə əleyhdəki bir bəyan-naməsini bəhanə edərək sözdündən dönür. Eyni zamanda Tehrandan Təbriz mürtəcelərinin yardımına göndərilmiş kazak hissələri ilə mürtəce Rəhim xanın və Eynüddövlənin qüvvələri birləşərək Təbrizi mühasirəyə alırlar və şəhərə azuqə girməsini qadağan edirlər. Şəhərdə aclıq başlayır. Rus hökuməti bunu bəhanə edərək sırf azuqə gəlməsini təmin və əcnəbiləri himayə məqsədi ilə və daxili mücadiləyə qarışmamaq şərti ilə Culfadakı qüvvələrin bir qismini Təbrizə yeridir. 1909-cu ilin mart ayında Təbriz rus qüvvələri tərəfindən işğal olunur. Hüriyyətpərvərlər türk səfərxanasına sığınirlar.

Bu surətlə Azərbaycan qiyamı zahirən sona çatmış olur. Şah məqsədinə tamamilən nail olmuş kimidir.

Fəqət müctəhidlər məyus olurlar. Bu kərə Rəşti fəaliyyət mərkəzinə çevirirlər. Azərbaycan mücahidləri bu şəhərə toplanırlar. Bunların başına qoca Süpəhdar keçir. Eyni zamanda Qafqazdan axın-axın gələn yardımçı qüvvələr bunlara qoşulur. Süpəhdar bu qüvvələrlə Tehran üzərinə yeriməyə başlayır.

Digər tərəfdən İsfahan mücahidlərinin başına Sərdar Əsəd xan keçir. Bu mücahid də Tehran üzərinə yeriməyə başlayır. İki qol arasında münasibət yaradılır və hərəkətlər tənzim olunur.

Rus və ingilis səfirləri şahdan yenidən qanuni-əsasının qaytarılmasını tələb edirlər. Şah bəhanələrlə vaxt qazanmağa çalışır, fəqət mücahidlərin İsfahan qolu irəliləyərək Qum şəhərini və Rəşt qolu da Qəzbin şəhərini tuturlar. Rəşt qüvvələrinə qarşı göndərilmiş olan kazak qüvvəsi komandanı Zapolski məğlub olub pərişan bir halda geri qayıtmaq məcburiyyətində qalır.

Nəhayət, 1909-cu il iyulun 3-də hər iki qüvvə Tehranın lap ətəklərinə qədər yaxınlaşırlar. Şah qorxuya düşür, polkovnik Lyaxovla və kazak qüvvələri ilə şəhərin xaricindəki Soltanabad adlı yerə çəkilir. Burada kazak alaylarına məxsus yerlilər üsyan edirlər, mücahidlərin tərəfinə keçirlər və Lyaxov Süpehdarın yanına adamlar göndərərək şahı tərk etməyə və yeni hökumətə əski şərtlərlə xidmətə hazır olduğunu bəyan edir.

Şah üçün təslimə razı olmaqdan başqa çarə qalmır. O, doqquz hərəmi, beş yüz xadiməsi, Əmiri-Bahadır və Şapşal kimi yaxın adamları ilə rus səfərxanasına sığınır.

Birləşmiş olan iki qolun başına keçmiş Sərdar Əsəd şahın taxtdan salındığını və yerinə on üç yaşındakı oğlu Əhməd xanın keçdiyini elan edir.

Məhəmmədəli xüsusi borcları dövlət tərəfindən ödənmək və ildə özüne on altı min ingilis liresi verilmək şərti ilə İrani tərk edir və Rusiyaya pənah aparıb əvvəlcə Odessada və sonra da İstanbula gedərək orada sakin olur.

ƏHMƏD ŞAH
(1909-1925)

Əhməd şahın⁷⁴ səltənət dövrü haqqında uzun mülahizələr yürütməyin zamanı gəlməmişdir. Yalnız bunu qeyd edək ki, bu şah özündən gözlənən bütün ümidləri boşa çıxardı. Taxta çıxarkən hələ 13 yaşında idi. Qacar elinin ağsaqqalı olan ixtiyar İzzüddövlə hökumət naibi təyin edildi. Əski qanuni-əsasi əhya olundu və İranda məşrutiyət üsulu təkrarlandı. Fəqət Əhməd xan məşrutə bir hökmdarın öhdəsinə düşən yüksək vəzifələri icraya hazırlanmaq yerinə Avropanın müxtəlif əyləncə yerlərini gəzərək pozğun bir həyat sürdü. Bəlkə də bu xüsusda ona tərbiyəçi təyin olunmuş Smirnov adındakı bir rusun qəbahəti vardı. Fəqət tənəzzülə uğramış, mənən və cismən yıpranmış olan sülalə fərdlərinə tərbiyə və təlim belə təsir edə bilməyir və bunlar üçün süqut qaçılmaz olur.

Əhməd xan Avropa səyahətlərinə dalmış ikən yuxarıdan bəri bir çox kərələr bəhs etdiyimiz kazak alayının bir nəfəri olan Rza Pəhləvi⁷⁵ Məclisi ləğv edərək xalqın alqışları altında tac və taxtı mənimsədi və o gündən bəri məşrutiyət üsulu İranda sakitlik və hörmət, ehtiram içində davam etməkdədir.

RUS ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİ SƏCİYYƏLƏRİ

Mövcudiyyətinin hələ bir əsrini idrak etməyən rus ədəbiyyatı bu gün cəhanşümul bir əhəmiyyət və qiymət əldə etmişdir: məşhur rus ədiblərinin hamı Avropa və Amerika dillərinə tərcümə edilmişdir. Bunlardan Tolstoy, Dostoyevski, Qorki kimilər məktəb yaratmış, Avropada, Amerikada məktəb bulmuşlardır. Tolstoy haqqında əcnəbi dillərdə yazılmış əsərlər böyük bir kitabxana təşkil edir. Xülasə, rus ədəbiyyatı beynəlmiləl mənəvi bir əmil mahiyyəti almış və rusluq naminə bəşəri bir dərəcəyə çatmışdır.

Rusiyanın özünə gəlcə, bu gün Rusiyada cərəyan edən fəvqəladə bəşəri əhəmiyyəti inkar olunmayan vəziyyətlər də aşağıda görəcəyimiz vəchlə ədəbiyyatın təsiri nəticəsidir. Rus ədəbiyyatına bunca əhəmiyyət və qiymət bəxş edən xüsusiyyət nədən ibarət ola bilər?

Həç bir millətdə ədəbiyyat ruslarda olduğu qədər həyatla müvazi bir surətdə yürüməmişdir. Ədəbiyyatın bu istiqaməti rus zehniyyətinə o qədər uyğun gəlmişdir ki, rus ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri ədəbiyyatı tərif edərkən, ümumiyyətlə onu həyatın və mühitin aynası deyərək səciyyələndirmişlər. Və həqiqətdə rus ədəbiyyatının tarixi rus mədəniyyətinin tarixidir. Zamanın bütün cərəyanları, mühitin bütün lövhələri ədəbiyyatda əks etmişdir: siyasi, ictimai, fəlsəfi, bədii, fikri və hissi cərəyanları ədəbi əsərlərdə təqib etmək qabildir. Mühitin təqdim etdiyi lövhələr, rus çölləri, kəndləri, kəndliləri, fəhləsi, kəndli və fəhlənin həyatı, rus burjuaziyası, şəhərləri, şato və saray həyatı hamısı o əsərlərdə özünə yer tapmışdır. Bu sayədə rus ədəbiyyatı rus milli vicdanını təşkil edən amillər sırasında birinci yerdə gəlir. Rus ədəbiyyatı tarixini mütləq edərkən rus milli vicdanının tədricən təşkilini həqiqətən görmək imkanı əhəmiyyətli dərəcədə artır. Puşkinin qəhrəmanları ilə Qorkinin qəhrəmanları arasında məsafə bu milli vicdanın Lermontovlardan, Qoqollardan, Dobrolyubovlardan, Turgenevlərdən, Tolstoylardan keçərək qət etdiyi mərhələləri göstərir.

Rus ədəbiyyatının bu xüsusiyyətidir ki, rus ədəbi münəqqidləri, hər şeydən əvvəl, ədibdən ictimai ünsürün (element sosial) mövcudiyyətini tələb etdirir. İctimai ünsürü olmayan əsərlər ilə tənqidçi və tarixçilər çox az məşğul olurlar. Bütün bunlar diqqətlərini, təqdir və yaxud tənqidlərini o ünsürə malik olan və mühit ilə müasirləri əks etdirən əsərlərinə həsr edirlər.

Yenə rus ədəbiyyatının bu xüsusiyyətidir ki, rus tənqidçilərini təqlidçiliyi mərhəmətsiz bir tərzdə tənqid etməyə sövq edir. Bunun

səbəblərini rus tənqidçilərindən məşhur Savodnik boylə bəyan edir: “Aydındır ki, bir tənqid şəkil etibarı ilə mükəmməl olsa da, əsil qədər əhəmiyyətli və qiymətli ola bilməz. Hər hankı bir millətin ədəbiyyatı yalnız müstəqil və şəxsi olduğu halda, digər ədəbiyyatdakı əsərlər kimi qiymətli və əhəmiyyətli əsərlər vücuda gətirə bilər. Bununla bərabər, milli ədəbiyyat millətə xas olan şəxsiyyətin, ruhi halların inikası olduğu zaman ümumi ədəbiyyatı yeni amil və ünsürlərlə zənginləşdirmiş və ona yeni bir mövzu vermiş olur. Binaən-ələyh, hər hankı bir məmləkətin ədəbiyyatı yalnız müstəqil olaraq millətin daşdığı ruhi hallarla məfkurəsini əks etdirəcək qədər yüksəlmiş olduğu zaman cəhanşümul və beynəlmiləl bir qiymət ala bilər”.

“İctimai və mühiti ünsür” rus ədəbiyyatının əsas xassələrindən olduğu üçün bu ədəbiyyat təbiəti ilə həyatı (realist) və təsviridir (descriptive). Yuxarıda da zikr etdiyimiz vəch ilə rus ədəbiyyatı rus ruhu ilə rus mühitinin həqiqətən aynasıdır. Ta Puşkindən başlayaraq rus ədibləri rusları və Rusiyanı olduğu kimi təsvir etməkdədir. Həyatın və mühitin bütün təzahürləri bunlarda əks eyləmişdir. Ən çirkin, ən müzlim cəhətlər belə diqqətdən qaçırılmamışdır. Fəqət bu xüsusda ruslar qərribə bir xüsusiyyət nümayiş etdirmişlər, ifrat və təfrifə sapsamamışlar, daim heyrətəbəxş bir müvazinət mühafizə etmişlərdir. Müəllif təsvir etdiyi lövhəyə qarşı bir nifrət, bir hiddət, bir həqarət hiss etdiyini təlqin etməyir, biləks oxuyanlar müəllifin dərin bir mərhəmət, acı bir kədər duyduğunu hiss edir və özü də o hisslə təsirlənmiş olur. Vaqiən bu hiss bəyan edilməyir. Fəqət üslub, ifadənin cərəyanı onu anladır. Məsələn, rus mujikinin o müdhiş cəhəleti, pislili, vəhşəti təsvir olunarkən oxuyanlar üzərində müəllif bilməm ki, hankı bir möcüzə ilə nifrət yerinə mərhəmət hissi, hiddət yerinə yardım eşqi doğurur? Xalqa qarşı bir mərhəmət və məhəbbət hissi rus ədəbiyyatının digər bir xassəsidir.

Mühiti təsvir xassəsi rus ədəbiyyatını digər tərəfdən təbiətçi yapmışdır. Bu xüsus, yeni naturalizm (Naturalisme) rus ədəbiyyatının fərqləndirici, seçmə sifətidir. Təbiətin saf və möhtəşəm gözəllikləri önündə rus ədibləri qəşş edib ifrata qədər varırlar. Lermontovun, Qoqolun, Turgenevin şah əsərləri təbiətdən alınmış lövhələrdir. Rus çölləri, rus nəhrləri, rus ormanları və rus mövsümlərinin müxtəlif rəng və şəkilləri rus ədəbiyyatında canlanıb yaşayır. Heç bir rus məktəblisi yoxdur ki, bu lövhələrdən bir neçəsini xatirəsində tutmasın, sırası gəlincə, dərin bir həyəcan və hissiyyatla nəğmə kimi oxumasın. Lermontov, Puşkin, Tolstoy bilxassə Qafqazı, Krımı,

Qafqasiyanın səmalara qədər yüksələn qorxunc zirvələrini, Krımın zərif sahillərini tərənnüm etmişlər. Bu məhkum və kədərli məmləkətlərin əski xərələrin altında qalmış əfsanələrini bulub “Qafqaz əsiri”, “Bağçasaray çeşməsi” kimi ölməz əsərlərində yaşatdırmışlar.

Təbiət sevgisi rus münəvvər qisminin ümumi və müştərək bir sifətidir. Kənd həyatı isə rus ədiblərinin bilxassə üstün tutduqları bir mövzudur, Tolstoy kimi bir çox rus məşhurlarının axır vaxtlardakı ruhi təmayülündən doğan bir hadisədir.

İndi bütün bu xüsusiyyətlərə bir də hər kəscə məlum və rus ədəbiyyatına ümumiyyətlə hakim olan məfkurəçiliyi də əlavə edərsək, adı çəkilən ədəbiyyatın batini xassələrini sayıb göstərmiş oluruq. Həyat nə qədər çirkin və müzlim olsa da, rus ədibi onun içində bir şüa, bir təsəlli nöqtəsi bulur, oxucunun nəzərini oraya cəlb edir və içində bulunduğu mühitə qarşı nifrət, uzaqlaşmaq hissi deyil, biləks ona qarışıb o zülməti, o pislili bərtərəf eləmək, o parlayan işığa daha vaqe bir məskən, bir yer hissini təlqin edir. “Məfkurəçiliyi, nikbinliyi həyatın ən qəmli” cəhətləri ilə birləşdirmək, cılız bir mövzuya məfkurəvi mahiyyət vermək iqtidarı etibarı ilə heç bir ədəbiyyat rus ədəbiyyatı dərəcəsinə varmamışdır, zənn edirik. Rus ədəbiyyatının bu cəhəti ona bir növ mistisizm rəngini vermişdir. Rus ədibləri ən aşağı düşmüş insanda belə ilahi bir şölenin parlamaqda olduğunu görürlər və bu hissi oxucularına da təlqin edirlər. Bu cəhət Puşkin və Tolstoyun əsilzadə və kübar ailələrini təsvir edən əsərlərindən başlayaraq, Qorkinin artıq süqutun bütün dərəcələrini keçmiş sərsərilər həyatını təsvir edən “Səbiq adamlar”¹ (“Ex hommes”) və “Dib”² (“Le bosfond”) adlı əsərlərinə qədər hakimdir.

Burada rus ədəbiyyatının qadınlıq haqqında almış olduğu vəziyyəti xüsusi qeyd etmək istəriz. Hələ XVIII əsrdə qülləli yaşayış evlərinin qapalı, kəşif havası içində boğulan cahil, unudulmuş və bakirə rus qadınlığının yalnız iki nəsil sonra, isimləri Avropada belə hörmətlə yad olunan alimlər, mühərrirlər, ədiblər və inqilabçılar yetişdirə bilməsi həqiqətən tarixdə misli az görünmüş bir hadisədir. Rus qadınlığının bu müvəffəqiyyətini tamamilən rus ədəbiyyatının təsiri ilə izah edərsək yanlış bir fikir bəyan etmiş olmarız, zənnindəyik. Rus ədibləri ta ibtidadən qadınlığın ictimai əhəmiyyətini haqlı təqdir edərək onu yüksəltmək yolunda heyrət verən möhkəm bir səbat göstərmişlər. Əsərlərində ideal bir qadın çıxarmaq hər rus yazıçısının qayğısı olmuşdur. Qadınlığı idealizə edərkən rus yazıçıları bəlkə qadın qəhrəmanlarına süni, həqiqətdə mövcud olmayan bəzi

əxlaqi, ruhi sifətlər aid etmişlərdir. Fəqət bu, təkrar edə–edə rus məfkurəsində bir qadın ideali təşkil etmiş, bütün tərbiyə, təlim və arzular bu ideala doğru yürüdülmüş və nəticədə ideal vüsula gəlmişdir. Puşkinin Tatyanası, Qriboyedovun Sofiyası, Turgenevin Sonyası, Tolstoyun Anna Kareninası... hər rus qəlbində yer tutmuşdur. Onlar birer tip mahiyyəti kəsb edərək birer məfkurə əlaməti olmuşlar. Bu tiplər cılız, isterik xülya ardınca qoşan, xəstə bir eşq arzusuna mübtəla ingilis və fransız salon həyatı ehtirası ilə həyatı zəhərlənmiş, bayılğan, həyatdan qorxan cansız həyulalar deyildir. Xeyr, bunlar canlı, şən, oynaq, həyatın bütün təzahürlərindən zövq alan, mübarizənin bütün təzahürlərinə köks görə, əhdinə vəfalı, sözüne sadıq, nəfsini vəzi-fösünə qurban edən, sırası gəlinə təsadüfi bir püşkün nəticəsi olaraq bombanı tərəddüdsüz ələ alan və müstəbidlərin həyatına qəsd eləyən, sevgili ərindən ayrılmamaq üçün dünyanın hər növ nemət və nazını tərk edərək Sibiriyanın ən uzaq guşəsinə getməyə qədər hazır olan, hisslərində, duyğularında səmimi və ciddi yaşayan insanlardır. İştə bu qadımlardır ki, bu gün erkəklərlə birlikdə Rusiyanın müqəddəratını təyin edirlər. Və rus qadınlığı bu mövqeni tamamilən rus ədəbiyyatına borcludur. Buna görə də rus ədəbiyyatına feminist vəsfini də əlavə edərsək, o ədəbiyyatın bir xassəsinə daha bəyan etmiş oluruz.

Müdhiş, qısqanc və müteəssüb bir istibdadın altında doğulub böyümüş olan rus ədəbiyyatı Puşkinin dühası ilə yolunu bulduğu gündən etibarən daim müxalifət rəngini daşımışdır. Burada bir xüsusiyyət üzərinə diqqəti çəkmək istəyirik. Ta son zamanlara qədər böyük ədiblər və şairlər xüsusilə əsilzadə sinfindən çıxmışdır. Fəqət buna və bu ədibləri hökumətə, istibdada rəbt edən bütün maddi əlaqələrə rəğmən rus ədibləri ürəklərindən keçən fikirlərini, mövzularını daima istibdad altında ezilən xalqda aramışlardır. Xalqçılıq, xalqa doğru gediş ilk zamanlardan bəri rus ədəbiyyatının mahiyyətini təşkil etmişdir.

Rus ədəbiyyatını təqlidçilik əsarətindən qurtararaq nəsr və nəzmdə ona müstəqil bir istiqamət vermiş olan Puşkin dilini, mövzunu xalq həyatından aldığı kimi, ahəng və vəzn qaydalarını da rus dilinin öz mahiyyətindən çıxarmışdır. O gündən etibarən rus ədəbiyyatı xalqçılığı özü üçün bir məslək seçmişdir. Bu da rus ədəbiyyatına qərribə bir mistisizm rəngi verən ikinci amildir. İstər Tolstoy kimi xüsusilə kübar və əsilzadə aləmini təsvir edən, istər Ostrovski kimi burjuva həyatını mövzu seçən, istər Qorki kimi yurdsuz və sərgördan adamları tərənnüm edən ədiblər hamısı o süni, zahirən parlaq, lakin həqiqətdə boş, hər dürlü saflıq və səmimiyyətdən ari saxta rəs-

miyyətlərin əsiri olan kübar aləminə daim rus kəndlisinin, rus işçisinin saflıq və səmimiyyətini, dərünü imanını, batini dolğunluğunu qarşı qoymuşlardı, təmayül və məhəbbətlərini bu ikincilərə həsr etmişlərdi. Rus ədiblərinin tələqqisincə, rus kütləsi gizli və kəşf olunmamış bütün dəfənlərə malikdir. Həqiqi doğrunu, gözəlliyi, yaxşılığı məhz onda tapmaq olar. Odur ki, bu kütləni əzən, zəncirlər altında inlətdirən qüvvət rus ədiblərinin təbii düşmənidir. Məfkurə bu zənciri qırmaq, rus kütləsinə özünün nə olduğunu bildirmək və sərbəst inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. İştə bu sayədedir ki, rus ədəbiyyatı Rusiyada vəqə olan yenilik, tərəqqi və islahat cərəyanlarının mənşə və başlanğıcıdır.

İlk əvvəl fikirlər və hisslər burada doğur. Sonra əsərlər vasitəsilə müxtəlif mühitlərə sirayət edərək axırı özünü qəbul etdirir.

Əsarətin canyaxıcı lövhələrini, qanunsuzluğun, özbaşnalıq edən idarə üsulunun əxlaqi və maddi təxriblərini Puşkindən başlayaraq bütün ədiblər və şairlər romanlarında, hekayələrində, şeirlərində yanıqlı bir dillə təsvir etmişlər. İlk əvvəl kəndli kölələri sinifdaşlarının bütün hücum və etirazlarına rəğmən ədiblər və şairlər azad etmişlər. Onlara torpaq və sərbəstlik vermişlər. Odur ki, Rusiyada ədəbiyyatla hökumətin iki müxtəlif və biri–birinə zidd məfhum olması qayət təbiidir. Ədəbiyyat istibdadı özü üçün düşmən hesab etdiyi kimi, istibdad da ədəbiyyatı eyni tərzdə qəbul etmişdir. Yəni Puşkin, Lermontov və Qoqoldan başlayaraq ta müasirimiz olan Qorki, Andreyev və Çexova qədər məşhur rus ədiblərindən son panslavistlət istisna edilmək üzərə, tək bir danəsi yoxdur ki, rus istibdadının qəhrinə uğramamış, rus kazakının qırmancını, rus jəndarmının zindanını dadmamış olsun. Buna baxmayaraq, rus ədəbiyyatı istiqamətini şaşırmaq bəyüzük bir əzm və səbatla yolunda davam etmiş, yaltaqlıq və ikiüzlülükdən daim uzaq durmuş, xalqçı doğulmuş və qalmışdır. Bu sayədə rus ədəbiyyatı ilə rus əhalisi arasında başqa heç bir yerdə misli görünməyən mənəvi bir rabitə yaranmışdır. Rus gencliyi, rus münəvvərləri şairlərə, ədiblərə tapınırlar, onlara qüdsi qiymətlər əta edirlər. Onları doğruluq, yaxşılıq və gözəllik peyğəmbərləri və mehdiləri sayırlar. Bu cəhətlə rus ədəbiyyatına bir də mücahidəçi sifəti əlavə oluna bilər.

İndi yuxarıdan bəri şərh etdiklərimizi xülasə edərək bir cümlə ilə rus ədəbiyyatını vəsf etmək istərsək, deyə bilərik ki, rus ədəbiyyatı ümumiyyəti etibarı ilə məfkurəçi (İdealiste), şəniyyəçi (Realiste) və təbiətçi (Naturaliste), feminist və mücahidəçidir.

Rus tənqidçiləri və ədəbiyyat tarixçiləri rus ədəbiyyatı tarixini üç böyük dövrə ayırmışlar.

Birinci dövr rusların xristianlığı və xristianlıqla bərabər ilk yazın qəbul etdikləri zamana qədər, yəni X əsri – miladiyyəyə qədər davam edir.

İkinci dövr X əsrdən XIX əsrin ibtidalarına, yəni Puşkinin zühdünə qədər davam edir.

Üçüncü dövr də Puşkindən zamanımıza qədər davam eləyir.

İlk iki dövr haqqında uzun təfsilata girişməyəcəyiz. Çünki bu dövrlər, XVIII əsr istisna olunmaq üzərə rus ədəbi inkişafı nöqtəy-nəzərindən çox fəqir olduğu kimi, bizim mövzumuz etibarını ilə də əhəmiyyətə malik deyildir. Biz bu iki dövrün yalnız əsas xətlərini qeyd edərək və xatırladığımız XVIII əsr ədəblərinin təqib etmiş olduqları yollar üzərində bir az ziyadə dayanandan sonra əsil mövzumuzu təşkil edən və həqiqətdə rus ədəbiyyatı məfhumunu ehtiva eləyən üçüncü dövrü mütləq etməyə çalışacağıız.

Birinci dövr – rus tarixçilərindən bəziləri bir-iki islam mənbəyinə istinadən bu dövrdə belə rusların xüsusi bir yazısı olduğunu iddia edirlərsə də, bu iddia indiyə qədər mücərrəd söz halında qalmışdır və heç bir tarixi vəsiqə ilə təsdiq olunmamışdır. Odur ki, bu dövrdə yazılı əsərlərdən bəhs olunmaz, bütün əsərlər xalq ədəbiyyatına aiddir və ümumiyyətlə, əfsanələrdən və dastanlardan ibarətdir. Bilinə adı daşıyan bu əfsanələr XVIII əsrdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən toplanmışdır ki, birinci dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatının çox zəngin olduğunu isbat edir.

Nəsildən-nəsile şifahi yolla nəql olunan və nəhayət, yazı ilə təsbit edilmiş olunan bu əsərlər bu qədər uzun bir məsafəni keçərək təbiəti ilə bir çox təsirlərə məruz qalmışlar. Bizcə qeyd olunacaq bir nöqtədir ki, alman saqaları üzərinə hun əfsanələri nə qədər dərin bir təsir icra etmiş isə, tatar əfsanələri də rus bilinaları üzərinə o dərəcədə təsir eyləmişdir. Hətta rus dastanlarındakı qəhrəmanlara bahadır (Boqatır) adının verilməsi bu təsirin nə qədər əsaslı olduğunu isbat edir. Stasov³, Potanin⁴ və Miller⁵ kimi rus tədqiqatçıları bütün rus dastanlarının tatarlardan iqtibas edilmiş olduğunu iddia eyləmişlər. Fəqət bu iddia Pıpin⁶ kimi tənqidçilər və ədəbiyyat alimləri tərəfindən rədd olunmuşdur. Bunlar tatar təsirini inkar etməməklə bərabər rus dastanlarının əsas etibarını ilə müstəqil olduğunu isbata çalışmışlar.

Bu dövrə aid rus dastanları arasında xüsusi diqqətəlayiq olan və rus ədəbiyyatı tarixinə girərək rus məktəblərində nümunə halında tədris olunan “İqorun alayı haqqında söz” qeyd olunmalıdır. Bu mənzum dastan haqqında böyük bir kitabxana təşkil edəcək qədər elmi əsərlər yazılmışdır. Sırf xalq dühasından doğmuş olan bu əsər hələ o zaman rus ədəbiyyatının sonralar kəsb eləyəcəyi bütün sifətləri ibtidai bir halda daşıyır.

İkinci dövr – XI əsrdən əvvəl və XIX əsrə qədər davam edən bu dövr – rus müəlliflərinin istilahnca bu yazı dövrü üç fəslə ayrılmışdır. Birinci fəsil Kiyev fəslidir ki, tatar istilasına qədər, yəni XIII əsrə qədər davam edir. İkinci fəsil Moskov fəslidir ki, tatarların süqutuna qədər davam eləyir. Üçüncü fəsil də yeniləşmə və intibah dövrüdür ki, XVII əsrdən Puşkin zamanına qədər davam edir.

Kiyev fəslə – rusların Bizansdan xristianlığı qəbul etməsi və xristianlığın təsiri ilə yazının Kiyev knyazlığına daxil olması ilə başlayır. Bu fəsilə təbiəti ilə xristianlıq təsiri hakimdir. Mövzusu və ilhamı etibarını ilə çox məhdud olan yazılı əsərlər hamısı din ətrafında dolaşır ki, ibtidai ilahilərdən, moizələrdən, xütbələrdən ibarətdir. Əslində xalq ədəbiyyatında əski bütperəstlik dövrlərinin təsirləri bir müddət davam edir, xalqın xəyalında yeni din uluları ilə əski ilahələr qarışır. Xristian hekayələri bütperəstlik əfsanələri ilə birlikdə yaşayırlar. Fəqət get-gedə xristianlığın təsiri əski izləri tamamilən silir, ortadan qaldırır. Yəne xristianlığın təsiri ilədir ki, bu fəsilə biz ilk dəfə olaraq salnameçiliyə təsadüf edirik. Monastırlarda kilsə atalarının tərcümeyi-hallarını yazmaq savab ədd olunduğundan yavaş-yavaş bu tərcümeyi-hallara sırf dünyəvi hadisələr və vəqiələr də qarışdırılmağa başlayır. Və nəhayət monastırlar salnameçilik mənbəyi olur. Zəmanəmizə qədər hifz edilərək rus tarixçiləri üçün tükənməz bir mənbə təşkil edən bu kimi əsərlər arasında xüsusilə Kiyev monastırında Nestor⁷ adlı rahib tərəfindən tərtib olunan salname xüsusilə diqqətəlayiqdir. Müəllif başqa millətlərdə olduğu kimi, salnaməsinə Nuh peyğəmbərdən başlayır və yaşadığı XIII əsrə qədər gətirərək, təbii ki, xristianlıqdan əvvəlki Rusiyadan, rus knyazlarından (Prince) bəhs edir.

Hələ bu fəsil səyahətnamələr ilə də zəngindir. Dindar rahiblər İstanbulu, Beytül-müqəddəsi⁸ ziyarət etməyi dini bir vəzifə kimi tələqqi edirdilər. Buna o zaman “gediş” (Xojdenie) deyilirdi.

Bu “gedişlər” əsnasında İstanbulda, Anadolu və Ərzi-müqəddəsdə gördüklərini, eşitdiklərini qeyd edirlərdi. Bu kimi gedişlər arasında ən qiymətli XII əsrdə rahib Daniel⁹ tərəfindən və yenə eyni əsrdə rahib Antoni¹⁰ tərəfindən icra edilmiş olanlardır. Heç şübhə yoxdur ki, tam əhli-səlib hərblərinin başlanğıcına təsadüf edən bu əsərlərdən türk tədqiqatçıları o zamankı səlcuqilər haqqında çox qiymətli məlumat ala bilərlər.

XIV əsrdən XVII əsrə kimi davam edən Moskov fəslə rus xalq və yazılı ədəbiyyatında uzun bir durğunluq zamanıdır. Tatar istilasına məruz qalmış olan əhali din və kəlisədə təsəlli arayır, fəqət bunlar da ona dərin və yüksək ilhamlar təlqin edə bilmir. “Altın ordu” xanları məmləkətin daxili idarəsini yenə əski rus knyazlarına tapşırırdılar. Bunlar yenə keçmişdəki kimi öz aralarında çəkişmə və ixtilafa davam və Böyük xana sədaqət və qulluq göstərməkdə bir-birləri ilə rəqabət edirlər. Bu işdə təkəcə Moskov knyazları fərqlənirlər. Bunlar yaltaqlıqları və köləlikdə “məharətləri” sayəsində Böyük xanın himayəsinə layiq görülürlər. Böyük xanın himayəsi sayəsində yavaş-yavaş digər rus knyazlıqlarına nisbətən üstünlük qazanırlar, rus torpaqlarını yenidən toplamağa başlayırlar. Böyük xan kimi bunlar da Böyük knyaz (Velikiy knyaz) olurlar.

Bununla Böyük xanlar öz təməllərini çürütmüş olurlar. Axırda Böyük knyaz Böyük xanı tanımayacaq və hətta sırası gəlmiş zaman onu bütün-bütün atacaqdır, fəqət eyni zamanda da Rusiyada əski müttəhidə (Confederation), əski muxtariyyətlər yerinə müdhiş bir mərkəziyyət üsulu, dəhşətli bir istibdad təsis eyləyəcəkdir. Diqqətəlayiqdir ki, rus istibdad və mərkəziyyət üsulunun nəzəriyyəti işte bu tatar hakimiyyəti zamanında tərtib və tətbiq edilmişdir.

Qəribədir ki, bu istibdad və mərkəziyyət üsuli-nəzəriyyəsini yaradanlar kəlisə rəisləridir. Tatar istilasını, yuxarıda dediyimiz kimi, xalq kəlisənin qucağına atmışdı. Məyus xalq bütün ümidini göylərin möcüzəsinə, köməyinə bağlamışdı. Bu möcüzənin, bu köməyin zühuru üçün dini əhkama riayət, dinin əmrlərinə itaət lazım idi. Qüvvətli və qüdrətli kəlisə, din və xalqın Böyük xanın himayəsi sayəsində hər gün böyüməkdə olan Moskov knyazlarının ətrafında toplanmasında görürlərdi. Böyük Moskov knyazı da hər şeyə hakim olacaqdır. O, adətə bu vəzifəyə vəkil edilən bir yarımallahdır. O, yer üzündə kəlisənin və dini himayə edəcək Allahın bir təmsalidir. O, zillüllahdır müəyyəd min tərəfi-Allahdır (Allah tərəfindən təyin olunandır –

sənədən bəri pəncələşmələrinin səbəblərini meydana açıq bir tərzdə qoyduğundan aydındır ki, nə mərtəbə xüsusi bir qiymətə malikdir.

İvan məktublarında deyir ki, "Moskva – üçüncü Romadır. Birinci Roma əsil və həqiqi dinə xəyanət etdi. Ona görə də o, Allah tərəfindən lənətlənmişdir. İkinci Roma da İstanbuldur, orada həqiqi dir yenidən doğdu. Fəqət İstanbul din düşmənlərinin əlinə keçmişdir. İstanbulun varisi və bütün Rusiya ilə xristianlığın müqəddəs hökmdarı olan çarın paytaxtı Moskva – üçüncü Romadır. Dördüncü Roma olmayacaqdır. Zira, əvvələn iradəyi-əzəliyyə ilə Moskva çarı əbədiyə bütün cahanın hökmdarı və bütün xristianlığın hakimi təyin edildiyindən bu gün o, ortodoks kəlisasının yeganə hakimidir. Saniyə, İstanbulun süqutundan sonra onun vəzifəsi Moskvaya keçmişdir. Salisən, Sofiya Paleoloq²² vasitəsilə rus çarları doğrudan-döğruya İstanbul imperatorlarının varisi olmuşlardı. Vərəsəlik yolu ilə rus çarları Rurik²³ ailəsinə mənsub olduqlarından doğrudan-döğruya Sezar Oktavian Avqustun varisləridirlər. Dünyanın yeganə hökmdarları olan Moskva çarları təkbaşına qeyri-məhdud hakimiyyətə malikdirlər. Onların iradələri qanundur. Fərmanı onlar tərəfindən verilən cəza belə mahiyyəti etibarını ilə müqəddəsdir və şükran və minnətdarlıqla qəbul olunmalıdır. Onlara yalnız itaətsizlik deyil, hətta müxaliflik etmək də böyük bir günah və cinayətdir. Zira çar daima Allahın iradəsini izhar edər. İsayə mənsub kəlisə belə ona itaət etməlidir. Buna müqabil o da kəlisanı müdafiə və mühafizə etməyə borcludur. Bunun üçün çar hər növ itilafları, hər növ şəxsi fikirləri lap kökündən qazımaldır. Zira şəxsi fikir, xüsusi əqidə hər növ mənfi ehtirasın mənbəyi olaraq bəşər üçün ikinci bir süquttur. Kəlisə tərəfindən icra olunan moizələr təsərbəxş olmadıqda müqəddəs çarın öz istədiyini məhv etməyə haqqı vardır".

Müdhış İvan şərh etdiyi nəzəriyyələri hərfi-hərfinə tətbiq etdi. Allah və kəlisə adı ilə ətrafını yaxdı, qovurdu. "Şəxsi fikir" pərvərdə etmək cəsarətində bulunan hər kəsi edam kötüyünün üzərinə çıxardı.

Həqiqətən, İvandan sonra əski müttəhidəyə (Confederation) doğru böyük bir əksüləmələ vaqə oldu. Fəqət rus tarixində Fətrət²⁴ adı daşıyan bu hərəkət çox davam etmədi. Lehlilərin həddini aşmaları Rusiyada böyük milli cərəyanın hüsuluna səbəb oldu və Fətrət dövrünə nəhayət verən 1612 sənəsindəki Zemski sobor (Assamble Nationale)²⁵ Romanov ailəsinə hökmanlıq mövqeyinə gətirməklə İvanın pərvərdə etdiyi bütün ənənələri, bütün nəzəriyyələri yenidən ehva etdi.

Lakin Renessans dövrü artıq Avropada bitmişdi. Yeni Avropa mədəniyyəti təsis eyləmişdi. Onun dalğaları Lehistan²⁶ və İsveç vasitəsilə Rusiyaya qədər gəlirdi və Rusiya bu ümumi cərəyanın xaricində qala bilməzdi.

KARAMZİNƏ QƏDƏR RUS ƏDƏBİYYATI

Rus ədəbiyyatının üçüncü dövrü XVII əsrin yarısından başlayaraq ta Puşkinin zamanına qədər davam edir. Bu dövrün özü də üç kiçik qismə ayrıla bilər. Birinci qisim yeni Kiyev, ikinci qisim Lomonosov, üçüncü qisim isə Karamzin adını daşıyır. Bu üç qismi yek digərinə rəbt edən və onlara bir dövr mahiyyəti verən xüsusiyyət, əvvələn, Avropa ədəbiyyatını təqlid və saniyə, tədricən Avropa mədəniyyətinin üsul və amillərini kəsb etməkdən ibarətdir.

YENİ KİYEV QİSMİ

Bu dövrün adı belə bu dövrə aid ədəbi cərəyanın başında Cənubi Rusiyadakı Kiyev şəhərinin durduğunu göstərir. Hər nə qədər siyasi mərkəz əsrlərdən bəri Kiyevdən Moskvaya keçmiş idisə də, ilk rus intibahı dövrünün mərkəzi Kiyev olmuşdur. Bunun da səbəbi bir tərəfdən Kiyev şəhərinin ruslardan daha mütərəqqi olan və Avropa ilə də sıx bir əlaqədə bulunan lehlilər və rottenlərin²⁷ təsiri altında olması və digər tərəfdən də katolik təbliğatının törətdiyi təhlükə və bu təhlükə ilə mücadilə lüzumudur. Katolik Lehistanla Litvaniyanın yaxınlığından və hətta bəzən siyasi hakimiyyətlərindən mütəəssir olan cənubi ruslar yenə də Lehistandan gələn katolik təbliğatına qarşı ortodoks kəlisasını müdafiə və mühafizə etmək üçün öz aralarında cəmiyyətlər və qardaşlıqlar təsis edərək məktəblər, mədrəsələr vücudə gətirmək lüzumunu idrak etdilər. Bu məktəb və mədrəsələrdə əski yunan və latın dilləri ilə bərabər yunan və latın ədəbiyyatı da tədris olunurdu. Eyni zamanda mücadilələrin tələblərinə uyğun olaraq kitablar, risalələr nəşr etmək üçün mətbəələr, qiraətханалар açıldı. Bu sahədə Kiyev şəhəri yeni başlayan bir rus intibahının ocağı oldu.

Halbuki bu zaman şimalda Moskvada şiddətli dini mücadilələr cərəyan edirdi. Bu mücadilələrin zəminini Tövrat və İncilin tərcümələrindəki xətalər, cahil katiblərin köçürdükleri tərcümələrdə buraxılmış səhvlər təşkil edirdi. Özünü katolik təhlükəsindən qurtarmaq üçün Şimali Rusiyanın siyasi qüvvəsinə istinad edən Cənubi Rusiya,

təbii ki, bu mücadilələrdən xəbərdar idi və mücadiləni həll etmək üçün elmi səlahiyyətə malik bir sıra adamlar yetişdirmişdi. Bunlar latınca və yunancanı öyrənmişdilər, slavyan dillərindəki İncil və Tövrat tərcümələrini əsilləri ilə müqayisə edəcək və gözə çarpan xətalara təshih edəcək mövqedə idilər. Ona görə də bunlardan bəziləri Moskvada gedəcək mücadiləyə qarışdılar və az bir zaman içərisində Moskva üzərinə mənəvi təsirlər icra etməyə başladılar. Kiyevdən Moskvaya bu surətdə mühacirət etmiş və oraya Qərb nədəniyyətinin ünsürlərini daxil edərək Şimali Rusiyada dəxi yeni bir intibah dövrünü açmış olanlar sırasında xüsusilə diqqətəlayiq olanlar bunlardır: Slavnetski²⁸, Simeon Polotski²⁹, Silvestr³⁰, Yuri Krijanski³¹, Stefan Yavorski³² və Feofan Prokopoviç³³.

Əslində bunların hamısı məxsusi olaraq dini bir zəmin üzərində çalışırlar. Fəqət, eyni zamanda da, Moskvada məktəblər açır, latın və yunancanı təlim, tarix və məntiqi, diniyyat və ədəbiyyatı tədris edirlər. Bəziləri, məsələn, Polotski rus dilində qeyri-dini mövzularda şeirlər yazır və ilk kərə olaraq lehliləri təqlidən sillabik vəzn³⁴ rus dilinə gətirirlər. Bu sayədə Kiyev və Kiyev mühacirləri Şimali Rusiya ilə Avropa arasında bir növ vasitəçi vəzifəsini icra edir və Böyük Petronun³⁵ zühuru üçün zəmin hazırlayırdılar.

LOMONOSOV QİSMİ

Bu dövr və onu təqib edən Karamzin dövrü artıq Böyük Petro və onun varisləri arasında cərəyan edir. Petro zühur edərək dini, ictimai, siyasi və hətta adət-ənənə inqilablarını yapmış, rus həyatını alt-üst etmiş, əski ruhla, əski zehniyyət və ənənə ilə yaşayan "Üçüncü Roma"nı, yeni Moskvamı tərk etmiş, Petersburqu bina edərək Avropaya, öz dili ilə desək, böyük və geniş bir pəncərə açmışdı. Bundan sonra artıq Petersburq siyasi mərkəz olduğu kimi, mənəvi və ədəbi mərkəz vəzifəsini də icra eyləyəcək, Rusiyanın vəhdətini təmin edərək sıx bir mərkəziyyət üsulunu lazım bilən Petronun sayəsində bütün rus həyatının mərkəzi olacaqdır. Petro Petersburqa bir çox avropalı ustalar dəvət etmiş, Petersburqun planını tənzim və tərtib etmiş, müxtəlif və çoxlu məktəblər təsis eyləmiş, akademiyanın əsasını qoymuşdur.

Petronun varisləri və xüsusilə iki qadın hökmdar – Yelizaveta³⁶ və Katerin onun təcəddüd və təşəbbüslərini genişləndirib davam etdirirlər. İkinci Katerin³⁷ Avropanın məşhur simaları ilə, məsələn,

Volter³⁸ və Leybnitslə³⁹ məktublaşır, onları Petersburqa dəvət edib Rusiyanın yeniləşməsi haqqında rəylərini öyrənir. Daxildə müxtəlif dərəcə məktəblərin ədədini artırdığı kimi, rus əsilzadələrinə mənsub gəncləri də Avropanın müxtəlif mərkəzlərinə göndərir. Bunlar orada Avropa tarixini mənimsəməklə bərabər Avropa dillərini, elmi və fəlsəfəsini, ədəbiyyatını da mütaliə və tədqiq edirlər.

Avropa ilə bu sıx rabitə və Avropadan öyrənilib götürülən, təbii ki, rus ədəbiyyatının, rus zövqü, sənət və məlumatının inkişafı üçün böyük və mühüm bir amil olur. Həqiqətən, Petersburq akademiyasının təsisilə, yeni 1726-cı ildən başlayaraq 1791-ci ilə qədər davam edən Lomonosov dövrü əski dövr kimi təqlid dövrüdür. Bu dövrdə yetişən bütün mühərrirlər, ədiblər və mütəfəkkirlər Avropanı təqliddən başqa bir iş görmürlər. Fonvizinin⁴⁰ "Hedorosl" əsəri istisna edilmək üzərə bu dövərə aid tək bir orijinal əsər göstərilə bilməz.

Beləliklə, bu dövr rus ədəbiyyatının mühüm və qayət məhsuldar bir hazırlıq zamanıdır. Tərcümə ədəbiyyatı xüsusilə seçilir. Akademiyanın sey və təşviqi sayəsində latın və yunan ədəbiyyatındakı bütün şah əsərlər bu dövrdə rus dilinə tərcümə olunur. Eyni qeyrət yeni Avropa ədəbiyyatı haqqında da edilir. Bu dövrün bu sahədə vücuda gətirmiş olduğu tərcümə ədəbiyyatının vüsəti, həqiqətən heyrətbəxşdir. Yarım-mədəni rus mühiti öz təbiəti etibarilə yunan, latın və Avropa klassiklərinin bu istilasından ziyadı ilə mütəəssir olur. Təfəkkür və hissiyyat tərziləri, iş üsulları uzun, mühüm bir inqilab dövrü keçirir və Puşkinlə başlayan müstəqil və orijinal rus ədəbiyyatının zühuru üçün mətın bir zəmin hazırlanır.

Bu dövrün başında, dövrün adının da dəlalət etdiyi kimi, Lomonosov durur. Lomonosovun ətrafında Qantemir⁴¹, Trediakovski⁴², Sumorokov⁴³, akademiya üzvlərindən alman Şlosser⁴⁴ və Miller və s. ikinci dərəcədə çoxlu mühərrir və ədiblər toplaşır. Bu mühərrir və şairlər həm latınca və yunancadan, müxtəlif Avropa dillərindən tərcümələr edirlər, həm də müstəqil əsərlər yazırlar.

Müstəqil əsərlər sənət etibarilə çox naqisdir. Üstün yer tutan şəkil qəsidə (oda – *tərt.*), tragediya və dastandır (epos – *tərt.*). Avropanı nöqtəsi nöqtəsinə təqlid edən bu dövrün adamları mövzularını klassik ədəbiyyatdan aldıkları kimi, psevdoklassizmin şəkli aid qəbul etmiş Bualoda⁴⁵ olduğu kimi, o məlum dörd vəhdət qaydasına qüdsi bir düstur kimi riayət edirlərdi. Sənət nöqtəyi-nəzərindən bu dövrün tərcümə fəaliyyəti, əlbəttə ki, orijinal əsərlər yazmaq təcrübələrindən

daha qiymətlidir. İştə bunun üçündür ki, rus ədəbiyyat tarixçiləri bu dövrü və hətta onu təqib edən Karamzin dövrünü milli ədəbiyyat sırasına daxil etməirlər.

Fəqət, yuxarıda da zikr etdiyimiz kimi, bu dövr hazırlıq nöqtey-nəzərindən çox mühümdür. Zira, əvvələn bu dövr ədəbiyyatı dinin nüfuzundan tamamilə qurtardı, ədəbiyyata müstəqil və laik⁴⁶ bir istiqamət verdi. İkincisi, nəsr və nəzmə başqa bir şəkil verərək ədəbiyyat üçün yeni və geniş yollar açdı. Nəzmdə o zamana qədər hakim olan vəzn roman ədəbiyyatından götürülmüş sillabik vəzn idi. Halbuki bu bəzən rus dilinin mahiyyət və ruhuna tamamilə müxalifdir. İlk əvvəl bu həqiqəti Trediakovski kəşf edərək sillabik vəznin yerinə alman dilindən almış olduğu və rus dilinə daha uyğun olan tonik vəznini işlətdi və Lomonosov geniş nüfuzu və mətanəti sayəsində bu yeni vəznə təsbit etdi.

Sonra nəsrə mühüm bir inqilab edildi. O zamana qədər nəsrə işlənən dil əski, süni, ölmüş, yalnız dini kitablarda yaşayan slav dili idi. Zaman keçdikcə bu dilə danışq dilindən bir çox kəlmələr və tərkiblər girmişdi; Avropa və Avropa dilləri ilə rabitə yaranandan sonra bir də almancadan, hollandcadan, fransızcadan və İsveç dillərindən alınmış bir çox kəlmələr daxil olmuşdu. Bu surətlə o zamana qədər nəsr dili süni, ahəngsiz, qarmaqarışq bir xəlitedən ibarət idi. Lomonosov və davamçıları nəsr dilini bu illətdən qurtarmaq, Moskvada danışılan əhali dilini qəbul edərək və bu vəchlə yazı dili ilə canlı dil arasındakı uçurumu qapatmaq üçün çox çalışdılar. Yenə Lomonosov dövrünə aid olmaq üzrə Petersburqda və bütün Rusiyada ilk dəfə olaraq Volkov⁴⁷ adlı bir mühərrir tərəfindən Petersburqda ilk daimi teatr təsis olunur.

Çox uzun davam edən İkinci Katerina səltənəti əsnasında Lomonosov məktəbini davam etdirən və lakin fikir və sənət etibarını ilə Lomonosovla arkadaşlarının fəvqünə keçmiş olanlar sırasında xüsusilə komediyanəvis Fonvizin və qəsidəçi Derjavinlə⁴⁸ mütəfəkkir Novikovu⁴⁹ və Radişşevi⁵⁰, ilk əvvəl rus ədəbiyyatına pastoral janrı daxil edən Boqdanoviçi⁵¹ və habelə ilk kərə olaraq rus dilində əfsanə şəklini təcrübə edən Xemnitseri⁵² zikr etmək mümkündür.

Bu zümrenin əhəmiyyəti rus ədəbiyyatına təqlidçilik, sonralar isə rus ədəbiyyatının əsasını təşkil edən məfkurəçiliklə müxalifət mahiyyəti verməsindən ibarətdir. O zamana qədər mövzularını əski aləmdən alan və xüsusilə məddahlıqla, qəsidənəvisliklə şöhrət arayan rus ədibləri bu kərə mövzularını milli həyatdan almaqla bərabər bu

həyatda baş verən hadisələri birer-birər təhlil, təhqiq və təşrih etməyə başlayırlar. Rus ədəbiyyatının bu istiqamətinə heç şübhə yoxdur ki, o zaman Avropanı alt-üst edən ensiklopedistlər⁵³ ilə fransız Böyük inqilabı⁵⁴ təsir göstərmişdir.

Ensiklopedistlərdən aldıkları hüriyyət və insaniyyət fikirlərini rus mühərrirləri öz mühitlərinə tətbiq etmək istəyirlər və bu sayədə şindiye qədər müdafiə etdikləri hökumətlə çarpışmaq, rus camaatının hüququnu müdafiə etmək və hakim dairələrin nöqsanlarını göstərmək yolunu tuturlar.

Fonvizinin “Nedorosl” komedisində o zamankı rus əsilzadələri ilə məmur mühitlərinin müdhiş cəhalətlərini və bu cəhalətlə bərabər gülünc qürur və təkəbbürlərini öldürücü bir istehza ilə meydana qoyur. Eyni zamanda Novikov, Radişşev əsarəti, məhkəmələrdəki ədalətsizliyi, rüşvətxorluğu, rus camaatını istila etmiş olan vəhşət və qabahığı birer-birər təşrih edirlər.

Xülasə, Lomonosov dövrünün son nümayəndələri rus ədəbiyyatında başqa, ciddi, əzəmətli və möhtərəm bir cığır açırlar. Əslində bunlar şəkil etibarını ilə yeni təqlidçilərdir, yenə Avropanın, Avropadakı hakim qaydaların əsiridirlər. Fəqət fikir, mövzu və dil etibarını ilə daha feyznak bir yol açılmışdır. Bu yolu təqib edərək rus ədəbiyyatı dühasını Puşkindən bulacaq və artıq özünü o şəkil əsarətindən tamamen qurtaracaqdır. Lakin Puşkinə varmaq üçün Karamzin dövrünü keçmək lazımdır. Fəqət Karamzin dövrü çox məhsuldar və bu gün bizim keçirməkdə olduğumuz ədəbi böhran dövrü ilə bir çox müş-tərəf cəhətləri olduğundan onun haqqında ayrıca və müfəssəl bir bənd yazmaq düşüncəyə düşür.

KARAMZİN DÖVRÜ

Bu dövr 1791-dən, yeni Karamzinin şah əsərlərindən sayılan “Bir rus səyyahının məktubları” nəşr edilməyə başladığı ildən 1821-ci ilə qədər, yeni Puşkinin “Ruslan və Lyudmila” adlı əsəri çıxdığı ilə qədər davam etmişdir. Əslən tatar olan və ulu babası “Qara Mirzə” adını daşıyan Karamzinin şəxsiyyəti bütün bu qırx illik dövrə hakim olmuşdur.

Karamzinin rus ədəbiyyatındakı mövqeyi üç mühüm inqilabla müəyyən olunur. Bu inqilablardan birisi Karamzin sayəsində sentimentalizm tərzinin Rusiyada o zamana qədər hakim olan psevdoklassizmi tamamen modadan çıxarmasından ibarətdir.

Əslində sentimentalizm məktəbi Rusiyaya Karamzindən əvvəl daxil olmağa başlamışdı. O zaman Avropada sentimentalizm tərzinin başında dayanan Riçardson⁵⁵, Stern⁵⁶, Russo⁵⁷ və Hötenin⁵⁸ şah əsərləri rusçaya tərcümə edilmiş və rus ədibləri arasında təqlidçilər tapmışdı. Habelə fransız sentimentalistlərdən burjuaziya komediyası, yaxud “ağlamlı komedi” yazan Didro⁵⁹, Marivo, Bomarşelərin⁶¹ əsərləri də tərcümə edilib rus cəmiyyəti arasında müvəffəqiyyətə nail olmuşdu.

Beləliklə, ümumiyyət etibarını ilə “Bir rus səyyahının məktubları” nəşr edilincəyə qədər əski psevdoklassizm yolu hakimdi. Yalnız bu məktublarda nəşri əski məktəbi son bir zərbə ilə meydandan çıxardı.

Karamzin o zamankı Avropa haqqında həqiqi bir fikir əldə etmək üçün Almaniyanı, İsveçrəni, Fransanı, İngiltərəni dolaşır, müasiri olan bütün məşhur şəxsiyyətlərlə, məsələn, Kant, Herder⁶², Viland və s. ilə uzun-uzadıya görüşür, nəhayət, almış olduğu intibalarını məktublar tərzində nəşr edir.

Bu məktublarda ifadə tərzini, əhatə etdiyi fikir və ehtiraslardan Karamzinin xüsusilə Russo və Sternin təsiri altında olduğu aydınlaşır. Russonun “Novel Elioz”u ilə Sternin “Fransa və İtaliyaya hissi səyahət”i Karamzinin ruhuna hakimdir. Karamzinin təbiəti Russonun gözüylə görür və onun qədər təbiətə məftundur. Stern kimi Karamzin də gördüyü insanların bilavasitə iç tərəfi ilə, ruhi, zövqi ehtirasları ilə əlaqədardır.

Ustad və mahir bir qələmlə yazılmış bu məktublar rus oxucularına dərin təsir etdi və sentimentalizm məsləkinin müvəffəqiyyətə qazanmasını təmin etdi. Axırı Karamzin yeni məktəbi sırf ədəbi əsərlərinə nəql edərək klassizm dövrünə tamamilə nəhayət verdi. Karamzinin “Zavallı Liza”sı uzun illər bir çox gənc qızları və gənc dəliqanlıları ağlatmışdır.

Həqiqətdə Karamzin üçün bu müvəffəqiyyəti təmin etmək Qərb mühitlərində olduğu qədər müşkül deyildi. İlk məqaləmizdə rus ədəbiyyatının səciyyələrini açıb göstərərək xalqçılıqla təbiətçiliyin rus ədəbi və fikri zehniyyətinin əsası olduğuna işarət etmişdik. Psevdoklassizmə qarşı çıxmış olan sentimentalizm bu rus zehniyyətinə daha uyğundu, mövzularını əksəriyyət etibarını ilə bahadırıq dövründən, xaricdən alan, xüsusilə öz şəkli və ifadə tərzini baxımından aristokratik olan psevdoklassizm isə rus ruhuna yabançı idi. Bunun üçündür ki, psevdoklassizm rus ədəbiyyatı tarixində sönük keçmişdir, heç bir yaşayan əsər buraxmamışdır. Əksinə, mövzusunun mühitdən

alan, təbiəti tərənnüm edən, əfsanəvi qəhrəmanlar yerinə süni burjuva ailə həyatını üstün tutan sentimentalizm məktəbi rus zehniyyətinə daha uyğundu, məzkur məktəbin bu gün belə etina ilə oxunan əsərlər buraxa bilməsi işte bu səbəbdən irəli gəlir.

Karamzinin təmsil etdiyi sentimentalizm məktəbi ətrafında çox müqəddir mühərrirlər toplandı. Bunların arasında balladaları, elegiyaları ilə, romanları və idilliyaları ilə bu gün belə rus məktəblərində tədris olunan və ədəbiyyatla məşğul olanların ağzında dolaşan Jukovskini zikr edəcəyiz. Jukovskinin⁶³ “Rus cəngavərləri arasında şair” adlı əsərini hər bir rus bu gün belə əzbərdən bilir. Bu əsərdən aşağıdakı parçanı nümunə olaraq üzrə nəsr ilə tərcümə edirik:

Bu qədəh də Vətən şərəfinə, arkadaşlar!
Varlığın ilk zövqünü tanıdığımız yerlər,
Düzlüklər və təpələr,
Kəndi köyümüzün sevgili şəfəqi.
İlk sənələrin altın oyunları,
Ah, nə qədər gözəl və munissən müqəddəs Vətən!
Səni təqdis edərkən,
Hansı qəlb titrəməz?!

Fəqət, Jukovski xüsusilə tərcümələri ilə məşhurdur. “Odissey”i tamamilə tərcümə etdi və “İliada”nın tərcüməsinə başladı, lakin ömrü vəfa etmədi. Hind əfsanələrindən “Nal və Damayanti”dən⁶⁴ mühüm bir parçanı, “Şahnamə”dən “Rüstəm və Söhrab”⁶⁵ qismini, Getedən, Şillərdən⁶⁶, Bayrondan⁶⁷ bir çox parçaları və əsərləri rus dilinə nəql edərək rus ədəbiyyatını Şərqi və Qərbi ədəbiyyatlarının şah əsərləri ilə zənginləşdirdi.

Karamzinin etdiyi ikinci mühüm inqilab dilə aiddir. Dil məsələsi ta Lomonosov zamanından bəri rus ədiblərini məşğul etməkdə idi. Açıqfikirli və əhatəli düşünən mütəfəkkirlər əski, süni və tərkibcə müxtəlif olan dilin islahatı möhtac olduğunu idrak etmişlərdi. Hətta Lomonosov və arkadaşları bu yolda mühüm addımlar ataraq yazı dilini danışq dilinə yaxınlaşdırmağa çalışmışdılar. Lakin bu səylər dilin islahatı üçün mühüm bir yol açmaqda bərabər onu əski nöqsanlardan xilas edə bilməmişdi. Bu xüsusda qəti bir inqilab etmək şərəfi Karamzinə qismət oldu.

Sələflərinin bütün səylərinə rəğmən Karamzinə qədər rus dili qərribə bir mozaik halda idi. Bu mozaikin əsası həyatda ölmüş və

yalnız dini kitablarda yaşayan slavyan dili idi. Bu əsas üzərində biri-biri ilə əlaqəsi olmayan bir çox əlavələr toplanmışdı. Canlı dildən alınmış kəlmə və tərkiblər latın və alman dillərindən alınmış və rus dilinin ruhu və mahiyyəti ilə uyuşmayan bir üslub... işte, o slavyan əsası üzərinə toplanmış əlavələrlə, yeni boylə qarışıq, ahəngsiz, işlənməsi müşkül bur alətlə rus ədəbiyyatının, Rusiyada elm və fənnin tərəqqi və inkişaf edə bilməyəcəyi aşkardı. Xüsusilə uzun illər ömrünü məktəb sıraları üzərində çürütməmiş olan birisi bu dildən heç bir şey anlamayacaqdı. Dil ədəbi əsərlərin, elm və fənnin intişarına vasitə olmaq yerinə, əksinə, böyük bir maneə təşkil edirdi. Bu həqiqət meydanda ikən bəziləri sırf inadın təlqin etdiyi hirsə, digərləri elm, fənn və ədəbiyyatı məhdud bir zümərəyə məxsus bir imtiyaz kimi tərəqqi etməklə və daha başqaları ənənəyə, keçmişə bağlılıqları və hər növ inqilabdan dəhşətə gəlmələri ilə köhnə dilin davamına israr edirlərdi. Bunun üçündür ki, Karamzinin "Bir səyyahın Avropa məktubları" (əsər müəllifi tərəfindən belə fərqli adlarla təqdim edilib – *tərt.*) nəşr olunmağa başlar-başlamaz rus mühiti üzərinə bir ildırım təsiri icra etdi.

Bu məktublar yazı dilini canlı dilə yaxınlaşdırmaq xüsusunda mükəmməl bir nümunədir. Karamzin məktublarında bütün əski slavyan kəlmələrini, latın-alman tərkiblərini, arxaizmləri tərk edir. Oxucular onun təsvirlərini, hekayələrini ilk kərə olaraq canlı danışq dilində oxuyurlar. Bu canlı danışq dili Moskvanın orta ziyalı qismi arasında istemal olunan dildi. İlk məktub belə rus ədəblərini iki qismə ayırdı: bir qisim Karamzini hörmət və məhəbbətlə alqışlayır, digər qisim isə hiddətlər, küfrlər püşkürdü.

Tarix nə qədər təkrarlanır! Əskiçilər dərhal "Rus ədəbiyyatının dostları"⁶⁸ adı ilə rus ədəbiyyatında heç bir canlı əsər buraxmamış olan Şişkinin⁶⁹ rəyasəti altında bir cəmiyyət təşkil edirlər. Bu cəmiyyət yeni dili avam və küçə dili, adı və ədəbiyyata, yüksək fikirlərə, yüksək hisslərə tərcüman olmaq ləyaqətindən məhrum dil kimi qələmə verir. Fəqət bütün gənc, canlı, qüdrətli ədib və mütəfəkkirlər də Karamzinin ətrafına toplanaraq əskiçilər ilə mücadilə etmək üçün "Arzamas"⁷⁰ adlı bir cəmiyyət təşkil edirlər. O gündən etibarən bu iki cərəyan arasında rus ədəbiyyatı tarixində mühüm bir iz buraxmış olan mücadilə başladı. Qələbənin hankı tərəfdə qalacağı ta ibtidadan belli idi. Karamzinin ətrafında o zaman hələ çox gənc olan Puşkin, Lafontenin⁷¹ mütərcimi Dmitriyev⁷², məşhur şair-prins Vyazemski⁷³, "İliada"nın mütərcimi Qnediç⁷⁴, rus jurnalizminin müəssisi

Makarov⁷⁵, yuxarıda haqqında məlumat verdiyimiz Jukovski, rusların Lafonteni olan məşhur əfsanə-nəvis Krılov və rus ədəbiyyatında diqqətəlayiq əsərlər buraxmış sair ədiblər toplanmışlardı. Zaten mücadilənin mahiyyəti də yeni cərəyanın qələbəsini təmin edirdi. Keçmişə bağlanıb qalanlar, həyata arxa çevirənlər, ilhamlarını, məfkurələrini ölmüş ənənələrdən, müəssislərdən alanlar heç bir zaman yaşaya bilməzlər. Bu mücadilə Puşkinin ədəbiyyat üzərində hakimiyyəti zamanına qədər davam edəcək və nəhayət, bu rus dühasının meydana çıxması ilə yeni cərəyanın qəti qələbəsini təmin eyləyəcəkdir.

Karamzinin dil xüsusiyyətində icra etdiyi islahatın mahiyyətinə gəlincə o, islahat iki növdür. Karamzin, əvvəla, dilin tərkibindəki kəlmələrə diqqət yetirdi, bunlar arasında ahəng ilə yaxınlığı təminə çalışdı. Bunun üçün də əski slavyan və almancadan və s. dillərdən eynən alınmış kəlmələri dildən çıxardı. Bunların yerinə ya canlı dildən kəlmələr aldı və yaxud rus köklərindən kəlmələr uydurdu və yaxud əcnəbi dillərdən kəlmələr alaraq ruslaşdırdı. Karamzinin bu münasibətlə rus dilinə daxil etmiş olduğu çoxlu kəlmələr hələ də yaşamaqda və ümumiyyətlə istemal olunmaqdadır.

İkinci növ islahat üsluba, ifadə tərzinə aiddi. Karamzinə qədər rus ədibləri slavyancanı, almancanı təqlidən uzun yazır, tənənəli, dəbdəbəli tərkiblər işlədirlərdi. Halbuki bu ifadə tərzü üslubda ağırlıq, qarışıqlıq törətdiyi kimi rus dilinin ruhuna da müxalifdi. Karamzin üslubu sadələşdirdi, yeni kiçik cümlələr, vərmiş halını almış, danışqda istifadə olunan kəlmələr işlətdi. Və bu sayədə rus ədiblərinə o zamana qədər yabançı olan təsvir tərzinə də geniş meydan açıldı. Sonda rus ədəbiyyatı bu xüsusda xariqələr göstərəcəkdir.

Karamzinin icra etmiş olduğu üçüncü inqilab tarixə aiddir. Karamzinə qədər tarix bir elm olaraq Rusiyada mövcud deyildi. İlk əvvəl tarixi elm kimi alıb mənalandıran və bu münasibəti başqalarına da qəbul etdirən Karamzindir. Tarix haqqında nəzəriyyələrini Karamzin "Rus dövlətinin tarixi" əsərinin müqəddiməsində şərh eyləmişdir. On iki cilddən ibarət olan bu əsər böyük bir abidədir. Doqquzuncu əsrdən ta on yeddinci əsrə qədər rus siyasi və ictimai həyatını təsvir edən bu əsər ilk kərə olaraq vəsiqələrə əsaslanıb müntəzəm üsula istinadən yazılmış bir rus tarixidir. Ruslar indiye qədər Karamzinin bu əsəri ilə iftixar edirlər və onu rus Mişlesi⁷⁶ sayırlar. Həqiqətən Karamzin bu əsərində rusun keçmişini canlandırmış və yaşatmışdır. Müəllif özü bu əsəri nə kimi qayğılarla yazdığını əsərin müqəddiməsində izah

edir. Karamzin tarixçidən elm və həqiqət qayğısından başqa vətənpərvərlik, moralistlik, müəllimlik və sənətkarlıq xassələrini də tələb edir.

Tarixçi yalnız həqiqəti söyləməyə borclu deyildir. Həqiqətə riayətlə gözəl də yazmalıdır. Oxuyanlara vətənə qarşı vəzifə və məhəbbət hissini də artırmalıdır. Karamzin özü əsərini bu hissələrə tabe olaraq yazmışdır. Qərībədir ki, dil və ədəbiyyat xüsusunda çox liberal olan Karamzin tarixə aid nəzəriyyələrində mühafizəkardır. Karamzin ikinci məqələmizdə bəyan etdiyimiz müdhiş İvanın nəzəriyyələrini daha elmi bir şəkildə əhya edir. Karamzin də Rusiya üçün qurtuluş və nicatı keçmişlə bağlılıqda, ənənəyə sədaqətdə arayır, ani inqilabların və ifratçı cərəyanların əleyhdarıdır. İştə bunun üçündür ki, böyük Petronun bir çox tədbirlərini tənqid edir, müasiri və yaxın dostu olan Birinci Aleksandrın⁷⁷ islahatını bəyənməyir, imperatorun özünə qarşı o islahat haqqındakı fikirlərini bəyan edir və bununla nəhayət hasil olacaq irtica zəminini hazırlayır. Fransız inqilabına qarşı da mənfi bir vəziyyət alır, inqilabı Fransa üçün fəlakət hesab edir. Karamzin bu nəzəriyyələri ilə Rusiyada siyasi panslavizmin müəssisi olmasa da, müjdəçisi hesab oluna bilər. Panslavistlər əsas fikirlərini Karamzindən əxz edəcəkdilər.

Qayət məhsuldar və zəngin olan Karamzin dövrünə mənsub ədiblər arasında Krilov və Qriboyedovu xüsusi zikr etmək lazım gəlir. Fəqət bu iki böyük mühərrir, eyni zamanda, Puşkin dövrünə də mənsub olduqlarından o dövrü açanlar sırasında da ayrıca yad edib qiymətləndiriləcəklər.

PUŞKİN DÖVRÜNÜN MÜQƏDDİMƏSİ

Karamzinin müasirləri rus dilini, rus məfkurəsini yeni və müstəqil bir istiqamətə sövq etmək xüsusunda böyük bir xidmət ifa etmişlərsə də, sırf ədəbiyyat sahəsində hələ Avropanı təqliddən özlərini qurtarmamışlardı. Bunlar təşkil və mövzu etibarını ilə hələ şəxsiyyətlərini dərk edib müəyyənləşdirə bilməmişlərdi. Əsərlərinin böyük bir qismi əcnəbi örnəklərinin təsiri ilə yazılmışdır, rus həyatı ilə, rus həqiqətləri ilə münasibətləri çox azdır.

Vaqiən rus ədəbiyyatına boylə bir istihale dövrünü keçirmək çox lazımdı. Ədəbiyyat həyatın müxtəlif təzahürlərindən birisidir. Rus həyatı isə o zaman xüsusi bir böhran keçirməkdə idi. Əski, sırf şərqizərdə olan həyatın əsasları Petro ilə xələflərinin zərbələri, yeni-

leşdirici səylərinin təsiri ilə alt-üst olmuşdu. Bütün əski müəssisələr yıxılmış, əski ənənələr qırılmış, qiymətlər düşmüş, ölçülər dəyişmişdi. Rus ruhu, rus məfkurəsi bu xarabalar arasında dolaşırdı. O da müvazinətini, ahəngini qeyb etmişdi. Haraya üz tutmalı olduğunu təyin edə bilmirdi. Yeni müəssisələr quruluncaya qədər, yeni duyğular təyin edilməyə, yeni müvazinət hasil olununcaya qədər rus ruhunun sərsəriyanə bir şəkildə ötəyə-bəriyə atılması, hər ruzigarın qarşısında istiqamətini dəyişməsi çox təbii idi.

Bu gün bizdə⁷⁸ olduğu kimi o zaman rus həyatında iki əməliyyə – yıxılış və oluş əməliyyələri paralel yürüyürdü. Bir tərəfdən bir aləm bütün duyğuları, bütün qiymətləri ilə yıxılır, digər tərəfdən yeni bir aləm yeni duyğuları, yeni qiymətləri ilə onun yerinə qayim olurdu.

Fəqət bu ikinci əməliyyə ləng getdiyi üçün birinci qədər hiss və idrak edilə bilməz. Ona görə də müasirlər də əksəriyyət etibarını ilə bu iki əməliyyə arasındakı ahəng və münasibəti duya bilməzlər. Həqiqət halda yıxılış və oluş eyni əməliyyədir, eyni qüvvətin müxtəlif təzahürləridir. Xərəbələrəndən çoxları daşığıqları canlı ruh sayəsində yeni əmil və ünsürlərlə birləşərək yenidən həyatın əsaslarını təşkil edəcəklərdir. Fəqət bu batini istihaləni görə bilmək yalnız dühalara xasdır. Böhranlar əsnasında müasirlər əksəriyyət etibarilə o iki əməliyyəni ayrı-ayrı zənn edərək iki böyük qismə ayrılırlar. Bir qismi keçmişə saplanıb qalır və müvazinətini, ahəngi, xilasını o keçmişdə görür, digər qismi isə nicat və xilasını yıxmaqda arar və ona görə də mövcudu, keçmişə yıxan əmillərə sarılıb qalırlar.

Avropadan gələn ruzigarlar yıxıcıdır, keçmişdən yüksələn sədalar isə mühafizəkardır. Odur ki, yenilikçilər üçün Avropadan əsən hər hansı cərəyan hörmətə layiq və müqəddəs olduğu kimi, mühafizəkarlar üçün də keçmişdən gələn sədalar mübarəkdir. Hər iki tərəf də içində bulunduğu müvazinət və ahəng əmillərini tapa bilmədiklərindən o ahəng və müvazinəti təqlidçilikdə arayırlar. İstər Avropanı, istər keçmişə təqlid olsun!

Fəqət həyat bir külli-tamdır, ikiyə bölünməz. Onun təzahürləri eyni mənəbdən gəldiyi kimi, mahiyyətə də eynidir. Yenilik, əskilik yoxdur. Yalnız bir hankı zamanda müasirləşmək vardır. Müasirləşmək isə keçmişin bu günlə sintezindən ibarətdir.

Bu sintez canlı, yaşayan mühitdə öz-özünə baş verir, şəxsiyyəti fərdlər isə bu əməliyyənin alətləridir. Yeni əlman bir çox şeylər yaşamadıqları kimi, keçmişdən qalmış bir çox şeylər də ifratçı təqlidçilərin səylərinin əksinə olaraq yaşayırlar. Bu mütəqabil təsirlər

sayəsində nəhayət, sintez hüsulə gəlir, mühit və həyat özünəməxsusluğunu və onunla bərabər ahəng və sintezini tapır. İştə o zaman həyatın inikası olan ədəbiyyat da yolunu, istiqamətini tapıb təqlidçilikdən qurtarır. Bu qaydanın surəti-cərəyanını rus ədəbiyyatı tarixində maddi bir surətdə müşahidə etmək qabildir.

İkinci məqələmizdə, şərh etdiyimiz kimi, Kiyev dövrü ilə başlamış olan Rusiya-Avropa yaxınlaşması rus ictimai bünövrəsini sarsıtmış və müasirləşmək əməliyyəsi başlanmışdır. Rus üzviyyatı (həyatın bütün sahələrini təşkil edən amillər mənasında işlənmişdir – *tərt.*) ya yeni şərtlərə uyğunlaşacaq və bu sayədə özünü qurtaracaq və yaxud Avropa ilə təmas sayəsində dağılmağa üz qoyacaqdır.

Batini və mütəqabil yetişmə əməliyyəsi başlayır. Bu əməliyyənin təsirlərini fikri və hissi cərəyanlarda, dini təfsirlərdə, müəssisələrin yavaş-yavaş aldığı şəkillərdə görmək mümkündür. Petro və xələfləri bu batini əməliyyənin zahiri amilləridir. Onların zühuru ilə müasirləşmək, uyğunlaşmaq əməliyyəsi müəyyən, qəti və maddi bir şəkil alır: bunlar keçmişə ta kökündən, ta əsasından baltalamağa başlayırlar. Bunların müasirləri – mühərrirlər və ədiblər də ədəbiyyat sahəsində eyni işi görürlər. Keçmişlə hər bir əlaqəni kəsən Avropanı olduğu kimi kor-koranə təqlid edirlər, hətta üslubda, şivədə, tərzifadə və təfəkkürdə belə birer təqlidçi kəsirlər. Bu, müasirləşmək qələbəsinin ən ifrat təzahürləri idi.

Fəqət nə Petronun qayçı və baltası və nə də Lomonosovla Derjavinin qəsidələri, odaları, klassik örnəkləri təqlid yolu ilə işlətdikləri ağır üslub keçmişin canlı müəssisələrini, rus əhvali-ruhiyyəsini, rus həyatının və dilinin xüsusiyyətlərini aradan qaldıra bildi. Keçmiş o canlı müəssisələri ilə, hala yaşayan amilləri ilə bütün bu ifratlara qarşı çıxır, rus məfkurəsi bu sahədə yavaş-yavaş ciddiləşir, tənqid yolu açır. Yıxılması və unudulması istənilən şeylərin hamısı belə bir tələyə layiqdirlərmi? Alınan şeylərin hamısı iddia edildiyi kimi doğru, gözəl və faydalıdır? Keçmişin yüksəltdiyi bu kimi sədalara hələ Petro zamanında təsadüf edilə bilər. Petronun bacısı Sofiya⁷⁹, Petronun dində icra etdiyi çox ifrat dəyişikliklərə qarşı çıxmış olan “mötəzilə” bu sədanın qeyri-şüari əksləridir. Karamzin və müasiri olan mütəfəkkirlər isə onu daha şüurlu, müəyyən və aydın surətdə ifadə edirlər. Bunlar dəyişikliyin, islahatın, müasirləşmənin lüzumunu etiraf edirlər. Fəqət yıxıb, söküüb, atmaq tərəfdarı da deyillər. Canlı müəssisələrə, ənənələrə, dilin, rus həyatının xüsusiyyətlərinə hörmət və riayət olunmasını tələb edirlər. Bunlar bizdə Tənzimat⁸⁰ dövrünün

ifratlarına qarşı çıxmış olan, məsələn, Cövdət paşaların⁸¹ rolunu Rusiyada oynayırlar. İştə keçmişin bu əksüləməli sayəsindədir ki, yuxarıda zikr etdiyimiz sintez, ahəng və müvazinet dövrü başlayır. Bundan sonra ruslar yavaş-yavaş avropalı qafası ilə rus kimi düşünüb hiss etməyə başlayacaqlardır. Ruslar Avropa mədəniyyət zümresinə girmiş olacaq, fəqət rusluqlarını mühafizə etmiş olacaqlardır.

Bu yeni cərəyanı ədəbiyyatda Karamzin dövrünü təqib etmiş və o dövr ilə Puşkin dövrü arasında müştərək fasilə təşkil edən iki mühərrir ədib təmsil edirlər.

Bu ədiblər Krılova Qriboyedovdan ibarətdir.

Krılov komediyanəvis və əfsanənəvisdir. Qriboyedov isə yegano və lakin indiyə qədər rus səhnələrini bəzəyən bir şah əsərin müəllifidir.

Rus tənqidçiləri bu iki yazıçıdan bəhs edərkən bunları rus ədəbiyyatında milli istiqamətin rəhbəri deyər tərif edirlər. Bunların əsərlərində Avropa təqlidçiliyi ən kiçik dərəcəyə enmiş, rus məfkurəsi öz istiqalını aydın surətdə tapmağa başlamışdır. Adı çəkilən əsərlər mövzu etibarını ilə olduğu kimi, əda etibarını ilə də müasirlərindən ayrılır, mövzu etibarını ilə rus həyatına, rus həqiqətinə daha ziyadə yaxınlaşırlar. Bunları daha sadə, əhatəli və bəzək-düzəksiz təsvir edirlər. Ədaya gəlincə, rus milli xüsusiyyətləri daha bariz bir surətdə təzahür etməyə başlayır. Bu cəhət yalnız fikir və hiss sahələrində qalmayıp, dil sahəsinə də sirayət edir və bu iki ədibin işlətdikləri dil hər növ sünilikdən ari olan canlı dil şivəsini andırır.

Krılov öz dühasını tapmazdan əvvəl başqa sahələrdə çalışdı: komediya, tragediya yazdı, qəzetçiliyi təcrübə etdi. Fəqət yalnız 1806-cı ildə nəşr etdiyi “Palamut və çub” əfsanəsi (müəllif “əfsanə” anlayışı ilə təmsili nəzərdə tutur – *tərt.*) ilə dühasının yolunu tapdı. Bu əfsanəni Krılov Lafontəndən tərcümə etmişdir. Fəqət tərcümə o qədər mükəmməl, rus şivəsinə o dərəcə uyğun idi ki, Krılovu tədqiq edən Pletnyov⁸² adlı müəllif haqlı olaraq deyir ki, Rusiya üçün Krılov yalnız bu əsərin nəşri günü doğulmuşdur.

Növbəti il Krılov 16 əfsanəni əhatə edən məcmuə nəşr etdi. O gündən etibarən Krılovun şöhrəti bütün Rusiyanı istila edir və o, “Baba Krılov” ləqəbi ilə hər evə girir. Krılov cəmiyyəti iki yüzə yaxın əfsanə yazmışdır. Bunlardan yalnız yetmişi tərcümədir. Fəqət bu tərcümələr də rus həyatına, rus dilinin şivəsinə o dərəcədə uyğunlaşdırılmışdır ki, orijinal deyilə biləcək qədər mükəmməldir.

Tərcümələrini Krılov qismən Lafontendən, qismən Ezopdan və qismən də Hind və İran əfsanələrindən almışdır. Orijinal əfsanələrə gəlincə bunlardan bəzilərini rus folklorundan əxz etmiş, bəzilərini də o folkloru təqlid yolu ilə öz dühasından yaratmışdır. Krılovun əfsanələri ümumiyyət etibarını iki qismə ayırma bilər – tərbiyəvi (Didactique) və həcvi (Satirique). Fəqət müəllif dühasında hakim ünsür – həcvdir. Bununla bərabər, Krılov həcvə heç bir zaman şəxsiyyət qarışdırmır, əsərinə şiddətli və sərt bir şəkil verməyir, ifadə tərzini təmkinli, istehzası mülayim və incə bir istehza (ironie) tərzindədir.

Həcvi əfsanələrin bir qismi ümumi və bəşəri nöqsanlara, bir qismi yerli rus nöqsanlarına və üçüncü qismi tarixi hadisələrə aiddir.

Ümumbəşəri nöqsanlar arasında Krılov xüsusilə xudbinlik, yaltaqlıq, xudpəsəndlik, yelbeyinlik, aldatmaq, özünü mədh etmək kimi nöqsanlara istehza edir.

Yerli rus nöqsanları arasında Krılov xüsusilə pis əməl, rüşvət-xorluq, kağızbazlıq, ədalətsizlik, təqlidçilik və tərbiyə nöqsanlarına qarşı çıxır. Nümunə olaraq burada bu kimi əfsanələrdən birinin məzmununu nəql edirik. Kəndli tülküyə iki toyuğun gecə ilə komadan oğurlanmasından şikayət edir. Tülkü şikayəti kəməli-diqqət və etina ilə dinlədikdən sonra boylə bir hökm verir: toyuqları komada onlar ilə bərabər olan quzu yemişdir. Odur ki, quzu edam edilib əti hakimə və derisi də şikayətçiyə verilməlidir.

Əfsanə o zaman rus məhkəmələrində işlənən dil və şivə ilə yazılmış, məhkəmələrdə riayət olunan rəftara işarə edilmişdir. Xülasə, tülkü öz dili, şivə və rəftarı ilə o zamankı rus hakimini təmsil edir. Fəqət səlis bir şivə ilə yazılmış və xalq dilindən alınan istiarələr ilə canlanmış olan bu mənzuməni hakim özü oxurkən, gülməkdən uğunurdu.

Krılovun tarixi əfsanələri haqqında təsəvvür vermək üçün, məsələn, “Aslanın tərbiyəsi” əfsanəsinin məzmununu nağıl edirik. Aslan Krılovun müasiri olan imperator Birinci Aleksandrdir. İmperator vəliəhd ikən təlim-tərbiyəsi isveçrəli Laqarp adlı birinə tapşırılmışdı. Bu əcnəbi şagirdinə hər şeyi öyrədir, yalnız Rusiyanı, rus həyatını, rus əhalisini unudur. Aslan balasının da tərbiyəsi bir ördəyə tapşırılır. Ördək aslana suda yaşamaq, üzümək öyrədir. Aslan böyüyüb atasının yerinə keçincə, bütün təbəələrini də suda yaşatdırmağa qalxır. Təbii ki, özü və təbəəsi fəlakətə düşər olurlar.

Bu gün belə Rusiyada heç bir mühərrir Krılov qədər məşhur və hamının istədiyi adam deyildir. Krılov rusların Xoca Nəsrəddinidir.

Rusiyada bir tək daxmə yoxdur ki, Krılov oraya girməmiş olsun. Bütün ibtidai və rüşdiyyə məktəblərində Krılov başdan-ayağa qədər əzbərdən öyrədilir. Bu qədər şöhrətin səbəbləri, təbii ki, Krılovun əsərlərində aranmalıdır. Bu əsər üç sifəti ilə seçilir: xalqçılıq, həqiqətçilik və sənətkarlıq!

Krılov tamamilə bir rus kimi görünür, hiss edir. Krılovu Rusiyada hər sinif əhali anlayır, ondan zövq alır. Çünki o, rus kimi duyur, rus kimi düşünür. Dili də, dilinin şivəsi də tamamilə rus dili, rus şivəsidir. Krılov qədər heç bir mühərrir xalq dilinə müraciət edərək ondan Krılov qədər istifadə etməmişdir. Krılov ilk mühərrirdir ki, ədəbiyyata canlı xalq dilini daxil edir və o dilin əncamını, şivəsini olduğu kimi mühafizə etməyə müvəffəq olur. Canlı dildən alınmış tərkiblər, istiarələr, təşbehlər və hətta zərb-məsəllər Krılovun yazılı dilinə başqa bir ciddilik, təzəlik, canlılıq verdi. Bütün Rusiya bu lisanı anladı, onun məftunu oldu. Artıq rus ziyalıları ilə əhali arasındakı uçurum aradan qalxmışdı. Milli ədəbiyyat dili təşəkkül etmişdi.

Krılovun ikinci sifəti həqiqətçilikdir. Əfsanələrindəki heyvanlar birer canlı tiplərin timsallarıdır. Bunların əhvali-ruhiyyələrini, həyatlarını təsvir edərkən Krılov ifrat və yanlışlığa düşməyir, həqiqəti olduğu kimi canlandırır. İştə bunun üçündür ki, Krılov rus ədəbiyyatında realizmin həqiqi banisi hesab olunur.

Krılovun üçüncü fərqləndirici sifəti sənətkarlığıdır. Bu nöqtəyindən nəzərdən Krılov yalnız Lafonten ilə müqayisə oluna bilər. Bu iki əfsanəonovisə qədər əfsanəçilər yalnız əfsanədən çıxarılaçaq əxlaqi ibrətə diqqət və etina edirlərdi. Krılov isə hekayənin özünə o nisbətə diqqət edir. Hamısı mənzum olan əfsanələrin hekayə qismi qayət canlı, təbii və sadədir. Lüzumsuz sözlər olmadığı kimi, nöqsanlar da yoxdur. Hər hekayə tam və ahəngdar lövhədir. Bu lövhə içində hərəkət edən heyvanların şəxsiyyətləri tam və canlı bir surətdə təsvir edilmişdir. Tülkünün, ayının, qurdun, qarğanın, aslanın və s. əfsanə qəhrəmanlarının təbiətləri və xüsusiyyətləri bir-iki qüvvətli və xalq dilindən alınmış nöqtə ilə cızılır və təyin edilir. Sonra hekayə yenə o sakin istehza ilə dərin mənalar yolunu təqib edir. Mühit bir neçə cizgi ilə canlanır və nəhayət, hekayə öz-özünə müəllifin əvvəlce düşünülmüş olduğu nəticəyə gəlib çıxır.

Krılovun bu xüsusiyyətləri sayəsindədir ki, bu gün belə əsərləri müasir müəlliflərin əsərləri kimi yaşayır və ibtidai rus təlim və tərbiyəsinin qüdrətli əsaslarından birisini təşkil etməklə bərabər hərgünkü mükəllimələrə də qarışır.

Qriboyedov yalnız bir tək əsər yazmışdır. Lakin “Ağlın bəlası” ünvanını daşıyan bu komedi rus teatro sənəti üzərinə dərin bir təsir icra etmişdir və bu gün də yaşayır.

Bu əsər Rusiyada ilk kərə olaraq psevdoklassizm məktəbi tərəfindən qəbul edilmiş qaydalara riayət olunmayaraq sərbəst yazılmış mənzum bir komedidir. Müəllifin bu cəsarəti o zaman qayda və məktəb düsturları əsiri olan tənqidçilərin şiddətli hücumlarına məruz qaldı. Fəqət Qriboyedov sənətdə sərbəstlik əsaslarını müvəffəqiyyətlə müdafiə etdi və Rusiyada bu əsası möhkəmləndirdi.

Mövzu etibarilə də əsər tamamilə yeni hadisə idi. “Ağlın bəlası” o zamana qədər yazılan komedilər kimi müəllifin xəyalından çıxarılmış süni, qeyri-təbii bir əsər deyildi. Bunun əksinə olaraq Qriboyedov mövzusunu canlı həyatdan almış və əsərində içində doğulub-büyüdüüyü Moskva cəmiyyətini təsvir etmək istəmişdir.

Moskva – Rusiyanın keçmişlə bağlı ənənəpərvər bir mərkəzidir. Fəqət Rusiya tarixin sövqilə Avropa ilə yüz ildən bəri təmasa gəlmişdi, bir çox şeylər iqtibas etmişdi. Bu təmas və iqtibaslar adətlərə və zehniyyətlərə təsir göstərmişdi. Bir çox qeyri-təbii, gülünc, bəzən fəci hallar zühur etmişdi. Qriboyedov işte bu dəyişiklikləri uzun illər müşahidə edərək dühasının qüdrəti ilə bunların arasındakı əlaqələri, gülünc və fəci tərəfləri təsvir etmişdi.

Komedianın qəhrəmanları birər həqiqi tiplərdir. Bunlar bu gün belə rus dilində ictimai tərkibləri ifadə edən məfhumlara işarə olmuşlar. Məsələn, “Famusov” deyildimi, məmuriyyətdə müvəffəqiyyətdən, amirane, xoş görünməyə çalışmaqdan, yüksək mövqelərə çatmaqdan başqa insanda bir şərəf və məziyyət görməyən, hər yeniliyə qarşı üsyan edən, Avropadan gələn cərəyanlara qarşı dərin bir nifrət bəsləyən və bununla bərabər qızlarının tərbiyəsini özünün belə “küçə zibili” deyərək tərəf etdiyi fransız müəllimlərinə tapşırıq, hər modaya dərhal alışan, bütün ballara, rəsmi qəbullara hər kəsdən əvvəl gedən, məmuriyyətə qarşı sırf rəsmi bir vəziyyət olaraq düsturu “kağızları tələsik imza edərək yükü üzərindən atmaqdan” ibarət olan bir böyük məmur xatirə gəlir. Yaxud, “Molçanov” deyildimi, kiçik, düsturu “işə deyil, şəxsiyyətlərə xidmət etməkdən” ibarət olan və həyatında təqib etdiyi ictimai və əxlaqi qaydaların hamısı aşağıdakı sətirlərdə təsvir olunmuş məmurun şəxsiyyəti göz önünə gəlir:

Hər kəsə bilaistisna xoş görünmək:
İçində yaşayacağım ev sahibinə,

Tabe olduğum amirə,
Onun elbisesini təmizləyən xidmətçisinə,
Hər növ fənalığı bərtərəf etmək üçün qapıçıya,
Havlammamı üçün qapıçının köpəyinə,
İştə mənim həyatımın düsturu budur!

Sonra o zamankı rus əsgərliyini təmsil edən Skalozub gəlir. Bu adamın da yeganə düşüncəsi rütbələr silsiləsində tezliklə son rütbəyə vasil olmaqdır. Bilgi, elm və fənnə gəlincə, yeganə fikri “bütün kitabları yandırmaq, işte nicat budur!” – qayəsindən ibarətdir.

Avropadan iqtibas edilmiş idari və əsgəri təşkilat bu mənfi nəticələri vermişdir. Avropanın qəbahəti varmıdır?

Sanki bütün bunlara cavab olaraq müəllif səhnəyə Avropanı görüb anlamış, həqiqi bir avropalı kimi düşünən bir tip çıxarır. Bu tip Çatski-dir. Bu gənc elm, fənn, sənət, doğruluq, mərdlik aşığıdır, zillət və miskinliyin, yaltaqlıq və əsaretin düşmənidir. Bulunduğu Moskva mühiti, təbii ki, onu təmin etməyir. O, mühiti belə təsvir edir:

Moskva mənə hansı yeniliyi göstərəcəkdir?
Dünən bir balo vardı, sabah da digəri olacaqdır.
Filan qız istəmiş, müvəffəq olmuşdur, başqası olmamış...
Elə eyni dedi-qodu və eyni şeirlər eyni xatirə kitablarında...
Həkimlər kimdir? Sərbəst həyata nifrət duyanlar!
Fikirilərini Kırım müharibəsi zamanından qalma
Əski qəzetçilərdən əxz edənlər!

Çatski əski qafalara, hər növ yüksək qayğılara biganə qalan, adi və yeknəsəq bir həyat keçirən Moskva camaatına nifrət etdiyi qədər Avropanı kor-koranə təqlid edənlərdən də xoşlanmır. Fəqət bu idealist tipində böyük bir nöqsan vardır ki, həmin nöqsan bütün rus ziyalılarında da xasdır: o nöqsan da xəyalpərvər olmaq, müşküllər ilə mübarizə iqtidarından məhrum olmaqdır. Çatski fənalığa qarşı mübarizə edəcək yerdə ondan qaçır, yalnız özünü qurtarmağa çalışır, fəqət mühit o halda ikən şəxsən qurtulmaq imkan xaricində qalır.

Hökumət əsərin nəşrini və oynanılmasını qadağan etdi, hətta Tehrandə səfir ikən Tehran əhalisinin bir həyəcanı əsnasında öldürülmüş olan müəllif əsərini səhnədə görmədi. Yalnız bir neçə il sonra əsər nəşr olundu və oynandı. Bu günə qədər səhnədən düşmədiyi kimi, rus ali məktəblərində də ədəbiyyat nümunəsi olaraq tədris edilməkdədir.

Dil nöqteyi-nəzərindən əsərin əhəmiyyəti böyükdür. Qriboyedov komediyaya Krılovun dilini gətirdi. Hətta səlislik etibarilə Krılovu da keçdi. Komediya işlənmiş bir çox cümlələr bu gün rus dilində atalar sözləri yerinə keçmişdir.

PUŞKİN DÖVRÜ

Rus ədəbiyyat tarixçiləri milli ədəbiyyatın tarixini Puşkindən başlayırlar. Doğrudan da Puşkinlə rus ədəbiyyatı tamamilə milliləşərək müstəqillik tapır. Vəqien, Avropada hasil olacaq bütün fikri, bədii və ədəbi cərəyanlar Rusiyaya məhz bundan sonra əks eyləyəcəkdir. Fəqət ruslar artıq o cərəyanların şəxsiyyətsiz, rəngsiz bir təqlidçisi olmayacaqlar. Əksinə, rus ədəbiyyatı şəxsləşərək o cərəyanlara bir rus “kaşası”, bir rus rəng və mahiyyəti verəcək qədər yüksələcəkdir. Artıq ruslar Avropa mədəniyyəti zümresində müstəqil və təsirli bir amil sifəti alaraq çocuqluq halından çıxacaqlar və Avropadan aldıkları qədər Avropaya ədd etməyə də çalışacaqlardır.

Puşkin əski, tarixi və əsilzadə bir ailəyə mənsubdu. Ana tərəfindən ulu babası rus tarixində “Böyük Petronun ərəbi” deyər məşhur bir afrikalıdır. Bu afrikalı ərəbi Petro Fləməngdən⁸³ gətirmiş, bir çox rüt-bələrə, nemətlərə nail etdikdən və Moskva vilayətində iri malikanələr bəxş eyləməkdən əlavə rus kübar ailələrindən birisi ilə evlənməsinə imkan yaratmışdır. İştə Puşkinin anası bu izdivacdan doğuldu. Oğlu anasından irsən çöhrəsinin rəngi və saçlarının qıvrıqlığı ilə daşqın bir xəyal da qəbul etdi.

Kübar aləminə mənsub olan ata-anası salon həyatına və salon eyləncələrinə dalmış olduqlarından çocuğun tərbiyəsini dayələrə həvalə etdilər. Puşkin ta bir yaşından etibarən alman və fransız mürəbbiyə və mürəbbilərinin öhdəsinə buraxılmışdı. On iki yaşına qədər Puşkinin tərbiyəsi və təlimi bunlara tapşırıldı. Odur ki, Puşkin fransızca və almanca öz milli dili qədər bilirdi.

Ruscanı Puşkin dayəsi Arina Podionovnadən öyrəndi. Bu kəndli rus qadını Puşkin üzərində dərin bir təsir icra eyləmişdir. Puşkin bütün həyatında dayəsini məhəbbət və hörmətlə xatırlayır və bir çox əsərlərində onun xatirəsini hörmətlə yad eyləyir.

Puşkin Rodionovnadən rus folklorunu, rus xalq şərqlərini, masallarını, hekayələrini ta ilk yaşlarından öyrəndi və sevdi. On iki yaşında ikən imperator Birinci Aleksandr tərəfindən “Tsarskoe celo”da otuz kübar çocuğu üçün təsis edilmiş liseyo qəbul olundu. Bu lisey impe-

rator sarayının bir qisminə təsis edilmişdi. Çocuqlar burada şahənə bir həyat keçirirdilər. Bunların təlim və tərbiyələri ilə Fransadan, Almaniyadan cəlb edilmiş məşhur müəllim və mürəbbilər məşğul idilər. Puşkin texniki elmlərə çox az meyil göstərdi. Fəqət liseyde böyük bir əhəmiyyətlə təlim olunan ədəbiyyata atasın bir eşqlə sarıldı. O zaman Volter, Vergili⁸⁴, Molyer⁸⁵, Russo, Krılov, Lafonten və Karamzin Puşkinin sevdiyi yazıçılardı.

Liseyde hər il keçirilən mükafatlandırma mərasimində hələ on beş yaşında olan Puşkin öz şeirlərini oxuyub o birilərdən seçildi. Bu surətlə Puşkin hələ məktəbdə ikən özünü ən məşhur ədiblərə tanıtdı.

Məktəbi bitirdikdən sonra Puşkin bütün digər arkadaşları kimi yüksək bir məmuriyyətə təyin olunacaqdı. Fəqət şairin təbiəti məmur olmaq üçün yoğrulmamışdı. O zaman Rusiyada bütün yüksək və ziyah zümərələr inqilabi cərəyanların təsiri altına düşmüşdülər. Puşkinin bir çox dostları və arkadaşları bəzi gizli cəmiyyətlərə daxil olmuşlardı. Puşkin bu kimi cəmiyyətlərə daxil olmadı, fəqət qələmi rahat durmurdu. Hələ iyirmi yaşında yazmış olduğu bir mənzumədə deyirdi ki:

Üzərimizdən zəncirin qırıldığını görəceyikmi, arkadaşlar?

Çarın əmri ilə əsarət qalxacaqmıdır?

Vətən üfünədən münəvvər bir hürriyyətin günəşi,

Həyat şüalarını saçmağa başlayacaqmıdır?

Puşkin bu kimi mənzumələrlə bərabər o zaman Rusiyanı soyub-talayan Arakçeyev⁸⁶ kimi bəzi mənəb sahiblərini də həcv edirdi. Söz yox ki, Puşkinin bu fəaliyyəti hökumətə xoş görünmədi və o gündən etibarən Puşkin mövqeyini təmin etdiyi himayələrə rəğmən hökumət tərəfindən təqib olunaraq ucsuz-bucaqsız Rusiyanın bir ucundan digər ucuna qədər sərsəriyanə gəzmək məcburiyyətində qaldı. Gah Bessarabiyaya, gah Qafqasiyaya, gah Moskvaya və gah malikanəsi olan kəndə sürgün olunurdu. Nəhayət, bir gün Birinci Nikolayın⁸⁷ lütfünə nail oldu. Fəqət bu da uzun müddət davam etmədi. Nəhayət, ailə həyatının ağuşunda dinclik və rahatlıq aradısa da, arvadının salon və eyləncə düşkünlüyü bu son ümidini də qırdı və hələ otuz səkkiz yaşında ikən, arvadı ilə eşqbazlıq edən Hollandiya səfirinin övladı⁸⁸ ilə keçirdiyi dueldə vəfat etdi (1837).

Puşkinin ədəbi həyatını iki mühüm və biri-birindən ayrı dövrə bölmək mümkündür. Birinci dövrə yenə də təqlidçilik dövrüdür. Bu dövrə “Ruslan və Lüdmila” adlı əsərlə başlayır. Bu əsər o zaman

təzəcə dəb düşən romantizm ədəbi cərəyanının təsiri ilə yazılmış bir dastandır. Hər nə qədər dastanın mövzusu rus həyatından alınmış isə də, şəkil etibarını ilə Puşkin italyan şairi Aristonun⁸⁹ “Aşiq Roland” və “Qudurmuş Roland” adlı əsərləri ilə alman şairi Vilandin “Obaron” adlı əsərini və Bolterin “Orlean bakirəsi”ni nümunə götürüb təqlid etmişdir. Müasirlər bu əsəri böyük bir həyəcan və hörmətlə qarşıladılar və Puşkinin şöhrəti bu əsərlə başladı. Halbuki “Ruslan və Lyudmila” Puşkinin ən zəif əsərlərindən birisidir. Əsərin bir çox yerləri süni və qeyri-təbiidir. Fəqət dil nöqteyi-nəzərindən əsər mükəmməldir. Üslub sadə və gözəl, nəzm ahəngdar, təsvirlər canlı və parlaqdır. “Ruslan və Lyudmila”dan sonra Puşkin daha üç dastan yazdı: “Qafqaz əsiri”, “Baxçasaray çeşməsi” və “Çingənə” (müəllif “Qaraçılar” poemasını nəzərdə tutur – *tərt.*). Bu üç dastanı Puşkin Bayronun və bəzən Şatobriannın⁹⁰ təsiri ilə yazmışdır. Bu əsərlər bayronizm deyilən qayə ilə aludədir.

Bayronun romantizm cərəyanına vermiş olduğu istiqamət məlumdur. Romantizm cərəyanını nəzəriyyə etibarını ilə açan, məlum olduğu üzrə, Russodur. Russo təbiəti mədəniyyətin süniliyinə qarşı qoyaraq gözəlliyi, doğruluğu təbiətdə tapır və ona görə də ibtidai, təbii halı, barbarlıq dövrünü süni haldan, mədəniyyət dövründən üstün tutur. Russo bütün əsərlərində bu əsas fikrin müdafiəçisi idi, mədəniyyəti pozucu hesab etdiyindən dolayı insanları əski hala qayıtmağa dəvət edirdi. Bu nəzəriyyə alman zəmini üzərinə keçincə, başqa bir istiqamət aldı. Napoleonun və fransızların təzyiq və ifratları təsiri ilə qabarmış olan almanlıq hissini almanların əski zamanlarına çevirdi, bütün bəşəri fəzilətləri əski almanlıqda aramağa başladı. O, əski alman həyatı, o həyatın vücudə gətirdiyi folklor orta əsrlərdə tərənnüm olunan saqalar, minnezinqer⁹¹ şərqlər birər ilham mənbəyi oldu. Alman romantizmi doğdu, daşdı və bütün Avropanı istila etdi. Fəqət bu cərəyan ingilis mühitinə girərək Bayron ruhundan keçincə, başqa, daha zərif, incə və fəqət xəstə bir şəkil aldı. Zəttən o zaman ruhlarda hasil olmuş həyəcanlar, yəslər bu xəstə cərəyanı qəbul etməyə tam hazır idi. Daha doğrusu, Bayron o xəstəliyin bir tərcümanı oldu.

Böyük fransız inqilabının Avropa həyatında doğurduğu böyük və uzun sarsıntılar, bu inqilabdan gözlənilən nicat və səadət ümidlərinin boşa çıxması bütün ruhlarda yəs, ümitsizlik və küskünlük hüsulə gətirmişdi. Bayronizm də bu ruhi halların qaynayıb coşmasından başqa bir şey deyildi.

Məlum olduğu kimi, bayronizm iki xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Birincisi yəs və küskünlükdür. Mədəni həyatın süniliyindən hüsulə gəlmiş yorğunluq, fərdiyyətlərin əzilməsi, mənən və əxlaqən düşkünlüyün yüksək həddə çatması nəticəsində Bayron ümumən mədəni bəşəriyyətə qarşı bir nifrət hissi təlqin edir, mədəni bəşəriyyəti miskinlik və acizliyə, əsarət və zəlilliyə məhkum görür.

İkinci xüsusiyyət şəxsiyyətə qarşı pərəstişdir. Mədəniyyətin süni qaydalarını tanımayan, mədəni həyatın fərdlər üzərinə qoyduğu maddi və mənəvi zəncirləri parçalayıb qıran şəxsiyyətlər Bayronun qəhrəmanlarıdır. Bunlar qüvvətli iradəyə malik, önlərinə çıxan hər maneəni yığıb atan, öz fərdi hüriyyətlərini müqəddəsləşdirərək hər növ ictimai şərt və hüdudların fəvqünə çıxan insanlardır. Bunlar özlərinə pərəstiş etdiklərindən, təbii ki, ətraflarına, ətraflarında olanlara həqarət və nifrətlə baxırlar.

Puşkin ilk əvvəl Bayronla Qafqaziyaya sürgün olunarkən yolda aşına olmağa başlamışdı. Puşkinin o zamankı əhvali-ruhiyyəsi, həyəcan və incikliyi Bayronun qəhrəmanlarına xas olan əhvali-ruhiyyəyə yaxın idi. Gənc şair ingilis dahisinin məftunu oldu və hətta Bayronu əslindən oxuya bilmək üçün ingiliscəni öyrənməyə başladı.

İşte yuxarıda adlarını çəkdiyimiz üç böyük dastan bayronizmin bu sürətlə Puşkin üzərinə icra etmiş olduğu təsirin təlqini ilə yazılmışdır. Bayron kimi Puşkin də qəhrəmanlarını mədəni həyatın hər növ zövqünü tanımış, onlardan bezmiş, mədəniyyətin zəifliyinə, fərdlər üzərində icra etdiyi təxriblərə qarşı nifrət duymuş və mədəniyyətdən qaçaraq ibtidai həyatda, vəhşilər və təbiət içində yeni ehtisaslara arayan insanlar arasından çıxarır. O zaman Qafqasiya və Krım hələ fəth edilmək üzrə idi. Yarımbarbar Qafqasiya və Krım əhalisi öz hüriyyətləri və istiqlalını üçün öhdələrinə düşən böyük vəzifəni yerinə yetirirlərdi.

Həyata yuxarıdan baxan bu dağlılar fədakarlığın, şəxsi qəhrəmanlığın, səbat və əzm, fərdi xasiyyət və fəzilətlərin təmsali idilər. Puşkin də mədəni həyata qarşı nifrət duyan qəhrəmanlarını bu mühitə göndərir, onun içində dolaşdırır, barbarlaşdırır. “Qafqaz əsiri”, “Baxçasaray çeşməsi” adlı dastanlar o zamankı Qafqaz və Krım həyatından, ənənələrindən alınmışdır. Puşkin bu ölməz əsərlərində Qafqasiya və Krımın təbii gözəlliklərindən əbədi abidələr yaratdı. Heç bir qafqasyalı və krımlı Puşkinin bu əsərlərini gözləri yaşarmaqsızın, qəlbi sızlamaqsızın oxuya bilməz. Bunlarda Qafqasiya bütün o qorxunc zirvələri, o ürək ovlayan vadiləri, o qəhrəmanlıq və əzəmət dolu

ənənələri, masalları ilə canlanıb oxucunun gözü önündə sanki bir keçid yaradır:

O, həyatı və insanları görmüş,
Qiymətləri anlamış,
Dostlar qəlbində etinasızlıq bulmuş,
Eşqin xülyasından sərsəm bir rəya duymuş,
Şimdi cəmiyyətdən qaçmış, təbiətə məftun,
Tərki-vətən və diyar edir.
Və mədəniyyətdən uzaq yerlərə
Həqiqi hüriyyət arxasınca qoşur.

Məşuqəsi olan gənc qız tərki etdiyi mühiti pəşmanlıqla xatırlayıb-xatırlamadığını soruşanda belə cavab verir:

Neçün həsrət edəyim? Sən şəhərlərin
O əsarət dolu pisləklərini təsəvvür edə bilməzsən!
Orada insan komaları hasarlar arasında
Sabahın bu həyatbəxş təmiz havası ilə tənəffüs etməzlər.
Və bu çöllərin səhrakar qoxularından məhrumdurlar,
Eşqdən utanır, sərbəst fikirdən qaçınırlar,
Öz hüriyyətləri ilə ticarət edərlər.
Böyüklər önündə başlarını əyərlər,
Və para, zəncir tələb edərlər...

Mədəniyyətin bu pisləklərinə qarşı ibtidai həyatın nümayiş etdiyi gözəllikləri belə təsvir edir:

Sakit həyat içində qaraçı
Naz-nemət təmənna etməz.
Fənn və elmin əzəmətli heçliyini duymaz,
Fəqət o, ailəsiz sərbəst və sağlamdır,
Süni ehtiyaclara yabançıdır,
Öz taleyinə qanədir,
Bihudə təlaşlardan azadədir.

Beləliklə, Puşkinin bu bayronizm xəstəliyi tam mənada süni idi. Bayronizm Moskvada rus mujiki üzərinə atılmış bir ingilis toqasına, üst geyiminə bənzəyirdi. Rus tənqidçilərindən birisi Rusiyada bu

keçici bayronizmdən bəhs edərək deyir ki: “İngiltərə və Avropanın başqa yerlərində bayronizm təbii və üzvi bir hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Zira İngiltərə və Avropa mədəni həyat yaşamış, mədəniyyətin bütün zövqlərini dadmış, artıq onlardan bezmişdi. Rusiya isə həyata təzəcə atılmış, yaşamağa başlamışdı. Mədəniyyət rus həyatına daha qanadlarının ucu ilə təmas etməkdə idi... Ona görə də mədəniyyətin zövqlərindən doyma və yorğunluq hasil ola bilməzdi. Bayronizm Rusiyada həyatı bir hadisə deyil, təqlidçiliyin gətirmiş olduğu xəyali, süni, yapma bir təzahürdür. Onun rus ədəbiyyatında uzun müddət yaşaması qeyri-qabildir. Ruslar gənc, sağlam, həyata təzəcə atılmış, həyatdan həzz almamış bir millətdir. Romantizm dövrü bunlar arasında da cərəyanlar arasında təqib etdiyi istiqamətləri almaq məcburiyyətində idi”.

Həqiqətən Puşkin o sağlam ağı, müvazinətli dühası ilə süni bir iş görməkdə olduğunu dərk etməkdə gecikmədi. Bayronizm xəstəliyinə tutulmuş son dastanı “Qaraçılar”ın sonunda ixtiyar bir qaraçının ağızından dastanın mədəniyyətdən qaçan qəhrəmanına xitabən bu sözləri söylədir:

Sən vəhşi həyat üçün yaradılmış deyilsən,
Sən yalnız özün üçün hüriyyət arayırsan.
Sənin səsin bizi dəhşətə gətirir,
Biz sadə, təvazökənar, ruhumuz iyiliklərlə doludur,
Sən fənasan, cürətlisən, bizi tərki et, məğrur adam!

Puşkində hasil olan bu intibah bayronizm xəstəliyinin xudpərəstlikdən doğmuş olduğu qənaətini verir. Bayronun qəhrəmanları mədəniyyətdən qaçarkən ümumun mənafeyini düşünməkdən ziyadə şəxsi arzularının, ehtiraslarının əsiri olmuşlardır. Onlar şəxsiyyətlərini hər şeyin fəvqünə çıxarmaq, mühitə hakim olmaq istəmişlər. Puşkin nəhayət Bayronu “qürur şairi” – deyə tərif edir.

İştə bu intibahdan sonra romantizm Puşkinin əsərlərində başqa bir şəkil və mahiyyət aldı: şair rus həyatına, rus tarixinə sarıldı, mövzularını oradan aldığı kimi ilhamlarını da orada aradı və tapdı.

SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ

MÜQƏDDİMƏ

Montöskye¹ “Qanunların ruhu” adlı əsərində hökumət şəkillərindən bəhs edərkən deyir ki, “İstibdad, yəni hökumət qorxuya, məşrutıyyət şərafə, cümhuriyyət də fəzilətə arxalanır”.

Bu bölgü hələ də mənə və əhəmiyyətini itirməmişdir. Şəxsi hökumətdə xalq tək bir şəxsin kef və həvəsinə tabe olduğundan milyonlarca insanın bu kef və həvəyə itaət etmələri üçün xalqı qorxutmaq və dəhşətləndirmək yeganə çarədir. Elə bunun üçündür ki, istibdadda tərbiyə və təlimdən başlayaraq üsuli-idarəyə qədər hər şeydə qorxu təlqini əsasdır.

Məşrutıyyətdə hakimiyyət hökmdarla imtiyazlı bir sinfin əlindədir. Bu müştərək hakimiyyətin davamı üçün, təbii ki, hər iki tərəfin bir-birinə sədaqət və rabitə əlaqələri ilə bağlı olmaları lazımdır, yəni şərafət şərtidir.

Cümhuriyyətə gəlincə, orada hakimiyyət bütünlüklə və tamam xalqın əlindədir. Əhalidən hər kəsin üsuli-idarədə iştirak etmək səlahiyyəti vardır. Təbii ki, milyonlarca insanların iştirak etdikləri üsuli-idarənin müntəzəm və məqbul olması üçün bu insanların yüksək vəzifə və məsuliyyət duyğuları və təmiz əxlaq normaları ilə silahlanmaları lazımdır; yəni cümhuriyyətdə vətəndaşların fəzilətli olmaları şərtidir.

Bu fəzilət nədən ibarətdir, necə təzahür edir?

Vaxtilə oxuculara vəd etdiyim bu əsəri mənə yazdıran da elə həmin suallara cavab vermək niyyətidir.

Türk milləti dahi rəhbərinin² təşviqi ilə Cümhuriyyət kimi ən kamil bir idarə şəklini həqiqətə çevirmişdir. Fəqət bu çox incə, çox zərif və ona görə də çox müşkül olan dövlət üsuli-idarəsinin inkişaf və möhkəmlənməsi üçün Cümhuriyyət bizdən, yəni türk millətinin fərdlərindən bəzi mənəvi xüsusiyyətlər tələb edir.

Bu aciz müəllif də həmin millətin bir fərdi olmaq etibarını ilə o xüsusiyyətləri necə təsəvvür etdiyini, necə mənalandırdığını bu kiçik əsərdə yazmaq istədi, yəni Cümhuriyyətin mənəvi cəhətdən ideologiyasını özünə görə izaha cəsarət etdi.

Əsərimə necə bir şəkil vermək bərsində bir çox tərəddüdlər keçirdim; nəhayət, onu hekayə şəklində yazmağa qərar verdim. Əsərdən qurtulmuş bir türk fərdini azad və sərbəst bir ölkəyə apar-

dım; bu ölkənin rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməli və arzularının həqiqətə çevrilməsi üçün çalışmaqdadırlar. Türk fərdi, bax mənim “pir” dediyim bu rəhbərlərlə görüşür, Cümhuriyyətdə azad və sərbəst vətəndaşların necə olmaları lazım gələn barədə onların fikirlərini öyrənir; eyni zamanda da məmləkətimizin gələcəkdə azadlıq və fəzilət sahəsində inkişaf edərək necə bir nur və mədəniyyət mənbəyi olacağını da Sərbəst ölkədə gördüyü maarif və mədəniyyət müəssisələrini təsvir etməklə göstərir.

Bu kiçik əsərimin şəkil, hədəf və qayəsi elə budur.

Bu əsər əvvəlcə “Cümhuriyyət” qəzetində hissə-hissə nəşr olunmuşdur. Xalqımızın göstərdiyi rəğbət və aldığı bir çox məktublar mənə bu dəfə onu oxuculara bir kitab şəklində dərc etmək cürətini verdi.

Ağaoğlu Əhməd bəy

MƏN BİR ƏSİR İDİM, AZAD OLMAQ İSTƏDİM

Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim. Qalamın divarını dəldim və eşiyyə çıxıb dərin bir nəfəs aldım. İndi önümdə geniş bir çöl vardı. Haraya gedəcəyimi, necə davranacağımı bilmirdim. Tərəddüdlə bir neçə addım atdım. Özümü iki yolun ayrıcında gördüm və buraya sancılmış bir dirək üzərində bu yazını oxudum:

Sol tərəfə gedən yol azadlıq yoludur.

Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

Sol tərəfi tutdum, səhərə qədər yol getdim. Şəfəq sökərkən bir qalanın önündə idim. Qalanın qapısı üzərində qızıl xətlə yazılı bu lövhəni oxudum:

Sərbəst insanlar ölkəsi

“Əsil mənim axtardığım yerdir” – dedim və içəri girmək istədim. Keşikçilər qabağımı kəsdilər.

– Kimsən, hardan gəlirsən, hara gedirsən? – deyər soruşdular.

– Mən bir əsir idim. Zəncirimi qırıb buraya gəldim. Azad olmaq istəyirəm, – dedim.

Keşikçilər diqqətlə mənə baxdılar. Boynumda zəncirin, qollarımda buxovun izləri görünürdü.

– Hə, görürük. Əsərətin görünən bağlarını qırımsan. Amma daxili halqalarını da qırıb atmısanmı? – deyər soruşdular.

Qanunda aşağıdakı maddələr qeyd olunmuşdu:

1. Azadlıq doğruluğa və cəsarətə arxalanır.
2. Sərbəst insanlar ölkəsində yalan qəti qadağandır. Bu illətə tutulanlar ölkədən xaric edirlər.
3. İkiüzlülük və yaltaqlıq ən ağır cinayətdir. Bu cinayəti işləyən camaat tərəfindən daşa tutulur.
4. Xəbərçilik edənlər sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı ola bilməzlər.
5. Qorxaqlıqla sərbəst ölkə vətəndaşlığı bir yerə sığa bilməz.
6. Başqasına sözlə və işlə təcavüz edən şəxs ölkədən qovulur.
7. Hiylə və fəsad vətəndaşlıq sifətini itirmək sayılıb cəzalandırılır.
8. Haqqı müdafiə etmək vəzifədir. Vəzifəsini ifa etməyən kəs ölkədən çıxarılır.
9. İşləmək vəzifədir. İşləmədən yaşamaq istəyən kəs ölkə üçün muzdsuz işləməyə məcbur edilir.
10. Həmrəylik vəzifədir. Bu vəzifəni icra etməyənlər ölkə vətəndaşlığını qeyb edirlər.
11. Ölkənin işlərini görməyə yalnız təcrübə və ixtisas sahiblərinin ixtiyarı var.
12. Hər vətəndaş ölkə məmurlarına nəzarət etməyə borcludur.
13. Hər məmur və hər camaat adamı gördüyü işlər və əlindəki sərvət haqqında hər an hesab verməyə borcludur. Bu hesabdən boyun qaçıranlar ağır cəzaya məhkum olur və onlar vətəndaşlıq adından məhrum edirlər.
14. Yuxarıdakı maddələri əzbərləmək və onlara əməl etmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Maddələri oxudum və düşündüm: nə əcaib bir ölkədir! Mənim indiye qədər gördüyümün, eşitdiyimin, alışdığımın tam əksi... Görəsən alışa biləcəyəmmi?

Varlığımı şübhə və tərəddüdlər bürüdü. Bir an xəyalımdan keçdi ki, buradan qaçım. Fəqət qürurum, heysiyyətim mane oldu. Öz-özümə dedim: "Madam ki, gəlmişəm, sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı olmaq istəmişəm, alışmalıyam. Buna çalışmaq məndən ötrü bir şərəf məsələsidir. Əlbəttə, bilərəm, köhnəlmiş adətlərim var, əcdadımdan və tarixdən aldığı şakələr var. Onlardan ayrılmıq çətindir. Amma necə olursa olsun çalışmaq, qeyrət etmək vəzifəmdir". Beləliklə, qanunu öyrənməyi, üzərində düşünməyi qət etdim. Bir neçə gün

keçdi. Maddələri əzbərlədim, onların üzərində düşündüm: bəzilərinin hikmətini anlaya bilmədim, bəziləri haqqında tərəddüd etdim və qocalardan izahat istəməyə qərar verdim. Bu aralıq ətrafıma göz gəzdirdim. Yaşadığım evi, gördüyüm adamları öyrənməyə söy etdim. Gördüklərim məni oxuduqlarımdan daha artıq heyretə saldı. Başa düşdüm ki, olduğum ev bir mehmanxanadır. Demə, şəhərdə bunun kimi daha neçə bina var. Bunların hamısı sərbəst insanlar ölkəsinə sığınanlar üçündür. Evdə mənimlə bərabər iyirmiye qədər müsafir olurdu. Aralarında bir neçə qadın da vardı.

Burada sadəlik və təmizlik yaşayışın təməli idi. Bol yaşıllıq və bol günəş sağlam və qıvraq bir yaşayışdan xəbər verirdi.

Məni evə qəbul edən qoca ikinci gün məni ümumi yeməxanaya aparıb oradakı müsafirlərə təqdim etdi. "Yeni bir vətəndaşdır" – dedi. Hamı məni gülərlə, mehriban baxışlarla qarşıladı. "Xoşbəxt olsun!" – dedilər.

Yemək bol və sadə idi. Yeməkdən sonra salona getdik. Burada xanımlardan biri pianonun arxasına keçib bəzi şeylər çalmağa başladı. Müsafirler ayağa qalxaraq duaya bənzər bir türkü oxudular. Qoca mənə xitabla:

– Bu türkünü öyrənməlisiniz, – dedi və yazılı bir vərəq uzatdı. Oxudum:

"AZAD OLMAQ NƏ QƏDƏR ÇƏTİN İMİŞİ!"

Türkünün sözlərini indi yaddan çıxarmışam. Amma mənası bu idi:

"İnsan kainatın şüurudur. Ona pərəstiş edirik, onu təqdis edirik.

Azadlıq şüurun müqəddəs cövhəridir. Onu sevirik, ona qəlbən bağlıyıq.

Sərbəst insanlar ölkəsi şüurun və azadlığın məbədidir. Ona sığınur, ona güvənirik".

Bu sözlərin və türkünün mənə göstərdiyi təsiri indi sizə anlada bilmirəm. Bir neçə dəqiqə huşsuz halda qaldım. Özümə gəldiyim zaman müsafirləri bir neçə dəstəyə bölünüb söhbət edən gördüm. Bir neçəsi də mənim yanıma gəlib mənimlə çoxdankı dost kimi səmimi söhbətə başladı. Başa düşdüm ki, mənim kimi bunlar da azadlıq sorağında bu diyara gəlmişlər.

Bir az sonra binanın başqa yerlərini gəzməyə başladım. Sadəcə döşənmiş, lakin təmizlikdən parlayan otaq və salonların divarlarına bir çox nəfis tablolar, qiymətli lövhələr asılmışdı. Lövhələrin bir

çoxuna gözəl xətlə “Sərbəst insanlar ölkəsi” nizamnaməsinin maddələri yazılmışdı. Lakin başqa yazılar da vardı. Bunların bəziləri diqqətimi cəlb etdi. Oxudum:

“Hər is adam acgözlüyünün atəşinə yanar və ətrafını yandırır”.
“Kəlam kainatın duyduğu ilk ilahi səsdır”.
“Zorakılıq bərhəriyyət zəmanəsindən qalma bir qüsurdur”.
“Ədalət insanların mələklərdə qibtə oyadan xasiyyətidir”.
“Fədakarlıq bəşər təbiətinin ən yüksək təzahürüdür”.
“Əminlik və təvazö yüksək ruhlara məxsus bir nəciplikdir”.
“Qürur və təkəbbür ruhun miskinliyinə dəlidir”.

Evin bir ucunda uzun və geniş bir salon vardı. Bura kitabxana idi. Salon boyunca uzanan bir masanın üstü qəzetlər, jurnallar və kitablarla dolu idi. Rəflərə minlərcə cild düzülüşdü. Müsafirlərin bir çoxu burada mütaliə ilə məşğul idi.

Mən də stola yaxınlaşdım. Gözümə bir kitab saraqdı. Kitabın üzərindəki:

“SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNİN TARİXÇƏSİ”

başlığı məni maraqlandırdı. Dərhal oxumağa başladım. Bu bir tarix deyil, bir faciə idi. İndi içində olduğum ölkənin başına nələr gəlməmişdi? Nələr?!

Əsrlərcə azadlıq yolunda vuruşmuşdur. Bu gün bu qədər rahat və səssiz-səmirsiz olan küçələrində insan qanı sel kimi axmışdır. Əhali gah bir-biri ilə tutuşmuş, bir-birini öldürmüş, yandırmış, məhv etmiş, gah müstəbidlərə qarşı birlikdə mübarizə aparmış, gah yenilmiş, gah yenmişdir. Nəhayət, azadlıq tamam bərqərar olmuşdur və artıq iki əsrdən bəri bu xoşbəxt şəhər sükut və rahatlıq içində dinc həyat keçirməkdədir.

Kitaba baxarkən öz-özünümdə bu sözləri söylədim: “Azad olmaq nə qədər çətin imiş!”

AZADLIQ BİR GÜLDÜR

İki gündən sonra pirlər gəldilər və birisi məndən:

– Qanunu oxudunuzmu? Əzbərlədinizmi? – deyər soruşdu.

– Oxudum və əzbərlədim. Amma bəzi maddələrini başa düşmədiyimə görə izahat vermənizi rica edirəm. Əvvəlcə nəne bu qanunun ümumi hikmətini başa salarsınız? O nə üçündür, hansı məqsədlə yaradılmışdır?

– Məmnuniyyətlə! Bilməlisiniz ki, azadlıq bir mədəniyyət, bir sivilizasiya məsələsidir!

– Başa düşmədim. Bir az açıq söylərmisiniz?

– Bu saat deyim. Heç bağçada işləmişinizmi?

– İşləmişəm.

– Onda izahatım asanlaşır. Bağçada işlərkən yəqin görmüşünüz ki, bir ağacın, bir gül və ya çiçəyin tutub yetişməsi üçün o ağacın, gül və çiçəyin təbiətindən irəli gələn şərtlərə əməl etmək lazımdır, yoxsa tutmazlar, yetişməzlər. Bax azadlıq da bir güldür, bir çiçəkdir. Onun da tutması və yetişməsi üçün təbiətin istədiyi şərtləri gözlemək lazımdır.

– Bu şərtlər nədir?

– Ölkəmizin türküsi ilə tanış oldunuzmu?

– Oldum.

– Orada deyilir ki, “Azadlıq şüurun cövhəridir, şüur da insandır”.

Odur ki, bu cövhəri aşılarkən insanı öyrənmək gərəkdir. İnsan öyrənilməsə, cövhər tutmaz. Uzun müddət istibdad altında əzilmiş olan mühitlərin azadlıqla aşılması isə heç də asan bir şey deyildir. Çünki istibdadın seltənət sürdüyü yer insanın ruhu və qəlbidir. İstibdad burada yerləşir, burada taxtını qurur, burada tacı başına qoyur! Bəzən siz istibdadın yıxılmış olduğunu zənn edirsiniz və fələn də istibdadın gözle görünən əlamətləri aradan qalxmış görünür. Fəqət həqiqətdə isə onun hər tərəfdə və hər kəsdə yaşadığını görəcəksiniz. Məsələn, görəcəksiniz ki, ağız köpüklənə-köpüklənə azadlıq tələb edənlər öz qonşusunun azadlığına duruş gətirmirlər. Özlərinin bu azadlıqla ilk toqquşmasında inadla qarşılarındakı adamı məhv etmək istərlər. Çünki əslində istibdadın taxtı hələ dağılmamışdır. İstibdad ruhlardan, köüllərdən silinib getməmişdir.

Məhz bunun üçündür ki, belə yerlərdə azadlıq çox zaman anarxiyaya çevrilir. Çünki əvvəlcə bir şəxsin simasında toplanan istibdad bu dəfə başqalarının simasında davam edən izləri ilə özünü göstərməyə başlayır, hər kəsi qızıdırır və hərə bir başqasının üzərində azadlıq adı altında zorakılıq etməyə qalxışır. Lakin bu halın da uzun zaman davamı mümkün olmur, nəhayət, yenə hər kəsi azadlıq naminə susdurmaq və hər kəsin kinini öz içində boğmaq ehtiyacı ortaya çıxır.

Beləliklə, istibdadın mənəvi köklərini və izlərini öz içindən çıxarıb atmamış mühitlər azadlıqdan məhrum aləmlə anarxiya arasında dolaşmaq məcburiyyətində qalırlar ki, bu da camaat üçün aqibəti məchul olan fəci bir sərəməlikdir. Sərbəst ölkə qanunu xalqı məhz bu

fəci sərəməlikdən qorumaq üçün yol göstərir. Bu qanunun hədəfi istibdadın ruh və qəlblərdəki taxt-tacını yıxmaq və yerinə azadlığın taxt-tacını qurmaqdır.

– Başa düşdüm, ustad. Qanunun bütün qiyməti mənə aydın oldu. İndi də müsaidənizlə, maddələrə keçəlim.

“YALAN”, “RİYA”, “YALTAQLIQ”

– Qanun başındakı birinci maddədə yalanın yasaq olduğundan bəhs olunur. Demək ki, bu cinayətə xüsusi bir əhəmiyyət verilir.

– Bəli!

– Nə üçün? İnsan olsun, heç yalan söyləməsin? Belə şey ola bilərmə?

– Azad insan yalan söyləməz. Yalan zəiflərin, zəillərin, qorxaqların işidir. Halbuki azad olmaq üçün o, qüvvətli, cəsur, özünəməlikdir. Sonra, yalan həqiqəti gizlətmək və örtmək üçün bir çarədir. Həqiqət gizləndiyi yerdə batil hakim olur və batil hakim olduğu yerdə xeyirdən əsər qalmaz. Özünü dərk etmiş bir camaat, əlbəttə, buna yol verməz. Elə bunun üçündür ki, sərbəst insanlar ölkəsi bu cinayətə xüsusi əhəmiyyət verməkdədir.

– Başa düşdüm, ustad, keçmişin bir çox qaranlıq cəhətləri nəzərimdə dərhal aydınlaşdı. Fəqət, böyük bir xalqın içindən yalan necə qalxa bilər?

– Bu bir tərbiyə məsələsidir ki, ailədən və məktəbdən başlayıb camaatla bitir. Uşaq ruhunun ilk təməlləri ailə və məktəbdə qoyulur. Uşaq ana, ata və müəllimini təqlid edən bir məxluqdur. Yalançı ana, ata və müəllimin yetişdirdikləri uşaqlar da mütələq yalançı olurlar. Odur ki, ana, ata və müəllim uşaqların yalana alışmalarına maksimum diqqət yetirməyə borcludurlar və bunun üçün də ilk və ən təsirli vasitə özlərinin yalandan saqınmalarıdır. Sonra, bunlar uşaqların yalan qondarıb söyləmələrinə əsla yol verməməlidirlər. Ən kiçik və ən qərəzsiz bir yalana da dözmək olmaz. Xülasə, uşaq ailə və məktəbdən çıxıb cəmiyyətə qovuşduğu zaman onda belə bir qənaət olmalıdır ki, yalan mənfi və iyirənc bir illətdir. Camaata gəlincə, o da yalana qarşı qüvvətli tədbirlər görərsə, məsələn, sərbəst insanlar ölkəsində olduğu kimi, yalançı öz içindən qovarsa, cəmiyyətdən yalan yox olar. Amma, əksinə, məharətlə söylənmiş bir yalanı zəka əsəri sayan və yalançılıqla əldə edilmiş bir müvəffəqiyyəti bəyənimli tərzdə qarşılayan, hətta yalançı olduqlarına qane olduqları insanlara hörmət və

ehtiram edən bir camaat yalançılıq illətinin bütün zillətlərinə və bütün fəlakətli nəticələrinə boyun əymək məcburiyyəti qarşısında qalır.

Belə bir cəmiyyətdə kimsə kimsəyə inanmaz, etimad etməz və odur ki, nə müştərək bir fəaliyyətə və nə də müştərək bir təşəbbüsə imkan olar. Hər cür inkişaf və yüksəliş imkanı aradan qalxar və cəmiyyət yavaş-yavaş tərəddüd və məhvə sürüklənib gedər!

– Ah, ustad! Mən bu halları çoxdan bəri müşahidə etməkdə idim. Amma səbəbini indi anladım. İndi lütfən ikinci maddənin də hikmətini anladarsınız mı?

– Məmnuniyyətlə!

– Bu maddəyə əsasən riyakar və yaltaq şəxslər daşa basılmaq kimi müdhiş bir cəza ilə cəzalanırlar. Vəzifə və qüvvət sahibi olan adamlar məgər təriflənmirlərmi, onlara sitayiş olunmurmu? Ədəbiyyatdakı bunca parlaq qəsidələrin heç qiyməti yoxdurmu? Bir iş də var ki, hər növ nemət və səadət bu qüvvət və vəzifə sahiblərinin əllərindədir. Bəzən bütün müqəddərat, bütün tale bunların təkə bir baxışına tabe olur. Belə olduqda onların qürurunu oxşamaq təbii bir iş deyilmə?

– Başa düşürəm ki, bu diyarın qaydaları sizin kimi istibdad adətində alışmış adamlara qəribə görünür. Amma söylə görüm, sən azad və sərbəst olmağa qəti qərar vermişsənmi?

– Vəmişəm.

– Onda özünü dəyişdirəcəksənmi? Çünki bütün saydığım o şeylər sənə kölə və əsir olduğun zamanlara aiddir. Halbuki sən zəncirlərini qırmasan, sərbəst olmağa qərar vermişsən. Bilməlisən ki, qulluq göstərmə, yaltaqlıq kölələrin, əsirlərin işidir, ruhun büsbütün miskin və zəlif olduğuna dəlildir. Yaltaq adamda şərəf və heysiyyət olmaz. Beləsi rast gəldiyi adamı da xarab eylər, onda qürur, təkəbbür, həqiqətə, haqqa dözümsüzlük kimi fəna sifətlərin oyanmasına səbəb olar. Bu qulluqgöstərmə və yaltaqlıq Şərq xalqlarını mənən gəmirib yeyən illətlərin ən qorxuncu və ən dəhşətlisidir. İlan zəhəri kimi ta beynin və qəlbin içinə qədər yeriyir, bədəni çürüdür, iflic eləyir. Şərq qəsidəxanları özləri də hiss etmədən və fərqi nə varmadan millətlərinə ən çox pislik edən insanlardır. Yazdıqları yazılarda parlaqlıq nə qədərdirsə, törətdikləri mənəvi tənqidat da o qədərdir; çünki o nisbətə cazibəli olmuş, təqlidçi və davamçılar tapmışdır. Çox qəribədir ki, bu qəsidələr azad olmaq istəyən qeyri xalqların məktəblərində də hələ ədəbi nümunə kimi oxudulmaqdadır. Məgər bunların nə qədər pis bir iş olduğunu başa düşməzlər? Məgər şerin,

musiqinin gənc qəlblər və xəyallar üzərindəki təsiri hamı tərəfindən təqdir edilməmişdir?

Nə olursa olsun, azad olmaq istəyən bir cəmiyyətin bu hərəketi ekini ekib üzərinə kükürd səpən bir cütçünün hərəketindən geri qalmaz! İngilis qanunu hələ XV əsrdən bəri kralın mədh olunmasını da tənqid edilməsi qədər qadağan etmişdir. Bu da azad olmaq istəyən bir millətin hərəketi...

AZADLIQLA CASUSLUQ

– Fəqət, ustad, böyük adamlara hörmət və təzim məgər qədirşünaslıq vəzifəsi deyilmi?

– Şübhəsiz, elədir! Amma əsil hörmət və təzimlə yaltaqlıq və qulluqgöstərmə arasında böyük fərq var.

– Necə?

– Belə ki, əsil hörmət və məhəbbət doğruluq və səmimiyyət istər. Doğruluğun və səmimiyyətin şərti də düşünülməli fikri, duyulan hissi olduğu kimi söyləməkdir. Candan sevdiyiniz bir adamın, məsələn, oğlunuzun, qardaşınızın, əziz bir dostunuzun qüsurlarını söyləməyi, səhvlərini düzəltmələri üçün öyüd verməyi özünü üçün məgər bir borc saymırsınız? Millətin yetişdirdiyi böyük adamlar oğuldan, qardaşdan daha əziz, daha qiymətlidir. Çünki bunlar ümumi və müştərək səadət və bəxtiyarlığın qaynağıdır. O halda onlara qarşı daha səmimi, daha doğru olmaq daha əsaslı bir borc olmalıdır. Halbuki riyakarlar və yaltaqlar bunun tam tərsinə hərəket edirlər. Böyük adamlara heç onlarda olmayan sifətləri və qabiliyyətləri də verirlər, qüsurlarını və səhvlərini də yüksək fəzilətlər kimi göstərirlər. Doğruluğu, həqiqəti onlardan gizlədirlər. Onları daim əyri yollara sövq edirlər və bütün bunları sırf şəxsi və çirkin məqsədlər üçün edirlər. Bir də, axı, tüfeyli və yaltaq adam doğru və dost olmaz... Doğruluq və dostluq kimi yüksək fəzilətlər ruhu düşkün adamların işi deyildir. Bəxt bir balaca üz döndərdimi, bunlar böyük adamlara arxa çevirirlər: sancmağa, hərzəyə, hücuma başlarlar və indi qüvvətlənib mənsəb sahibi olmuş yeni adamların ətrafını bürüyürlər.

– Ustad, tam haqlısınız! Bu fəci dönüklüyün acı mənzərələrinə dəfələrlə şahid olmuşam. O zamanlar vətəndən usanmamaq və vətəndaşlardan çiyənməmək üçün öz-özümə bilirsinizmi nə qədər mübarizə aparmışam!

– Bəli! Tüfeylilik və yaltaqlıq biz camaatı alçaldan ən qorxunc bir yoldur.

– Onda, ustad, insanlar nə üçün bundan xoşlanırlar?

– Zəifdirlər, onun üçün! Amma bu işdə ən böyük qəbahət cəmiyyətidir. Cəmiyyət fəna sifətlərin yayılmasına meydan verməməlidir. Çünki axırda yenə ən çox zərər görəni cəmiyyətdir.

– Başa düşmədim, ustad.

– İndicə başa salım. Bir ağac üçün çiçək və meyvə nə isə, bir cəmiyyət üçün də böyük adamlar odur. Məlumdur ki, ağacın cinsini yaşadan, onun davamına səbəb olan və yüksəlmələri üçün yol göstərən yetişdirdikləri böyük adamlardır. Həqiqətən də bir cəmiyyətin varlığının qüvvəsi fikir, sənət, elm, əsgərlik və sair sahələrdə yetişdirdiyi böyük adamların adət və qiymətləri ilə ölçülür. Deməli, böyük adamlar yetişdirmək, onları mühafizə etmək hər bir cəmiyyət üçün bir heyat məsələsidir. Və böyük adamlar yetişdiyi zamanlarda yetkin cəmiyyət onlardan maksimum fayda əldə etməyə çalışır, heyatlarının hər dəqiqəsindən bəhrələnməyə səy edir, onların lazımsız işlərə baş qoşmalarına və pozulmalarına da əsla dözmür. Çünki böyük adamlar hər gün və hər zaman yetişməzlər. Bəzən bir millət əsrlərcə hamile olduğdan sonra onlardan birisini meydana gətirir. Bəzən də bu doğum əməliyyatı çox çətin, çox qorxunc olur. Odur ki, yetkin xalq belə övladını göz bəbəyi kimi qoruyur və onlardan maksimum dərəcədə faydalanmağa çalışır. Elə bunun üçündür ki, azad ölkədə yaltaqlıq və qulluqgöstərmə dəşə basılmaq kimi ağır bir cəza ilə cəzalanır. Çünki, yaltaqlıq və qulluqgöstərmə pozucu amillər arasında ən qorxuncudur.

– Başa düşdüm, ustad. Sizin bu izahatınız keçmişin bir çox qaranlıq və acı tərəflərini aydınlaşdırdı. İndi də lütfən nizamnamənin beşinci maddəsini izah edirsinizmi?

– Məmnuniyyətlə! Bu maddə deyir ki, “Xəbərçilik edənlər sərbəst ölkənin vətəndaşı ola bilməzlər”. Bilməlisən ki, azadlıq casusluq bir araya sığa bilməz. Casusluq olan yerdə azadlıq ola bilməz, azadlıq olan yerdə də şeytançılıq ola bilməz. Bunun üçündür ki, istibdadın istifadə etdiyi ən təsirli vasitə şeytançılıqdır. İstibdadın birinci diləyi vətəndaşlar arasındakı qarşılıqlı inam və etimad iplərini qırmaq və bir-birinə qarşı tərəddüd və şübhə oyatmaqdır. Bunun üçün də istifadə etdiyi ən qüvvətli vasitə şeytançılıqdır.

Şeytançılıq rəvac tapdığı bir yerdə kimsə kimsəyə inanmaz. Hər kəs hər kəsdən hürkər. Doğruluq və aşkarlıq aradan qalxar, yerinə yalan və ikiüzlülük keçər və əlbir iş görmək mümkün olmaz. Bu hala

düşmüş xalqlar ipliği qırılmış qumaşa bənzərlər. Onlar hər cür müqavimət qabiliyyətini itirirlər və zorakılığa qarşı dura bilmədikləri kimi, elm, sənət, ticarət və s. yollarında da birlikdə irəliləyə bilməzlər.

Təbiidir ki, sərbəst ölkə bu qədər zərərli bir şeyə dözə bilməz. Biz vətəndaşlarımızın ruhunda hələ uşaqlıqdan bu illətə qarşı nifrət və ikrah duyğusu tərbiyə edirik. Uşaqlarımızın bir-birindən şikayət etmələri xoşumuza gəlməz. Aralarında iftira və böhtan baş verəndə onları şiddətlə cəzalandırıq. Yoldaşının hər hansı bir işini xəbər verən uşağı başqalarına ibrət olmaq üçün rüsvay edirik. Xülasə, şeytançılığın iyrenc bir illət olduğu barədə qənaəti gənc qəlblərə işimiz və sözümüzle aşılayırıq, bunlar böyüyəndən sonra qanuna əməl edirlər. Bu yolla ölkədə şeytançılıq aradan qaldırılmış olur.

– Ustad, verdiyiniz izahat bütün varlığımı alt-üst etdi. Bir az təklikdə qalmağa, düşünməyə ehtiyacım var. İcəzənizlə, bu günlük bu qədər kifayətlənək.

– Çox yaxşı! İki gündən sonra yenə gələrik, – deyər qalxıb əlimi sıxaraq getdilər.

BİR MİTİNG: NATIQLƏRİN SÖZLƏRİ

Ah, bu necə ölkədir?! Sərbəst olmaq nə qədər çətin bir iş imiş! Görəsən alışı bələcəyəmmi? Əvvəlcə bu iş mənə nə qədər asan görünürdü! Halbuki əsil müşküllər dalda imiş. Tarixin ruhları üzərində buraxıb getdiyi elə izlər var ki, əslində insanı əsir edən bunlardır. İndi bütün bu izləri bir-bir pozub yox etmək lazım imiş! Yalan söyləməmək, qulluq göstərməmək, cəsur olmaq, haqqı müdafiə etmək, qorxmamaq, dos-doğru danışmaq... necə də ağır şərtlərdir!

Qüvvət və vəzifə sahibi olan birisinin yanında necə qorxmamaq, dos-doğru danışmaq, yaltaqlıq etməmək olar? Adam bir beləsinə gördüyü zaman bütün varlığı çalxayıb bulandır, başı gicəllənir, boynu öz-özünə əyilir və dili öz-özünə mədh və tərifi başlayır.

Heç yadımdan çıxmaz, bir yoldaşım vardı, telefonla danışdığı zaman nazir yanında imiş kimi rəngi qaçar, pəncəsinin düymələrini bağlamağa başlar, sağ əlini yerə qədər uzadar və gülümsər halda rəhbərlik sözlər kəkələməyə başlardı: – “Bəli əfəndimiz! Sizin sayeyi-alinizdə... Kiçikdən xəta, böyükdən əta...” kimi cümlələr işlədər, sonra telefonu hiddətlə yerinə atar, stula sərələnib dərinə nəfəs ötürərdi: “vay səni! Az qala nəfəsim kəsilmişdi! Nə yaman hiddətli

idi! Dünən özünə ərz eləmişdim, göndərdikləri sənədin bizim dairə üçün yersiz olduğunu söyləmişdim. Gör necə özündən çıxıb! Amma yaxşı ki, hirsini yatırdım! Oh!..”

O zamanlar biz bu yoldaşımızı məsxərəyə qoyardıq. Amma əslində hamımız onun kimi idik. İndi illiklərimizə qədər işləmiş olan bu illətləri necə çıxarıb atacağıq? Heyəcan və üzüntüden gözüme yuxu gətmedi. Bütün gecəni otağımda var-gəl elədim. Səhərə yaxın yorğunluqdan halsız düşüb yuxuya getdim. Gözümü açanda günəş əməlli-başlı yüksəlmişdi. Başım ağrıyırdı. Hiss elədim ki, mənə hava çatmır.

“SƏRBƏST ÖLKƏNİN İLK HÜRRİYYƏT QƏHRƏMANI”

Bağbanlardan birinə yaxınlaşıb parkın adını, qəhrəmanın kim olduğunu soruşdum.

– Əcnəbisiniz?

– Bəli, təzəcə gəlmişəm.

– Buraya azadlıq parkı deyirlər. O heykəl də istibdada qarşı ilk azadlıq bayrağı qaldıran bir vətəndaşdır. Ölkəmiz bu qəhrəmana pərəstiş edir.

Bu arada parka dəstə-dəstə adamlar gəlməyə başladı. Bir azdan parkın müxtəlif yerlərində mitinqlər düzəldi. Birinə yanaşdım: gənc bir dəliqanlı həyəcanlı nəşə söyləyirdi. Qulaq verdim, hökuməti tənqid edirdi. Hökumətin firqə proqramına sadıq qalmadığını, hələ də küçələrdə işsiz vətəndaşlar dolaşdığını, aparılan statistikadan məmləkət əhalisinin yüzde ikisinin oxuyub yatmaq bilmədiyinin aydınlaşdığını və bunun məmləkət üçün bir biabırçılıq, ar olduğunu hərarətli bir dillə izah edirdi.

İkinci bir qrupa yanaşdım: burada da orta yaşlı zəif bir adam gənc nəsiləndən gördüyü qüsurları bir-bir açıb tökürdü. O deyirdi ki, gənclər mal-dövlət aludəsi olmuşlar. İş adamı olmaq həvəsi ilə yüksək bəşəri və vətənpərvər meyllərdən uzaqlaşmaqdadırlar. Bunun da nəticəsində əsərləri cılız və cansız, düşüncələri boş və mənasızdır, səciyyələri getdikcə zəifləməkdədir.

Natiq bu əlamətləri gələcək üçün qorxulu sayır və bunun çarəsini maarif sistemini dəyişdirməkdə görürdü.

Üçüncü bir qrupda gözəl və gənc bir xanım qadınların siyasi hüquqlarından bəhs edirdi. Natiqin sözlərindən başa düşdüm ki, sərbəst insanlar ölkəsində qadınlar hər cür hüquqda kişilərlə bərabərdir.

Onlar yalnız ölkənin rəisi olmaq hüququndan məhrum edilmişlər. Nətiqin tənqid etdiyi nöqtə də bu idi. O deyirdi:

– Necə ola bilər ki, qadının yetişdirdiyi oğul bu məqama gəlsin, amma özü gələ bilməsin? Bizə fizioloji xüsusiyyətlərdən bəhs edirlər. Elə bil kişilərin hamısı hər cür fizioloji qüsurdan təmiz imiş! Dəli-xanalara, həbsxanalara gedin; cinayət statistikasını oxuyun. Güman eləmirəm ki, müşahidələrinizin nəticəsi kişilərin lehinə olsun. Deməli, irəli sürülən bu iddia sırf bəhanədir, kişilərin zorakılığını davam etdirmək üçün onların çoxdan bəri işlətdikləri silahların büsbütün lazımsız tör-töküntüsüdür. Lakin qadın davam etməkdə olan mübarizəsi ilə bundan əvvəlki müqavimətləri necə qırdısa, bu son tör-töküntünü də süpürüb atacaqdır və nəhayət kişilər başa düşəcəklər ki, öz şərəfləri və heysiyyətləri naminə sığındıqları bu son sığıncağın da qadınların üzünə açılması lazımdır. Sərbəst insanlar ölkəsində bircə nəfərin də olsun o birilərdən hüquqca aşağı olması azadlıq üçün ləkədir. Bu eyib və ləkəni qadın silib təmizləyəcəkdir.

Bizdən aralı başqa qruplar da vardır. Lakin artıq mən yorulmuşdum. Bir stul üstə oturdum və indiyə qədər görmədiyim, duymadığım bütün bu yeni mənzərələr ətrafında düşünməyə başladım.

“Burada vətəndaşlıq bir tordur ki, içinə girən insanlar bir-birinə bitişik halqalar kimidirlər”.

Məni ən çox heyretləndirən şey nətiqlərin əda və üslubları idi. Gördüm ki, bunlar tənqid və iradlarını yalnız hadisə və əhvalatlarla əsaslandırır. Sözlərində şübhə oyadan, tərəddüdə salan heç bir qarışıq nöqtəyə yol verməməyə diqqət yetirirlər. Bununla bərabər, danışılarda səmimi, hörmətçil idilər. Tənqid etdikləri adamların heysiyyətinə toxunacaq bircə kəlmə belə işlətməkdən çəkinirdilər; onlara hörmət edirdilər. Eyni zamanda gözlərindəki ifadədən, üzlərindəki ciddiyyətdən başa düşdüm ki, tənqidin bu tərz daha təsirlidir, daha faydalıdır. Bu yeni görüşüm istər-istəməz mənə öz məmləkətimdəki tənqidləri xatırlatdı. Aman, o necə də çirkin azgınlıq idi! O nə küfrlər, nə söyüşlər idi?! O nə qarışıq kəlmələr, nə qapalı işarələr, nə üstüörtülü və iyrenc simalardı! Bəzən elə olurdu ki, dinləyənlər və oxuyanlar nifrət edərək qulaqlarını tıxayır, gözlərini yumur və hər tərəfdən bu boğucu çirkəbə qarşı bir sədd çəkilməsi tələb olunmağa başlayırdı. Elə o dəmdə qüvvətli bir şəxs ortaya çıxıb, həm söyləyənlərin ağızını və həm də dinləyənlərin qulaqlarını sınısıq bağlayır və bu dəfə də insanlar sükutdan, səssizlikdən boğulmağa başlayırdılar!

Ah, o nə fəlakətli ifratçılıq və naqislik idi! Dərk etdim ki, azad olmaq yalnız istəyə, arzuya bağlı deyildir. Bir də insanın öz-özünü tərbiyələndirib ədəbli-nəzakətli etməsi lazımdır.

– Bəli, bəli, ədəbli-nəzakətli olmaq lazımdır.

– Kiminlə danışırısan, əzizim?

Çevrilib baxdım. Demə, mən öz-özümle danışırken müsəfirxana arkadaşlarımdan birisi gəlib yanımda oturmuş və səsimi eşidərək hey-rət etmişdir. Dedim:

– Xəyalda dalmışdım. Gördüklərimlə başıma gələnləri müqayisə edərək ixtiyarsız o sözləri söylədim.

Yoldaşım gülümsəyib:

– Eyni halı hamımız keçirmişik, – dedi.

– Demək ki, siz çoxdan buradasınız və ölkənin bütün əhvalına bələdsiniz?

– Bəli.

– Onda rica edirəm söyləyin: bu mitinqlər hər günmü olur?

– Beləcə hər gün. Bura axı ümumi bir məktəbdir. Ölkə əhalisindən hər kəs maraqlandığı məsələlər haqqında burada məlumat alır.

– Nə gözəl adətdir!

* * *

Ertəsi gün pirlər yenə gəldilər. Birinə üz tutub soruşdum:

– Onuncu maddədə deyilir ki, həmrəylik hamıya borcudur. Bu nə deməkdir?

– Bəli. Sərbəst ölkənin fərdləri arasında həmrəylik əsasdır. Bir azad olmayan yerlərə baxın. Orada fərdlər və ailələr ayrı-ayrı yaşayırlar, aralarında əlaqə və münasibət çox azdır. Çünki başları üstündəki istibdad yumruğu bunların bir-birinə yaxınlaşmasına, birlik yaratmasına yol vermez. Burada əsas məsələ ayrılıqdır, eqoizmdir. Vətəndaşlar bir-birinə yabançıdır; hər kəs başqasına laqeyddir. Belə bir cəmiyyətin fərdlərini əzmək asan olduğu kimi, cəmiyyət özü də cansız, qansız bir əsgə parçası kimi atılıb tutulur, oyuncağa çevrilir.

Sərbəst ölkədə isə əsas məsələ birlikdir, fədakarlıqdır. Burada hamının bir-biri ilə maraqlanması, bir-birinin müqəddəratında iştirak etməsi bir adətdir. Burada vətəndaşlıq bir tordur ki, içinə girən insanlar bir-birinə bitişik halqalar kimidirlər. Halqalardan birinə üz verən bir illət dərhal digərlərinə təsir göstərir, onlara əzab verib rahatlıqlarını pozur və o illət yox olmayınca bu ümumi və müştərək rahatsızlıq davam edir.

Burada hamı bir-birinin haqqı, şərəfi, heysiyyəti üçün cavabdehdir. “Mənə nə?”, “Ləzzət ona uzaqdan baxıb tamaşa etməkdir”, “A canım, dünyanı nizama salmaq sənəmi qalıb?” kimi egoist iddialar bu ölkədən qovulmuşdur.

– Ah, ustad! Sizi ləzzətlə, dərin bir həyəcanla dinləyirəm. Amma, heyif ki, mənim indiyə qədər alışdığım adət-ənənələr hamısı bunun tersinədir. Mən özümü necə dəyişdirəcəyəm?! İlahi, azad olmaq nə qədər müşkülmüş!

– Bəli, oğlum. Azad olmaq asan deyildir. Köləlik bundan asandır. Kölə özünü başqasına təslim edir, iş bitir! Azad isə, əksinə, başqası haqqında düşünməyə borcludur. Görmədin ki, qala keşikçilərinin ilk sualı “Başqalarını sevirsənmi?” oldu? Başqasını sevmək onun yolunda rahatsızlığa, iztirablara qatlaşmaq deməkdir. Vətəndaş yalnız bu yolla həm özünü, həm də başqalarını xilas edə bilər.

Sən isə indiyə qədər başqa bir üsula alışmışsan. Sən öz rahatlıq və nəcəti cəmiyyətdən xaricdə axtarmışsan, yalnız öz nəfsin haqqında düşünmüşsən. Ona görə də hey tənəzzül eləmiş, hey alçalmış, hey rahatsızlıq içində yaşamışsan. İndi sən bir azad şəxs olmağa qərar vermişsən və ona görə də özünü tərbiyə etməyə, sərbəst ölkənin qaydalarına alışmağa çalışacaqsan. İçində yaşadığın cəmiyyətin müqəddəratına laqeyd qalmayacaqsan, onun haqqını, hüququnu, mənafeyini, şərəf və izzətini özününkü biləcəksən; onun fəqirlərini, uşaqlarını, cahıllarını düşünəcəksən. Bunlar üçün qurulmuş olan yardım, müdafiə, təhsil və sair təşkilatlara yazılacaqsan. Bu diyarda bir nəfər də yoxdur ki, həmvətənlərinə heç olmazsa beş-altı ictimai bağla bağlanmış olmasın! Odur ki, birinə toxunuldumu, bütün o biri bağlar hərəketə gəlir və bütün cəmiyyət vahid bir şəxs kimi hərəket edir.

– Ah, belə bir cəmiyyət nə qədər xoşbəxtidir!

XALQ İDARƏSİNDƏ DÖVLƏT

– ...İndi lütfən on birinci maddənin mənasını izah edərsinizmi? Bu maddədə deyilir ki, “Diyarın işləri ilə məşğul olmaq üçün bacarıq şərtidir”.

– Oğlum! Diyarın səadəti üçün bu üsul əsasdır. Azad olmayan məmləkətləri tək bir şəxs idarə edir. Hökmdar deyilən bu adamın iradəsi hakimidir. Hamı ona itaət etməyə borcludur. Belə məmləkətlərdə vətəndaşların xoş güzəranı və səadətlərindən daha artıq o tək adamın kefinin qayğısına qalırlar. Odur ki, bu adam, istədiyi kəsi – əhil oldu-olmadı – işə təyin edir, işdən qova bilir. Bacarıqsız adamlar üçün hətta

bu daha əlverişlidir. Çünki belə olanda adamın qədir-qiyəti onun bacarığından daha artıq özünü o tək şəxsə bəyəndirmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Çəkişmə, tufeylilik, şöhrət qazanmaq, hiylə və fırıldaq bu üsulun vasitələridir. Beləliklə, məmləkət işləri bacarıqsızların əllərində qalmaqdan başqa məmləkətdə ümumi əxlaq da pozulur. Gənc nəsil heyətdə uğurlu olmaq üçün yol axtarırkən rast gəldiyi məziyyətlər bacarıq və fəzilət olmadığından elmə, fənnə, ciddiyyətə, çalışqanlıq, doğruluğa qiymət vermir, bunların əvəzinə hiyləgərlik, tufeylilik, fənd, hiylə və fırılğa əl atır. Təbiidir ki, belə olduqda istər fərdlər və istərsə dövlət getdikcə alçalır və axırı büsbütün pozulur. İstibdad üsuhuna tabe bütün məmləkətlərin aqibəti bu cür olmayıbmi? Burada məmləkəti yıxan amil əslində istibdadın özü deyil, istibdad üsulunun ziyalıları göstərdiyi tərbiyəçi mənəvi təsirlərdir.

Fəqət hakimiyyətin xalq əlində olduğu yerlərdə məmləkəti idarə etmək işi xalq arasından seçilən adamlara verilir. Seçki, təbii ki, əxlaq, ləyaqətə, bacarıq və ixtisasa əsaslanır. Bununla bərabər, bilməlisən ki, istibdadın hökm sürdüyü zamanlarda dövlət bir o qədər də çox işə qarışmazdı. Əsgərlik, xarici dövlətlərlə münasibətlər, daxili inzibat kimi xüsusi ehtisam və əzəmət verən işlərlə məşğul olurdu; bütün diqqətini bu sahələrə verirdi. Məmləkətin qalan işlərinə ya heç baxılmazdı, ya da bunlar ikinci dərəcəli işlər kimi tökülüb qalardı. Məsələn, istibdad özünü maariflə, ticarətlə, əkinçiliklə, yollarla, sənayə ilə çox da yormazdı. Ümumi sağlamlıq və ictimai təminat kimi işlərə əsla fikir verməzdi. Halbuki millətlər öz müqəddəratını əllərinə alandan bəri millətin heyatı ilə sıx bağlı olan bu işlər dövlət fəaliyyətinin başlıca cəhətləri olmuşdur. Fəqət bu işləri görmək asan deyildir. Hər bacarıqsız adam onların altından çıxıbilməz. Baş lazımdır, bilik lazımdır. Təbii ki, dövlət fəaliyyətinin bu qədər artması məmləkətdə vergiləri də çoxaltdı, ağırlaşdırdı, büdcəni şişirtirdi. Əhalidən alınan milyonlarca pullar bu işlərə sərf olunmaq üçün beş-on adamın əllərinə verilməyə başlandı. Odur ki, bu adamların əmin və bacarıqlı olmaları əsaslı şərt idi. Xalq boğazından kəsib millət işinə sərf edilmək üçün verdiyi xeyli pulun həmin əllərdə olduğuna və səmərə verəcək bir tərzdə sərf olunacağına inanmalıdır!

Ona görə də xalq üsuli-idarəsində dövlət, istibdadda olduğu kimi, bacarıqsız adamlar əlində dəlçəklik öyrənmək vasitəsi ola bilməz. Əslində xalq üsuli-idarəsi ilə istibdad arasındakı əsas fərqlərdən biri də budur ki, istibdadda dövlət xadimlərinin və məmurların arxalandıqları qüvvət hökmdarın mərhəmət və qayğısıdır. Halbuki xalq

üsuli-idarəsində bunlar yalnız xalqın etimadına arxalanırlar. Bu etimadın qırılması hökumət və üsuli-idarənin lap təməlindən yığılması deməkdir. Xalqın etimadı isə, aydındır ki, yalnız gözəl əxlaqla, bacarıq və ləyaqətlə qazanıla bilər. Görmürsən ki, üsuli-idarəsini əxlaqlı, təcrübəli və mütəxəssis adamlara vermiş olan sərbəst ölkələr hər gün yüksəlməkdədir və bunun tərsinə hərəkət edən mütəlqiyyət üsuli-idarələri hər gün kəllə-mayallaq yuvarlanmaqdadırlar?

– Başa düşdüm, ustad! Bu, dəfələrlə təcrübədə sübut edilmiş həqiqətdir. Amma belə olanda qanunun on birinci maddəsinə nə ehtiyac var?

– Sualınızı başa düşmədim.

– Demək istəyirəm ki, başçılar bu qədər ehtiyatla seçiləndən sonra artıq bunlara nəzarət etməyə lüzum qalır mı ki, bir də on birinci maddə ilə hər vətəndaşın üzərinə bu məmurlara nəzarət etmək borcu yüklənir?

– Hə! Başa düşdüm. Bilməlisən ki, sərbəst ölkədə nəzarət əsasdır. Əslində başqa üsullarla sərbəst üsuli-idarə arasındakı ən açıq və əsaslı ayrılıq buradadır. Azadlıq nəzarətə istinad edir. Azadlıq nəzarət deməkdir. Nəzarət olmayan yerdə azadlıq olmaz və ola bilməz! Elə bunun üçündür ki, sərbəst ölkədə nəzarət vətəndaşlar üçün həm hüquqdur, həm də borc. Hüquqdur, çünki öz həyatlarına, öz müqəddəratlarına aid bir işdir. Borcudur, çünki bu işi görməmək əsaslı bir hüquqdan vaz keçmək deməkdir.

Sərbəst ölkəyə gəlincə, əslində burada məmurlar diqqətlə, etina ilə seçilir. Amma yaddan çıxarmayın ki, hökumət və qüvvət pozucu amillərdir. Bu da etibar qazanmaq istəyi vaxt ilk işi hökuməti tərk etməsi oldu. İnsanlar üzərində hökmranlıq sürmək ən hörmətli və ən seçmə ruhlarda belə zorakılıq həvəsi oyandırır. Əgər hakimiyyət başında olanlar ətrafdan onlara göz qoyan, görən və lazım gələndə tənqid edib irad tutan şəxslər olduğunu bilməsələr, özləri də fərqi yarmadan, get-gedə bu həvəslərini artırır və nəhayət, zorakılıq yoluna yuvarlanırlar. Odur ki, belə bir nəzarətin olması vəzifə sahiblərinin özləri üçün də gərəkdir. Onlara daim öz borclarını xatırladan da, onları cızıqdan çıxmağa çağıran da bu nəzarətdir. Nəzarətsiz məmləkətlərdə məmur istəyəndə işləyir, istəməyəndə yox; istəyəndə qanunu gözləyir, istəməyəndə yox. Təki hökmdar üçün yaxşı keçsin. Elə buna görədir ki, belə məmləkətlərdə məmurların çoxu işləməz, qanunu saymaz, pis əməllərə qurşanılar və dövlət fəaliyyətinin səmərəsi nəhayət heçə enər. Nəzarət olan məmləkətlərdə iş tərsinədir!

“...Lakin bunu da yaddan çıxarma ki, nəzarət etmək azad olmaq qədər çətindir. Nəzarət hər kəsin ağızına gələni söyləməsi və haqlı-haqsız başqalarına öcəşməsi deyildir. Bu cür nəzarət nəzarətsizlik qədər iyrenc və zərərliyədir. Bizdə xüsusilə şəxsiyyətə toxunulan, iftira və böhtandan ibarət olan nəzarətə əsla yol verilmir və buna cəsarət edən hər vətəndaş dərhal ölkədən çıxarılır.

Bu diyarda nəzarət şəxsən şərəfli olub şərəfin qədrini bilən insanlara məxsus bir şəkildə, ləyaqətlə həyata keçirilir. Danışıqda nəzarəti gözləmək, tənqid və iradda şəxsiyyətə toxunmamaq və əsas məsələdən kənara çıxmağa burada bir qaydadır. Bu qaydanı gözləmək şərti ilə sərbəst ölkədə nəzarət vətəndaşların həm hüquqları, həm də borclarıdır. Bu haqqı və borcu söyləndiyi tərzdə ödəməyən bir vətəndaş, yəni bir məmurun işə baxmadığını və ya pis yol tutduğunu bilib ona qarşı tədbir görməyən vətəndaş da bu məmur kimi cəzalanır.

– Ustad! Bu cəhət çox ağır deyilmi? Yuxarıda xəbərçilik bir cinayət kimi cəzalanır, burada isə bir fəzilət kimi mənalandırılır.

– Oğlum! İki şeyi qarışdırırsan. Xəbərçilik başqa, nəzarət başqa. Xəbərçilik birisini iftira və böhtan yolu ilə gizləncə ləkələməkdir. Nəzarət isə məsələni öyrənərək yəqinlik hasil edəndən sonra mərdanə və çəkinmədən meydana atılmaqdır. Birində məqsəd – bir vətəndaşı ləkələmək, vasitə – iftira və böhtandır; digərində məqsəd – ictimaiyyətin haqqını müdafiə etmək, vasitəsi – həqiqətdir.

– Fərqi başa düşdüm, ustad. Amma, bağışlayın, sizi yoruram. İndi də on üçüncü maddəni izah edərsinizmi?

– Əslində bizim vəzifəmiz budur, oğlum! Sərbəst ölkə xalqı bizi bunun üçün, yəni yeni vətəndaşlara bu ölkənin nizamnaməsini öyrənmək üçün seçmişdir.

– On üçüncü maddədə deyilir ki, “Hər məmur, hər xadim və dövlət adamı öz həyatı haqqında hər an hesabat verməyə borcludur”. Bu da diyarın əsas qanunlarından. Diyar məmurlarına verdiyi maaş və xoşbəxtlik müqabilində, habelə cəmiyyət və dövlət xadimlərinə göstərdiyi hörmət, etimad və yaratdığı məqam və nüfuza görə bunların öz heyat və fəaliyyətlərini ölkəyə həsr etmələrini istəyir. Çünki diyarı bu kimi vətəndaşların ən çox fayda vermələri maraqlandırdığı kimi, bunların düzlüyü, doğruçu adam olmaları da diyar üçün həyatı bir məsələdir. Sizdən soruşuram: əxlaqsız və yaxud tənbel bir adama şəxsi işlərinizi tapşırırsınız mı?

– Xeyr!

– Bəs ölkə necə tapşırı bilərmə?

– Onu başa düşürəm. Amma mənəni çaşıdıran bunların öz həyatları haqqında hər an hesabat vermək borcudur. Şəxsi və xüsusi həyat müdaxiləedilməz müqəddəs bir aləm deyilmi? O yerlərdə yad əllərin və gözlərin soxulmasına yol vermək olarmı?

– Bax, yenə qarışdırırsan. İstibdad zamanından qalma aldadıcı sözlərə uyursan. Məmur və dövlət xadimi özünü ölkəyə və cəmiyyətə vəqf eləmiş vətəndaşlardır. Bunları kimse məcbur eləmir və bu işi könüllü surətdə, öz arzuları ilə öhdələrinə götürürlər və elə həmin gündə də həmvətənlərində ayrılmalı olurlar. Beləliklə, öz həmvətənlərindən uzaqlaşır. Artıq bütün vətəndaşlara aid qaydalar bunlara tətbiq edilmir. Bunlar dövlət hesabına yaşayırlar və ona görə də dövlətin bunlardan hər an hesabat tələb etməyə haqqı vardır. Bundan xoşlanmayanlar hesabat verməyi lazım bilən vəzifəni üzərlərinə götürürlər; necə ki, digər vətəndaşlardan kimsənin hesabat tələb etmək haqqı və səlahiyyəti yoxdur. Amma, madam ki, birisi məmur və ya dövlət xadimi vəzifəsini öz üstünə götürdü, artıq onun tələblərinə də əməl etməyə borcludur.

– Məgər məmurun və dövlət xadiminin xüsusi və şəxsi həyatı yoxdur?

– Bax, bu da yenə həmin xurafatdır! Lütfən o xüsusi həyatın hüdudlarını cızıb göstərə bilərsinizmi? O hüdudlar harada başlanır və harada qurtarır? Məsələn, qumar oynamaq xüsusi həyatdır, ya yox?

– Xüsusi həyatdır.

– Bəs ticarət etmək necə? Qəzet mühərriri olmaq necə?

– Cavab verə bilmərəm.

– Çünki alışdığın zehniyyət qumar oynamağı xüsusi həyat kimi qəbul edir, ticarət və mühərrirliyi isə bu dairədən xaricdə qoyur. Həlbuki bir azacıq götür–qoy eləsəniz, ticarət və mühərrirliyin qumardan, israfçılıqdan qat–qat yaxşı olduğu aydınlaşacaq. İkincilərin istər fərd, istərsə cəmiyyət üçün ölçüyəgəlməz zərərləri var. Bu illətlərə tutulmuş bir məmur ölkəyə veriləsi diqqətini, xeyir və səmərəni, vücudunun və dimağının səhhət və salamətliyini özgə yerlərə sərf edir. Xəyalı, fikri–zikri özgə işlərlə məşğul olur. Ümumun işlərinə lazımı diqqət və etina göstərmir, vəzifəsində səhlənkarlıq eləyir və faydalı işlər, ciddi səylər əvəzinə rəisini, xalqı aldatmağa qurşamır.

– Bu da sizin “azadə”, “xüsusi” dediyiniz həyatın nəticələri! İşlərinə bu cür adamlara tapşırırsan və onlara nəzarət etməyən bir diyar abad və bəxtiyar ola bilərmə? Əslində istibdad zorakılığına alışmış yerlərdə məmurlar xüsusi həyat bəhanəsi ilə bu cür nəzarətdən azad olduqları üçündür ki, vəzifələrini yerinə yetirməzlər, qanuna hörmət etməzlər, pis işlərdən çıxarlar və nəticədə məmləkəti fəlakətə sürüklərlər.

Sərbəst insanlar ölkəsində həyat bu cür süni ayrılığa dözmür. O, ayrı–seçkilik nə olduğunu bilməyən birlikdir. Məmur və cəmiyyət xadimi bütün həyatını cəmiyyətə verir və cəmiyyət də bu həyatın normal keçməsinə maraqlı olduğuna görə ona nəzarət edir. Yuxarıda söylədiyim misal səndə yanlış təsəvvür yaratmasın. O misalla mən demək istəmədim ki, bizim ölkədə məmur və dövlət xadimi, ticarət və mühərrirliklə də məşğul ola bilər. Xeyr, bunlar qadağandır!

Bütün dimağımı, bütün fəaliyyətimini doğma diyara həsr etmək bu ölkə məmurunun borcudur. Ticarət və mühərrirliyi bir misal kimi göstərdim ki, sənə fikirlərindəki xurafatın nə qədər əsassız olduğunu asanca isbat edim.

– Ustad! Yenə başımda hər şey alt–üst oldu! Müsəidənizlə gəlin bu gün bu qədər kifayətlənərək.

– Necə istəyirsiniz, əzizim.

Ustadlar getdilər. Mən yenə fikrə daldım. Bu ölkəyə alışmadığım çox çətin olduğu gündən–günə daha da aydınlaşırdı. Mən nə edəcəyəm? Bir fikirləşin: daim vətəndaşlarla bağlı olacaqsan! Məmurlara nəzarət edəcəksən! Dövlət xadiminin xüsusi həyatı ola bilməmiş! Bu necə işlərdir? Necə düşüncələrdir?

Axı mən ömrümdə özümdən başqa heç kimin barəsində düşünməmişəm! Axı mən dövlət məmuru görəndə qorxudan yeddi məhəllə uzağa qaçıram! Axı mən dövlət xadimi olsaydım, elə zənn elərdim ki, bütün dünyanı özüm yaratmışam! Bu diyarın bu adətlərinə necə alışacağam?

Bu suallar mənə də cürbəcür təşviş və həyəcanlar əmələ gətirirdi; mən şübhə və tərəddüd içində qıvrılırdım. Yaxşı ki, o axşam xüsusi bir evdə verilən bir konsertə dəvət olunmuşduq. Bir azdan yoldaşlar mənə özləri ilə aparmağa gəldilər.

Ev sahibəsi bizi salonun qapısı önündə nəzakətlə qarşıladı. Salona girdik. Dəvət olunanlar toplanmışdılar. Səhnə salonun bir ucunda idi.

Pərdə qalxdı. Gözəl bir qız sərbəst ölkənin nəğməsini oxumağa başladı. Salondakılar ayağa qalxıb nəğməni birlikdə oxudular.

Sonra səhnəyə uzun saçlı və gözlüklü bir şəxs çıxdı və pianonun önünə oturaraq üç parça çaldı. Bütün salon fəvqəladə bir sükut içində dinləyirdi. O necə də ilahi sədi?! Aldığım zövqü, keçirdiyim həyəcanı izah etməkdə acizəm. Sanki mələklər mənə qanadlarına alıb göylərə çıxarır və orada mənə xəyali bir aləm göstərirlər. Yanımda oturan yoldaş mənə tərəf əyilib dedi:

– Diyarın ən məşhur artistidir. Bu üç parça onun öz əsəridir. Bu parçalarda diyarın tarixini musiqiyə salmışdır. Tufanı andıran o birinci parça diyarın əfsanəvi dövrünü tərənnüm edir. Orada diyar təbiətlə çarpışır və təbiət qədər əzəmətlidir. – İkinci parça diyarın təşəkkül dövrünü təsvir edir. Gah həzin və ahəngdar, gah coşqun və dalğalı məqamlar diyarın keçirmiş olduğu mübarizə illərini göstərir. Nəhayət, səadət və asayiş içindəki bugünkü dövrü ilk baharın sabah ruzigarını andıran ahəstə ləpələr tərənnüm edir. Ah, bu necə də ilahi bir dühadır! Bütün diyar bu ixtiyar adama pərəstiş edir.

– Fəqət, çox qərİbədir ki, onu hətta bir nəfər də alqışlamadı və dinləyicilər sakitcə salonu tərk etdilər.

Bir azdan zəng səsi bizi teatr tamaşasına çağırdı. Oyun başladığı zaman nə görsəm yaxşıdır? O gün parkda qadınlar haqqında nitq söyləyən xanımla mitinqdə danışan kişilər artist rolunda çıxış edirdilər. Heyrətlə yoldaşımdan:

– O cür ciddi adamlar indi səhnəyə çıxıb oynayırlar? – deyə soruşdum.

– Bəli! Burada belədir. Bunların xüsusi ailə əyləncələri bu cür olur.

Təəccüb elədim.

Oynanan pyesin mövzusu bu idi: ərle arvad anlaşılmazlıq üzündən bir-birindən ayrılmaq istəyirlər. Ortada heç bir ciddi şey olmadığı halda inadkarlıq başlanmış, hər iki tərəf heysiyyət məsələsini ortaya atıb məhkəməyə müraciət etmişdir. Məsələni başa düşən hakim görür ki, işi qanunun təbii tələbinə əsasən həll etsə, onların ayrılmaqdan başqa bir çarəsi olmayacaq. Amma hakim bunu istəmir və tədbirli bir yol tapır: əl altından ər-arvadın uşaqlarını çağırıb onlara öyrədir ki, müəyyən saatda məhkəməyə gəlib, ata-analarının boynuna sarılısınlar. Hakim məhkəməni davam etdirir, hər iki tərəfə öyüd verir, nəsihət edir və onları barışmağa çağırır. Onlar da ürəkdə ayrılmaq istəmədikləri halda bir-birilə öcəşir, inad edirlər. Nəhayət, hakim hökm

verməli olduğunu elan edib, dinləyicilərə diqqətli olmağı söyləyir. ər-arvadın rəngləri sarılır, dodaqları titrəyir, lakin inadlarından dönmürlər.

Hakim “Qanun naminə” sözlərini deyince mələk görkəmli iki uşaq səhnəyə atılıb ata-analarına sarılır, şaqraq səsləri səhnəni bürüyür. Ata-ana artıq özlərini saxlaya bilmir və uşaqları bir-birindən alıb bağurlarına basmağa başlayır. Hakim fürsətdən istifadə edib kişinin əlini qadının əli ilə birləşdirir, onları barışdırır.

ər-arvad arasındakı anlaşılmazlıq, onların bir-birinə göstərdiyi inadkarlıq, bir-birində tapdığı uşağcasına təqsirlər pyesdə o qədər gülünc tərzdə təsvir edilmişdir ki, salon arasıkəsilməz qəh-qəhələrə qərğ olur.

Mən bu əyləncəni bizim əyləncələrlə müqayisə edərək bunun həm sadəliyinə, həm də sağlam ruhuna heyran oldum. Yoldaşıma tərəf çevrilib soruşdum:

– Bunlar həmişə belə əylənirlər?

– Bəli.

– Bəs burada yumor, badə, məzə və sairə olmur? Xanımları kart-filan oynadırlarmı?

– Burada öz qədrini bilən qadın qumara və badəyə məhəl qoymaz.

Kişilərin geyimlərinə, qadınların paltarlarına diqqət yetirdim. Hamısı sadə, yerli mallardan tikilmə, amma çox incə və zərİfdi. Zinət və bəzək-düzəkdən əsər yoxdu. Öz-özümə dedim: “həm sadə, həm yüksək! Yaşamaq sənəti belə olar!”

İNSANLAR QORXAQ DOĞULMURLAR

Üç gündən sonra pirlər yenə gəldilər. Mən onlardan birinə üz tutub dedim:

– Ustad, qanunun bir maddəsində deyilir ki, “Qorxaqlıqla sərbəst ölkə vətəndaşlığı bir araya sığmaz”. Doğrusu, mən bunu da başa düşə bilmədim. Qorxaqlıq insanın əlində olan və iradəsinə bağlı bir şey deyil ki! Qorxaq elə qorxaq doğulur. Bu bir qəbahət deyil ki, qanun ondan ötrü adamı vətəndaşlıqdan məhrum eləyir?!

– Qəbahətdir! İnsanlar qorxaq doğulurlar. Onları qorxaq eləyən bizlərik, ailə və məktəbdə verdiyimiz tərbiyədir, hakimiyyət üsullarıdır ki, vətəndaşı qorxaq eləyir. Uşağa cinlərdən, pərilərdən, süpürgəsaqqallardan, divlərdən, ruhlardan danışaraq qorxutmaq istəyirsiniz. Uşağın ruhuna ta beşikdən qorxaqlıq toxumu səpirsiniz. Belə

bir uşaq böyüyüb həyata atılan zaman atasının yumruğu və polislin dəyənəyindən başqa özünə ağıl öyrədəcək vasitə tapmırsa, təbii ki, şəxsiyyətini itirir, ruhu ezilir, mənliyi qeyb olur, şərəf və heysiyyət duyğusunu yaddan çıxarır və hər şeydən vahimələnməyə və qorxmağa başlayır.

Fərdlərin bu halı hər bir cəmiyyət üçün əsil fəlakətdir. Belə bir cəmiyyətdə haqqı, həqiqəti müdafiə edəcək bir kəsə rast gəlməzsən. Elə bunun üçündür ki, ezəldən bəri qorxu tərbiyəsi istibdad üçün bir dayaqdır. Məktəbdə falaqqa, ailədə yumruq, hökumətdə cismani cəza bu tərbiyənin əsasıdır. Məqsəd fərdin şərəf və heysiyyət duyğusunu öldürmək, onun gözünün odunu almaq, hər cür cəsarət qabiliyyətini məhv etməkdir.

Sərbəst ölkədə isə vətəndaşda şərəf və heysiyyət duyğusu və cəsarət əsasdır. Burada istər ailə və məktəb tərbiyəsi, istərsə hökumət üsulu bambaşqadır. Ailədə yumruq yerinə şefqət və anlatma, məktəbdə falaqqa yerinə təlqin və mühakimə, hökumətdə dəyənək yerinə qanun və ədalət iş görür və beləcə hələ uşaqlıqdan öz-özünü idarə etməyə, düşünməyə və mühakiməyə alışdırılan vətəndaşlar həyatda heç kəmdən və heç nədən qorxmurlar, vahimələnmirlər. İşdir ölkədə bir qorxaq tapılsa, ölkə onu içindən kənara atır. Çünki qorxaqlıq eyni zamanda başqalarına keçən xəstəlikdir. Bəzən bir neçə nəfər qorxaq bütöv bir ordunun dağılmasına səbəb olur.

– Başa düşdüm, ustad! Belə bir ölkədə axı qorxaqlıq üçün heç bir səbəb ola da bilməz ki, insan qorxaq olsun! İndi də lütfən qanunun işləmək vəzifəsi haqqında maddəsini izah edərsinizmi? Bu maddə əmək qabiliyyəti ola-ola işləmədən yaşamaq və sərvət sahibi olmaq istəyənlərin ölkə üçün işləməyə məcbur edilməsi barədədir. Məncə bu maddə azadlıq məfhumu ilə düz gəlmir. Madam ki, vətəndaş azad-
dır, onda istər işlər, istəməz işləməz. Kimin nəyinə gərək?

– Zahirən haqlısınız, amma maddəni başa düşə bilməmişiniz. Əmək qabiliyyəti ola-ola işləmədən yaşamaq və sərvət sahibi olmaq həvəsi fərdlər və cəmiyyət üçün eyni dərəcədə fəlakətdir. Çünki başqasının kölgəsində yaşayanlar, yaxud sərvətlərini başqalarının lütfünə borclu olanlar onları himayə edənlərə və lütfkarlıq göstərənlərə itaət etməyə, onların arzularına, istəklərinə boyun əyməyə, haqlı-haqsız fikirlərinə inanmağa məcburdurlar.

İndi sizdən soruşuram: bu cür insanlar azad ola bilirlərmi? Bunlarda vüqar və heysiyyət olarmı? Bununla bərabər, öz əlindən bir iş gəlmədiyi bir yana, belələri başqalarının yaratdıqlarına da düşmən

kesilirlər, zəhmət çəkmədiklərinə görə həmin nemətin qədrini bilmirlər və ümumi sərvətin artmasına əngəl olurlar. Bütün bunlar cəmiyyəti mənəvi və maddi cəhətdən zəiflədir.

Bu cür adamlar əslində meyvə ağaclarının gövdəsinə sarılmış bitkilərə bənzərlər ki, ağacın suyunu sorub onu qurudurlar! Bağçasının qədrini bilən və ondan zövq alan bir bağban, əlbəttə, bu cür tüfcylilərin yaşayıb yayılmasına yola verməz, düşməni lap kökündən kəsib atar!

Sərbəst ölkə isə daha artıq insanlıq göstərir: bu cür adamları ölkə mənafeyinə işlədir və bu hərəkəti ilə azadlığı inkar etmir, qüvvətləndirir. Çünki bu hərəkəti ilə o öz fərdlərini vüqar və şərəf yoluna yönəldir!..

Söhbətin bu yerində pirlər qalxdılar. Başqa bir yerə dəvət olunduqlarına görə bir neçə gündən sonra yenə gəlməyə söz verib getdilər.

KİNODA GÖRÜB EŞİTDİKLƏRİM

O axşam yeməkdən və azadlıq nəğməsini oxuyandan sonra müsəfirələrlə aşağıya endik.

Burada bütün bina boyunca uzanan bir salon vardır. Bu həm teatr, həm kino, həm də yığıncaqlar keçirilən yer idi. Bu gecə kino və yığıncaq vardır.

Kinoda sərbəst ölkənin tarixinə və bugünkü həyatına aid bir neçə lövhə göstərildi. Tarixi lövhələr azadlıq mübarizələrini əks etdirirdi. Birində istibdad ordusunun şəhərə hücumu təsvir olunmuşdu. Şəhər başdan-başa yanır. Kişi və qadınlar – bütün əhali alovlar içində irəliləyib, şəhərin divarlarını yıxmaq istəyən istibdad əsgərlərinə hücum edirlər. Nəhayət, şəhər alınır və əhali bütünlüklə qətl olunur.

İkinci lövhə şəhərə hakim olan müstəbidin zülm və işgəncələrini göstərir. Azadlıq tərəfdarları bir-bir tutulub hökmdarın hüzuruna gətirilir və qısa bir istintaqdan sonra başları kəsilib küçəyə atılır.

Üçüncü lövhə bir neçə il sonra inqilabçı bir heyətin qaranlıq bir yerdə iclas keçirdiyini göstərir. İnqilabçılar qiyam etməyi qərara alırlar. Qəflətən saray hər tərəfdən əhatə edilir. Keşikçi əsgərlər təslim olurlar. Qorxusundan tir-tir titrəyən hökmdarla arvadı diz çöküb, dilənçi pul istəyən kimi, mərhəmət istəyirlər.

Bugünkü həyata aid lövhələr isə köhnə xərəbələr üzərində qurulmuş möhtəşəm bir mədəniyyətin əsərlərini – əzəmətli fabriklərin işləməsini, elm və fənn evlərində ixtiyar alimlərin tədqiqatla meşğul olduqlarını, minlərcə tamaşaçılarla dolu teatrları və operaları,

xəstəxanaları, universiteti, akademiya və kitabxana binalarını və sairəni göstərirdi.

Kinodan sonra yığıncaq keçirmək növbəsi gəldi.

Səhnəyə orta boylu, uzun saçlı bir şəxs çıxdı. Diyarın görkəmli adamlarından və məşhur natiqlərindən biri idi.

– Bu gün sizə xarakterlə azadlıq arasındakı münasibətdən bəhs edəcəyəm, – deyərək başladı və əvvəlcə xarakterin tərifini verdi. “Xarakter fərdin göstərdiyi səbat və mətanətdir. Xarakter həm xeyir, həm də şər qaynağı ola bilər. Egoizmdən ruhlanan xarakter şər qaynağıdır. Fərdi xarakter xeyir qaynağı olmaq üçün mütləq fədakar olmalıdır” – dedi və sözünü bu cür davam etdirdi.

– Fədakarlıq, yəni şəxsi mənafeyini başqaları üçün fəda etmək xassəsi insana təbiətdə üstünlük verən hərəkətdir. Lakin bu hərəkət yalnız insana məxsus olmayıb, birlikdə yaşayan bəzi heyvanlarda da görünməkdədir. Amma özünü başqası üçün fəda etmək yalnız insana məxsus sifətdir. İnsan bu sifəti ilə bütün yaradılışın fəvqünə çıxmışdır. Fərdlər və cəmiyyətlər arasındakı fərqlər də yenə bu məziyyətin inkişaf dərəcəsi ilə ölçülür. Bir fərd və bir cəmiyyət yüksəldikcə bu məziyyət də artır. Əksinə, fərdlər və cəmiyyət alçaldıqca bu sifət azalır.

Natiq bu fikrini tarixdən alınan misallar ilə əsaslandırdı və sözünə davam edərək dedi:

– Odur ki, xeyrə doğru gedən xarakterin inkişafı ictimai bir ehtiyacdır. Öz fərdləri arasında bu xasiyyətin yayılmasına və qüvvətlənməsinə çalışmaq gələcəyinə düşünən bir cəmiyyət üçün borcdur. Fərdləri ümumi mənafe yolunda fədakarlığa hazır olan mühitlərdə həm fərdlərin, həm də camaatın səadəti təmin olunur. Fərdləri başqalarına laqeyd və qayğısız olan mühitlərdə isə həm fərdlərin özü, həm də camaat pərişan olub alçalır.

Natiq bu fikrini də tarixdən alınmış misallarla əsaslandırdı və sonra özgülər yolunda fədakarlıq sifətinin necə inkişaf etdirildiyini başa salıb dedi:

– Məktəbdə müəllim, ailədə ata-ana, ədəbiyyatda şair, ədib və mütəfəkkir mənfəətpərəstlik kimi ruhi meyillərlə kəskin mübarizə aparmağa borcludurlar. Bu işdə müəllimlərlə ədiblərin fəaliyyəti xüsusilə təsirli ola bilər. Müəllimlər bir tərəfdən uşaqlarda görünməyə başlayan egoizm meyillərini dərhal boğmalı və qırmalı, bu kimi meyillərin nifrət oyatdığını onlara başa salmalı, digər tərəfdən də bunlara qarşı cəza tədbirləri görməlidir. Ədiblər isə əsərlərində özgülər

lər yolunda fədakarlığı tərənnüm etməli, fədakar qəhrəmanları nümunə göstərməlidirlər. Teatr səhnəsində bu cür fədakar qəhrəmanın özünü haqq və xalq yolunda fəda etməsinin ehvalı–ruhiyyəməizə nə qədər dərin təsir etdiyini hər birimiz öz şəxsi təcrübəsində görmüşdür. Müəllim və ədibin bu yolla tərbiyə etdikləri fədakarlıq xasiyyətini xalq həyatda fəlan təsdiq edib daha da möhkəmləndirməlidir. Egoizmdə çiyənib ona nifrət bəsləmək, özgülər yolunda fədakarlığı təşviq edib ona rəğbət oyatmaq özünü yetkin sayan bir xalqın başlıca vəzifəsidir. Hər hansı xalqın fədakarlıqla egoizm arasında fərq qoymaması, şübhəsiz, onun özünə qarşı laqeyd və qayğısız olması deməkdir ki, belə bir xalq, aydındır ki, xoşbəxt ola bilməz.

AZADLIQ VƏ XARAKTER

Bundan sonra natiq əsil mövzuya keçərək azadlıqla xarakter arasındakı münasibəti anlatmağa başladı və dedi:

– Bu müqəddimədən sonra məqsədimin izahı asandır. Siz də bəyəndiniz ki, azadlıq yalnız fədakar xarakterlərə arxalanır. Həqiqətən azadlığın məruz qaldığı təhlükələrin qaynaqlarını təyin etmək çətin deyildir. Ümumiyyətlə, bunlar bir tərəfdən bəzi vətəndaşların böyüklüyə və zorakılığa meyil etmələrindən, digər tərəfdən də camaatın qayğısızlığından ibarətdir. Özgülər yolunda fədakarlıq xarakterinin hakim olduğu yerdə nə o meyil, nə də bu qayğısızlıq ola bilər. Fərdlərdə böyüklük və zorakılıq arzusu qalmadığı kimi, mühitdə də qayğısızlıq xəstəliyi qalmaz və ona görə də hər hansı bir fərdə zorakılıq arzusu olsa belə həssas adamların və fədakar fərdlərin müqavimətinə rast gəlib əzilməyə məhkum olur. Lakin vəziyyət əksinə olsa, yəni camaat laqeyd və fərdlər də fədakarlıq xassəsindən məhrum olsalar, azadlığın daimi təhlükəyə məruz qalacağı şəksizdir.

Natiq bu fikrini də bir çox misallarla əsaslandıraraq sözlərini tamamladı.

Qərribə budur ki, natiq nə tribunaya çıxarkən, nə də oradan düşüb gedərkən alqışlanmadı. Sonralar başa düşdüm ki, sərbəst ölkədə bu cür alqışlar qadağan imiş! Fəqət buna baxmayaraq, nitq əvvəldən–axıradək dərin sükut içində dinləndi və natiq gedəndən sonra dəstə–dəstə ayrılmış dinləyicilər nitqin müxtəlif qisimləri ətrafında uzun–uzadı söhbət elədilər.

Mənə gəlincə nitq mənə də dərin təsir bağışladı. İndiyə qədər heç bir yığıncaq mənə bu qədər təsir etməmişdi. Başa düşdüm ki, indiyə

qədr dinləmiş olduğum nitqlərin çoxu içiboş bir sabun köpüyündən başqa bir şey deyilmiş.

Sərbəst insanın ölkəsi natiqinin üslubu sadə, sözləri aydın, cümlələri qısa idi. Natiq istiarelərdən, təşbihlərdən, məcazlardan, uzun və seçmə cümlələrdən qəsdən çəkinir və bütün diqqətini ifadə etmək istədiyi fikir ətrafında toplayırdı. Bu fikirlər o qədər anlaşıqlı, açıq-aydın idi ki, dinləyicilərin bütün varlığına işləməsi imkansız idi. Mən onu da anladım ki, bu diyara başçılıq edən insanlar gecə-gündüz diyara və qurmuş olduqları azadlıq təsisatına iman və məhəbbət toxumu səpməklə və özlərindən sonra diyarı və təsisatı yaşadacaq nəsillər yetişdirməklə məşğuldurlar.

Bu müşahidələr və natiqin bəyan etdiyi fikirlər məndə çox acı xatirələr oyandırdı. Vaxtilə azad ikən nə üçün yenidən əsir olduğumun səbəblərini indi öyrəndim və vicdanım əzab duymağa başladı. Ah, biz nə qədər avam imişik! Asanlıqla əlimizə keçən azadlığın öz-özünə, öz ləyaqəti sayəsində yaşayacağını zənn etdik, gözümüzü döyə-döyə dayanıb axınların seyrinə daldıq. Halbuki azadlığı qorumaq nə qədər çətin imiş! Üzərində çalışmaq, gecə-gündüz durmadan çalışmaq və onu bir iman halına gətirib yeni nəslə çatdırmaq lazım imiş! Amma heyhat!..

SƏRBƏST İNSANLIĞIN ŞƏRTLƏRİ

İkinci gün ustadlar yenə gəldilər. Birisinə xitab edib dedim:

– Ustad, sizə zəhmət verdiyimə görə üzr istəyirəm. Amma bir az da ümumi məsələlər haqqında izah vermənizi rica edirəm. Qalanın qapısındakı keşikçilər mənə bir neçə sual verdilər. Hamısına “bəli” söylədim. Lakin etiraf edirəm ki, bu cavabları fikirləşmədən verirdim; onlar qalaya buraxılmamağı asanlaşdırmaq üçündü. İndi o suallar haqqında da izah vermənizi xahiş edirəm.

– Yadımdadır. O keşikçilər diyarın çox möhtərəm vətəndaşlarıdır və qalaya yadları buraxmamaq üçün təyin olunmuşlar. Suallardan biri “Öz nəfsinizə hakimsinizmi?”dir, elə deyilmi?

– Bəli, ustad!

– Bu sual çox mühümdür. O, ölkəmizin xüsusi əhəmiyyət verdiyi bir nöqtəyə toxunur. Azadlığın ruhu və qəlbi bu nöqtədir. İnsan başqalarına qarşı azad ola bilmək üçün ən əvvəl öz nəfsi qarşısında azad olmalıdır. Öz nəfsinin əsiri olan kəs azad ola bilməz.

– Başa düşə bilmədim, ustad. Bunu daha açıq izah edərsinizmi?

– Bəli. Azad ola bilmək üçün sərbəst insanlar ölkəsi nizamnaməsində qeyd edilib. Şiddətlə edilən sifətlərin hamısı nəfsə əsir olmağın nəticəsidir. Məsələn, yalan, xəbərçilik, yaltaqlıq, qulluqgöstərmə, rüşvətxorluq, həqiqətə və vətəndaşlara laqeydlik və i. a. hamısı o cümlələndir.

Bilməlisən ki, insanı təhrik edib hərəkətə gətirən amil mənəvi arzularıdır. Bu arzular qüvvətli və sürəkli olduqları zaman onlara “ehtiras” deyirik. Lakin heç bir ehtiras öz-özlüyündə nə yaxşı, nə də pisdir. Bunları yaxşı və pis eləyən insanların tutduğu istiqamət, istifadə etdiyi vasitələrdir. Məsələn, ehtiraslar arasında ən tanınmışı və ən qüvvətli olan mənəb, sərvət, nüfuz və şöhrətə götürək. Bu ehtiraslar tutduğu yollardan və istifadə etdiyi vasitələrdən asılı olaraq həm yaxşı, həm pis ola bilərlər; məsələn, mənəb ehtirasına malik bir adamın önündə iki yol vardır. Birisi, çalışmaq, vətənə və vətəndaşlara xeyirli, faydalı olmaq, yüksək xasiyyətlərlə xalqın etimadını qazanmaq və i. a. İkinci isə, qüvvət və mənəb sahiblərinə çatmaq, onlara yaltaqlanmaq, hiylə və çəkişməyə qurşanmaq və i. a.

Habelə sərvət ehtirasına malik adamın da önündə iki yol vardır. Birincisi: işləmək, yaratmaq, öz qüvvəsinə arxalanmaq və doğruluqla hamının etibarını qazanmaq və i. a. İkincisi isə, qüvvətli adamlara yaxınlaşıb işləmədən onların sayəsində qazanca çatmaq, rüşvət, yalan, ikiüzlülük, hiylə və s. kimi yollara düşməkdir! Şöhrət və nüfuz ehtirasları da eynən bunlar kimidir.

Aydındır ki, ehtiraslar birinci yolları və vasitələri işə salırlarsa, həm fərd, həm də xalq üçün xeyirli olurlar. Çəkişib ikinci yolları tutsalar, zərər qaynağına çevrilirlər.

– Ustad, onda nə üçün bütün insanlar birinci yola üstünlük vermirlər?

– Elə əsil məsələ də budur! Ehtiras sahibi insan hədəfə çatmaq üçün önündə gördüyü iki yol arasında tərəddüd edir və əgər onun ruhunda birinci yola üstünlük verən fəzilət yoxsa, ikinci yola üstünlük verir.

– Ustad, o fəzilətlər nədən ibarətdir?

– Doğruluq, heysiyyət, işgüzarlıq, sadəlik, təvazö və s. Vətəndaşın ruhunda bu fəzilətlər inkişaf etmişsə, dərhal o, yalan, ikiüzlülük, nökrəçilik, yaltaqlıq, hiylə və s. bu kimi pis təmayüllərə qarşı çıxıb onları aradan qaldırır. Zəif və xaraktersiz insanların mübarizəsi isə pis təmayüllərin qələbəsi ilə qurtarır. Lakin saydığımız fəzilətləri əldə etmək çətin olduğu və ağır zəhmət tələb etdiyi halda, pis

təmayüllərin əldə edilib işə salınması çox asandır. Bəs bu təmayül-
ləri daşıyan insanlar azad ola bilirlərmi? Bunlar, yuxarıda dediyimiz
kimi, başqalarının əsiri olmağa məhkum deyillərmi? Belələrinin
çoxalması ümumin azadlığı üçün bir təhlükə törətmirmi?

– Elədir ki var, ustad. Lakin cəmiyyət ferdləri arasında fəzilətlər
necə əmələ gəlir, necə yayılır?

– Ölkəmizin natiqi o gün sizə bu barədə etraflı bir izahat ver-
mədimi?

– Bəli, verdi. Yadımdadır, o necə də gözəl, faydalı bir nitq idi!

– Ölkəmizin hər yerində bu cür nətiqlər vardır. Bunlar daim məm-
ləkəti dolaşırlar. Camaata və xüsusilə gənclərə yol göstərirlər və
bunun sayəsində artıq bizdə yuxarıda saydığımız pis sifətlərdən heç
biri qalmayıb; işdir vətəndaşlardan birində züھر eləsə, dərhal camaat
çarə qılır və beləsini çıxarıb kənara atır.

“HƏQİQƏT”Ə HÖRMƏT

– İndi digər iki sual haqqında nə deyə bilərsiniz?

– Bəli, yadımdadır. Sizdən bir də “Doğruluğu sevirsənmi? Həqi-
qətə hörmət edirsənmi?” – deyə soruşublar. Bu suallara sərbəst
insanlar ölkəsində böyük qiymət verməkdədirlər.

Doğruluğa məhəbbət və həqiqətə hörmət azad insanlar üçün
mühüm əsaslardır. Əslində bu iki sual eynidir. Doğruluğu sevmək həqi-
qətə də hörmət edir. Amma doğruluğu sevmək və həqiqətə hörmət
etmək zənn edildiyi qədər də asan deyildir. Adətən insanlar ümumiyyətlə
doğruluğu sevdiklərini və həqiqətə hörmət etdiklərini söyləyir-
lər. Lakin həqiqətdə bir çoxları bunlardan xoşlanmazlar. Amma azad
yaşamaq əzmində olan insanlar arasında doğruluğu sevmək və həqi-
qətə hörmət etmək bir qayda olmalıdır və vətəndaşlar necə olursa
olsun bu qaydaya alışmalıdırlar. Yoxsa, azadlıqdan əsər-ələmət
qalmaz.

Azadlıq nədir? Sərbəst düşünmək və düşündüyünü sərbəst,
səmimi söyləmək deyilmi? Yeni yaxşı kimi tanıdığımız şeyə yaxşı
və pis kimi tanıdığımız şeyə də pis demək! Azad insanlar bu azadlığa
hörmət etməlidirlər.

Adətən yaxşı və pis məfhumlarını hər fərd bir cür başa düşüb təf-
sir edir. Fərdi təfsir isə ya doğru olur, ya yanlış. Lakin doğru oldu,
yanlış oldu, – fərqi yoxdur, – qatlaşmaq lazımdır. Çünki təkrar edirəm,
dözüm, hörmət olmasa, azadlıq özü də yox olub gedər. Amma o da var

ki, hökmün doğruluğuna inanmayanda digər vətəndaşların onu rədd
etməyə və düzəltməyə haqqı olmalıdır. Bu da azadlığın ikinci və
əsas şərtidir. Sərbəst ölkə insanları arasında nə doğruluq, nə də yan-
lış kimsənin inhisarı ola bilməz. Həminin yanılmağa və yanılma-
mağa eyni dərəcədə haqqı var. Yanılmamaq imtiyazının məhdud bir
zümərəyə həsr olunduğu cəmiyyətdə azadlıq ola bilməz.

– Amma, ustad, bu məsələdə bir şərti nəzərə almaq lazımdır.

– Nədir o şərt?

– Xeyirxahlıq.

– Əzizim, amandır, azadlığı görülməsi, dərk olunması, əllə duyul-
ması şox çətin, hətta qeyri-mümkün şərtlərə bağlamayın! Başqasının
mənevi ələmini yoxlamaq kimsənin işi deyil! Sonra, xeyirxahlıq dedi-
yiniz şey haqqında hökmü kim verəcək? Bu kimi daşlara çarpan azad-
lıq tar-mar olmağa məhkumdur. Azadlığa xeyirxahlıq-filan qapışdır-
mayın. Bütün vətəndaşlar eyni dərəcədə xeyirxah sayılmalıdırlar.
Yoxsa, deməli, azadlıq yoxdur. Çünki bu xeyirxahlıq bəhanəsi ilə hər
kəsin ağzını bağlamaq çox asandır. Bu cür dolanbac yollara düşən
azadlığın sonu əsarətdir!

– İndi də lütfən dördüncü sualı, yeni başqasına hörmət etmək şə-
rtinin nəyə əsaslandığını buyurun.

– Vətəndaşa və ümumiyyətlə bəşər nəslinə hörmət də sərbəst
ölkə insanların başqa bir qanun-qaydasıdır. Bəşərə bəşər olduğuna
görə hörmət etmək hər kəsin borcudur. Hər kəs bu borcun qüdsiy-
yətini anlamırsa, özünün hörmətə layiq olmadığını qəbul etmiş olur.
Zira hər bir insan başqasının təkrarlanmasından başqa bir şey deyil-
dir. Odur ki, başqasına hörməti borc saymayan kəs özünə hörmət
edilməsinin də borc olmadığını qəbul etmək məcburiyyətindədir. Bu
məsələdə insanlar arasında əsla ayrılıq yoxdur. İstər kasıb olsunlar,
istər dövlətli, istər kiçik olsunlar, istər böyük, istər mənəb sahibi
olsunlar, istər hər cür mənəbdən məhrum, madam ki, insandır, hür-
mətə layiqdir.

Ümumiyyətlə, bütün insanlara şamil olan bu qayda həmvətənlər
üçün ödənməsi lazım gələn müqəddəs bir borcudur. Çünki ümum
insanlar arasında məhz həmvətənlər bir çox xüsusi maddi və mənevi
bağlarla bir-birinə bağlıdırlar. Bunlar bəşər ailəsi içində ayrıca bir
ailə təşkil edirlər; qanları birdir, eyni dilə danışirlər, eyni tarixi şəra-
itdə, eyni torpaq üstündə yaşayırlar, dərdləri, ələmləri, sevinc və
şadlıqları müştərəkdir. Ona görə də bir insan başqa bir insanın

təkrarlanmasıdır, bir vətəndaş da digər vətəndaşın eynidir ki, var. Bir şəxsin özünü həmvətənindən yüksək tutması onun şəxsiyyətinə, düşüncəsinə, duyğusuna hörmət etməməsi həmin şəxsin özünü alçaltması, öz düşüncə və duyğusuna hörmətsizliklə razılaşması deməkdir.

HEYSİYYƏT SAHİBİSƏNMI?

– Fəqət, ustad, elə insanlar və vətəndaşlar var ki, hərəkət və əməlləri ilə öz hörmətlərini saxlamırlar. Belələrinə də hörmət etmək lazımdır?

– Belələrinə acımaq və onların islahına çalışmaq lazımdır. Bilməyən ki, vətəndaşların qüsurlarına səbəb yenə cəmiyyətdir, cəmiyyətin zəifliyi, əfəlliyi, tərbiyə üsulunun nöqsanları, cəmiyyətin yaşadığı həyatın əkslikləridir. İnsan doğulanda pis və ya yaxşı doğulmur. İnsanı pis və yaxşı eləyən mühitdir, mühitin verdiyi tərbiyə, oyatdığı düşüncələr, duyğular, yaratdığı adətlərdir.

Bəli, burada bir varislik vardır. Amma məsələnin lap köklərinə gedib çıxsan, görə bilərsən ki, bu varisliyi ilk dəfə doğuran amil yenə mühitdir. Odur ki, mühitin də məsul olduğu bir hərəkət və əmələ görə vətəndaşa kin və ədavət bəsləmək, ona həqarətlə yanaşmaq insanlığa və vətəndaşlığa yaraşmır.

– Onda, ustad, sərbəst insanlar ölkəsinin nizamnaməsində müəyyən edilmiş ağır cəzaların hikməti nədədir?

– Birdəfəlik bilməlisiniz ki, azad insanlar diyarının qəbul etdiyi bir qaydaya görə fəzilətli və xeyirli vətəndaşlar yetişdirmək üçün hər cür vasitələrə müraciət etməyən bir cəmiyyətin cinayət işləmiş bir vətəndaşı cəzalandırmağa səlahiyyəti yoxdur. Sərbəst ölkə bu xüsusda bütün vəzifələrini bütövlüklə və kamil surətdə yerinə yetirməkdədir. Odur ki, sərbəst ölkə bütün tədbirlərə baxmayaraq cinayət işləyən vətəndaşı cəzalandırmaq səlahiyyətinə malikdir. Amma cəza başqadır, hörmətsizlik başqa. Cinayətkar vətəndaşın vəkili, fikir və hissələrini hörmətlə ciddiyyətlə dinləyib öyrənmədən onu cəzalandırmaq haqsızlıq və ədalətsizlik olar. Dinləyib cəzaya qərar verildiyi halda da vətəndaşa qarşı kin və ədavət bəsləməyib, acımaq lazımdır. Cəza da vətəndaşın heysiyyətini qıracaq bir tərzdə icra olunmamalıdır.

– Başa düşürəm, ustad! Belə görünür ki, bu ölkədə vətəndaşlıq şərəfinə böyük və yüksək qiymət verilməkdədir. Amma yeri gəlmişkən, müsaidənizlə bir sual da soruşum: Şəhərə girəndə keşikçilər məndən bir də “Heysiyyət sahibisinizmi?” – deyə soruşdular. Bunun hikməti nədir?

– Hikməti budur ki, heysiyyət sahibi olmayan bir kəs azad da ola bilməz. Amma izahını yaxşı başa düşmək üçün siz həqiqi heysiyyətlə yalançı heysiyyət arasındakı fərqi diqqət yetirməlisiniz. Vətəndaşın hər hansı sözü və yaxud əməli münasibəti ilə dərhal yumruğa və söyüşə əl atmaq, tapança çıxarmaq həqiqi heysiyyətin tam əksinədir. Buna heysiyyət deyilməz, zorakılıq deyilər. Vay o mühitlərin halına ki, bu kimi hallara heysiyyət və ya mərdlik adı verir! Həqiqi heysiyyətə gəlincə, bu, insanın özünün hər bir şəraitdə öz fikirlərinə, duyğu hissələrinə sadıq qalması və hörmət etməsidir. Fikir və hissələrini dəyişdirən və gizləyən insanlarda heysiyyət axtarmaq əbəsdir. Aşkar-əsrəndə yolunu dəyişdirən bir adamın o ruzigarın əsiri olduğu şübhəsizdir. Həqiqi heysiyyət sahibləri yalnız o kəslərdir ki, hər cür vəziyyət və məqamda fikir və hissələrinə sadıq qalıb, lazım gələndə istehzaya, həqarətə, iztiraba, yoxsulluq və ehtiyaca qatlaşırlar. Azad olmaq da belələrinin nəsisidir! Bu surətdə keşikçilər sizdən “Heysiyyət sahibisinizmi?” soruşduqları zaman “Fikirlərinizə, hissələrinizə hakimsinizmi?” soruşmaq istəmişlər. Bu suala da müsbət cavab verməseydiniz, sizi qalaya buraxmazdılar. Çünki sərbəst ölkədə heysiyyət məsələsinə ayrıca bir qiymət verilməkdədir.

Fərdlərində heysiyyət olmayan bir mühitdə azadlıq olmadığı kimi, cəmiyyət də olmaz. Ciddiyyətin yerini məsxərə, zarafat tutur. İnsanlar o dərəcədə alçalarlar ki, öz-özləri ilə, fikirləri ilə, qurmuş olduqları təsisatla, vətənlə, həmvətənlərlə zarafat və istehzaya qalxırlar. Əslində belə bir mühit səhnədə oynadığı oyunlarla özü də zarafatlaşan hoqqabaza oxşar. Görmürsən ki, istibdad üsulunun birinci işi vətən övladında bu heysiyyət fəzilətini mümkün qədər qırmaqdır və bunun üçün əl atdığı ən təsirli vasitələr pul və qorxudur. Seçmə adamları pulla öz tərəfinə çəkməyə, hədə-qorxu ilə də susdurmağa çalışır. Pula və hədə-qorxuya uyan bu seçmələrin batini ilə zahiri arasında fəci bir təzad və ixtilaf hasil olur. Adətən bunlar andını pozan şeytanlar halına gəlirlər. Zahirələri batinlərindən incik və küskün, batinləri də zahirələrinə lənətxandır. Batinə daşdıqlarını üzlərindəki maskalar inkar edir, üzlərindəki maskalara qarşı da batinlərində nifrət duyurlar. Seçmələrin bu hala düşmələri cəmiyyət üçün ən müdhiş fəlakətlərdən, məsələn, zəlzələdən, tufandan, qəhətlikdən, vəbadan, düşmən istilasından daha təhlükəlidir. Zira bu cür maddi fəlakətlər, nə qədər müdhiş olsalar da, nəhayət, keçicidirler. Qüdrətli heysiyyət sahibi, yaşamaq əzminə malik, ləyaqətli rəhbərləri olan bir cəmiyyət

bu fəlakətlərdən asanlıqla çıxıb bilər. Lakin heysiyyətini qeyb edərək hətta öz zillətinə və həqir vəziyyətinə də zarafat və istehzanı rəva görüb mənəvi fəlakətə uğramış bir mühitdən ciddi həyat həmlələri gözləmək əbəsdir. Məhz belə bir təhlükədən qorunmaq üçündür ki, sərbəst insanlar ölkəsi heysiyyət məsələsinə ayrıca diqqət yetirmək- dərdir.

Söhbət buraya çatanda pirlər ayağa qalxdılar. Başqa bir yerə getməli idilər. Xoş bir təbəssümlə əlimi sıxıb getdilər.

SƏRBƏST ÖLKƏNİN AKADEMİYASINDA

Mən yerimdə donub qalmışdım. “Bunlar nələr söyləyirlər, nələrdən bəhs eləyirlər? Nəfsinə hakim olacaqsan, bəşər və xüsusilə vətəndaş nəfsinə hörmət edəcəksən, öz heysiyyətinə naminə yoxsulluğa, ehtiyaca, iztiraba qatlaşacaqsan! Hay, hay! Həyatda bu qədər cazibələr varkən nəfsə hakim olmaq asan işdirmi? Əyləncələr, incə qadınlar, bar və bal-maskaradlar, ələmi valeh edən atlar, arabalar, avtomobillər və bütün bunları əldə etmək üçün asan qazanc yolları ola-ola gəl nəfsinə hakim ol görüm necə olacaqsan?! Heysiyyətə naminə yoxsulluğa, ehtiyaca və iztiraba döz görüm necə dözəcəksən?! Arzunla, iştahanla əlbəyaxa çarpış, onları öldürməyə çalış...”

Heç yadımdan çıxmaz. Vaxtilə arqadaşlarımdan biri belə bir fikrə düşmüşdü. Ətrafında təhqir və istehza tufanı qopdu: “Zırramaya bir bax! Köhnə əyyama qayıtmaq istəyir. Rahiblər kimi səfeh olub. Anlamır ki, mədəniyyət yaşamaq, həyatın hər cür zövqünü dadmaq, uğurlu həyat deməkdir” söylədilər və zavallını doğrudan da zırramaya çevirdilər. Əcəba, bu ölkədə xalq başqadır mı? Mədəniyyətə münasibət bizimkinin tərsinədir mi?

Sonrası: guya vətəndaş kim olur olsun, ona hörmət ediləcəkmiş! Doğrusu, bu cəhət heç ağılıma batmır. Vətəndaş var, vətəndaş var. Mən kənddən gəlmiş Əhmədağaya, Məmmədağaya necə hörmət eləyim? Necə danışdırım, fikirlərinə necə qulaq asım? Axı bu adamları ancaq söyüş və yumruqla başa salmaq olar! Onlara üz göstər, gör sənənin başına nə iş gətirirlər! Olmaya, bu ölkənin avamı da başqadır?!

Mən bu fikirlərə dalmışdım ki, məni çağırtdılar və akademiya getmək vaxtı çatdığını xatırlatdılar.

Doğrudan da o gün sərbəst ölkənin akademiyasında keçirilən bir mərasimə dəvət edilmişdik. Getdik. Möhtəşəm bir binaya girdik. Binanın mərmər pilləkənlərindən geniş salonuna qədər hər iki tərəf

diyarın məşhur adamlarının heykəlləri ilə bəzədilmişdi. Bizə ayrıca bir loja verildi. Qonşu lojalarda da bir çox xanımlar və ağalar vardı. Salon hələ boşdu. Amma bir neçə dəqiqədən sonra zəng çalındı və akademiya üzvləri bir-bir, iki-iki salona daxil olmağa başladılar. Onların simaları, təhər-tövləri və hərəkətləri istər-istəməz hörmət duyğusu təlqin edirdi. Arqadaşıma tərəf çevrilib soruşdum:

– O uzun saçlı, üzü qırxılı qoca kimdir?

– Məşhur kimyəgərdir. Quduzluq xəstəliyinin mikrobunu kəşf edən alimdir.

– Onun yanındakı xəstə görkəmli, arıq adam kimdir?

– O da diyarın ən böyük şairidir. Əsərləri bütün dünya dillərinə tərcümə edilmişdir.

– Onların dalınca gələn iki nəfər kimdir?

– Sağ tərəfdəki məşhur təbiyyat alimi və təkamül nəzəriyyəsinə əsaslandırıcı mütəfəkkir, sol tərəfdəki də fəlsəfədə inqilab yaradan filosofdur.

– İndicə birgə içəri girən üç kişi kimlərdir?

– Uzun boylu, topasaqqal kişi təlsiz teleqrafı icad edən ixtiraçı, ortadakı qısa boylu adam bu yaxınlarda dünya ətrafında uçmuş təyyarəçi, üçüncüsü də məşhur tarixçidir.

Bu araya yenə zəng çalındı. Arqadaşım:

– İndi rəis gələcək. O da əsərləri ilə iqtisadiyyat elmində inqilab yaratmış məşhur tədqiqatçıdır, – dedi.

Bir azdan salona bəmbəyaz, kiçik bir qoca girdi və sədr məqamına doğru irəlilədi. Arxasınca bir dəstə digər alimlər gəldilər. Onlardan xüsusilə biri diqqətimi cəlb etdi:

– O kimdir? – deyər soruşdum.

– Bu zat son müharibədə ölkənin ordularına komandanlıq edən və qələbədə qələbəyə gedən generaldır, – dedi.

Rəis stol üstündəki zəngi çaldı və “Söz namizədir” – dedi.

– Bu “namizəd” kimdir?

– Bu, dünən əsərlərindən birini sənə verdim iqtisadiyyatçıdır. Onu bir il bundan əvvəl vəfat etmiş digər bir ictimaiyyətçinin yerinə seçmişlər və akademiyanın adətine müvafiq olaraq sələfindən bəhs edəcəkdir.

Doğrudan da natiq tribunaya qalxdı. Əlindəki kağızları açaraq sələfinin həyatından və əsərlərindən bəhs etməyə başladı.

Natiqin sözləri arasında diqqətimi ən çox cəlb edən nöqtələr bunlardı:

“Sələfim ilk mütəfəkkirdir ki, millət bəhsinə layiq olduğu qiymət vermiş və bu bəhsi dərinədən tədqiq etmişdir. Onun bu sahədə irəli sürmüş olduğu fikirlər bütün dünya mütəfəkkirlərinin diqqətini cəlb etmiş və bir çox münaqişələrə səbəb olmuşdur. O cümlədən millətin tərifı xüsusunda o tamamilə yeni bir çıxır açmışdır. Onun fikrincə “millət” deyildiyi zaman bir kütlənin içində olan bütün fərdlər deyil, öz mənəvi xüsusiyyətləri ilə o kütləni təmsil edən şüurlu, ziyalı zümrə nəzərdə tutulur. Zira millətə rəhbərlik edən, onun əməl və arzularına tərcüman olan bu zümrədir. Ziyalı zümrəsi adətən millətin bir aynası olur; millət nədirsə, o da odur, o nə isə, millət də odur.

Bu fikir bir çox etirazlara səbəb olmuşdur. Bəziləri ziyalı zümrəsinin çox vaxt milləti təmsil etmədiyini və bu iki məfhum arasında bəzən dərin təzadlar olduğunu, bir-birinə yad qaldıqlarını və hətta bir-birini anlaya bilmədiklərini və ona görə də ziyalı zümrəsinin daim millətə tərcümanlıq edə bilməyəcəyini misallarla sübuta çalışmışlar. Lakin ustad bütün bu etirazlara müvəffəqiyyətlə cavab vermiş və göstərilən misalların layiqincə tədqiq edilməmiş olduğunu, məsələn, adı çəkilən ziyalı zümrələrin saxta, süni, qondarma olduqlarını və onların şüur deyilən xislətdən məhrumluqlarını tarixi hadisələrə əsaslanaraq sübut etmişdir.

Fəqət “millət” bəhsində ustadın irəli sürdüyü ən mühüm yenilik millətin təşəkkülü prosesində fikri və ədəbi cərəyanların başlıca amil olduğunu göstərməkdədir. Ustad bu sahədə əsil bir inqilab yaratmışdır. Onun fikrinə görə ədəbiyyat və ictimai fikir millətlərin təşəkkülü prosesinə həlledici təsirlər göstərir. Belə ki, onun əqidəsinə görə, Şekspir və Milton³, Lokk və Spenser, Gete, Şiller, Kant, Hegel, Molyer, Volter, Jan Jak Russo, Viktor Hüqo, Dante, Makiavell, Bruno, Puşkin, Lermontov, Tolstoy və başqa ədiblər, şairlər, mütəfəkkirlər olmasaydılar, ingilis, alman, fransız, italyan, rus millətləri vücuda gəlməzdi! Bu fikirlər də bir çox etirazlara məruz qaldı. Müştərək tarixin, müştərək irqin, müştərək mənafehlərin təsirlərini göstərirdilər”.

– Ustad bütün bu amillərin təsirlərini inkar etməməklə bərabər, bunların yalnız əlverişli, maddi bir zəmin hazırladıqlarını və tək-təklidə olsaydılar, “fransızlıq”, “ingilislik”, “almanlıq”, “italyanlıq”, “rusluq” məfhumları ifadə edən mənəvi varlığın təşəkkül edə bilmə-

yəcəyini və bu mənəvi varlığı yığurub ona müəyyən bir mənə və şəkil verən əsil amilin ədəbiyyat və ictimai fikir olduğunu müvəffəqiyyətlə sübut etdi. Bunun üçün o, əsaslı, hərtərəfli tədqiq etmiş olduğu qədim və yeni Şərqlə aləmi ilə Qərblə aləmi arasında heyranedicı bir müqayisə apardı.

“Bu müqayisədən anlaşıldı ki, Şərqlə aləmi bütün qədimliyinə, mədəniyyətlərin beşiyi olmasına baxmayaraq “millət” məfhumuna yad qalmışdır. Bu aləmdə də müştərək tarix, müştərək mənafehlər, müştərək irq amilləri olmuşdur. Lakin “millət” deyilən məfhum əmələ gəlməmişdir. Səbəbi nədir? Əcəba, Şərqlə məgər ədəbiyyat və ictimai fikri olmamışdır? Xeyr, bunlar da olmuşdur. Lakin bunların mahiyyəti Qərbdəkindən tamamilə başqa olmuşdur. Şərqlə ədəbiyyatı məhsulu olduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yad qalmışdır. Daim havalarda, boşluqlarda gəzmişdir. Tək bir şəxsin ifadəsi olmuş, insanlığa və təbiətə tərcümanlıq etməmişdir. Təbiəti insana, insanı insana sevdirməmişdir; bunları bir-birinə yaxınlaşdırmamışdır. Aralarındakı yadlığı, bigənəliyi aradan qaldırmağa və mənəvi bir vəhdət yaratmağa çalışmamışdır. Elə bunun üçündür ki, Şərqlə də milli hərəkət ədəbiyyat və ictimai fikir bu yola düşdüyü gündən başlanır”.

Natiq ən böyük əhəmiyyəti sələfinin bu nəzəriyyələrdən çıxardığı əməli nəticələrə verirdi. Onun iddiasına görə ziyalı zümrəsi milləti təmsil etdiyi kimi, onun yüksəlməsini, alçalmasını da hazırlayır. Belə ki, ziyalı zümrəsi yüksəldikcə mühit də yüksəlir, alçaldıqca mühit də alçalır. Bu fikri natiq tarixi tədqiqatlarla əsaslandıraraq dedi:

“Din dövrlərində rəhbər zümrə, heç şübhə yox ki, rəhbərlərdir. Bu dövrlərdə rəhbərlər nə qədər ki fəzilətli və özgələrlə yolunda fədakar idilər, din və rövneqli idi də dini ehkama tabe olan kütlələr də yüksək həyatı qabiliyyətlər göstərməkdə idilər. Lakin bu zümrə eqoizmə qapılıaraq dini mənfəətpərəstlik aləti etməyə girişdiklərinə din də rövneqini itirməyə başladı və onunla bərabər rəhbərlər zümrəsi də tənəzzülə yuvarlandı.

Din dövründən sonra gələn dövrlərdə dinin yerini bədiyyat və ictimai fikir tutdu. Xalq artıq öz ilhamını mütəfəkkirlərdən, ədiblərdən, sənətkarlardan almağa başladı. Rəhbərlərin yerinə mütəfəkkirlər, ədiblər, mühərrirlər, şairlər və müəllimlər keçdilər. İndi bu zümrə nə qədər ki, öz ideallarını üzvi qaynaqlardan alır və mühitə fədakarlıq, heqiqətə, fəzilətə və gözəlliyə məhəbbət toxumları səpir, arxasınca çəkib apardığı xalq da sağlam, canlı, fəzilətli, fədakar olur və şübhəsiz, yüksəlir. Əksinə, bu zümrə xəstə qaynaqlardan ilham alıb mühitə

eqoizm, mənəfətpərəstlik, bayağılıq toxumları səpərsə, arxasınca çəkib apardığı xalqın həyatı kökləri quruyar və zəifləməyə başlar”.

Sələfim bu fikrini də dünya ədəbiyyatı və ictimai fikri tarixindən aldığı canlı misallarla əsaslandırır. O cümlədən Roma və Yunanıstan tarixinin yüksəliş və enmə dövrlərinin ədəbiyyat və ictimai fikri arasında müqayisə apardıqdan sonra deyirdi:

“Şekspir və Milton olmasaydı, Kromvelin zühuru mümkün olardı mı? Volter və Jan Jak Russo yetişməsəydilər, “Bəşər hüququ bəyannaməsi” işıq üzü görərdimi?”

Böyük sələfin bu fikri də tənqid və irada məruz qalmalı deyil. O, xüsusilə “sənət sənət üçündür” müddəasını qəbul edənlərin hiddət və qəzəbinə uğradı. Lakin sələfimlə onlar arasındakı təzad o qədər qəti və möhkəmdir ki, bunların nəinki barışmaları, hətta bir-birini anlamaları belə mümkün deyil.

Sələfin əqidəsində ədəbiyyat və ictimai fikir öz mahiyyətləri etibarilə də ictimai hadisələrdir. Odur ki, mövzu və hədəfi cəmiyyət və təbiət olmayan bir ədəbiyyat və ictimai fikir mənşə və mahiyyəti havada mayallaq aşan, boş bir təzahürətdən başqa şey ola bilməz”.

Natiq sələfi haqqında bir çox başqa şeylər də söylədi, onun milli hərəkətlərə göstərdiyi təsiri təhlil etdi və nəhayət, “Sərbəst insanlar ölkəsi”nin bu böyük övladının xatirəsinin minnətdarlıq və təşəkkürlə əbədi yaşadılacağı qeyd edərək çıxışını qurtardı.

Salondakılar yavaş-yavaş dağılışmağa başladılar. Mən də arqadaşım ilə bərabər çıxdım.

RUHLARIN VƏ QƏLBLƏRİN TƏMİZLİYİ

Akademiyaçıdan çıxanda arqadaşıma dedim:

– Əcəb xoşbəxt diyardır. Elə deyil?

– Elədir. Bir çox böyük adamlar yetişdirib. Bəşəri fəaliyyətin hər sahəsində dərin izlər buraxan, bütün bəşəriyyəti öz zəka və biliklərinin feyzlərindən bəhrələndirən, diyarda dünya millətləri arasında şərəfli bir mövqe qazandıran və diyarın bütün ehtiyaclarını şəxsən təmin etmək qabiliyyəti olan bu adamlar bu diyar üçün birer feyz və bərəkət qaynağıdır. Belə övlad yetirən vətənlər necə də xoşbəxt dirlər!

– Deməli, bu diyarda bu cür adamlar yetişdirən müəssisələr çoxdur.

– Özün görəcəksən ki, elə əslində diyarın başlıca səyi bunun üçündür.

Mən öz məmləkətim, onun bu cəhətdən kasıbçılığını, ehtiyacını düşündüm və keçmişlərə lənətlər oxumaqla bərabər bu gün də mənsüb olduğum ziyalı zümresinin nə qədər cansız, vəzifəsinə biganə, bəşəri qayğılara yad olduğunu ilk dəfə necə lazımdır pislədim. Öz-özümə deyib dedim: “Biz nəyik? Dünyada mövqeyimiz nədir? Nəinki bəşəriyyətin, hətta öz məmləkətimizin də istifadə edə biləcəyi təkə bir ixtira, təkə bir kəşf, təkə bir fikri və elmi əsər vücuda gətirmişikmi? Heyiflər olsun ki, ətrafımızı bürümüş bu möhtəşəm elmi, fənni, bədii və texniki əsərlərdən bircəsi də bizim deyildir. Hamısı, hamısı başqalarınındır! Biz bir qayda olaraq bəşəriyyətin dalına minib onun sayəsində yaşayan bir tüfeyliyik.

– Bu nə zillət, nə rüsvayçılıqdır?!

– Yəne nə oldu sənə? Öz-özünə danışsan?

– Geri döndüm. Arqadaşım qəhqəhə çəkib gülürdü.

– Bəli, adam bu ölkəni görüb öz məmləkətini xatırlayanda az qalır deli olsun.

Ertəsi günü pirləri xüsusi bir səbirsizliklə gözləyirdim. Çünki ölkənin qanununda bəhs olunan söz, fikir və hərəkət təmizlikləri məndə dərin bir maraq oyandırmışdı. Pirlər gələr-gəlməz birinə xitabən dedim:

– Ustad! Bu gün qısaca üç təmizlikdən bəhs etməyizi rica edirəm.

Ustad! Mən risalənin bu bölünməsinə oxuyanda heyret məni götürdü. Çünki bu cür təmizliklər olduğunu ömründə duymamışdım.

– Haqlıyıq. Bəzi mühitlər var ki, bədənlərinin və alt paltarlarının təmizliyinə çox diqqət yetirirlər; ümumi və xüsusi vannalar, hamamlar, paltaryuyulan yerlər düzəldirlər; hər gün yuyunurlar, alt paltarlarını dəyişdirirlər, ətirlər işlədirlər. Lakin ruhlarının və qəlblərinin təmizliyinə əsla fikir vermirlər, onları yumaq barədə düşünmürlər. Bu cür mühitlərə girdiyin zaman əvvəlcə gözəl və xoş qoxular duyursunuz; amma bir az irəli gedib onları yaxından dinləyin. Fikirlərindən, sözlərindən və hərəkətlərindən üfunət, iyrenc havalər gələcəkdir. Bu cür mühitlər acınacaqlıdır! Sərbəst insanlar diyarında isə üç təmizlik pərəstis edilən üç əhkəmdir. Burada bədənə nə qədər baxılırsa, ruha və qəlbə də bir o qədər baxılır.

– Bunu lütfən izah edərsinizmi?

– “Fikir təmizliyi” demək düşünərkən hiyləyə-filana əl atmayıb sırf haqq və həqiqəti tapmaq üçün düşünmək deməkdir. “Söz təmizliyi” demək danışarkən yenə hiyləyə-filana əl atmayıb sırf haqq və

həqiqəti ifadə üçün danışmaq deməkdir. “Hərəkət təmizliyi” də haqq və həqiqətə doğru yürümək deməkdir.

Bu üç təmizlik birləşdimi, artıq vətəndaşlar arasında çarpışmaq üçün səbəb qalmır. Hamının fikri, sözü və hərəkəti haqqa və həqiqətə doğru getdiyinə görə və hamı bundan əmin olduğuna görə, alınmış nəticələr necə olsa da, şəxslərin bir-birinə hörmətçil olmaları üçün səbəb qalmır. Ortada qərəz yoxdur ki, məsələ ədavət və düşmənçiliyə çevrilsin! Elə bunun üçündür ki, sərbəst insanlar ölkəsində müxtəlif məsləkli adamlar bir-biri ilə qardaşcasına və mehribanlıqla rəftar edirlər, söz vuruşmalarında heç vaxt bir-birinə hörmətsizlik etmirlər. Burada vətəndaşlar arasında bir-birindən şübhələnmək, bir-birinə inanmamaq hallarına rast gəlməzsən. Birisi özünü nə qədər möhtərəm sayırsa, qarşısındakını da o qədər möhtərəm bilir. Burada kimse nə şərəf, nə də doğruluq inhisarı fikrinə düşür. Buna görədir ki, sözlər nəzakətli və hörmətli olduğu qədər də kəsərli, dürüst və açıq-aydındır. Burada imalara, istiarələrə, ikimənəli kəlmələrə, qaranlıq cümlələrə, şübhəli ifadələrə lüzum qalmır. Hər öz fikrini açıqcasına deyir və başqaları da onun doğruluq və cəmiyyətinə hörmət eləyir. Bu diyarın əhalisi şayiələr və dedi-qodu yaymaq kimi işlərə baş qoşmur. Açıq düşünür, açıq danışır, açıqca hərəkət edir. Çünki “üç təmizlik” əsaslarına bel bağlamışdır!

HÜRRİYYƏT VƏ FİKİRAYRILIĞI

- Ustad, sidi fikirayrılığı yoxdurmu?
- İstədiyən qədar! Azadlıq olan yerdə fikirlərdən ayrılığın olması çox təbiidir.
- Məgər bu, məmləkətin idarə olunmasını çətinləşdirmirmi?
- Əsla! İdarə etmək sənəti əslində özünü fikirlərin ayrı olduğu yerlərdə göstərir. Əsil hünər sərbəst insanları idarə etməkdir. Yoxsa gözləri, əli, qolu, ağızı, qafası bağlı insanları hər kəs idarə edə bilər.
- Ustad! Söylədikləriniz mənə heyrətdən-heyrətə salır.
- Bəli, bilirəm. Alışmamısınız. Siz istibdad əsareti altında böyümüş adamlarsınız. Susdurmaq, hərəkətsiz saxlamaq, vətəndaşların ağızlarını, gözlərini, qulaqlarını, beyinlərini bağlamaq istibdad üsulünün idarəetmə sistemidir. Əslində bu üsuli-idarə öz nicat və səlamətliyini bu sistemdə görür. Lakin heç görmüsünüzmü belə üsullardan bircəsi bu yolda axıra qədər uğurlu olsun?
- Xeyr, bu üsul hər gün yığılmaqdadır. Tarix və millətlər azadlıq yolunu tutmuşlar.

– Bunun səbəbi odur ki, insan fitrətən azadlıq aşıqıdır. Bir qatıl, bir azğın məhbus həbsxanadan qurtulmağı necə istərsə, əsaret altında olan mühit də, – nə qədər cahil, nə qədər pozulmuş olur olsun, – qurtulmaq istər. Bu arzunu öldürmək üçün istibdad qüvvətə əl atır. Lakin bunda da müvəffəq olmur. Çünki insan mahiyyətə həm də düşünən bir məxluqdur. Onun gözləri görür, qulaqları eşidir, başı fikirləşir, qəlbi hiss eləyir. İstibdad nə edir etsin, yenə bu xüsusiyyətləri insandan ala bilməz. Gören, eşidən, hiss edən insan öz hökmünü verir. Bu hökmün sözlə və açıqdan-açıq ifadə olunmasına istibdad mane ola bilər. Amma o zaman dilin yerini göz-qaş, əl-ayaq, sözün yerini mənalı işarələr və imalar, açıq fikrin yerini pıç-pıç, dedi-qodu tutur. Və bütün bunlara bir də haradan gəlidiyi bəlli olmayan yalan-doğru şayiələr, böhtanlar, iftiralar qarışır və nəhayət, dəniz dalğaları kimi qarışdırılmaz və hər tərəfə yayılan pis, murdar bir sel bütün havanı pozub həm cəmiyyəti, həm də hökuməti öz içində boğur. Həqiqətən fikir və hisslərini açıqcasına izhar edə bilməyən bir cəmiyyət hər dəqiqə içindən boğulmaqdadır və söz yox ki, bir gün belə bir cəmiyyət partlayacaq.

Üsuli-idarədən məqsəd isə cəmiyyəti partlatmaq deyil, əksinə, cəmiyyətə nəşə verən, yaşamaq zövqü və həvəsi təlqin edən bir mühit hazırlamaqdır. Tutaq ki, filankes cəmiyyəti idarə edənləri tənqid edir. Nə olar, daha yaxşı! Əgər bu tənqid əsaslı isə idarə edənlər ondan istifadə edərək səhvlərini düzəldərlər, yanlış isə, deməli, əhəmiyyətsizdir. Lakin istər doğru, istər yanlış olsun, hər halda vətəndaşa öz ürəyindəkiləri açıb tökmək imkanı verilməlidir. Bu həm vətəndaşların, həm də idarə edənlərin özləri üçün təhlükəsizlik siperidir.

– Amma, ustad, burada bir məsələ vardır. Bəs yuxarıda izah buyurduğunuz xüsusiyyətlər vətəndaşlarda hələ yetkin bir hala gəlməmişse? Bilirsiniz ki, belə hallarda hərə-mərclik, özbaşnalıq baş verir. Dövlət və məmləkət üçün fəlakət törədə biləcək qarışıqlıqlar törəyir.

– İncə bir nöqtəyə toxundunuz. Amma soruşuram: dənizə girmədən üzməyi öyrənmək mümkündürmü? Girenlərdən bəzisi boğulsada, qalanlar axırı üzməyə alışırlar.

– Lakin ilk giriş hər kəs üçün eyni dərəcədə təhlükəli deyilmə?

– Bəli, təhlükəlidir. Elə əsil məsələ də buradadır: idarə edənlərin hünəri elə burada özünü göstərir. Boğdurmamaq üçün bir çox çarələr vardır: iplər gərilir, nərdivanlar qurulur, üzmək alətləri verilir və i.a.

– Ustad, rica edirəm, bir az aydın başa salasınız.

– Çox yaxşı!

Ustad soruşdu:

– Əvvəla sizdən soruşuram: azadlıqla əxlaq arasında sıx bir əlaqə olduğunu qəbul edirsinizmi?

– Edirəm.

– Onda məsələni həll etmək asandır. Azad və sərbəst üsuli-idarənin başına keçənlərin bu üsula ürekdən bağlanmaları təbiidir. Elə üsuli-idarəyə hər kəsdən artıq xidmət etmiş olduqları üçündür ki, onun başına keçə bilməzlər. Odur ki, yəni üsuli-idarəni müdafiə edib qüvvətləndirmək vəzifəsi hər kəsdən artıq bunlara aiddir. Amma, aydındır ki, bu vəzifəni layiqincə icrası üçün ilk şərt xalqın nəzərində onların qiymət və nüfuzlarını gözləmək, möhkəmləndirməkdir. Ona görə də idarə başına keçənlər ən əvvəl bu qiymət və nüfuzu zəiflədirib onlara, azacıq da olsa, zərər verə biləcək hər cür rəftar və hərəkətdən çəkinməyə borcludurlar.

Azadlığa doğru yürüyən bir millətin qabağında bu cür rəhbərlər oldumu, belə sayıla bilər ki, o millət artıq ən əsas istinadgahını tapmışdır. Bu rəhbərlərə göstərilən hörmət və etimad həmin məmləkət üçün əsaslı bir təhlükəsizlik siperidir. Belə bir cəmiyyət hər cür hərəmərcliyə asanlıqla köks görə bilər.

Doğrudur, bu kimi rəhbərlərin dalınca danışacaq alçaq təbiətli insanlar tapıla bilər. Lakin bunun əhəmiyyəti yoxdur. Cəmiyyətin sağlam ağı və rəhbərlərə etimadı bu kimi əlləməliyi asanlıqla aradan qaldıra bilər.

Azadlıq tarixini tədqiq edənlərə məlumdur ki, azadlıq üçün əsaslı təhlükə azadlığı qurmaq istəyənlərin bu vəzifəni yaddan çıxarmaları və haqlı təhdidlərə meydan verməmələri olmuşdur. Zira bu yolla öz qiymət və nüfuzlarını mənəvi vasitələrlə qoruya bilməyən rəhbərlər beləliklə maddi vasitələrə, məcburiyyət və əsarətə əl atır və yollarını azıb, haqlı tənqidləri susdurmaq üçün istər-istəməz qüvvə işlədirlər. Yəni bunlar öz-özlərini, söykəndikləri əsasları, vaxtilə istibdadı qarşı qoyduqları silahları inkar etməyə başlayırlar. Belə olanda azadlıq hər cür mənəvi və əhəmiyyətini itirir, xalqın gözündə qüdsiyyətindən məhrum olur ki, azadlıq üçün ən acı və ən fəci vəziyyət, bax, budur!

Unutmamalı ki, azadlığın ilk qurucuları misyonerdilər. Bunlar təkcə sözlə deyil, işlə də xalqda azadlığa inam yaratmağa borcludurlar. Bu azadlıq rəhbərlərinin işi hər yerdə və hər zaman ağır, çətin

olmuşdur. Çünki azadlıq da, məbud kimi, fədakarlıq istəyir, qurban istəyir. Azadlığı sevənlər buna qatlaşmağa məcburdurlar. Bu oldumu, deməli, vətəndaşların ictimai və siyasi tərbiyələri başlanmışdır. Yuxarıda söylədiyim kimi, xalq kütlələri hər yerdə və hər zaman təqlidçidirlər və xüsusilə etimad etdikləri rəhbərlərini təqlid edirlər. Bir də eyni rəhbərlər tərəfindən qurulan ailə və məktəb tərbiyəsinin təsirləri də buna əlavə edilərsə, millətin ictimai tərbiyəsi təmin edilmiş olur.

Ustadı artıqca artan bir diqqətlə dinləyirdim. Söylədiyi sözlə xəyalımda ümidverici, nəşə doğurucu üfqlər açırdı. O vaxtadək ətrafımı kol-kos bürümüş azadlıq yolu indi aydınlaşmağa başlamışdı. Lakin nə etmək ki, ustadın sözlərini kəsməyə məcbur oldum:

– Ustad, – dedim, – sözlərinizi can-başla dinləyirəm. Amma bu gün bizi parlamentə dəvət etmişlər və getmək vaxtı çatıb. İcazənizlə bu gün də söhbəti burada kəsək.

Pirlər getdilər, mən də arqadaşlarla bərabər parlamentə yollandım.

Parlament şəhərin tam ortasında, geniş bir meydanda idi. Meydanın ətrafı böyük binalarla əhatə olunmuşdu. Soruşdum. Biri qədim abidələr muzeyi, digəri panteon, üçüncüsü ümumi kitabxana, dördüncüsü də incəsənət muzeyi imiş. Panteonun üzərində qızıl xətlə bu yazı yazılmışdı: “Sərbəst ölkənin böyük övladlarına minnətdarlıq abidəsi”.

İzah etdilər və başa düşdüm ki, sərbəst ölkənin yetişdirdiyi bütün böyük adamlar burada yatırmış. Hər gün əhali dəstə-dəstə buraya gəlirmiş və kiçik uşaqlara orada vətənin böyük adamlarının tərcümeyi-halları, ölkəyə xidmətləri nağıl edilirmiş.

Geniş bir yol bizi mərmər sütunlu bir binaya apardı. Yolun hər iki tərəfinə qadın və kişi heykəlləri düzülmüşdü. Rəhbərimizin verdiyi izaha görə bunlar parlamentdəki xidmətləri ilə tanınmış parlament üzvləri imiş.

İkinci mərtəbədə enli bir lojaya girib müsafirxana arqadaşlarıma hamısını orada gördüm. Aşağıda böyük bir salonda amfiteatr şəklində düzülmüş dörd yüzə qədər skamya üzərində məclis üzvləri oturmuşlardı. Bunlar rəisin intizarında idilər. Reyaset heyətinin arxa tərəfindən bir əlində dəfnə yarpağı tutan və o biri əlini irəliyə doğru uzatmış mərmər bir qadın heykəli vardı. Bu heykəl demə sərbəst ölkəni təmsil edirmiş. Ətrafdakı dinləyici lojalara xıncaxınc dolmuşdu. Rəhbərimiz anladı ki, bu hər gün belə olur. Bu ölkədə parlament adətən bir xalq darülfünunu kimidir. Hamı burada müxtəlif məsələlər ətrafında gedən mübahisələri dinləməyə can atırmış.

O gün büdcə qanunu müzakirə edilməli idi. Gəlir üzərində mütərəqqi bir vergi qoyulması barədə hökumət təklifinin qızğın münaqişələrə səbəb olacağı gözlənilirdi. Rəis gəldi və yığıncağın açıldığını elan etdi.

PARLAMENTDƏ NƏLƏR GÖRDÜM?

Qısa boylu, dolu bir adam tribunaya çıxdı. Rəhbər qulağıma əyilərək: "Maliyyə naziri, məşhur maliyyəçilərdəndir" – dedi. Nazir əlindəki bir yığın kağızı qabağına qoyub, layihəsini izaha başladı. Müxtəlif nəzəriyyə və sistemlərdən bəhs etdi, gəlir üzərinə mütərəqqi vergi qoyulması lüzumunu göstərdi.

Məclis də, lojalar da dərin bir sükut içində dinləyirdilər. Nazir nitqini bitirər-bitirməz iki nəfər söz istədi. Rəhbərlərdən bunların kimliyini soruşdum. İzahatdan başa düşdüm ki, məclisdə üç partiya varmış: orta, sağ və sol cinahlar. Nazir özü orta partiyaya mənsubdur. Diyarın adətinə görə hər partiyanın müxtəlif elmlərdə seçilən bir neçə mütəxəssisi vardır və hər hansı bir məsələ müzakirə edilərkən partiya adından yalnız bu mütəxəssislər söz söyləyirlər. Firqələrin digər üzvləri isə nətiqi öz təhər-tövləri, hərəkatləri və rəyləri ilə müdafiə edirlər.

Sağ cinahın nətiqi nazirin bəyanatını şiddətlə tənqid edib layihənin rədd olunmasını tələb etdi. Sol cinahın nətiqi isə, əksinə, bəyanatı bəyənməklə bərabər layihəni kafi saymadı və nazirin vergi üçün qəbul etdiyi miqyası və vergi nisbətini az hesab edib layihənin bu baxımdan düzəldilməkdən ötrü yenidən komissiyaya verilməsini təklif elədi.

Nazir yenə tribunaya qalxdı və tənqidlərə birer-birər cavab verib öz təklifinin olduğu kimi qəbulu üzərində təkid etdi. Bu dəfə partiyaların digər mütəxəssisləri söz alıb tribunaya çıxdılar. Diqqətlə baxıb bütün bu müzakirələr əsnasında kiçicik bir əsəbilik əlaməti də görmədim. Nətiqlər mövzulardan ayrılımlardı. Fikirləri, sistemləri qüvvətlə, mətanətlə müdafiə və ya tənqid etdikləri halda, bir-biri haqqında çox hörmətçil dildə danışirdilər. Heyrətlə yanımdakı arqadaşıma dedim:

– Nə qəribədir, heç özlərindən çıxmırlar! Bir-birinin şəxsiyyətinə əsla hücum etmirlər.

– Bəli, – dedi, – mən də heyrət edirəm.

Demə, rəhbərimiz bizim sözlərimizi eşdirmiş. Gülümseyərək dedi ki:

– Təəccüblü nə var ki?! Bunlar atalarının malını bölmürlər ki! Hamısının məqsədi birdir: ölkəyə xidmət! Və hərə o birinin xoş niyyətinə, səmimiyyətinə əmin olduğundan hirsələnib özündən çıxmaq yersizdir.

Mən bu izahatı dinlərkən üreyimdə öz məmləkətimi xatırlayıb yenə özlüyümdə həyəcanlanıram, əsəbiləşirdim.

Müzakirə davam edirdi. Rəhbər bizə tərəf əyilib dedi:

– Gördüyünüz büdcə müzakirəsi gecəli-gündüzlü çalışmaq şərti ilə təqribən iyirmi gün davam edəcəkdir. Yenə oturacaqsınız?

Artıq axşam düşməkdə idi. Rəhbərin getmək istədiyini duyub biz də qalxdıq.

* * *

Ertəsi günü bizi universitetə və onun kimya fakültəsinə aparacaqlardı.

Universitet şəhər içində bir şəhərdir. Dünyanın hər tərəfindən gələn on altı min tələbəsi, yüz əlli dünya şöhrətli professoru vardır. Kitabxanasında dörd yüz min cild kitab saxlanılır. Bu möhtəşəm salona girdiyimiz zaman gördüyümüz mənzərə bizi heyrətə saldı. Yüzlərcə tələbə mütaliəyə məşğul idilər. İstənilən hər hansı kitab üç dəqiqəyə tapılıb təqdim olunurdu. Bəzən ikinci, üçüncü mərtəbədən götürülürdü. Kitabın adının qeyd olunduğu bir parça kağız makina vasitəsilə yuxarıya göndərilir və bir dəqiqədən sonra kitab avtomatik hərəkat edən bir nov içində öz-özünə yuvarlanıb gəlirdi.

Cərrah otağında, fizika və kimya laboratoriyalarında müəllim və tələbələr cərrahlıq əməliyyatı ilə, təhlil-tədqiqlə məşğul idilər. Burada bir meyit yanılıb onun haqqında izahat verilirdi. Başqa bir tərəfdə qafa taşı tədqiq olunur, üçüncü yerdə isə meymunlar üzərində zərək təcrübələri aparılırdı. Xülasə, bu möhtəşəm binanın hər tərəfində gənc nəsil ixtiyar müəllimlərinin rəhbərliyi ilə çalışmaqda, həyata hazırlaşmaqda idi.

UNİVERSİTETDƏ VƏ İNSTİTUTDA

Universitetdən kimya institutuna keçdik. Bura başqa, sözün əsil mənasında, möcüzə aləmi idi. Ağ xalathı, iri gözlüklü, ağsaçlı müəllimlər ətraflarını bürüyən minlərcə şüşələr, əsrarəngiz alətlər, yanan və fışıldayan kürelər arasında qədim sehrbaz əfsanələrini yada salırdılar.

Yanlarındakı tələbələr kiçik qablar içində nəse bir şey əzib müəllimə təqdim edirdilər. Müəllim bunların üstünə şüşələrdən nəse töküdü və dərhal bir qaynama başlayır, bir parıltı, bir alov qalxır və toz yerinə təmiz, büllur kimi bir şey əmələ gəlirdi.

O biri tərəfdə başqa müəllim elektrik təcrübələri edirdi. Daha başqa yerdə müxtəlif qazlar istehsal etməklə məşğul idilər. Rəhbər əyilib qulağıma dedi:

– Bizim o məlum boğucu qazlar, bax, burada hazırlanır. Bu çoxlu kolbaları görürsünüzmü, hamısı o qazla doludur! Onu kəşf edən bu bəstəboy, sısqsa adamdır. Ömrünün otuz ilini qazların tədqiqinə həsr etmişdir.

Mən bu cılız adamı heyretlə seyr etdim və kiçicik qafasındakı beynin böyüklüyünə heyran oldum.

Artıq bu arı pətəyi içində başımı itirmişdim. Gördüyüm qızgın fəaliyyət məni mat qoymuşdu. Arqadaşa tərəf çevrilib:

– Əzizim, – dedim, – mən yoruldu, daha təqətim qalmayıb. Aldığım təəssürat elə ağırdır ki, artıq beynim dözə bilmir. Təmiz havaya çıxmaq, bir az özümü zə gələk.

Demə, arqadaşım da mənim halımda imiş. Çıxdıq. İnstitutun bağçasındakı skamyalardan birinə yaslandıq. Arqadaşım barmağı ilə ətrafda qaynaşan insanları göstərərək dedi:

– Səy və bilik gör necə möcüzələr yaradır! Hamısı azadlığın verdiyi meyvələrdir.

– Fəqət, əzizim, azadlıq bu meyvələri yaradıb, ya meyvələr azadlığı? Bu hələ sual altındadır.

– Hər halda azadlıq əsasdır. Çünki onsuz səy və bilik qol-qanad açmaz, yayılmaz. Azad olmayanlarla azad olanlar arasındakı fərq bu həqiqətin ən aşkar dəlilidir. Hər cür biliyin açarı, batil əqidələri rədd edən, adamları yanlış yollardan qoruyan, səhvləri düzəldən, sözləri doğru yola yönəldən tənqid və sərbəst düşüncədir. Yalnız dünəndən bəri gör ayrı-ayrı və bir-birini tamamlayan nə qədər nəzəriyyələrin, səy və biliyin islahatı təmin edən nə qədər münaqişənin şahidi olduq! Aydın ki, bu ölkədə bu qədər sərbəstlik olmasaydı, ölkə özünü də bu qədər irəliləyə bilməzdi.

– Amma o da inkaredilməzdir ki, bilik və səy genişləyib yayıldıqca azadlıq da qüvvətlənir, canlanır.

– Əlbəttə ki!.. Təsirlər qarşıqlıdır. Biliksiz və səysiz azadlıq tam sayılmaz, şikəst olar. Çünki o halda azadlığın özünün bərqərar olması

müşkül olduğu kimi, yaşamaq üçün də başqalarının əlinə baxmaq lazım gələr. Heç olmazsa başqalarının fikri, sənayə, elmi təsir və nüfuzu altına düşmək lüzumu yaranar ki, bu da tam azad olmaq demək deyil. Bəxtəvərdir o yerlər ki, həm azadlıqlar, həm də yaratdıqları öz düşüncələrinin məhsuludur. Yaratmaq qabiliyyəti olmayan ölkələr adətən bu kimi ölkələrə tabe olurlar, istər-istəməz onlara bac və vergi verməyə məcburdurlar. Fəqət yaratmaq qabiliyyəti də uzun müddət davam edən çalışmanın nəticəsidir. Odur ki, azadlıq, yenə azadlıq, daim azadlıq! Nicat, çarə budur!

Artıq gecə düşmək üzrə idi. Müsafirxanaya qayıtmaq vaxtı çatmışdı. Yaxşı ki, şəhəri az bir zaman içində dolaşan yeraltı dəmiryolunun – metronun stansiyası lap universitet bağçasının qabağında idi. Oraya getdik.

Elektriklə nura boyanmış geniş, uzun pillələrlə aşağıya endik. Çox geniş, təmiz və işıqlı bir vağzala gəlib çatdıq. Bir dəqiqədən sonra qatar gəldi. Önümüzdəki qapıdan vaqona atladıq və tam yeddi dəqiqədən sonra müsafirxananın yerləşdiyi küçəyə çıxdıq. Bir şey diqqətimi cəlb etdi: nə bilet vardı, nə nəzarətçi. Yalnız, girərkən rəhbərimiz qutuya üç dənə sikkə saldı. Soruşdum ki, “burada bilet və nəzarətçi olmurmu?”

– Xeyr, yol pulu qutuya atılır.

– Bu qaydanı pozan olmur ki?..

– Hələ ki belə bir hal görünməyib. İnsanlara etimad əsas məsələdir.

Etimad etdikcə doğruluq da artır.

Rəhbər bunu da əlavə etdi:

– Bu dəmiryolu gündə yarım milyon işçi daşıyır.

PİRLƏRLƏ YENİ BİR SÖHBƏT

Üç gündən sonra pirlər yenə gəldilər və mən dedim:

– Ustad, bu gün də qanundakı söz sadəliyi və yaşayış sadəliyi barədə bir az izahat verərsinizmi?

– Məmnuniyyətlə. Sərbəst insanlar diyarı bu iki sadəliyə də xüsusi qiymət verməkdədir. İnsanları azadlığın dayağı olan doğruluq və səmimiyyətə, qənaət və gözütoxluga alışdıran, bax, bu iki sadəlikdir.

– Başa düşmədim, ustad!

– Onda hər iki sadəlikdən ayrı-ayrı danışaq. Söz sadəliyi başa salmaq istədiyiniz mətəbi açıq-aydın sözlərlə və yersiz əlavələr etmədən

söylmək deməkdir. Məsələn, bir vəzifə sahibinin yanına hansı iş üçün gəldiyinizi söyləmək istəyəndə birbaşa deməlisiniz ki, “Sizə filan işi söyləməyə gəlmişəm”. Bunun əvəzinə “hüzuri-alinizdən acizənə xahiş etməyə cəsarət edirəm” kimi ifadələr işlətmək yaramaz.

– Siz nə buyurursunuz, ustad? Ədəb və tərbiyə böyük bir adamın hüzurunda bu ikinci ifadə tərzini işlətməyi tələb etmirmi?

– Bəli, sizin alışdığımız tərbiyə onu tələb edir. Lakin sərbəst insanlar diyarı kimi demokratik bir diyarda bu üslub səhvdir.

– Bunun nəyi səhvdir?

– Səhv ondadır ki, xitab olunan adama xoş görünmək üçün yaltaqlıq edilir. Bir fikirləşin: “Hüzur” heç “ali” ola bilərmi? Hüzur hüzurdur, onun nə alisi, nə alçağı? Sonra “xahiş etmək” nə deməkdir? Azad bir ölkədə heç kəs heç kəsdən xahiş etməz, məqamları və gördükləri iş nə olur olsun bütün vətəndaşlar bərabərdirlər. “Xahiş” isə aşağıdan yuxarıya doğru bir növ fəryaddır. Halbuki sərbəst ölkədə “aşağı-yuxarı” söhbəti ola bilməz. Üstəlik, buna bir də “acizənə” sözünü əlavə etmək büsbütün saxtakarlıqdır. Çünki “xahiş” nə acizənə, nə də güclü, qüdrətli olur; xahiş elə xahişdir. “Cəsarət” sözü də artıqdır. Zira bir vətəndaşın öz haqlı dileyini söyləmək üçün gəlməsi onun haqqıdır. Bu haqqı kimsə inkar edə bilməz. Haqqın tanınması da təbii-
dir. Bunun üçün cəsarətə-filana lüzum yoxdur. Görürsünüzmü, bütün cümlə başdan-başa sünidir, saxtadır. Belə bir cümləni işlədən şəxs özünü alçaldıb, xitab etdiyi adamı ucaldır; özünü heçə endirib, onu qiymətə mindirir. Beləliklə, o, əvvəla, vətəndaşlar arasındakı bərabərlik əsaslarını qırıb dağıdır, ikincisi həm özünün, həm də xitab etdiyi adamın səciyyəsinə pozur. Bütün bu zillətlərə sırf öz arzusuna çatmaq üçün qatlaşır. İstibdadda bu hal çox təbii idi. Çünki orada haqqa, həqiqətə baxmırlardı. Ricaların çoxu haqsız olduğu kimi, onların qəbul olunub-olunmamağı da keyfə bağlı idi. Belə bir vəziyyətdə vəzifə sahiblərinə yaltaqlanmağın səbəbi aydındır. Lakin sərbəst insanlar ölkəsində buna yol verilmir.

– Ustad, heyretim getdikcə artır. Mən o üsluba çoxdan alışmışam. Dilimi necə dəyişdirəcəyəm?

– Gərək cəhdlə çalışsınız. Başqa yolu yoxdur!

– Axı, ustad, xırdaçılığa gedib çıxan belə bir tələbkərlığə lüzum vardırımı?

– Xeyr! Xeyr! Bu xırdaçılıq deyildir. Müəyyən bir ruhun, müəyyən bir zehniyyətin ifadəsidir. Fikir verin, istibdad üsulu özünə xas

olan üsluba rəvnəq vermək üçün nə qədər çalışmışdır! Orada istər yazı dili, istərsə danışq dili çox yüksək, çox bəzəkli, çox əzəmətli və ehtişamlıdır. Bununla istibdad bir tərəfdən xalqın ruhunda itaətqarlıq, miskinlik, acizlik və qorxu, digər tərəfdən də özü haqqında əzəmət, dəhşət və xilaskarlıq hissləri yaratmaq istəyir.

BÖYÜKLƏRƏ NECƏ HÖRMƏT EDİLİR?

Ustad mənə başa salmağa davam etdi:

– İstibdad sadeliyə əsla yol verməz, dosdoğru söz söyləyəni daim haqsızlıqda, tərbiyəsizlikdə, yekəbaşlıqda təqsirləndirər. Elə bunun üçündür ki, əslində şah və sultan olanlar axırda şahənşah, padşah, hökmdari-əzəm, zillillah, müəyyəd min tərəfillah, şəhriyari-əzəm, əlqaimi-billah, əlmətisimi-billah və i.a. olmuşlar. Yəne bunun üçündür ki, əslində vəzir və nazir olanlar axırda sədri-əzəm, sərdari-əkrəm, səidüddövlə, rüknülmülk, sərdari-kül və i.a. olmuşlar.

Qocalığə üz tutmuş avaralar keçmiş günləri xatırlatmaq üçün sürtuka və bəzək-düzəyə nə qədər güc verirlərsə, bu başsız-beyinsiz adamların üzdənirəq üsuli-idarəsi ilə tənəzzülə və məhvə sürüklənən mühtilər də titullara və süni üslublara güc verirlər. Onlar öz batini çürüklüyünü zahiri ehtişam və əzəmət altında gizlətməyə çalışırlar. Misal üçün sizə məmləkəti xaricilərin müdaxiləsinə məruz qalan və birçə elektrik maşını idarə etməyə təyin olunan bir nazirə yazılmış bir ərizənin başlığını eynilə söyləyirəm:

“Hüzuri-bəndəgani,-cənabi-müstətab, əcəllü-əkrəm, əfhami-vala, vəzir-i-lambeyi-elektrikiyyəyi-humayuni-müddəzillahül-ali”.

Görürsünüzmü nə qədər gurultuludur?! Elə bil bir nağara gumbuldadır. Amma, görün bu gurultu nə qədər boşluğun üstünü örtüb gizlədir!

Əvvəla, birçə elektrik maşını üçün bir nazirlik təşkil edərlərmi? Sonra, zavallı ərizəçi bu elektrik maşını nazirinə doğrudan da müraciət etməyə cəsarət etmir və onun tabeliyində olanların vasitəçiliyinə əl atır. Daha sonra bu tək maşının nazirinə “əcəll, əkrəm, əfham, vala” ünvanlarını verir və nəhayət, o nazirin əbədi kölgəsi altına sığınır.

Övladının bu qədər kiçilməsinə razı olan məmləkət nicat tapa bilərmi? Bütün bu süni və qeyri-təbii dildən, doğruluq və həqiqətə əsla əlaqəsi olmayan bu ünvanlardan məqsəd nədir? Təbəənin zillətini və hakimin əzəmət və ehtişamını göstərmək deyilmi?

Belə bir üslubun hakim olduğu bir mühitdə doğruluqdan, səmiyyətdən, həqiqi məhəbbətdən, rəğbətdən – xülasə, ictimai yaşayışın təməllərini təşkil edən əlaqələrdən əsər-ələmət qalarmı?

Bax, bunun üçündür ki, məhkəmə və toplu görünən bu mühitlər ən kiçik bir sədəməyə belə tab gətirməyib qum yığını kimi tar-mar olurlar. Və bir də bu kimi mühitlərdə bu qədər ünvanlarla, bu qədər əzəmət və ehtişamla əhatə olunmuş bir nazirin üzünəşağı enmə gününü xatırlayın! Enmə xəbəri yayılır-yayılmaz hamı ondan üz döndərər və görüş zamanlarında ona qəsidələrlə xitab edənər, mədhiyələr yazanlar, təmtəraqlı üslubda xitab edənər bu dəfə qarğa kimi uçub məzəmmət, söyüş və təhqir üslubuna əl atar, onun evini, əşyasını yağmalarlar. Minbir kərə təcrübədən keçmiş bu halı şair aşağıdakı beyti ilə nə gözəl təsvir etmişdir:

Xuda göstərməsin asari-izmihlalı bir yerdə,
Əhibba şiveyi-yeğmada məbhut eylər ədayi.

Sərbəst insanlar diyarında isə nə uğur var, nə qəsidə, nə mədh, nə də qarət.

– Təşəkkür edirəm, ustad! Söz sadəliyinin ruhi və tərbiyəvi əhəmiyyətini başa düşdüm. Keçmişdəki bir çox hadisələrin hikməti indi mənə əyan oldu. Lakin beynimdə anlaşılmaz bir nöqtə qalmışdır, onu da aydınlaşdırarsınızmı?

– Söyləyin!

– Sərbəst insanlar ölkəsində böyük adamlara hörmət və təzim edilirmi?

– Hörmət edilir, özü də əməlli-başlı! Bağçalarımızı, parklarımızı, ümumi meydançaları, muzeyləri, məktəbləri gəziniz – hər tərəfdə böyük adamların heykəllərini, abidələrini, portretlərini görəcəksiniz. Tarixlərimizi, ədəbi əsərlərimizi oxuyunuz. Onların tərcümeyi-halları ilə, xidmətlərinin təfəsilatı ilə, həyatlarındakı hadisələri əks etdirən hekayələr, romanlar və teatr pyesləri ilə doludur. Sağlıqlarından onlara hörmət edirik. Öldükdən sonra da unutmırıq, daim minnətdarlıqla xatırlırıq ki, qəlbimizdə yaşadırıq, xatirələrini nəsil-dən-nəslə verərik. Amma bütün bunları edərkən özümüzü, öz şəxsiyyətimizi, heysiyyət və şərəfimizi də yaddan çıxarmırıq. Onların qüsurlarını, zəif cəhətlərini, nöqsanlarını da qeyd etməkdən çəkinmirik. Xülasə, sərbəst ölkə bu xüsusda ifrat və mübaliğəyə yol vermir. Halbuki qəsidəyə və mədhə alışımsız mühitlərdə böyük adamlar qəsidələrlə asanca

məbud dərəcəsinə qaldırıldıqları kimi, vəzifədən çıxarılandan və ya öləndən sonra da asanca ən aşağı dərəcələrə endirilirler.

Əslində bu cür mühitlər böyüklüyün nə olduğunu heç anlamırlar da. Böyük adamları tez unudurlar, xatirələrini yad etmirlər, küçələrdə, muzeylərdə, məktəblərdə portretləri, heykəlləri görünməz və hətta çox vaxt tərcümeyi-hallarını belə heç kəs bilməz. Əslində bu mühitlərin hörmət edib əzizlədikləri şey böyüklük deyil, qüvvətdir.

Böyük adamlar qüvvət sahibi olduqları müddətcə bu mühitlər öz şərəf və heysiyyətlərini belə yaddan çıxarıb onları məbud dərəcəsinə qaldırırlar. Amma qüvvətləri zail olan kimi böyük adamlar onların gözündə hər cür dəyər və qiymətlərini itirirlər və haqlarında ən ağır hərəkətlər belə əsirgənmir.

Sərbəst insanlar ölkəsi bu çirkin ifrat və mübaliğədən özünü qoruyur və böyük adamlarını nə göylərə qaldırır, nə də çirkablara qərç edir.

– Ustad, yenə bütün varlığımı alt-üst etdiniz. Yenə yalnız qalmağa, düşünməyə ehtiyacım vardır. Müsəidənizlə bugünlük də bu qədər kifayətlənək.

– Çox yaxşı! İki gündən sonra yenə gələrik.

ƏZƏMƏTLİ BİR MAŞIN FABRİKASI

Pirlər getdilər. Eşitdiklərim ətrafında düşünməyə başladım. Tərəddüdlərim, özüm barədə şübhələrim gündən-günə artmaqda idi. Bu gün isə büsbütün həddini aşdı. Nə əcayb ölkədir bu! Bunun adətləri bizimkinin tam ziddinədir. Əcəba, alışa biləcəyəmmi? Əcəba, mühitdən aldığım təsirləri, daşdığım zehniyyəti, gördüyüm tərbiyəni bir kənara atmağa müvəffəq ola biləcəyəmmi?

Özümü, xatirələrimi yoxlayır, məyus oluram. Məsələn, özümü bir vəzifə sahibinin yanında fərz edir və həmişə ona xitabla dediyim “Xanki-payinizə üz sürtmək şərəfinə nail olmaq üçün təciz etdim” əvəzinə “sizi görməyə gəldim” cümləsini qoyaraq diksinir və öz-özümə deyirdim ki, “heç belə şey ola bilər?” Vəzifə sahibi hirsənməzmi? Qaşqabağımı tökməzmi? Qovmasa da, ürəyində “Nə lovğa adamdır!” deməzmi? Və mənə bir daha hüzuruna buraxarmı?

Vəzifə sahibi qatlaşsa belə, yanındakılar bir-birinə baxışaraq və mənə gözləri ilə göstərərək çiyinlərini atmazlarını və ürəklərində “Tərbiyəsiz, lovğa hərif!” deməzlərmi? Və mən gedəndən sonra tərbiyəsizliyimi, lovğalığımı isbat üçün minbir hekayələr, rəvayətlər, dedi-qodular saymazlarını?

Beynim bu fikirlərlə məşğul olub, mənim başqa bir mühitdə olduğumu yaddan çıxarıb və alışdığım yolla gedib məni ümitsizliyə sürükləyirdi. Lakin birdən-birə yuxudan ayılmış kimi özümə gəlir və uca səslə:

– İlahi, sən azad olmaq istəyirdin, sərbəst ölkəyə gəldin. Burada insanlar, adətlər, vərdişlər bambaşqadır, – deyə özüm-özümə gülüm-səyirdim. Amma buna baxmayaraq, beynim heç cür buna alışa bilmir, düşdüyü yoldan ayrılmır və məni daim oraya çəkib apardı. Ah, necə həyəcanlandığımı bilsəydiniz!..

Əlimdə olsaydı, bu beyni də kökündən çıxarıb yerinə başqasını qoyardım. Amma nə çarə ki, buna imkan yoxdur. Onda bəs mən neyləyəcəyəm? Bu yeni mühitə necə öyrəşəcəyəm? Kədərli bir ümitsizlik doğuran bu suallar o gün məni çox üzdü və nəhayət, yerimdən sıçrayaraq sanki kabusdan qurtarmaq üçün öz-özümə bağırdım:

– İlahi, sən iradəni yoxdur məgər? İradəni beyninə tabe qıl, beynin səni köhnə yollara sürükləsə, iradəni ona qarşı qoy və “dayan!” – deyə əmr elə!

Bəli, bəli! “Dayan və bu tərəfə çevril!” deyə əmr edəcəyəm, – dedim və özümü yığışdırıb dəvət olduğumuz maşın fabrikinə getmək üçün hazırlaşmağa başladım. Bir saatdan sonra arqadaşlarımla bərabər fabrikədə idik.

Bu əzəmətli bina şəhərin xaricində idi. Qatar ta binanın içinə qədər gəldirdi. Burada gördüyüm mənzərənin əzəməti məni heyran etdi. Binanın içində yüzlərcə qadın və kişi işləyirdi. Qadınlar yalnız saçlarından və qulaqlarındakı sırğalardan bəlli olurdu.

Fabrikədə avtomobildən zirehli qatarlara, lokomotivlərə, toplara, mermilərə, bombalara qədər hər şey qayrılırdı. Hər tərəfdə mücəssəm kürelər və peçlər alov püskürür və dözülməz istilik əmələ gətirirdi. Uzun və qalın maşınlarla alov içində çıxarılan qıpqırmızı iri dəmir parçaları maşınla hərəkətə gətirilən çəkiclərin altında bükülüb qıvrılırdı. Burada polad parçası bir məngənin dişləri arasında xurd-xaş olurdu. Orada peçdən sıçrayan bir qığılcım ta tavana qədər fırlayırdı. Başqa bir tərəfdə iri qayış qurşaq nəhəng bir çarx ətrafında mütəmadi dolanıb və ehramlar kimi uca silindrləri müdhiş bir hay-huy ilə yuxarı-şağı hərəkət etdirirdi.

Birdən zəng çalındı. Adamların hamısının bir tərəfə çəkildiklərini gördüm. Mən də onlarla birgə çəkildim. Bu dem bir növ möcüzə baş verdi: binanın döşəməsinə səpilmiş çoxlu dəmir parçaları birdən-birə havaya uçuşmağa başladılar. Mən əvvəlcə özümü itirdim və nəsə bir

hadisə baş verdiyini zənn etdim. Diqqətlə baxıb gördüm ki, bütün parçalar eyni bir nöqtəyə doğru uçuşurlar və beçə arılar kimi bir-birinin üstünə minib yekə bir kütləyə yapışmaqdadırlar. Sonra başa düşdüm ki, bu kütlə elektriklə maqnitlənmiş və tavanda düzəldilmiş bir rels vasitəsilə ta binanın ortasına qədər gətirilən bir dəmir parçasıdır. Demə, o dəmir parçalarını çəkən də maqnetizmin bu möhtəşəm cazibəsi imiş. Bütün dəmir parçaları toplandıqdan sonra, nəhayət, o kütlə yenə eyni rels vasitəsilə qapıya qədər hərəkət edib qapıda gözləyən qatarın açıq, geniş platformasının üstündə durdu. Bu zaman elektrik cərəyanını kəsdilər və bütün parçalar qorxunc bir gurultu ilə platformaya düşdü. Qatar hərəkət etdi. Mən heyrətdən hələ də özümə gəlməmişdim. Arqadaşım tez yanıma gəlib:

– Bu, əsrin minbir möcüzəsindən biridir! – dedi.

– Bəli, bilik və səy möcüzəsidir!

– Bilirsənmi, bizim pullarımızın xeyli hissəsi bu fabrikeyə sərf olunur?

– Necə?

– Parovozları, topları, relsləri və sairəni görmürsənmi? Biz belə şeylərin hamısını buradan alırıq.

– Yəni cəhalət vergisi verirsiniz?

– Bəli, bəli! Düz deyirsən. Cəhalət vergisi!

YAŞAYIŞ SADƏLİYİ

Ertəsi gün pirlər yenə gəldilər. Bu dəfə onlardan yaşayış sadəliyi haqqında izahat istədim. Birisi dedi:

– Bəli, yaşayış sadəliyi də söz sadəliyi qədər mühümdür. Sadə yaşamağa alışmaq mənəvi azadlığın əsasıdır. Sərbəst ölkə buna da xüsusi əhəmiyyət verməkdədir. Lüzumsuz adət və vərdişlər, onların yaratdığı ehtiyaclar insanların azadlığı üçün bir tələdir. Çünki insan qanuni qazancları ilə bu adət və ehtiyaclarını təmin edə bilməyəndə istər-istəməz başqalarının qoltuğu altına sığınmağa, onlara yarımağa və onların maddi və mənəvi təsirləri altında qalmağa məcbur olur. Halbuki sadə yaşamağa alışmış olanlar üçün bu cəhətdən təhlükə yoxdur. Belə şəxslər öz şəxsi azadlıqlarını daha asanlıqla saxlaya bilərlər.

– Lakin, ustad, burada iki məsələ var: biri qazanclarla bərabər adət və vərdişlərin də artması, digəri isə mədəniyyətin insanlarda hər gün yeni ehtiyaclar doğurmasıdır. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

– Haqlısınız. Qazanclar artdıqca onunla bərabər ümumiyyətlə adət və vərdişlər də artır. Mədəniyyətə gəlincə heçqədən o da adət, vərdiş

və ehtiyacların artmasına səbəb olur. Amma məsələ bunda deyildir. Məsələ mədəniyyətin yüksəldiyi və ehtiyacların artdığı hallarda da adət və vərdişlərin köləsi, əsiri olmamaqdır. Mədəniyyət yoluna yenidən düşmüş mühitlər üçün bu məsələnin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Mədəniyyəti tədrici irəliləmiş olan mühitlərdə qazanclar da təbii yolla, tədrici yüksəlir. Belə ki, ümumi sərvət daim mədəniyyətin səviyyəsi ilə mütənəsb olur. Belə mühitlərdə adət və vərdişlər də, onlardan doğan ehtiyaclar da həqiqi və təbiidir; bunları təmin üçün əldə edilən qazanclar da eyni nisbətə olduğundan azadlıq və sərbəstlik üçün təhlükə yoxdur. Lakin bəzən iqtisadi həyatı hələ inkişaf etməmiş olan mühitlər mədəniyyətin ən son təzahürlərini təqlid etməyə girişirlər. Bax, təhlükə buradadır. Həqiqi və qanuni qazanclar süni və qeyri-təbii adət və vərdişlərdən doğan yene süni və qeyri-təbii ehtiyacları təminə kifayət etmədiklərindən adət və vərdiş əsiri olanlar süni qazanclar yolunu tutmağa başlayırlar; mühit mənəvi və maddi cəhətdən uçuruma doğru üz tutur.

Belə bir mühitdə hər kəs çarəsiz və mütləq dövlət xəzinəsinə göz dikir və bu xəzinənin açarlarını əllərində tutanlara nökrçiliyə başlayır, onların meyil və arzularına müvafiq hərəkət etməyə çalışırlar. Beləliklə, yavaş-yavaş rıya, ikiüzlülük, yaltaqlıq, əliəyrilik, rüşvətxorluq və s. pozucu illətlər cəmiyyəti bir tor kimi bürüyür və bu ümumi pozğunluq şəraitində, bütün digər fəzilətlər kimi, azadlıq da itib gedir.

Görmürsünüzmü istibdad üsulunda insanları israfə, əxlaqsızlığa, bəzək-düzəyə, qaş-daşa və bu kimi pozucu adət və vərdişlərə alışdırmaq bir sistemdir. Bütün o zərbaftalı rəsmi geyimlər, o parıl-parıl parlayan əlbisələr, o möhtəşəm karetlər, o heykəlli-abidəli saraylar, o qızıl-gümüş işləməli qumaşlar və qab-qaşıqlar, o cavahirat və ipəklər – hamısı fərdlərdə tamah və iştaha hissləri oyandırmaq və təbəələri bütün bunların qaynağı olan saraya bağlamaq üçündür.

Padşahlara “vəlinəməti-biminnət əfəndimiz” deyilməsi əbəs deyildir. Lakin sərbəst ölkə üsuli-idarəsi bütün təbiəti ilə bunun tam əleyhinədir. İstibdadda məqsəd kölə yetişdirmək, vasitə də dəbdəbə, təntənə, israf və əxlaqsızlıqdır. Burada isə qayə vətəndaş yetişdirmək, vasitə də sadəlik və fəzilətdir.

– Bəs, ustad, bu sadə yaşayış adəti necə əmələ gəlir? Sərbəst ölkədə hərənin öz qazancını istədiyini kimi sərf etməyə səlahiyyəti yoxdurmu?

– Əlbəttə ki, vardır. Amma bizim tərbiyə üsulumuz bir qayda olaraq vətəndaşları sadə yaşamağa alışdırır.

– Bunu necə edirsiniz?

– Çox asan. Biz vətəndaşlarımızı sadə yaşamağa hələ uşaqlıqdan alışdırırıq. Ta beşikdən onların ətrafına məmləkətimizdə düzəldilən sadə və təmiz şeylər düzürük. Gözlərini və başlarını bu sadəliyə alışdırırıq. Məktəb çağında, – istər varlı olsun, istər kasıb, – hamısına eyni tərzdə tikilmiş ucuz və sadə paltar geydiririk. Bəzək-düzəyə, zinətə yol vermirik. İsrafa, dəbdəbə və təntənəyə qarşı çiyrənmə hissi, laqeydlik oyandırırıq. Bu surətlə vətəndaşlar öz-özlüyündə sadə yaşayışa alışır, dəbdəbə və təntənəyə, israfə ehtiyac duymurlar. Neçə vaxtdır bizimlə bir yerdəsiniz, istər qadınlarımızda, istər kişilərimizdə, istərsə də həyatımızın hər hansı başqa tərəfində dəbdəbə, təntənə və israfə oxşar bir şeyə rast gəlmisinizmi?

– Xeyr, ustad! Bu cəhət məni daim heyrləndirirdi. İndi səbəbini başa düşdüm.

HAQQI MÜDAFİƏ VƏZİFƏDİR

– Ustad, qanunda izah edilməmiş çox az maddə qaldı. Bu gün onlardan birini izah edərsinizmi?

– Hansını?

– Bir maddədə deyilir ki, “haqqı müdafiə vəzifədir”. Bu maddəni necə başa düşmək lazımdır?

– Belə başa düşmək lazımdır ki, vətəndaşlardan birisinin haqqına təcavüz olunanda o haqqı müdafiə etmək hər bir vətəndaşın borcudur.

– Ustad, bunu necə eləmək olar? Bu ölkədə bunca adam yaşayır. Bir çoxları heç bir-birini tanımırlar. Elə çıxır ki, hər kəs işini-gücünü buraxıb haqq müdafiəsi ilə məşğul olmalıdır?

Mənim bu mülahizəmə pirlər ürək dolusu qəhqəhə çəkdilər. Utanıb qızardım. “Mən məgər pis söz söylədim?” – deyərək ətrafa heyrlənlə baxındım. Pirlərdən biri imdadıma gəldi:

– Oğlum! Sərbəst ölkədə haqqa sənin zənn etdiyindən qədər təcavüz olunmur. Bunun səbəbi, bax, qanundakı bu maddədir.

– Başa düşə bilmədim, ustad.

– İndicə başa salaram. İstər hökumət adamları, istərsə xüsusi vətəndaşlar – hər bir kəs başqalarının hüququnu müdafiəyə hazır olduğunu bildiyindən hüquqa təcavüzdən çəkinir. Bu surətlə bu ölkədə qətiyyən hüquqa təcavüz olunmur.

– Axı, ustad, belə bir müdafiəni vətəndaşın vəzifəsi saymağın səbəbi nədir? Məsələn, bir vətəndaş həmin vəzifəni ifa etməsə, buna bir cinayət kimi baxılır?

– Elədir ki, var! Yalnız bu fərqlə ki, buna əməl etməyən vətəndaş yazılı və rəsmi qanunun deyil, ictimaiyyətin vicdanı əleyhinə getməiş olur və cəzasını məhkəmənin hökmündən deyil, əfkari-ümumiyyənin nifrət və hiddətindən alır.

– Əfkari-ümumiyyə bu səlahiyyəti necə əldə edir?

– Oğlum, bilməlisən ki, “hüquq” deyilən məfhum ictimai bir hadisədir. Əgər fərd tək-tənha yaşasaydı, onda “hüquq” məfhumu da yaranmazdı. Hüququn yaranması üçün heç olmazsa iki fərdin üz-üzə gəlmələri lazımdır; yeni cəmiyyət həyatının yaranması şərtidir. Deməli, qaynağı cəmiyyət olan bir hadisənin davamı və daimiliyi üçün, təbii ki, cəmiyyət onu müdafiə etməlidir. O da təbiidir ki, cəmiyyəti təşkil edən fərdlər hüquqa qarşı laqeyd və yabançı olsalar, o ortadan qalxar və cəmiyyət həyatı pozular. Odur ki, fərdlər bir-birinin hüquqlarına hörmət etməli, bir-birinə zəmin olmalıdır ki, cəmiyyət həyatı davam edərək çiçəklənə bilsin.

Görmürsən ki, hüquqa qarşı laqeyd olan cəmiyyətlər yaşaya bilmirlər, çiçəklənə bilmirlər? Şərqlə Qərbi bu cəhətdən, səthi də olsa, müqayisə etsək, məsələ aydın olar. Şərqdə fərdlər hüquqla maraqlanmırlar, ona laqeyddirlər. Bu gün birinin, sabah bir başqasının hüququna təcavüz olunur. Bundan kimse mütəəssir olmur, kimse haqqın müdafiəsinə qalxışmır. Getdikcə hamı eyni hala düşür. Nəhayət, “hüquq” məfhumu ortadan götürülür və bütün cəmiyyət əldən-ələ keçib oyuncağa çevrilən cansız bir əsgə parçasına dönür. Halbuki bunun əksinə olan Qərbdə birinin hüququna qarşı baş verən təcavüzü qalan vətəndaşlar dəf edirlər; haqqa-hüquqa təcavüz edən şəxs cəzalanmayınca sakit olurlar. Nəticədə burada təcavüzlər və təcavüzkərlər get-gedə azalır və bir gün gəlib çatır ki, onlar bizim ölkəmizdə olduğu kimi tamamilə ortadan qalxırlar və hüququ müdafiə vəzifəsi sənin zənn etdiyindən qədər ağır və çətin olmur. Başqasının hüququnu müdafiə etmək əslində vətəndaşların öz-özlərinin müdafiəsi deməkdir.

Bu hüquq bu gün sənindir, sabah mənim, üçüncü gün də başqa birisinin!

Bu bir yerdə dayanmayan, daim axıb gələn bir Allah vergisidir ki, hər an bir vətəndaşdan başqasına keçir və vətəndaşlardan birgə himayə və qayğı tələb edir! Bu müştərək himayə və qayğıni özüne

vəzifə sayan mühtirlərdə vəzifənin fəlon icrasına heç lüzum da qalır. Çünki burada təcavüzkar olmur. İndi başa düşdünmü, oğlum.

– Bəli, ustad! Başa düşdüm ki, hüququ müdafiə vəzifələrin ən alisi və ən ləzzətliyədir. Bunu edən bir vətəndaş sanki öz qalibindən çıxıb başqası ilə birləşir və ümumiləşir. İndi son sualım qaldı; amma yenə vaxt münasib deyil. Məlumatınız olduğu kimi, bu gün bizi məşhur təyyarəçi qızın uçuş mərasiminə dəvət etmişlər. Oraya getmək vaxtı çatıb. Müsəidənizlə o son sualımı da sabaha saxlayaq.

– Bəli! Bəli! Bizi də oraya dəvət eləyiblər. Sabah yenə görüşərik.

TƏYYARƏ MEYDANINDA

Təyyarə meydanı şəhərin xaricində idi. Arqadaşlarla bərabər getdik. Bütün şəhər oradaydı. Sərbəst ölkəni qərribə bir təşviş və həyəcan bürümüşdü.

Ölkənin iyirmi dörd yaşlı bir qız övladı dağlar aşacaq, ümmanlar, qitələr keçəcək və uzaq bir diyara gedəcək! Bu əsil bir igidlik, əsil bir cəsarət, əsil bir fədakarlıqdır!.. Bir qız övladının bu təşəbbüsündən duyduğu sevinc sərbəst ölkəyə qol-qanad verib səmələrə uçurmuşdur; ölkə fəxr və qürurdan yerə-göyə sığmur. Yüz minlərcə insanların gözləri bir nöqtəyə dikilib səbirsizliklə gözləyirdi. Birdən-birə bu insan yığınının köksündən qopan “Yaşasın! Yaşasın!” bağırılan aləmə səs saldı.

Qəhrəman qız gəlməkdə idi. Hamı onu görməyə can atırdı. Təyyarəçi əlbisəsi geymiş, orta boylu, zərif üzlü bir qız sərt və sərrast addımlarla irəliləyirdi. Hər yandan alqış tufanları yüksəlir, qız əlcəkli əlləri ilə sağa-sola salamlar göndərir və meydandakı təyyarəyə doğru addımlayırdı.

Bir neçə dəqiqədən sonra iki əli ilə bir daha xalqı salamladı və təyyarəyə mindi. Maşın işləməyə başladı. Təyyarə əfsanədəki quş kimi fısilıdadı və bir müddət yerdə süründükdən sonra havaya qalxdı. Yüz minlərlə əllər göyə yüksəlib qəhrəman qızla vidalaşır, uğurlu səyahətlər diləyirdi. Qız da havadan yaylıq sallayıb cavab verirdi. Təyyarə aramsız ucalırdı və nəhayət, Qərbə doğru yönəlib üfüqdə qeyb oldu. İzdiham son dəfə “Yaşasın!” nərəsi qoparıb dağılmağa başladı.

İndi o haradadır? Təkbaşına boş fəzalarda qoynunda uçan o iyirmi dörd yaşlı qız haradadır? O, uca dağlar aşaraq, ucsuz-bucaqsız dənizlər

keçəcək. Onun görəcəyi şey yuxarıda – intəhasız bir boşluq, aşağıda – qudurmuş dalğaların coşduğu ümman!..

Bəzən onunla bu sular arasına fırtınalar içində gurlayıb qaynaşan qalın buludlar girəcək! Bəzən müdhiş bir ruzigarın sədəməsi ilə təyyarə ildırım sürəti ilə yuxarıdan-aşağıya enəcək, bəzən də buz və qar fırtınaları ilə qarşılaşacaq. Ah, o əsnada o incə və zərif maşının bir tərəfinə şikəstlik üz verərsə?! Görəsən qız heç bu barədə düşünmürmü? Təşviş keçirirmi?

Gecə düşüncə günəşin nurundan, ümid və fərəh verən işığından da məhrum olacaq bu qız qaranlığın minbir vahimə təlqin edən sirli dünyasına girərək və ona yalnız sabit ulduzların sönük işıltıları yol göstərəcək! Amma buna baxmayaraq, o yenə zərif əli ilə maşını idarə edəcək və gözləri ilə alətlərin hərəkətini toqib edərək təyyarənin harada olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışacaqdır.

– İyirmi dörd yaşında bir qız! Bu bir nağıl, bir hekayə, bir əfsanədir, yoxsa bir həqiqət?

– Xeyr, xeyr! Həqiqətdir. Amma necə də müdhiş bir həqiqət!

Arqadaşım soruşdu:

– Müdhişdir, müdhişdir! Əzizim, bir yaxşı fikirləş, gör o necə əzm, necə iradədir! Gör o nə soyuqqanlılıq, nə metanətdir! Özü də bir qızın metanəti! Belə qızlar yetişdirən mühitlərlə biz necə rəqabət edə bilər, necə yanaşı yaşaya bilərik? Müdhişlik, bax, bundadır!

– Bəli, bəli! Bu cəhətdən haqlısınız!

– İndi bu cür qızların iyirmisi dörd yüz əlli milyonluq Çinin, üç yüz otuz milyonluq Hindistanın başına bəla kəsilməzlərmi? Yerlə göy arasında dayanıb “Ənə rəbbikümüllah” – desələr, qalan adamların “Bəla, bəla!” deməkdən başqa bir çarəsi varmı?

– Vay, vay, vay! Çox çətin məsələdir!

– Çətindir, amma çarəsiz deyil.

– Çarəsi nədir?

– Çalışmaqdır. Gecə-gündüz dayanmayıb çalışmaq!

MÜVƏFFƏQİYYƏTİN İLK ŞƏRTİ

– Bədbəxtlik ondadır ki, biz nə çalışırıq, nə də çalışmağı bacarıırıq.

– Amma görək çalışmağa öyrəşək. Əcdadımızın qəbahəti yerdəngöyə qədərdir. Onlar nə çalışmış, nə də çalışmaq yolunu öyrənmişlər, canlı və qüvvətli bir millətin qolunun zoruna arxalanıb ağalılıq etmişlər, dünyada bu qol zoru iş gördükcə onlar da ağalılıqlarını sürmüş-

lər. Lakin dünya bir yerdə dayanıb durmamış, hey çalışmışdır. İnsanlar həyata iki yeni, böyük amil gətirmişlər: bilik və səriştə. Qol qüvvəsi bu amillərin önündə iflasa uğramışdır. Elm və sənət birləşincə bütün digər qüvvətləri yıxmışlar və o dəqiqədən etibarən bizim də rəvənəqimiz pozulmağa başlamışdır. Amma vəziyyət hələ tam ümitsiz deyildir. Yaxşısı budur ki, biz öz qüsurlumuzu dərk edib səmimi boynumuzu alağ. Əgər bu qüsuru dediyim kimi bir az əvvəl dərk edib çarəsini axtarmış olsaydıq, bu gün öz yolumuzu tapmış olar və qonşularla çiyin-çiyinə getməyə başlardıq. Amma əsil fəlakət budur ki, biz hələ zahirən öz qüsurlumuzu etiraf ediriksə də, batində özümüzü ejdaha sayır və rəhbərsiz, ustadsız hər bir işin öhdəsindən gələ biləcəyimizi iddia eləyirik. Bax, bizim varlığımızı içəridən gəmirib yeyən xəstəlik budur! Bu xəstəliyə çarə tapa bilərsinizmi?

– Bəli, siz haqlısınız. Əsrimiz səriştə və bilik əsridir. Çalışmaq fərdlər kimi, millətlər üçün də müvəffəqiyyətin birinci şərtidir. Biliksiz və səriştəsiz çalışmaq həvəngdə hava döymək kimi bir işdir. Çünki çalışmaq hər hansı sahədə bir səmərə, bir məhsul əldə etməyi istəmək deməkdir. Odur ki, əvvəlcə o sahənin, sonra da o məhsulun nədən ibarət olduğunu bilmək lazımdır. Bu isə, aşkardır ki, elmsiz başa gəlmir. Lakin elmdə istifadənin də yolunu, üsulunu bilmək gərəkdir. Yoxsa elm də fayda verməz.

Bax, elə bu məmləkətə nəzər salın: onu başdan-başa texniki şəbəkə bürümüşdür. Hər tərəfdə insan yerinə maşın işləyir. Amma hər maşının başında bir insan əli və insan başı görürsünüz. Əslində cansız və donmuş cisimlərdən ibarət olan bu maşınları hərəkətə gətirən o əllər və o beyinlərdir. Lakin bir diqqət edin: hər maşının başında başqa bir əl, başqa bir baş var! Çünki o maşını işlətmək yolunu və onu faydalı hərəkətə gətirmək üsulunu o əl və o baş bilir! İndi belə bir maşını başqa bir ələ, başqa bir başa həvalə edin. Əl və baş çalışarlar, amma ya maşın sınar, yaxud da fayda verməz.

Biz də eynilə bu vəziyyətdəyik. Çalışmağına çalışırıq, amma elmsiz və səriştəsiz çalışdığımız üçün başqaları qədər fayda verə bilmirik. Bilik və səriştəyə fikir verməyən mühitlərin hamısı bizim kimidirlər. Bunların həyatda elmlə və səriştəli adamlarla ayaqlaşma bilmələri imkansızdır. Bu qəhrəman qızın uçuşu mənə bax buna görə bu qədər qəmli düşüncələr oyadı. Öz özümdən soruşuram: “Görəsən böyrümüzdə bu cür övlad yetişdirən mühitlərin olduğu bir vaxtda biz bilik və səriştəyə indiki kimi münasibət bəsləyiriksə, onlarla çiyin-çiyinə getməyimiz mümkündürmü?”

– Yaddan çıxarma ki, biz tezəcə başlamışıq. Dediym kimi, ecdadın bu xüsusda çox böyük qəbahətləri vardır. Amma bizim kimi bu yola sonradan, gec düşənlər yoxdurmu? Onlar müvəffəq olmayıblarmı? Nə üçün biz də müvəffəq olmayaq? Biz də insan deyilik? Aqlımız, şüurumuz yoxdur? Bircə şey lazımdır: çalışmaq həvəsini və çalışmaq səriştəsini mənimsəmək!

– Bəli, bəli! Buna ümid bağlayıb təsəlli tapmaqdan başqa çarəmiz var?

CƏMIYYƏT HƏYATININ TƏMƏL DAŞI

Ertəsi gün pirlər gəldilər. Son sualım qalmışdı:

– Ustad, – dedim, – nizamnamədəki “təavün” nə deməkdir?

– Təavün vətəndaşların bir-birinin halına qalmaları və bir-birine yardım etmələridir. Bu qayda cəmiyyət həyatının əsasıdır, təməl daşdır. Təavün özü də iki cürdür: mənəvi və maddi. Özünü azad və kamil sayan cəmiyyətdə mənəvi və maddi yoxsulluq və ehtiyaca tutulmuş vətəndaşların olması o cəmiyyət üçün ağır bir ləkədir. Bu hal cəmiyyətin öz vəzifəsinin öhdəsindən gəlmədiyinə bir dəlildir. “Vətəndaş” dediyin adam cahil və ya əxlaqsızdırsa, dilənçi və ya acdırsa, bunun məsuliyyəti cəmiyyətin üstünə düşür. Belə bir cəmiyyət ya vəzifələrini anlamır, ya da bu vəzifələrə əməl eləmir ki, hər iki halın nöqsan olduğu aşkardır.

– Fərd xatirinə cəmiyyəti bu vəzifə ilə yükləməyin səbəbi nədir?

– Əvvələn, bilməlisən ki, cəmiyyət fərdlərdən, fərdlərin birləşməsindən doğur və ona görə də hər bir cəmiyyət onu yaradan fərdin hal və vəziyyəti ilə istər-istəməz bağlıdır. Sonra: azad və sərbəst ölkədə hər vətəndaş ölkənin müqəddəratında iştirak edir və malik olduğu seçki səlahiyyəti ilə nümayəndələrini seçərək onların vasitəsilə qanun yaradır. Vətəndaş yenə nümayəndələri və mətbuatı vasitəsilə icraçı və ədliyyə orqanlarına nəzarət edir və bu sürətlə məmləkətin idarə olunmasında iştirak eləyir. İndi sizdən soruşuram: dilənçi, əxlaqsız, cahil və yaxud nə elədiyini bilməyən vətəndaşların bu yüksək vəzifələri layiqincə ifa edəcəklərinə və hamının maraqlı olduğu ümumi müqəddəratı doğru yola salacağına xatircəm ola bilərsinizmi?

– Keyr, xatircəm ola bilmərəm.

– O halda vətəndaşlar arasında yoxsulluq, ehtiyac və əxlaqsızlığa son qoymaq cəmiyyətin borcudur.

– Əgər bu hallar vətəndaşların öz arzusundan, öz iradəsindən əmələ gəlsə, onda necə olsun?

Yenə bunları aradan qaldırmağa çalışmaq cəmiyyətin borcudur. Çünki belə bir iradə və arzu sahibi olan vətəndaş ya xəstədir, ya da bədniyyətdir. Xəstədirsə, müalicə olunmalıdır, bədniyyətdirsə, cəmiyyətdən xaric edilməlidir.

– Müalicəni hansı yolla eləmək olar?

– Cahildirsə, oxutmaqla; yoxsul və əlişagıdırsa, iş tapıb işə göndərməklə; əxlaqsızdırsa, təlqin və cəza ilə.

– Bu qədər böyük bir işi kim görməlidir?

– Fərdlər və dövlət!

– Ustad, başa düşmədim. Fərdlərlə dövlət bu vəzifəni öz aralarında bölüşməlidirlər?

– Bölüşməli, əlbir çalışmalıdırlar və ona görə də millətin iş başına keçən ziyalı zümresi bu yolla öz şüur və vicdanının qiymət və qədrini göstərir. Vəzifələrini anlamayan bir mühitdə bilənlər bilməyənlərin, varlılar yoxsulların, əxlaqlılar əxlaqsızların dadına çatır və minbir yolla, vasitə ilə, məmnuniyyətlə ictimai yardım borclarını ödəyirlər. Əslində rəhbər zümərə o zaman rəhbər mövqə tutmağa haqlı olur və bu mövqeyi möhkəmləndirir ki, vəzifəsini yerinə yetirsin. Əksinə, vəzifəyə laqeyd və yad qalan rəhbər zümərənin mövqeyi müvəqqətidir, keçicidir və ancaq əlindəki maddi qüvvənin davamından asılıdır.

– Ustad, dövlət bu vəzifəni necə ifa edə bilər?

– Sosial təminat müəssisələri ilə. Amma bu bərdə izahat verməkdənsə, ölkəmizdəki bu cür müəssisələri sizə göstərmək daha faydalı olardı. İşiniz yoxdursa, gəlin elə indi gedək.

Mən getməyə hazırım.

İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ VƏ KİTABXANADA

Pirlər ən əvvəl mənə ibtidai bir məktəbə apardılar. Məktəb çox böyük bir bina idi. Altı yüzə qədər tələbəsi vardı.

Pirlərdən biri mənə binanı göstərərək dedi:

– Şəhərimizdə bir çox bu cür ibtidai məktəblər var. Bizdə altıdan on iki yaşına qədər olan bütün oğlan və qız uşaqları bu məktəblərdə oxumalıdırlar. Kasıb da, dövlətli də – hamı öz uşağını buraya göndərməyə borcludur. Uşaqlar dövlət hesabına oxuyurlar. Kitab,

qələm, dəftər və oxumağa lazım olan sair şeylər də dövlət tərəfindən verilir. Hətta günorta yeməyini də uşaqlar burada yeyirlər. Bu sayədə bizdə daha savadsız vətəndaş qalmamışdır.

– Axı, ustad, bu üsul dövlətə çox baha başa gəlmirmi?

– Milyardlar bahasına başa gəlir. Amma dövlət heç bir şey itirmir.

Çünki məmləkətimiz bilik sayəsində çox varlanmış və dövlət büdcəsi çox kamildir.

– Vergilər yoxsulları əziyyətə salmırmı?

– Bizdə vergi çox vaxt sərvət üzərinə yüklənir.

– Çox yaxşı. Amma yoxsulların uşaqlarını oxutmaq varlıların öhdəsinə düşürmü?

– Bəli. Çünki, əvvələn, yoxsullarla həmvətəndirlər və həmvətənlər bir-birinə təavün yolu ilə bağlıdırlar. Sonra, əslinə qalsa yoxsul çocuqların oxumaları varlıların mənafeyinə uyğundur. Çünki axırı uşaqlar o varlıların müəssisələrində, fabriklərində, emalatxanalarında usta və əmələ sifətilə işləyəcəklər. Oxuyub yazmağı bacaran, gözü-açıq əmələ ilə cahil bir əmələnin verdiyi xeyir arasında ciddi fərqlər var. Bu sürətlə varlılar bu xüsusda göndərdikləri fədakarlığın əvəzini artıqlaması ilə geri alırlar.

– Düz deyirsiniz, ustad!

– İndi də sizi məktəbdəki xalq kitabxanasına aparacağam.

Bir neçə addımlıqda olan geniş bir binaya girdik. Binanın ikinci mərtəbəsindəki böyük salonun dörd tərəfi kitablarla dolu idi. Orta-dakı uzun stolların ətrafında yüzlərcə qadın və kişi mütaləyə meşğul idilər. Pirlərdən biri:

– Şəhərin hər məhəlləsində xalq üçün bu cür kitabxanalarımız var, – dedi. – İbtidai məktəblərdə hazırladığımız uşaqlar böyüyəndə asudə vaxtlarının bir hissəsini, bax, burada mütaləyə ilə keçirirlər. İstəyəndə buradan kitab alıb evlərinə aparırlar. Bu sürətlə onlar uşaq vaxtı öyrəndikləri oxumaq–yazmaq vasitəsilə sonralar biliklərini genişləndirir, şüurlarını tərbiyələndirir və ümumbəşəri tərəqqiyə vəqif olurlar.

– Ah, ustad, bütün bunlar necə də gözəldir!

– Lakin iş bununla qurtarmır. Şəhərimizin bir neçə yerində xalq üçün yüksək elmi müəssisələr qurulmuşdur. İstəyirsiniz onlardan birinə gedək.

– İstəyirsiniz də sözdü?!

Xalqın sıx yaşadığı bir məhəlləyə getdik. Böyük bir binaya girdik. Binanın içində adamlar qaynaşırdılar. Kişi, qadın, hər yaşda adama rast gəlmək olurdu. Binanın dörd tərəfində çoxlu auditoriya vardı. Birində kimya, digərində mexanika, üçüncüsündə tarix, dördüncüsündə ədəbiyyat və i.ə. dərslər verilir. Diqqət elədim: dərslər olduqca sadə, xalqın anlayacağı bir dildə keçilir və müəllim təfərrüatdan daha artıq əsaslar üzərində dayanırdı.

– Dərs verən müəllimlər kimlərdir?

– Könüllü, ziyalı vətəndaşlar. Bunlar bu vəzifəni öz arzuları ilə və pulsuz eləyirlər. İndiyə qədər vəzifədən boyun qaçırdıqlarını görənlər olmayıb. Bunların söyləri ilə elmi, fənni, ədəbi, əxlaqi biliklər xalqımızın ən dərin təbəqələrinə qədər nüfuz eləyir və bunun sayəsində ümumi mədəni səviyyə yüksəlməkdədir.

– Ah, ustad, bu cür ziyalılar yetişdirən mühitlər nə qədər bəxtiyardılar!

– Bəli! Ziyalılarımız xalqçı və cəmərdirdilər və yalnız bu sayədədir ki, sərbəst insanlar ölkəsi millətlər arasında bu adı və şöhrəti qazanmışdır! İndi də istəyirsiniz iş bürosuna gedək.

– Məmnuniyyətlə!

İş bürosu şəhərin fəhlələr yaşayan hissəsində idi. Büronun önündə çoxlu fəhlə dolaşırdı.

– Bunlar kimlərdir?

– İş axtarıb tapmayanlardır. Bunlara ya iş tapılacaq, ya da dövlət hesabına ianə veriləcək.

– Ustad, dövlət bu qədər ağır yükü necə üzərinə götürür?

– Götürməyə məcburdur. Yuxarıda izah etdiyim kimi, vətəndaşlıq heysiyyəti vətəndaşın ac qalmasına dözə bilməz. Xoş niyyət sahibi olub işləmək istəyən bir vətəndaşın yalnız iş tapmamaq üzərində ac qalması bir zülmüdür. İzzəti-nəfsi və şərəfi olan bir xalq öz fərdlərinin belə bir zülmə məruz qalmasını rəva görməz; ya ona iş tapar, ya da onu iş tapıncaya qədər dolandırar. Bax, ölkəmizdə qəbul edilən bu qanun vətəndaşlıq şərəfi və heysiyyətinə insani münasibətdən doğmuşdur.

Büroya girdik. Geniş bir salonun müxtəlif yerlərində bir neçə katib fəhlələrlə söhbət edib bəzilərinin adlarını qeyd edir, bəzilərinə adreslər verirdilər. Ustad izahatını davam etdirirdi:

– O şəxslərə ki adres verilir, onlar üçün tapılan işə gedəcəklər. Boyun qaçırsalar, yerləri həbsxanadır. Adları yazılanlar isə, iş tapılmağa qədər ianə alacaqlar.

– Nə yaxşı müəssisədir!

– Bu, vətəndaşlıq şərəfini uca tutmaq deməkdir! Azad insan ac qalmaz, dilənçi olmaz. Dilənçilik vətən və vətəndaşlıq üçün bir ləkədir! Sərbəst ölkə bu ləkəni büsbütün aradan qaldırmışdır. Amma polis vasitəsilə yox, vətəndaşlıq qarşısında öz vəzifəsini yerinə yetirməklə. Sərbəst ölkə yalnız işsizlərin deyil, əmək qabiliyyətini itirmiş olan vətəndaşların da halına qalır: altmış yaşına çatmış və yaxud hər hansı bir şikəstlik üzündən işləyə bilməyəcək hala gələn vətəndaşların da həyatını sığorta edir, onları yaşayış yeri ilə, yemək-içməklə təmin eləyir!

– Aman Allah, ustad, siz heç mənim ağıma da gələ bilməyən şeylər söyləyirsiniz. Bunların hamısı həqiqətdirmi? Felən tətbiq olunurmu?

– Əlbəttə, əfəndim. Biz boşboğazlığı xoşlamırıq. Olmayan şeyi dilə gətirmərik. Hələ mən məmləkəti başdan-başa bürüyən xəstəxanalardan, səhiyyə müəssisələrindən, uşaq bağçaları şəbəkəsindən, əlillər evlərindən, istirahət ocaqlarından danışmıram. Dövlət və fərd əl-ələ verərək bu xüsusda böyük səy göstərməkdədirlər.

ON-ON BEŞ GÜNLÜK MÖHLƏT

– Ustad! Deməli, bura bir qardaşlıq yurdudur. Hamı bir-birinin və dövlət də onların qayğısını çəkir, bir-birinin imdadına çatır. Heç kəs gözdən uzaq, könüldən iraq qalmır.

– Bəli, bəli. Elə buna görə biz yurdumuzu bu qədər sevirik, təhlükə baş verəndə bir nəfər kimi hərəkət edir və vətənimizin hər qarışını düşməndən qorumaq üçün qanımızı əsirgəmirik.

– Deməli, öz milli özminizi bütünlüklə buradan alırısmız?

– Əlbəttə. Vətənpərvərlik heç də mücərrəd bir hiss deyildir. Əslində ən ibtidai bir insan belə doğulduğu və göz açıb böyüdüğü yeri sevir; çünki ona bir çox xatirələrlə, ənənələrlə, duyğularla bağlıdır. Lakin o şəxsi vətən və vətəndaşlar uğrunda fədakarlıqlara yönəltmək üçün bu ibtidai hiss kafi deyildir. İbtidai hiss bu dərəcəyə çatması üçün görək vətən o fərdin bir çox mənəvi və maddi zövqlərini təmin etsin. Burada azadlıq, şərəf, can, mal və vicdan əmniyyəti, bilik və mədəniyyət kimi yüksək mənəvi və maddi rifah və

səadət şərtidir. Yoxsa bəhs etdiyimiz hiss ibtidai bir səviyyədə qalar və kiçik bir sədəməyə də tab getirə bilməz. Görmürsünüz ki, ibtidai qövlərdə və yaxud istibdada tutulmuş mühitlərdə cəmiyyət bir qum yığını kimi olur? Kiçik bir ruzigarın sədəməsi ilə bunlar tar-mar olub gedirlər. Çünki fərd onun mənəvi və maddi zövqlərini təmin etməyən və əksinə, onu daim cəbr, cəfa, yoxsulluq və ehtiyac içində saxlayan bir mühit üçün özünü niyə görə fəda etsin? Yaxud, bu zövqləri təmin edən mühitləri götürək: orada fərdlər bir-birinə yekparə qaya kimi bitişikdir və ən şiddətli hücumları da birlikdə köks gərib dəf edirlər.

– Ah, ustad, sizi dinlədikcə, elə bil, dünyaya təzədən gəlirəm, elə bil, gözlərim ilk kərə açılır və yaşamaq zövqünün sirlərini anlamağa başlayıram! Ah, bu azadlıq nə qədər gözəl, ali, bərəkətli bir iksirdir!

– Bəli, bəli! İstər fərdlər, istərsə xalqlar üçün həyatın əsası odur. Məhz buna görədir ki, sərbəst ölkə onu şüurun cövhəri deyər təren-nüm edir. Onsuz kainat və kainatın şüuru olan insan bir heç mərtəbəsinə enir! Soruşulası başqa bir sualımız qalıbmı?

– Xeyr, ustad!

– Onda sənə daha on beş günlük bir möhlət veririk. Bu müddət ərzində sərbəst ölkənin nizamnaməsi və onun maddələri haqqında verilən izahat ətrafında istədiyini qədər düşünüb özünü yenidən yoxla və son qərarını bizə bildir!

* * *

Pirlər getdilər. Düşünməyə başladım. Özümə inanmırdım. Şübhələrim, tərəddüdlərim davam edirdi. Bu məmləkət o qədər qəribə, o qədər əcaib idi ki! Heç bir şeyi bizimkinə bənzəmədi. Hər şeyi yenidən öyrənmək, hər şeyə yenidən alışmaq lazımdı. Halbuki bütün cəhdlərimə baxmayaraq, mən köhnə qənaətlərimdən, köhnə təsəvvürlərimdən heç cür ayrılı bilmirdim. Məsələn, birisi ilə görüşəndə daim dilimin ucuna köhnə üslub, köhnə sözlər gəlir, vəzifəli şəxs yanında əllərim mütləq bir-birinin üstünə minir, dodaqlarım gülümsevir və söylənen fikirlə razılaşmadığım halda ağımdan bir-birinin ardınca razılıq və tərif sözləri tökülür! Görürəm ki, ətrafımdakılar gülməyə başlayırlar! Özümə gəlib xəcalətimdən qızarıp, içimdə “lənet! lənet” – deyər səslənir, bir də belə iş görməyəcəyimi vəd eləyirəm. Lakin ikinci görüşdə yenə eyni vəziyyət təkrar olunur. Bəzən özümdən elə zəhləm gedir ki, inanmazsınız, hətta intihar etmək fikrinə düşürəm. Amma bu fikirdən də utanıram. Özümün bu qədər zəif, bu qədər iradəsiz olduğumu qəbul etmək istəmirəm.

O dəqiqələrdə öz-özümə deyirəm ki, “bu məmləkətin tarixini oxudum. Vaxtilə buranın əhalisinin də eynilə bizim kimi olduğunu gördüm. Nə üçün bunlar özlərini dəyişdirməyə müvəffəq olsun, sən olmayasan? Heç şübhə yoxdur ki, bunların da bu işə başladıkları vaxtlar olmuşdur. Onlar da başlanğıc əsnasında zəhmət çəkmiş, səy etmiş və nəhayət, müvəffəq olmuşlar. Sənin müvəffəq olmamağın üçün xüsusi bir səbəb varmı? Xeyr! Onda ümitsizlik nəyə görədir? Gərək sən də səy edəsən, öz-özünü nəzarət altında saxlayasan, sözlərinə, hərəkətlərinə daim diqqət yetirəsən və nizamnamədə yazılan maddələrə hərfi-hərfinə əməl edəsən! Yox! Yox! Çalışacağam və mütləq məqsədə çatacağam!

Bu cür mühakimələrlə ümitsizlik fikrini qovur, öz-özümü təhrik və təşviq edirdim. Lakin adətləri tərk etmək zehni təvvürlərdən əl çəkmək kimi qəlav deyildir. Düşüncəsiz keçirdiyim ilk anlarda məni pərişanlıq, ümitsizlik üzürdü. Beləcə uzun müddət pərişanlıqla ümid, tərəddüdlə inam arasında qaldım.

İRADƏMƏ YENİ QÜVVƏ GƏLDİ

Nəhayət, bir gün elə bil, başıma bir fikir gəlib, zehni müvazinət və rahatlığıma səbəb oldu. Birdən-birə öz-özümə soruşdum: “Çox gözəl! Tutaq ki, alışmadın, onda neyləyəcəksən? Köhnə həyatına qayıdacaqsan?”

Bu fikir məni ildırım kimi vurub sarsıtdı və mənə intihar fikrindən daha qorxunc göründü. Çünki bu diyarda bir həqiqət lap iliyimə qədər işləyib, mənim üçün sarsılmaz bir inam olmuşdu. O həqiqət də bu idi: insanın və insancasına yaşayışın nə olduğunu mən ilk dəfə bu diyarda öyrəndim.

Ondan əvvəlki həyatım mənə yuxudan və ölümdən daha bətər bir kabus kimi görünməkdə idi. Belə bir qənaətə gəlmişdim ki, bu diyara gəlməzdən əvvəl mənim həyatım bir otun həyatından daha aşağı idi. Axı ot bir sövqi-təbii ilə təbiət qanunlarına müvafiq bitir, böyüyür və ölür. O qanunların xaricində heç bir şeydən asılı deyil, heç bir qüvvəyə tabe deyil. Halbuki mən bu qanunların xaricində və onların xilafına olan minbir qüvvədən asılı idim, onlara tabe idim. Mənim nəsim fikir köləliyi, hərəkət köləliyi idi. Düşünən, duyan, yaşayan mən deyildim, başqası idi. Mənim vəzifəm yalnız başqasını təqlid etmək, ona itaət etmək idi. Mən mən deyildim, onun kölgəsi, qaraltısı, həyulası idim! Xülasə, mən yoxdum, bir əfsanə idim. Amma bu diyara

gəlincə mənləyim mənə gəldi; varlığını duymağa başladım. İlk dəfə burada anlamağa başladım ki, insan həqiqətən kainatın zineti və başının tacıdır. Təbiət yalnız ondan şüurlanır, iradələnilir, onda özünü anlamağa və duymağa başlayır. Bu şüur və iradə susmaq üçün deyil, söyləmək üçündür, ağlamaq üçün deyil, gülmək üçündür, təqlid üçün deyil, səy üçündür, ələm üçün deyil, zövq üçündür, durğunluq üçün deyil, hərəkət üçündür. Yoxsulluq və ehtiyac üçün deyil, xoş güzəran və səadət üçündür. Xülasə, alicənab insan (əfəndi), sözün əsil mənasında, dünyaya alicənab olmaq üçün gələnlərdir. Bu ölkədə gördüklorim, eşitdiklərim insan haqqındakı bu qənaəti mənə qəti təlqin etmişdi.

İndi o keçmiş həyata qayıtmaq mənə ölümdən min kərə qorxunc, min kərə müdhiş görünürdü. Axı ölmək şüur və iradəni qeyb etmək deyildirmi? Şüur və iradəsini qeyb edən insan heç olmazsa hiss etməz, duymaz və ona görə də hər an əzab içində qovrulub qalmaz. Halbuki keçmiş həyata qayıtmaq şüur və iradə sahibi olub da bunlardan istifadə etməmək deməkdi, yəni diri ikən ölü halına gəlmək deməkdi! Mənim üçün bu hal artıq arasıkəsilməz, hər an davam edən bir işgəncədən başqa bir şey olmazdı. Bunun üçün məndə artıq səbr-təqət qalmamışdı. Sərbəst ölkə insanların həyatını dadandan sonra keçmiş həyatım mənə bir cəhənnəm kimi gəlirdi və onu hətta yada salmaq məni büsbütün haldan çıxarırdı. Odur ki, mənim üçün artıq o həyata qayıtmaq imkan xaricində olan bir işdi.

Bu qənaətim mənə qüvvət verdi, cəsəretimi artırdı; hər nə olur olsun, yeni həyata alışmağa, onun bütün şərtlərini mənimsəməyə qəti qərar verdim. Özümü möhkəm bir nəzarət altına aldım. Sözlərimə, üslubuma, yaşayış tərzimə etina və diqqət etdim. Keçmiş mühakimələrimi, keçmiş zehniyyətimi qafamdan çıxarmağa çalışdım. İnsanlar və kainat haqqındakı fikirlərimi dəyişməyə başladım. Azadlığın tələb etdiyi şərtləri mənimsəməyə çalışdım. Xülasə, nizamnamənin bütün maddələri üzərində uzun zaman düşündüm və özümü onlara müvafiq surətdə dəyişdirməyə səy etdim. Çox zəhmət çəkdim. Ancaq nə etmək olar, başlayanların və yeni öyrənənlərin nəsibi belədir. Lakin bu zəhmətin özü də insan qürur və şərəf gotirirdi: heç olmazsa gələcək nəsillər bu vəziyyətdən qurtulmuş olacaqlar. Biz o nəsillərin razılıq və minnətdarlığını qazanacağıq! Ah, əgər əcdadımız bu işə bizdən əvvəl başlamış olsaydılar, indi onları nə qədər hörmət və minnətdarlıqla yad edərdim. Halbuki onların ətəlat və tənbelliyini xatırlarkən acı-acı təəssüflənirik! Bu fikirlər məni daha da ruhlandırıb təşviq etdi. Əzmim, iradəm yeni bir qüvvə aldı.

On beş gündən sonra pirlər gəlib məndən soruşdular:

– Hazırsınızmı?

Mən qəti qərara gəlmiş adamlar kimi:

– Bəli, – dedim, – hazırım.

– Onda indi səni andıcmə yerinə aparacağıq.

Pirlər məni bir evə apardılar. Evin qapısını açıb içəri girdiyimiz zaman bizi qalın bir qaranlıq bürüdü. Bizi dərhal əllərində məşəl olan ağ geyimli iki adam qarşıladı və bizə yol göstərdi. Uzun və dolanbac koridordan keçib bir otağa girdik.

Bu çox qərribə bir otaq idi. Tam ortada asılmış bir lüstrə ətrafı xəfif bir işıq saçdı. Otağın bir tərəfində mələk şəklində bir qız heykəli vardı. Onun qarşısında bir insan skeleti dişlərini ağardırırdı. Başqa bir tərəfdə taxtın üstündə yeddi nəfər qoca oturmuşdu. Bu qocalar bizi görəndə ayaga durub salamladılar. Onlardan birisi üzünü mənə tutub soruşdu:

– Ey azad olmaq istəyən insan oğlu! Yaxşıca fikirləşmişənmiz? Qərarın qətidirmi?

– Fikirləşmişəm və qərarım qətidir!

– Amma bilməlisən ki, sənə verəcəyimiz and müqəddəsdir, andı pozanlara qənim olur! Bu gördüyün mələk onun hamisi və hafizidir! İnsanı hər an və hər yerdə təqib edir, sadıq olmayanlara qənim olur, üznlərini qara ləkələrlə damğalayır və adlarını əbədi lənətlərlə birləşdirir! Bir tarixə bax: neçə-neçə adamın aqibətinə nəzər sal. Bu zavalılar elə güman eləyiblər ki, azadlıq aldanmasına, biçiminin pozulmasına, qanununun pis niyyətlə istifadə olunmasına, andının tapdanmasına qatlaşıb dözüncək! Amma çox nahaq! Bu mələk onları təqib edir, bir dəqiqə belə gözəndən qoymur və məqamı gələndə öz hökmünü çıxarır, zərbəsini vururdu. Elə bir hökm ki, onlar ölüb gedəndən sonra da xalq adlarını lənət və nifrətlə yad etməkdədir.

İndi sənə xəbərdarlıq eləyirik: əgər özünə arxayın deyilsənsə, əgər qəlbinin hansısa bir nöqtəsində azacıq tərəddüd varsa, girmə bu yola! Aldanmağa, aldatmağa çalışma! Azadlıq şərəf, hörmət-izzət gətirir, adamı əziz və mehriban edir! Amma aldandığını duydumsa, o dəqiqə bütün bunları geri alır və əvəzinə bəla, fəlakət verir. O dişləri ağaran sümük yığıntılarını görürsənmi? Hamımızın axırı budur!

Həyat nə o şərəfə, o hörmət-izzətə layiqdir, nə də bu bəla və fəlakətə! Bir daha təkrar edirik, vaxt varkən bir daha düşün və qərarını ver!

– Qərarım qətidir!

– Onda sağ əlini bu mələyin başına qoy və bizim söyləyəcəyimiz sözləri ucadan təkrar elə:

“Azadlığa sadıq qalacağıma and içirəm”.

“Sərbəst insanlar ölkəsi əsas qanununun bütün maddələrinə hərfi-hərfinə əməl edəcəyimə and içirəm”.

“Azadlığı və sərbəst insanlar ölkəsi əsas qanununu müdafiə üçün lazım gəlsə, candan da keçməyə and içirəm!”

“Bu andlarımı pozsam, bu azadlıq mələyi mənə qənim olsun!”

Bundan sonra pirlərdən birisi mənə imza üçün bir vərəqə uzatdı. Vərəqədə andın mətni yazılmışdı. İmzaladım. Pirlər bir-bir yanıma gəldilər, məni qucaqlayıb alnımdan öpdülər və təbrik eləyib müvəffəqiyyətlər arzuladılar.

Bir azdan məni gətirən üç pirlə and yerini tərk etdik.

Mən artıq sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı olmuşdum. Duyduğum sevinci söyləməyə acizlik çəkirdim. Ömrüm boyu mənəvi aləmində bu qədər məmnunluq duymamışdım. Özümdə o vaxtdək görmədiyim bir təzəlik, coşğun qüvvə hiss edirdim. Yer, göy – hər şey mənim nəzərimdə öz rəngini və mahiyyətini dəyişdirmişdi. Hər şeydə yeni bir gözəllik duyurdum və hər şey məni yaşamağa dəvət edirdi.

Aydın başa düşdüm ki, azadlıq mələyinin əşiqi olmuşam.

SƏRBƏST FİRQƏ XATİRƏLƏRİ

QURULMASI VƏ YAYILMASI

1930-cu ilin avqust ayı idi*. Tətil vaxtı İstanbula gəldim. Paris səfiri Fəthi bəyin¹ də İstanbula gəldiyini və Boğaziçində Nəcməddin Molla bəyin² evində qaldığını öyrəndim. Hələ İttihad³ (“İttihad və Tərəqqi”) zamanından bəri tanıdığım və Maltadakı müştərək əsarət zamanı daha da yaxınlaşdığım Fəthi bəyi görməyə getdim. Lakin görə bilmədim. Molla bəy mənə Fəthi bəyin Yalovada olduğunu və orada bəzi işlər gördüyünü söylədi. Ertəsi gün Yalovaya çağırıldım. İki aydan bəri yaşlı bacımın yanında olan qızım Təzəri də bir ay əylənsin deyərək özümə götürdüm və Yalovaya getdim. Sən demə, həmin gün “Seyrəfəyin” – Dəniz Yolları İdarəsi Yalovada yeni tikdirdiyi mehmanxana şərəfinə bal təşkil edibmiş. ...Dəvət edilənlər o qədər idi ki, mehmanxana ağzına qədər dolmuşdu. Bizə yer olmadı. Lakin Qazi⁴ üçün həmişə mehmanxanada iki otaq saxlandığını bildiyim üçün baş yavərə müraciət etdim. O, bir neçə dəqiqə sonra “Qazi həzrətləri bala getməyinizi əmr edir”, – cavabını verdi. Rəsmi paltarım olmasa da getdim və rəqs salonuna girdim. “Vaxt” qəzetinin sahibi Əhməd Asim bəy də orada idi. Onun yanında oturub salonu seyr etməyə başladım. Qazi, İsmət Paşa⁵, Kazım Paşa⁶ və Fəthi bəy salonun ortasında durub söhbət edirdilər. Qazi ətrafa baxarkən gözləri mənə sataşdı və əli ilə yanına gəlməyimi işarə etdi.

* Atamın xatirələrinə başlarkən həmin yaz mənim yanımda atamla anam arasında olan bir söhbəti yazmaq özümə bərc bilirəm. Bu söhbət həm ağıllı bir qadının güclü hissiyyəti, həm də atamın vaxtı ilə Hüseyn Cahid Yalçının⁷ “Tanıqlarım” adlı silsilə yazılarında söylədiyi kimi, uşaq saflığı göstərməsi baxımından diqqətəlayiqdir.

Atatürk atamı “Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinə” cəlb etdikdən sonra İstanbula gələn anam ona “Əhməd, mənə, bu işin axırı yaxşı olmayacaq” – dedi.

– Niyə, Sitarə?

– Qazi sizi sınamaq istəyir, bəlkə də bu, oyundur.

Atam hirslandı:

– Sən nə danışsan, arvad? Qazi söz verdi. Onun kimi bir adam söz verəndən sonra kim bu işi poza bilər?

Bu cür ikinci firqə çoxlarının işinə yaramaz. Onlar pozacaqlar.

Atam güldü və “Sən dəlisen!” – deyərək anamın sözünü kösdü.

Qazi aramla burnunu çəkdi və gülümsəyərək “Sərbəst firqə başçısı Fəthi bəy!” – deyərək Fəthi bəyi mənə təqdim etdi, sonra yenə mənə xitabən “Fəthi bəylə birlikdə çalışacaqsan”, – dedi.

– Paşam! İsmət Paşa ilə Fəthi bəy arasında narazılıq olmaz ki?

– Dedim ki, Fəthi bəylə birlikdə çalışacaqsan.

Rəqs başlandı. Mən yenə əvvəlki yerimə getdim. Qazi bir xanımla rəqs edirdi. Mənim yanıma çatarkən ayaq saxladı, bir qolunu boynuma dolayıb üzümdən öpdü:

– Təbrik edirəm. Fəthi bəylə dil tapıbmuşsan.

– Hələ heç Fəthi bəyi görməmişəm.

– Canım, siz çoxdan tanış olmuşsınız. Bu dəqiqə gedib Fəthi bəyi də sənə dil tapdığı üçün təbrik edəcəyəm.

Mən heyretləndim. Əslində nə Fəthi bəyi görmüşdüm, nə də bu firqədən xəbərim vardı. Qəribə işdir.

Fəthi bəyin yanına getdim. Qazi həqiqətən onu da təbrik etmişdi.

– Fəthi bəy! Bütün bunlar nə deməkdir? Heç nə başa düşmürəm.

– İndi yeri deyil. Sabah mehmanxanada ətraflı danışarıq.

Gecə vermut içildi, rəqs edildi. Baş yavər Nəsuhi bəy sərxoş idi. Təvazökar və çox tərbiyəli bir adamdı. Həmişə ona rəğbətım olub. Bu gecə mənə yaxınlaşdı və həmişəki kimi “xocacığım” deyərək nəvəziş göstərdi. Sonra açılışaraq fürsət düşdükcə Qaziyə həqiqəti söylədiyini, işlərin yaxşı getmədiyini, sui-istifadələrə yer verildiyini, xalqın məmnun olmadığını bildirdi və “ətrafımı pis xasiyyətli adamlar tutmuşlar” – deyərək şikayətləndi.

Ertəsi gün saat ikiyə yaxın mənim yaşadığım mehmanxanada qalan Fəthi bəylə görüşdüm. Aramızda belə söhbət oldu:

– Bu nə işdir, Fəthi bəy?

– Məzuniyyət götürüb bura gəldim. Mənə mütləq ikinci firqənin başına keçəcəksən, – deyir. Nəhayət, razılaşdım.

– Bir ildən bəri bu işə meyil etdiyini mən də görürdüm. Neçə dəfə firqələr barəsində mənə də suallar vermiş, imtahan ələmişdi. Fəqət qərara gəldiyini bilmirdim. Arada bir gün daxili işlər naziri Şükrü Qayadan⁸ ikinci firqə qurulacağını eşitdim. Ondan firqənin mahiyyətini soruşdum, lakin o da bilmədi. Qazi daha mühafizəkar bir firqənin qurulmasını istəyirmiş. Şükrü Qaya isə bunun təhlükəli olduğunu, onsuz da məmləkətdə mühafizəkarların çoxaldığını bildiyindən məmləkətdə heç bir əhəmiyyəti olmayan və asanlıqla haqq-hesab çürüdü ilə bilən Sosialist firqəsi tipli firqənin yaradılması təklifini verdiyindən

də görünür ki, o vaxt qəti qərara gələ bilməmişdilər. Lakin aydın olur ki, Qazi fikrini həyata keçirməyi qərarlaşdırmış və yeni firqənin başçılığına da ən yaxın dost və etibarlı adam kimi sizi gətirməyi daha üstün tutmuşdur. Bəs firqənin proqramı haqqında danışmadınız mı?

– Danışdıq. Cümhuriyyət Xalq Firqəsindən⁹ çox da fərqlənməyəcək. Əslində hər iki firqənin idarəsi və onlara nəzarət Qazinin öz əlində olacaq. Cümhuriyyət Xalq Firqəsindən (CXF) ayrılmaq şərtilə mənim firqəmin də tərəfdarı olacaq, seçkilərdə hər iki firqənin namizədlərini təyin edəcəkdir. Belə çıxır ki, tek firqənin doğruduğu qarşılıqsızlıqdan bezib və həm məclisdə bir-birinə qarşı çıxacaq iki firqənin mövcudluğunu, həm də məmləkətdə bir az hürriyyət havasının əsməsini istəyir. Fəqət əvvəllərdəki kimi, anarxiya və qarğışıqlığa meydan verməmək üçün firqələr arasında əsasən fərq qoyulmasını və ikisinin də yuxarıdan idarə olunmasını təmin etməyi diləyir. Xülasə, mənim firqəm CXF-nin bir qanadı olacaq. Sağmı, solmu – onu hadisələr göstərəcək.

– Göründüyü kimi, əsas məqsəd məmləkətdə ehtiyatla bir hürriyyət havası əsdirmək və məmləkəti yavaş-yavaş hürriyyətə alışıdır. Nəcib və əsl bir qayə! Fəqət səmimiliyinə inanırsınız mı?

– İnanıram.

– Təminatınız?

– Məktublaşacaq və onları nəşr edəcəyik. Bu məktublarla Qazi ikinci bir firqənin qurulmasını arzu etdiyini və bu firqənin təsisi və yaşaması üçün əlindən gələni edəcəyini açıqca bildirəcəkdir.

– Bəli, qaneedicilərin təminatıdır. Dünənə qədər Paris kimi bir mərkəzdə səfir, əvvəllər isə Baş nazir, Məclis rəisliyi kimi mövqelər tutmuş və şöhrəti dünyanı bürüyən dövlət başçısının uzun illərin yaxın dostu olan bir adama dünya və millət qarşısında verdiyi sözdən yük-sək təminat nə ola bilər ki?

– Əlbəttə, ağlabatandır, – dedim. – Bundan artığını tələb etmək ibtidai əxlaq və nəzakət baxımından belə ayıb olardı.

Hər şeyi pozmaq əzmində olan qüvvə və qüdrət sahiblərinin verdikləri söz və anlaşma üçün yeganə təminat onların öz vicdan və fikirləridir. Bunların ikisinin də heçə çevrildiyini təsəvvür edə bilmək üçün əxlaqdan çox aşağı bir insan olmaq lazımdır. Şəxsən mən təminatı kifayətləndirici hesab etdim.

O dəqiqələrdə Fəthi bəy də təminatın səmimiliyinə inanırdı. Lakin sonradan bu qənaətini dəyişdi və həmin məsələdə daima

mənimlə mübahisə edir və ilk gündən Qazinin səmimi olmadığını, ona tələ qurulduğunu deyirdi. Fəqət London səfiri olandan bəri bu məsələyə münasibətini bilmirəm. Əcəba, görsən yəne də öz iddiasında sabitdirmi?

Gələk söhbətimizə. Fəthi bəydən soruşdum:

– Lap əla. Firqə qurmaq üçün pul lazımdır. Pulunuz varmı?

– Qazi pul da verir.

– Əla! Bu da fikrin ciddiliyini göstərən bir əlamətdir.

(Daha sonra eşitdiyimə görə, Firqə təcrübəsi üçün xeyli pul verilmiş, lakin bu pul firqənin idarə heyətini təşkil edən Fəthi, Nuri¹⁰ və Təhsin bəylər tərəfindən firqə işçilərinə, onun üzvlərinə heç bir vaxt hesab verilmədən xərclənmişdir).

– Hələ sonrasına qulaq as! Qazi bizə indidən yetmiş-səksən millət vəkili ayıracaqdır. Bunun üçün məndən siyahı istəyir.

– Nə yaxşı!

– Bir yerdə çalışacağıq, elə deyilmi?

– Qoyun fikirləşim.

– Fikirleşin. Ancaq sizə çox güvənirəm.

Ayrıldıq. O gün bütün qəzetlər bu xəbərdən bəhs edirdi. Artıq Yalovaya müxbir axını başlanmış, yaradılacaq firqə barəsində ağıla və xəyala belə gəlməyən şeylər yazılırdı. Hamı firqənin qurulmasını məmləkət üçün faydalı bir iş sayır, Fəthi bəyə hər tərəfdən tobrik teleqramları gəlirdi.

FƏTHİ BƏYLƏ QAZİ ARASINDAKI MƏKTUBLAŞMA

Səhərə qədər yata bilmədiyimdən günortadan sonra möhkəm yuxuya getdim. Oyandığım zaman otağıma gələn xidmətçidən axşam Saraya dəvət edildiyimi öyrəndim.

Axşamçağı qızım Tezerlə saraya getdik, aşağıdakı salonda bir çox xanım və bəylərin gözlədiklərini gördük. Bunların arasında Əbdülhəq Hamid bəylə prins¹¹ Lüsyen və Qazinin bacısı Məqbülə də vardı. Yuxarıda, xüsusi bir otaqda Qazi, İsmət Paşa və Fəxri bəy mübahisə edirdilər. Saat birin yarısına qədər gözlədik. Nəhayət, Qazi ilə Fəxri bəy aşağı düşdülər və süfrə başına oturdular. Ancaq İsmət Paşa yox idi. Qazi İsmət Paşanı soruşdu. “Hava alır”, – dedilər. Az sonra Qazi “İsməti çağırın” – deyər əmr verdi. Biri getdi, lakin qayıdaraq “Ağaclar arasında gəzişir, hava alır”, – dedi. Qazi ətrafa baxdı, dodaqlarını istehza ilə sıxdı. Nəhayət, İsmət Paşa gəldi. Rəngi qızarmış, üzünün

cizgiləri qırışmışdı. Çox mütəəssir görünürdü. Qazi yenə özünə-məxsus əda ilə ətrafa göz gəzdirdi və “Əsəbidir”, – dedi. Yanındakılar gülümsədilər. Qazinin yanında əsəblərinə hakim olmağı bacaran, bütün məharəti ilə Qazinin ən kiçik həvəs və istəklərinə belə səssiz-səmirsiz itaət edən İsmət də özünəməxsus təbəssümlə oturmuşdu.

Qazi İsmət Paşaya xitabən “Yazdıqlarımızı oxuyun!” – dedi. Baş nazir dərhal pencəyinin cibindən bir kağız çıxartdı. Fəthi bəyin Qaziyə yazdığı məktub idi. Məktubda Fəthi bəy Qaziyə “Məmləkətə gəlib daxili işlərlə məşğul olmaq, cümhuriyyətçi, xalqçı bir firqə quraraq siyasi fəaliyyətə keçmək istəyirəm”, – deyirdi.

Qazi “İndi də mənə cavabımı oxuyun”, – dedi.

İsmət Paşa cibindən ikinci kağızı çıxartdı. Bu cavabda Qazi “Fəthi bəyin fikrinin düzgünlüyünü, Cümhuriyyəti bir firqə ilə idarə etməyin doğru olmadığını, bunun üçün inandığı dostu Fəthi bəyə bu təşəbbüsdə kömək edəcəyini, CXF-ni saxlamaqla yanaşı, yeni firqəyə də yardımçı olacağını” vəd edirdi. Fikir verdim ki, kağızların ikisi də İsmət Paşanın əli ilə yazılıb. Aydınır – bu üç şəxs saatlarla həmin məktublarnı tərtiblə məşğul imişlər.

FİRQƏNİN QURULUŞ ŞƏKLİNƏ DAİR İLK ETİRAZLARIM

Kağızlar oxunduqdan sonra Qazi “Nə deyirsiniz?” – deyə sual verdi. Bir müddət başlar aşağı endi, kimsədən səs çıxmıdı. Azacıq sükutdan sonra Qazi üzünü mənə çevirərək “Professor bəy! Sən nə deyirsən?” – deyə soruşdu. Mən əvvəllər də heç olmasa iki firqənin olmasını istəyirdim. Hətta 1926-cı ildə təqdim etdiyim rapordda tək firqənin zərərindən, qarşı tərəfin olmamasının doğuracağı ağır vəziyyətdən bəhs etmişdim. Fəqət firqələrin bu cür danışıqlar nəticəsində razılaşdırılaraq yaranmasına nümunə görməmişdim. Onun üçün tərəddüd edirdim. Qaziyə qarşı münasibətdə daim namus və şərəf borcum, Vətən və türklüyün vəzifəsi kimi qəbul etdiyim doğruluq və açıqlıq prinsipindən bu dəfə də üz çevirmədim:

– Bu, ifrat sünidir, – dedim.

Qazi qaşlarını çatdı.

– Nə demək istəyirsən?

– Ərz etmək istəyirəm ki, zati-dövlətinizin mövqeyi aydın deyil.

Keçmiş firqə olduğu kimi qalır, dövlətin bütün qüvvələrinə, vəsi-tələrinə, sərvətlərinə isə yenə də İsmət Paşa hakimlik edəcək. Bütün

bunlar az imiş kimi, zati-dövlətiniz də dünyaya yayılmış şöhrət və nüfuzunuzla yenə o firqənin başında qalırsınız. Bunun qarşısında isə hər cür vasitədən məhrum Fəthi bəy ortaya çıxır. Kim onun yanına gedəcək?

– Sən gedərsən.

– Getməyəm.

– Nə üçün?

– Sizdən ayrılmaram.

– Niyə ayrılmırsan? Mənə bağlısan?

– Ətinizə, sümüyünüzə yox, ancaq ifadə etdiyiniz mənaya bağlıyam.

Qazi əsəbiləşdi və bu kimi hallarda etdiyi kimi dəsmalını yan cibindən çıxardı, burnunu sildi və başını yuxarı qaldıraraq:

– Mənə sənəin araqarışdıran olduğunu söyləyirdilər, inanmırdım, həqiqətən də araqarışdıranmışsan.

Fəthi bəy sözə qarışdı və “Paşam, Əhməd bəyin fikirləri doğrudur” – dedi.

Paşa lap əsəbiləşdi.

– Əhməd bəyi mən yaxşı tanıyıram. Onun bütün əndişəsi hər tərəfini əmniyyətə alınmış görməkdir. İndiyə qədər orada-burada, Məclis dəhlizlərində, qəzet sütunlarında özünü didib-tökür, işlərin yaxşı getmədiyindən şikayət edirdi. İndi ona açıq danışmaq, qüsurları görmək, xətaləri doğrultmaq imkanı verilir. Niyə tərəddüd edir? – dedi və qızım Tezərə çevrilərək: – Tezər xanım! Siz yaxşı yetişmiş uşaqlarsınız. Fəqət atanıza uymayın. Onun başı İran fəlsəfəsi ilə dolub. Qorxuram sizi də zəhərləyər”, – deyə xitab etdi.

Qızım hörmətlə, ancaq mətin bir əda ilə “Atamız bizim üçün həmişə yaxşı yol göstərən bir mürşid olub”, – dedi. Məclisdəkilərin qızımın cavabından hezz aldıkları üzvlərinin ifadəsindən görünürdü. Qazi özü də daxilən məmnun oldu, ancaq bunu göstərmək istəməyərək üzünü Fəthi bəyə çevirdi. “Bu nə işdir? Ən çox güvəndiyiniz və inandığınız dostlarımızı vətən və millətə xidmətə dəvət edirsiniz. Tərəddüd və şübhə ilə qarşılınırsınız. Artıq hansı həvəs və ümidlə çalışmaq olar?” – dedi. Bu sözlər titrək və təsirli bir səsle söyləndi və məclisdəkilərə istenilən təsiri göstərdi. Fəthi bəy dərhal: “Tərəddüd, şübhə-filan yoxdur. Sözlərdir”, – dedi.

Bu arada mən Qazinin acı sözlərindən mütəəssir olaraq kreslomu geri çəkmiş və yanımda oturan xanımın arxasına sıxılmışdım. Qazi bu

dəfə xanımın geri oturmasını, mənə isə irəli gəlməmi əmr etdi və “Daha nə düşünürsən?” – deyə soruşdu.

– Paşam! – dedim. – Mənə xitab edərək şərəfləndirirsiniz. Mənim də prinsipim sizə münasibətdə düşündüklərimi olduğu kimi söyləməkdir. Fəqət bu sizi əsəbiləşdirir. Bəs mən nə edim?

– Əsəbiləşməyəcəm, düşündüklərini söylə.

– Lap yaxşı. Firqə qurmağın son dərəcə təbii və hazır bir yolu vardır. Zati-dövlətlərinizə də məlumdur ki, bu günün özündə belə bir-biri ilə anlaşmamış, uyuşmamış, ilk fürsət düşən kimi çarpışmağa hazır iki qüvvə var – tərəqqipərvərlər və mühafizəkarlar. Onlar bu gün eyni firqənin bayrağı altında toplanmış, çiyin-çiyinə çalışırlar. Firqə və Məclisdə bunlara sərbəst düşünmək, sərbəst söyləmək və sərbəst hərəkət etmək imkanı verilərsə, firqə öz-özünə iki cəbhəyə ayrılır və bu cəbhələr get-gedə iki firqə halını alar.

Qazi qəhqəhə ilə güldü.

– Guya bu fikir professor bəydən başqa kimsənin ağına gəlməyib. Xeyr. Elə ilk düşüncəmiz bu oldu. Lakin o razılıq vermədi, – deyə İsmət Paşaya işarə etdi.

İsmət Paşa qarşısında oturmuşdu. Mən İsmət Paşadan soruşdum:

– Paşa, nədən razı olmadınız?

Paşa dodaqlarından əskilməyən təbəssümlə dilləndi:

– Mən istəyirəm ki, tərəfdarlarımla kimliyi bilinsin. On nəfər olsun, ancaq arxamca bir dəstə kimi gəlsin. Yoxsa bu gün burada, səhər orada, mən bunun qətiyyəni tərəfdarı deyiləm.

Daha sonra mənə xitabən dedi:

– Firqədə və məclisdə sərbəstlikdən bəhs edirsiniz. Siz nə zaman söz istədiniz verilmədi, yaxud danışığının qarşısı alındı?

– Rəsmi cavab istəsəniz heç vaxt, ancaq həqiqəti bilmək istəyirsinizsə, daima. Çünki sərbəstlik elə bir şeydir ki, sizi əhatə edən havaya benzəyir, tükənsə, elbəttə, nə söz istəmək, nə söyləmək həvəsi qalar. Ştat-maaş qanunu ilə əlaqədar söz aldım, danışdım, başıma gələnləri bilirsiniz. Halbuki bu qanun bu məmləkətin maliyyə və iqtisadiyyatını alt-üst etdi və edəcək. On dəqiqənin içində məmləkətin üzərinə durduğu yerdə 12 milyonluq qızıldan ibarət çıxılmaz bir yük qoyuldu. Biz millət vəkilləri dörd yüz alırdıq və çox razı idik. Niyə beş yüz lirəyə qaldırmaq lüzumu yarandı? Nəyə görə on dəqiqə nazirlikdə olmuş birisi, dövlətə onca dəqiqəlik xidməti olsa belə, ayda heç bir məmləkətin vermədiyi təqaüd qədər almaldır. Niyə millət

vəkillərinin vəkillik müddətlərinin məmurluq dövrü kimi qəbul edilməsi (Təşkilatı-əsasiyyə qanununa) ziddir az imiş kimi, üstəlik, onların vəkillik maaşlarından əlavə təqaüd verilməsi qərarı qəbul edildi?

Dodaqları yenə təbəssüm içində, gözləri isə sürətlə hərəkətdə olan baş nazir:

– Əhməd bəy, – dedi, – siz xəyalpərvər idealistsiniz. Həyatdan xəbəriniz yoxdur. İnsanlar pul istəyirlər, pul! Və siyasət xadimləri adamların bu istəklərini nəzərə almaq məcburiyyətindədirlər. Siz bunu anlaya bilməzsiniz.

– Həqiqətən, Paşa həzrətləri, anlaya bilmirəm. Pul kimindir? Onu istəyən kimdir? Verən kimdir? Türk kəndlisinin ətindən-dırnağından kəşib nazirlərə, millət vəkillərinə, böyük məmurlara verməyə heç kimin haqqı yoxdur. Məhz bu haqq məfhumu tənəffüs etdiyimiz havadan da qovulmuşdur. Ona görə də söz almaq və söz vermək və söz söyləmək haqlarını bilsələr də, heç kim onlardan istifadəyə cəsarət etmir.

Qazi ətrafındakı adamlar arasında bu kimi münaqişələrin baş verməsindən razı qalır, zövq alırdı. Çünki, əvvəla, onları bir-birinə qarşı qoyur, digər tərəfdən də kimin kim olduğunu bilirdi.

Bu dəfə də İsmət Paşa ilə aramızdakı münaqişəni zövqlə dinlədi. Nəhayət, yenə mənə xitabən:

– Sizin müşahidə və nəzarət dediyiniz bu hüriyyəti Məclisdə təmin etmək üçün neçə nəfər lazımdır?

– On iki nəfər doğruçu, cəsur və məlumatlı adam kifayətdir.

– Mən yeni firqəyə əlli, altmış, bəlkə də daha çox yer təmin edəcəyəm. İndidən sizə Kutahya millət vəkili Nurini ümumi katib kimi verirəm. Nuri, qəbul edirsinizmi?

Nuri bəy dedi:

– Əmr edirsinizsə...

– İndi Səvfətlə qarşı-qarşıya gəlin, çarpışın görək. Bacım da¹² indidən yeni firqəyə girmişdir.

Məclisdə olan xanım əfəndi başını tərpədən təsdiq etdi və doğrudan da, Sərbəst firqənin son günlərinə kimi onun sadıq və əsl üzvü olaraq qaldı.

Bütün bunlar həqiqətən ümidverici, təşəbbüsün ciddiliyini göstərən əlamətlər idi.

Qazi yenə mənə xitabən:

– Yenə sözün varmı? – deyə soruşdu.

Qazinin soyuqqanlılığı mənə cəsarət vermişdi.

– Fəthi bəy bu məclisə necə daxil olacaq? Yeni fırqənin Məclisdəki liderliyini necə icra edəcək?

– Məllət vəkili olacaq.

– Paşam, məllət vəkili necə olacaq? Bunu ağılım kəsmir.

– Canım, niyə ağılım kəsmir? Başqaları necə məllət vəkili olurlar, o da elə.

– Paşam, əfv edin. Başqalarını siz tövsiyə edirdiniz. Çünki onlar sizin fırqənizdəndirlər və fırqənizə mənsub seçicilər də onları seçirlər. İndi CXF-dən olmayan Fəthi bəyi siz necə tövsiyə edəcəksiniz? Xalq fırqəsinin seçiciləri başqa bir fırqə qurmaq üçün birisini necə seçə bilirlər?

Qazinin qaşlarındakı tükler qabarmağa başladı. Əsəbiləşdi.

– Canım, aranı niyə qarışdırırsan? Seçiləcəkdir deyirəm!

Mən həqiqətən aralığı qarışdırdığımı anladım və susdum. Hər kəs də başını aşağı dikdi.

Xeyli vaxt keçmişdi. Əbdülhəq Hamid bəyin yazıb gətirdiyi bir qəsidə oxunacaqdı. Hamid bəy gözlüyünü taxaraq oxumağa başladı. Fəqət üçüncü beytində Qazi onu saxladı. Şeirlərə dərhal nəzirə söylənəcəkdə. Bu nəzirə yarışması ta saat yeddiyə qədər davam etdi. Amma səmərəsi çox az oldu. Daha doğrusu, heç olmadı. Buna baxmayaraq, süfrədən qalxdığımız zaman Nuri bəy özünəməxsus həzircavablıqla “Əfəndilər, davam edək, nəzirələr gözləyək!” – dedi.

Ertəsi gün Qazi ilə Fəthi bəyin məktubları dərc olunmuş qəzetlər bütün səhifələrini başdan-başa bu məsələyə həsr etmişdilər. Ümumiyyətlə, mətbuat və məmləkət məsələyə böyük maraq göstərir, yeni fırqəni hörmətlə, sevgi ilə qarşılayırdılar. Fəthi bəy məmləkətin hər yerindən teleqramlar alırdı. Yeni fırqənin idarəsi yerləşən Banklar küçəsindəki ev, sözlün tam mənasında, hücumla mürəz qalmışdı. Fırqəyə yazılmaq üçün səbirsizlik göstərənlər saysız-hesabsız qadın, kişi, qoca, gənc, hər yaşda və hər vəziyyətdə olan vətəndaşlar böyük coşğunluqla ona xidmət etmək istədiklərini bildirirdilər.

YENİ FİRQƏYƏ “SƏRBƏST” ADINI KİM VERDİ?

Fırqəyə “Sərbəst” adını kimin verdiyini dəqiq bilmirəm. Yalnız hələ o zamanlar eşitdiyimə və Rəcəb bəydən¹³ öyrəndiyimə görə, bu adı Qazi özü vermişdi.

Rəcəb bəy 1933-cü ildə Yalovada mənə dedi:

– Fırqəyə “Sərbəst” adını verən mənəm. Qazinin hüzurunda fırqədən və ona ad tapmaqdan danışılırdı. Mən dedim ki, bu fırqəyə Əhməd bəy mütləq daxil edilməlidir. Fırqəyə də Sərbəst, yaxud Liberal fırqə adını verək. Bu fikir Qazinin xoşuna gəlmiş və fırqənin adı hələ o qurulmamışdan əvvəl seçmişdi. Beləliklə, fırqənin adı da, mənim yeni fırqəyə keçməyim də fırqə qurulmamışdan əvvəl Cümhuriyyət Xalq Fırqəsinin liderləri tərəfindən qərara alınmış.

Rəcəb bəyin verdiyi bu məlumatdan sonra mən Fəthi bəyin fırqə təsisinə dair qərar çıxarılan gəcənin ikinci günü mehmanxanadakı otağında yorğun başla fırqənin əsas proqramı kimi bir neçə maddəlik tezis hazırladığını anladım. Son dərəcə sadə və bəsit olan bu maddələri Fəthi bəy mənə də oxudu. Onlar keçmiş CXF-nin əsaslarına tam uyğun idi. Ancaq bu cür quru və bəsit bir halda nəşr olunmasına niyə tələsdiyini anlaya bilmədim.

Fəthi bəy:

– Qəzetçilər indi hücum edərək, fırqə haqqında məlumat istəyəcəklər. Bir şey demək lazımdır – dedi.

Həqiqətən də o, sözlünü bitirməmiş qapının zəngi çalındı və otağa üç-dörd jurnalist girdi. Fəthi bəy maddələri oxudu. Proqramda “Sərbəst fırqə” təbiri xatırladılmırdı.

Əslində keçmiş CXF liberalın liberalı deyildimi? Buna zərər qədər şübhə edənlər bu fırqənin Cümhuriyyətin mövcud rejimə əsas və təməl kimi qəbul etdiyi Təşkilati-əsaslıyyə qanununun (Konstitusiyə) türklərin əsas haqları bərədə 29 maddədən ibarət hissəsini bir daha oxusunlar. Orada dövlətçiliyə dair bir kəlmə də tapa bilməzlər.

Əslində bir neçə gün sonra İsmət Paşanın Samsunda söylədiyi nitqə qədər mənim də o zamanadək mənsub olduğum CXF-nin dövlətçi olduğunu nə mən, nə də bir kimsə bilirdi. Bu nitqdən sonra fırqə dövlətçi oldu. Fəqət nitq yeni fırqənin təsisindən sonra söyləndi. Deməli, yeni fırqəyə qurulmazdan əvvəl “Sərbəst” adını verənlər keçmiş fırqəyə də “dövlətçi” sifətini əlavə etmişdilər. Fəthi bəyin bundan xəbəri vardı mı, bilmirəm. Həmin məsələyə dair mənə heç bir şey deyilmədi. Ancaq sonradan məlum oldu ki, ad məsələsi çox mühüm imiş.

İndi fırqəyə öz nizamnaməsi lazımdır. Bunun yazılmasını yoldaşları mənə həvalə etdilər. Böyük Adada yaxt klubuna çəkildim, iki günə tamamlayaraq idarə heyətinə verdim.

Yeni təşəbbüsün təntənəli günləri keçdi. Gələcəyin mübhəmliyi, xüsusən də yaxınlaşan seçkilərdəki tale məsələsinin qeyri-müəyyənliyi önündə nə edəcəklərini bilmədiklərindən özlərini itirən və tərəddüd edən millət vəkilləri dəstə-dəstə Yalovanı ziyarət edir, Qazini görməyə can atır, onun dərin baxışlarından, eyhamlı sözlərindən, ətrafındakıların tövr və hərəkətlərindən öz vəziyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Bizə gələn xəbərlərdən anlayırdıq ki, bunların arasındakı ilk həyəcan və həvəs tamam sönmüş, yeni firqəyə keçmək təklifi alanlar çox tərəddüd edirmişlər. Hətta Rəşid Qalib¹⁴ kimi əvvəlcə böyük həvəslə firqəyə girənlər də bu dəfə Qazinin ayaqlarına döşənərək əfv olunmalarını diləyirmişlər.

Eyni zamanda, firqə liderləri, firqəyə mənsub tanınmış şəxsiyyətlərdə də yeni firqəyə düşmən münasibət yaradırdılar.

İsmət Paşa Samsundakı nitqində yeni firqəyə hücum edir, İstanbulda firqə rəisi Cövdət Kerim bəy xam və qaba bəsitliklə firqəni irticaçılıqda ittiham edir, millət vəkilləri, hətta Qaziyə lap yaxın olanlar da firqə əleyhinə təbliğat aparırdılar. Yeni firqəyə üz tutan millət vəkillərinin sayı heç on üçü keçmədi. Qazi də bundan artıq adam vermək istəmədi.

Bütün bunlar açıq əlamətlər idi. Əgər Qazi həqiqətən də bu firqənin yaşamasını istəyirdisə və əgər təşəbbüsündə səmimi idisə, necə olurdu ki, bu dərəcədə yaxın dostları, firqə rəhbərləri onun arzusu əleyhinə hərəkət edirdilər?

Həmin suallar bizə də rahatlıq vermir, aramızdan bezilərini iztirabdan-iztiraba sürükləyirdi. Məsələn, zavallı şair Mehmet Əmin bəy¹⁵ yeni firqəyə Qazinin israrı ilə gəlmişdi, belə hallar qarşısında şübhələnməyə başladı, ürək ağrılarından əziyyət çəkdi.

Lakin firqədə qüvvə və cəsarət verən şəxslər də vardı. Onlar ilk növbədə Fəthi bəy, Nuri bəy, Təhsin bəy kimi Qazinin yaxın adamları idi. Daha sonra Qazinin bacılarının firqəyə başdansı deyil, inanmış, çalışqan və coşqun üzvlər kimi mənsubluğu! Və daha sonra Qazinin özünün ilk zamanlarda göstərdiyi əlaqə və rəğbət. Qazi pul ayırır, firqənin gündəlik fəaliyyəti ilə maraqlanır, firqə üzvlərinə iltifat, ehtiram və izzət məsələsində əsla qüsuruzdur.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, yeni firqə ilə keçmiş firqənin arası açılır və onlar yavaş-yavaş bir-birinə düşmən olurdular.

Vəziyyətin bu şəkllə gəlməsinin bir neçə səbəbi var idi.

Birincisi, sərbəst firqə qurulmamışdan əvvəl çap olunan və açıq müxalifət mövqeyində dayanan “Yarın” qəzetinin sahibi Arif Orucun¹⁶ Sərbəst firqəni öz adına çıxması.

Bu şəxs həm Qazini və onun yaxın adamlarını tərifiylir, həm də İsmət Paşaya və Xalq firqəsinə qarşı çıxaraq bezən tənqidlərində çox irəli gedirdi. Lakin onun haqqında nədənsə başqa qəzetçilər kimi ciddi ölçülər götürülmürdü. Bu hal məmləkətdə bəzi dedi-qoduların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Məsələn, deyilirdi ki, İsmət Paşa ilə Qazinin yaxın adamları arasında soyuqluq var. O, hətta İsmət Paşaya dərs vermək üçün yaxın adamlarının tərəfini tutduğunu Arif Orucu da İsmətə qarşı himayə edirmiş.

Hətta deyilirdi ki, Qazi İsmət Paşadan bezib, lakin ondan özünü qurtaracaq bir qüvvə görmədiyindən Sərbəst firqəni də sırf parlament vasitəsilə İsməti kənara atmaq üçün hazırlayırmış.

İsmət Paşa ilə Qazinin yaxın adamlarının arasında sərinclik olduğuna və bunun hələ də davam etdiyinə şübhə yoxdur. Hətta Qazinin süfrəsi arxasında İsmət Paşa ilə Nuri bəy arasında şiddətli münaqişə və danışıqların baş verdiyi hər kəsə məlum idi. Lakin mən öz fikrimə əsaslanaraq heç bir vaxt Qazinin İsmətdən ayrılmaq istədiyinə inanmadım və inanmıram. Nə qədər ki, Qazi və Cümhuriyyət yaşayır, İsmət də Baş nazirdir. Bunun dərin siyasi və psixoloji səbəblərini sonra təhlil edəcəyəm. Öncə isə Orucun məsələsinə keçirəm. Mənim bu adamdan xoşum gəlməzdi. Mətbuat Baş müdiri olduğum vaxt mənə qohumu, Ədirnə millət vəkili Şərəf vasitəsilə aldatmışdı. Həm də deməli idi. Mən, ümumiyyətlə, deməliyə sevməzdim.

Bu adamın firqəni öz əlinə almasına, onun müxbiri kimi meydana çıxmasına mane olmaq üçün gücüm çatan qədər çalışdım. Müvəffəq olmadım. Çünki Fəthi bəy onun tərəfini saxlayırdı. Nədən belə edirdi? Bu, mənim üçün sirdir.

Mən Fəthi bəyi xüsusi, firqənin orqanı olacaq bir qəzet çıxarmaq üçün sıxışdırır, o isə qaçır və eyni zamanda da mənsiz Orucula görüşür, bəyanatlar verirdi. Bir gün daha dözə bilmədim. Bütün dostların qarşısında onunla kəskin mübahisə edərək mətbuat məsələsində ondan daha çox səlahiyyətlərimin olduğunu, bu işi mənim öhdəmə buraxmasını söylədim. Sözlərim herbi qüvvələrin mayoru olan Fəthi bəyə

çox ağır gəldi. Çünki kapral zehniyyətinə hər hansı bir səhədə kapraldan daha artıq səlahiyyətin olmasını iddia etmək sırtışmaz. Münaqişə nəticəsində Fəthi bəydən küskün şəkildə ayrıldım. Ancaq bir müddət sonra mənə Qazinin “Yarın” qəzetinin firqənin orqanı olmasını arzu etdiyini söylədi. “Mən “Yarın”da yazı yazmaram”, – dedim və əslində də bu qəzetə birçə sətir də yazmadım. Bütün yazılarımı yenidən çıxan “Son posta” qəzetində çap etdirirdim. “Yarın” isə tutduğu demaqoqluq yolunda daha şiddətli sürətlə sağ və solu, qarşısına çıxan hər kəsi əsəbiləşdirdiyindən Xalq firqəsinin başçıları və üzvləri arasında yeni firqəyə qarşı dərin etimadsızlıq, düşmənçilik hissləri oyadır, onları İsmət Paşa ətrafında daha sıx birləşdirməyə davam edirdi.

Nəhayət, İstanbulu tərk edərək Ankaraya gətdim. Bir az sonra Fəthi bəydən qəzet məsələsini müzakirə etmək üçün bir teleqram aldım və dərhal gəldim. Lakin bu dəfə özümün bir də fakt qarşısında qaldığımı gördüm.

Fəthi bəy Oruc ilə müqavilə bağlamış, ona beş min lirə avans vermiş və bu işə nədənsə Nəsim Mazliyah Əfəndi¹⁷ də qarışdırılmışdı! Fəthi bəyin fikrincə, mənim artıq olub-bitmiş bu vəziyyətlə barışaraq “Yarın”da yazı yazmaqdan başqa çarəm qalmamışdı. Təbii ki, rədd etdim və Təhsin bəyə yazdığım məktubda kimsəyə məlumat vermədən, sakitcə firqədə qaldığımı, lakin firqə başçıları arasından çəkildiyimi Fəthi bəyə xəbər verməsini xahiş etdim. Təhsin bəy dərhal yanıma gəldi, bu hərəkətimin yeni firqə üçün çox ağır zərbə olacağını, işin düzələcəyini dedi və bir az gözləməyimi rica etdi. Biz səbrlə dözdük. Fəthi bəy də “Yarın”dan vaz keçdi. Lakin iş işdən keçəndən sonra.

Çünki Oruc firqəyə istədiyi qədər pislik etmişdi.

NƏ ÜÇÜN BƏLƏDIYYƏ SEÇKİLƏRİNDƏ İŞTİRAKIN ƏLEYHİNƏ ÇIXIRDIM?

İkincisi, Sərbəst firqənin qurulması ilə əlaqədar məmləkətdə bələdiyyə seçkilərinə başlandı və bu da Xalq firqəsində ona qarşı düşmənçilik yaratdı.

Məlum olduğu kimi, Qazi hər il bir yenilik çıxarır, kimsənin ağına və xəyalına gəlməyən hansısa məsələni ortaya atırdı.

Bu ilin yeniliyi də, əvvəla, bələdiyyə seçkilərində qadınların iştirakı, sonra isə seçkilərin ümumi səsvermə əsasında aparılması idi.

Zatən görəcəyimiz kimi, sonu görünməyən bütün bu yeniliklər Qazinin psixologiyasına xas ehtiyacdən doğmuşdu. Çünki sükunət və durğunluq Qaziyə yad idi. Onun sonsuz qurub-yaratmaq eşqi, tükənməz enerjisi və coşqun ruhu durmadan hərəkət istəyirdi. Qazi ilə birlikdə gecələri gündüz edənlər bilirlər ki, o, dayanmadan yeyər, dayanmadan içər, dayanmadan danışar və dayanmadan qovğa arayardı. Yalnız uyuyarkən, yeni bitab düşmüş vücuduna istər-istəməz istirahət verərkən sükunətdə olurdu. Çox qısa olan bu istirahət zamanı keçər-keçməz elə yataqda ikən təbiətindəki coşub-daşma hərəkətləri başlardı. Qadınlara seçmək və seçilmək səlahiyyətinin verilməsi də belə ani coşma nəticəsində meydana çıxdı və ətrafda dərhal qəsidələr, mədhiyyələr, şərqilər yazıldı. Həqiqətən də məmləkətin şərtlərinə görə, bu hərəkət verən və alan üçün sadəcə göstəriş sayıla bilər. Necə ki, biri verilmiş haqların boş, mənasız bir şey, xalq deyilən şeyin isə sanki sabun köpüyü olduğunu çox gözəl anlayır. Onun üçün də aldanma və aldatma qarşılıqlıdır. Biri necə verirsə, digəri də ələ alır. Hər ikisi də içlərindən gülür, lakin zahirən həqiqətən nəşə olmuş kimi görünürlər və hər iki tərəf də məmnundur.

Bu firqənin qurulması ilə iş ciddiləşdi. Həmin haqların həqiqi mövcudluq qabiliyyətini göstərdi. Artıq CXF təkbaşına vəziyyətə hakim deyildi. Yeni firqəni Qazinin müdafiə etdiyi aydınlaşan kimi, köhnə firqənin o zamana qədər xalq üzərində qalmaqda olan qorxu hissləri dağılıb gətdi. Xalq sel kimi bu tərəfə axmağa başladı və yeni firqə seçkilərdə iştirak edərsə, böyük əksəriyyət qazanacağı anlaşıldı.

Lakin Qazi buna dözərdimi?

Qazinin psixologiyasına yaxından bələd olanlar üçün bu, bir problem idi. Unudulmamalıdır ki, Qazi keçmiş firqəni tərk etməmişdi. Yeni firqə isə yalnız ögey övlad səviyyəsində bir kombinasiya aləti idi. Əgər iş ciddiləşsə və Qazinin firqəsi məğlub olarsa, o, məğlubiyyəti özü üçün açıq zərbə hesab edəcək və heç şübhəsiz, əks tədbirlər görəcəkdə.

Elə buna görə də lap ilk günlərdən yeni firqənin seçkilərə qarışmaması və əyalət təşkilatları qurmamasının tərəfdarı idim. Bütün narahatlığım isə yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək iki firqə fikrini, nəzarət və məsuliyyət əsaslarını mühafizə etmək və genişləndirməkdən ibarət idi. Onun üçün, hər şeydən əvvəl, Məclisin müxalifət qrupunu yaratmaq və müxalifət üsulunu təsirli fəaliyyətlə canlandırmaq bizim ilk hədəfimiz olmalı idi.

Digər tərəfdən, təşkilatsız seçkilərdə necə iştirak etmək olar? Həm təşkilatlar yaratmaq, həm də seçkilərdə iştirak etmək, mənca, müvafiq deyildi. Çünki belə olduqda, mərkəzi heyətin seçkini idarə etmək və nəzarət altında saxlamaq imkanı olmazdı.

Mənim təklifim bu idi: “Bir elan ilə Sərbəst firqənin seçkilərə qarışmadığını, namizədlər göstərmədiyini, lakin xalq istərsə, bizim firqəmizə mənsub olanları da seçə biləcəyini hamıya bildirmeliyik”.

Fəqət mənim fikirlərim və təkliflərim qəbul edilmədi. Yeni firqənin bir tərəfdən təşkilatlarının qurmasını, o biri tərəfdən də seçkilərdə iştirakını Qazinin özünün tövsiyə etdiyini firqə başçısı ilə katibi öldə rəhbər tutaraq firqəni rəsmi çəkişməyə sürüklədilər.

Qazinin belə tövsiyə verməsi ehtimalı mümkündür. Başında dayandığı firqənin məmləkətdəki vəziyyətindən tam xəbərsiz idi. Aldanan, qafil vəziyyətdə qalan və istismar olunan odur. Ətrafında ona ürəkdən bağlı neçə adam vardı? O, doğru–dürüst məlumat ala bilmir, zənn edirdi ki, məmləkətə bunca xidmət etmiş, məmləkəti əsarətdən qurtarmış, istiqalata çatdırmış firqə xalqın nəzərində keçmişdəki kimi əziz və qiymətli dir.

1926–cı ildə Qaziyyə verdiyim yazılı məruzədə bu cür düşüncənin yanlışlığını, hətta Qazinin özünün getdikcə nüfuzunu itirdiyini firqə başında dayananların hərəkət və ədalarının isə bunun yeganə səbəbi olduğunu açıqca söyləmişdim.

BƏLƏDİYYƏ SEÇKİLƏRİ MƏSƏLƏSİNDƏ QAZİNİN DÜŞÜNCƏLƏRİ

Bu məruzə mənim fəlakətlərimin başlanğıcı oldu, lakin heç olmazsa, Qazini xəbərdar etmək baxımından həm də təsəllim idi. Çünki Qazi həmin il keçirilən seçkilərdən əvvəl nəşr etdiyi bəyanatla haqqında söhbət gedən mənfi proseslərə qarşı tədbirlər görürmüş kimi nəzərə çarpırdı. Ancaq seçkilər keçirilən–keçirilməz bütün bu tədbirlər unuduldu, xalq əvvəlkindən də artıq təzyiq və pis idarəçilik altında qaldı. Belə ki, Sərbəst firqənin quruluşu zamanında narazılıqlar özünün ən yüksək dərəcəsinə çatmışdı. Lakin Qazi bunu bilmirdi. Ətrafdakılar məmləkəti gül və gülüstan kimi göstərir, xalqın firqəyə canı–dildən bağlı olduğunu təkrarlayırdılar. Buna görə də Qazi tam haqlı olaraq düşünə bilirdi ki, əhalidən yüzdə onu, iyirmisi, ən çoxu yüzdə otuzu Sərbəst firqəyə keçər, yerdəkilər mütləq Xalq

firqəsinə sadıq qalar və beləliklə, yeni firqənin seçkilərdə iştirakından və öz təşkilatlarını qurmasından heç bir zərər gəlməz.

Halbuki xalqla Xalq firqəsi arasındakı hər cür əlaqə qırılmışdı və xalqı bu firqənin mövcudluğuna dözməyə vadar edən ikinci amil vardı: birincisi və ən başlıcası qorxu, ikincisi isə Qaziyyə bəslənən minnətdarlıq hissi.

Həm də Qazi şəxsən özü ikinci firqənin təşkilini istəmiş və onun rəhbərliyinə ən yaxın dostlarını, habelə bacısını gətirmişdi. Beləliklə, xalqı köhnə firqəyə bağlayan yuxarıdakı səbəblər də aradan qalxmışdı. Xalq bu dəfə öz arzularına, öz meyillərinə sərbəst istiqamət verə, qorxusuz, təhlükəsiz Sərbəst firqəyə keçə bilirdi.

Hadisələrin sonrakı gedişi bu gümanın yanlış olduğunu göstərdi. Digər tərəfdən Qazini yaxından tanıyan bir çox dostları aldanırken xalqın da aldanması son dərəcə təbii idi¹⁸.

Xülasə, məmləkətin hər tərəfində yeni firqəyə doğru böyük bir axın başlanır, xalq kütlələri, Xalq firqəsinə mənsub olanlar Yeni firqənin tərəfini saxlamaqla yarışa girirdilər. İsmət Paşa və dostları bu mənzərədən qorxurdular və tədbir görməyə başladılar. Firqənin üzvlərindən qırx nəfərlik xüsusi Mücadilə Məclisi quruldu. Daxili işlər naziri Şükrü Qaya bəy valilərə, qaimməqamlara və nahiyə müdirlərinə göndərdiyi sərəncamla dövlət maşınını hərəkətə gətirdi və xalq firqəsinin mənafeyini qorumaq üçün ayıq olmağı əmr etdi. Sonra isə şəxsən Qazi də fəaliyyətə girişdi. Bu fəaliyyət lap əvvəldən başlamışdı, lakin İzmir hadisələrindən sonra daha da gücləndi.

İZMİR HADİSƏLƏRİ

Sərbəst firqə macərəsində İzmir hadisələrinin xüsusi əhəmiyyəti və mövqeyi olduğu üçün bu hadisələr üzərində bir az təfəsilatı ilə dayanmağı vacib bilərəm.

İzmir yeni firqənin siyasi fəaliyyətə başlamasını hər yerdən daha artıq hərərətlə qarşılayan bir mühit idi. Ümumiyyətlə, nisbətən daha münəvvər, hissiyyətli və həyəcanlı olan bu mühit zəngin olduğundan dövlət xəzinəsinə ən az göz dikmiş yerdir. Öz zəhməti ilə dolanan sakinlərində təbiətən bir sərbəstlik və hürriyyət duyğusu inkişaf etmiş bu mühit daha ziyalıdır. Çünki məmləkətin canlı mətbuatının bir qismi və məmləkət ziyalılarının çoxunun yerləşdiyi İzmir özünü

bilən, tanıyan türklüyün ən qüdrətli məntəqələrindən biridir. Türk tipi, türk səciyyəsi mühafizə edildiyindən səciyyə və xarakterə pozucu, öldürücü təsir göstərən mələzlik, hibridlik bu mühitdə çox da yayılmamışdır.

İndi mən bu sətirləri yazarkən, 1934-cü il dekabrın sonlarında belə İzmir mətbuatı sanki xarici mətbuat, sönmüş, solmuş, öləmiş İstanbul mətbuatı isə onun yanında kölgə təsiri bağışlayırdı.

Bir gün Məclis binasında Rəis Paşanın yanında ikən İsmət Paşa Kazım Paşaya xitabən:

– Heç bir yer mənə İzmir qədər düşündürmür. Ora ilə nə edəcəyimi bilmirəm, – dedi və içini çəkdi.

Və həqiqətən də məmləkətin hər yerini bir qaragöz teatri¹⁹ pərdəsi halına gətirən İsmət Paşanın “pul və dəyənək” siyasətinin İzmirə təsir göstərmədiyini görünürdü.

Bax, həmin bu İzmir Fəthi bəyə teleqramlar, heyətlər göndərir, dəvət edir, təşkilat qurulmasını istəyirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təşkilat yaratmaq məsələsində aramızda ixtilaf var idi. Həm də Fəthi bəy tərəddüd, İzmir isə israr edirdi. Nəhayət, Qazinin fikrinin öyrənilməsi qərarlaşdırılır və Fəthi bəylə Nuri bəy Qazinin yanına gedirlər.

Fəthi bəyin firqə rəhbərliyinə verdiyi təlimatdan aydın oldu ki, Qazi yalnız İzmirə deyil, hər tərəfdə seçkilərdə iştirak olunmasını və təşkilatlar yaradılmasını israrla tövsiyə etmiş, “Təşkilat qurmayan, seçkilərdə iştirak etməyən firqə nəyə yarar?” – demişdi.

Buna görə də İzmir səyahəti qərara alındı.

Həm də Fəthi bəy İzmirə nitq söyləyərək İsmət Paşanın Samsun nitqinə cavab verməli idi. Çünki İsmət Paşa həmin nitqində Fəthi bəyin elan etdiyi alayarımcıq proqrama toxunmuş, “şəxsi təşəbbüslər” məsələsinə qarşı isə xüsusi hücum keçmişdi.

Fəthi bəy yola düşməzdən əvvəl nitq hazırlamalı idi. Molla Bəyin Böyükdərədəki köşkündə bir-iki gecə onunla birlikdə həmin nitqlə hazırlamaqla məşğul olduq.

Yola düşəcəyimiz gün gəldi. Fəthi bəy mənim də bu səyahətdə iştirakımı arzu etdi. Təhsin bəy bizimlə bərabərdi. Daha sonra Nuri bəy də İzmirə bizə qoşuldu.

Çanaqqalamı təzə keçmişdik ki, Fəthi bəy yanıma gəldi və mənə dedi ki, “Dünən Qazi ilə vidalaşmağa getmişdim. Çıxarkən mənə saxladı və gizlicə dedi ki, İzmirdən, Mahmud Esat bəydən²⁰ teleqram aldım. Teleqramda deyilir ki, Fəthi bəyin İzmirə gələcəyi gözlənilir. Lakin xalq Fəthi bəyə qarşı çox qəzəblidir. Gəlsə bəlkə də heqarət görər. Gəlməməsi daha məqsədəuyğundur. Başa düşürəm ki, sən ora getməyinə mane olmaq istəyir. Ancaq sən get və ehtiyatlı ol! Gəmi şəhərə yaxınlaşarkən ani qarmaqarışıqlıq əlaməti görsən, gəmidən enmə və mənə teleqramla məlumat ver”.

Bunu sən də bilməlisən.

Gəmi irəliləyirdi. Uzaqdan şəhər görünməyə başladı. Durbinlə baxdıq. Bütün sahil camaatla dolu idi. Əcəba, birdən Mahmud Esat bəyin xəbəri doğru çıxar?!

Doğrusu, ikimiz də bərk qorxuya düşdük.

Gəmi irəliləyir, şəhər tərəfdən yüzlərlə qayıq sahiləndən ayılaraq gəmiyə yaxınlaşırdı. Xeyirdimi, şərmi? Beynimiz bu suallarla məşğul ikən bizə doğru gələn qayıqlardan özəmətli “Ura”, “Yaşasın Qazi! Yaşasın Fəthi bəy!” nidaları yüksəldi. Arxayınlaşdıq və şəhəri sakitliklə seyr etməyə başladıq.

XALQIN HƏYƏCANI QARŞISINDA HÖKUMƏTİN QURDUĞU TƏLƏLƏR

Deyə bilərəm ki, o gün evlərdə qadın, kişi, cavan, uşaq qalmamışdı. Başdan-başa bəzənmiş küçə şən, həyəcanlı və nəşəli adamlarla dolu idi. Hər tərəfdə dəsmal yellənir, əl çalınır, “Yaşasın Qazi! Yaşasın Fəthi bəy!” nidaları yüksəlirdi. Sən demə, bütün bu izdiham səhərdən bəri gəmini gözəlirmiş.

Kapitan izdihamın səbrini tükətmək üçün aldığı əmrə əsasən gəmini üç saat gecikdirmiş, lakin xalq yerindən tərpənməmişdi.

Doğrusu, mən elə düşünürdüm ki, CXF-nin İzmir İdarə heyəti bizi qarşılıyaraq idarə binasına aparacaq və bu yolla da ayrılıq olmadığını göstərərək xalqın həyəcanını yatıracadır.

Halbuki onlar tamamilə əksinə hərəkət etdilər. Biz gəlməmişdən əvvəl də şəhərdə çarpışma və toqquşmalar olubmuş. Bizi gətirmək üçün ayrılan motorlu qayığın irəliləməsinə polis icazə verməmiş, bizi

qarşılaşmağa gələn bir dəstənin əlindən bayrağını almaq istəyərkən işə baş verən toqquşma zamanı bir polisi camaat dənizə atmışdı.

Beləliklə də Xalq firqəsi xalqın həyəcan və əsəblərinin alovlanmasına səbəb olmuşdu. Təbii ki, bütün bunlardan xəbərimiz yox idi.

İndi qayıqlarla gələnlər gəmilərə atıldılar. Yüzlərlə adam Fəthi bəyi o qədər sıxışdırdı ki, onun rəngi saraldı, sanki bayılacaqdır. Nə yaxşı ki, bir neçə iri gövdəli cavan bunu anladı və dirsəkləri ilə izdihamı yararaq Fəthi bəyi əhatəyə aldılar və gəmidən düşürtdülər.

Liman ilə şose yolu arasındakı otuz-qırx metrlik məsafəni keçmək üçün yarım saatdan çox vaxt sərf etdik. Hər tərəfdən xalq elə hissələ, elə sevinclə Fəthi bəyə hücum edirdi ki... Kimi alından öpür, kimi paltarından. Kimi salamlayır, kimi "Yaşasın!" – deyər qışqırırdı.

Nəhayət, hədsiz çətinliklə ikimiz bir maşına oturuq. İndi də avtomobili hərəkət etməyə qoymurdular. Avtomobilin şüşələri qırıldı. Üst qapağı çökdü. Amma heç kim bütün bunların fərqi nə varmırdı. Mən əsəbiləşdim. Lakin Fəthi bəy məni buraxmadı.

Yüz minlik izdihamın nə qədər qorxunc varlıq olduğunu mən ilk dəfə burada gördüm. Onun məhəbbəti də, qəzəbi də bələdir.

Nəhayət, burada da dadımıza çatdılar. Avtomobil onların əlindən qurtardı, sürətlə irəlilədi və mehmanxanaya yetişdik.

Mehmanxananın qarşısı, pilləkənləri, otaqları adamlarla dolu idi.

Fəthi bəyi üzünə küçüyə tərəf olan bir otağa yerləşdirdilər. O, otağın pəncərəsindən xalqa kitabən nitq söylədi. Hər kəsin sakitlik və intizamla dağılışmasını və sabah keçirəcəyi konfransa gəlmələrini rica etdi. Camaat yenə "Yaşasın Qazi! Yaşasın Fəthi bəy!" – deyərək dağılışdı.

Mehmanxanada dərhal Fəthi bəyin ətrafına toplaşdılar. Onu əhatə edənlər arasında yalnız iki müxbiri tanıyırdım: İsmayıl Haqqı²¹ bəylə Zeynal Bəsim bəyi. İzmirdə yaradılacaq firqə şöbəsi barəsində danışırdılar. Məlum olurdu ki, İzmirdə bir çox yüksək təhsilli, mövqə sahibi ciddi ziyalılar var ki, bu vaxta qədər hər hansı bir siyasi təşkilata girməkdən çəkinmiş və öz işləri ilə məşğul olmağı daha üstün tutmuşlar. Fəqət bu dəfə CXF-nə qarşı bəslənən ümumi etimadsızlıq onları da sırf vətəndaşlıq borcu nöqtəyi-nəzərdən yeni firqəyə girməyə və orada mövqə tutaraq çalışmağa sövq etmişdir. Bunların arasında hər kəsdən ziyadə mədh edilən şəxs İstanbul valisinin qardaşı doktor Xeyri bəy idi. Nisbətən daha gənc olan Xeyri bəy öz sənətində müvəffəqiyyətə nail olmuş, mühüm bir xəstəxana yaratmış və yüksək ad qazanmışdır. Onu firqə rəhbərliyinə tövsiyə edirdilər.

Fəqət hər yerdə olduğu kimi, burada da dedi-qodusuz, təlqinsiz, tərəfdarlırsız və əleyhdarlırsız iş alınmırdı.

Mən heç bir şeyə qarışmır, seyrci mövqedə qalırdım. Çünki mühitə bələd deyildim və heç kim haqqında fikir söyləyə bilməzdim. Lakin sonradan aydın oldu ki, İzmirdə qurulan heyət, ümumiyyətlə, hörmətə və etimada layiq adamlardan təşkil edilmişdi.

Ancaq elə birinci gün məni son dərəcə əsəbiləşdirən bir hadisə oldu. Xatirimdə deyil, hansısa qəzetin müxbiri məndən yeni firqə və Xalq firqəsi haqqındakı fikirlərimi soruşdu. Mən hər iki firqənin eyni qayələri güddüyünü, bunların əsaslar baxımından fərqlənmədiyini, yalnız bir-birinə nəzarət edəcəklərini söylədim. Axşamüstü bu bəyanatımın korrekturasını gətirdilər, oxudum, heyrət və nifrət etdim. Sözlərim tamamilən dəyişdirilmiş, əvəzində Xalq firqəsi haqqında min cür hədyanlar yazılmışdı. Son dərəcə əsəbiləşdim və dərhal təkzib edəcəyimi söylədim. Nəhayət, min cür xahiş-minnətlə və bəyanatımın dərc olunmayacağı vədilə məni sakitləşdirdilər. Həqiqətən də ikinci gün mənə yalandan şamil edilən sözlər silinmişdi.

Yenə həmin gün Fəthi bəylə Təhsin bəy valini, komandanı və bələdiyyə raisini ziyarət etdilər. Komandan paşadan başqa o biriləri guya öz vəzifələrində deyildilər. Hamımız onların bizə qarşı münasibətlərindən xəbərsiz idik. Onlar cavab görüşü olaraq yamımıza da gəlmədilər. Heyrətləndim.

Bir müddət sonra Validən Fəthi bəyə məktub gəldi. Bu məktubda Vali şəhərin asayişindən əmin olmadığı üçün Fəthi bəyə sabahkı nitqini söyləməməsinə tövsiyə edir və əks halda baş verə biləcək hadisələr üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməyəcəyini bildirirdi.

Fəthi bəy əsəbiləşdi və dərhal Qazi Paşaya teleqram göndərmək istədi. Fəqət teleqram hansısa bəhanə ilə poçtda qəbul edilmədi. Fəthi bəy Validən teleqramın göndərilməsini, əks halda özünün başqa bir yerdən Qaziyə şikayət edəcəyini bildirdi. Saatlarla sürən bu məktublaşmalardan sonra vali, nəhayət, tutduğu yolun qanunsuz və hətta çox insafsız olduğunu başa düşərək teleqramı göndərtirdi.

Gecə yarısından sonra Qazidən bu məzmununda cavab alındı:

"İzmirdə Sərbəst firqə rəisi Fəthi bəy əfəndi həzrətlərinə, surəti Baş nazirə, daxili işlər nazirinə və İzmir Valisinə.

Baş düşürəm ki, sənə nitqini söylətdirmək istəmərlər. Fəqət sən mütləq çıxış edəcəksən və buna qarşı hər hansı bir əngəli dərhal bildir.

Asayişin təmini üçün Baş nazir, daxili işlər naziri və İzmir valisi lazım olan bütün tədbirləri görməyə borcludurlar.

Qazi".

İzmir valisi teleqramın surətini gecə yarısından sonra aldı və hərə-kötindən peşman oldu. Komandan paşanın himayədarlığına sığınaraq onu mehmanxanaya, Fəthi bəyin yanına xahişə göndərdi ki, o, məhz sabah nitq söyləsin.

Fəthi bəy komandanı hörmətlə qəbul etdi, fəqət xahişin rədd etdi. Çünki özünün verdiyi elanla xalqa nitqinin növbəti günə keçirildiyini bildirmişdi.

İZMİR KÜÇƏLƏRİNDƏ ŞEKSPİRVARİ FACİƏ

Sən demə, ikinci gün özü ilə birlikdə daha qərribə və gözlənilməz hadisələr gətirəcəkmiş.

Ertəsi gün çoxlu avtomobilin qaldığımız mehmanxananın arxa tərəfində saxlandığını gördük. Eyni zamanda hələ günortadan mehmanxananın ətrafını camaat əhatəyə almışdı. Nə olub? Nə hadisə baş verib?

Məlum oldu ki, İzmir Xalq firqəsi başçıları bu gün əks nümayiş hazırlamışlar. Mahmud Esat bəy və başqaları konfranslar keçirəcək, xalqın qarşısında Sərbəst firqənin iç üzünü açılacaqmış. Və həmişəki kimi, xalqı nümayişə firqə başçıları və polis məmurları zorla sövq edirmişlər. Lakin bunun üçün hər zaman istifadə etdikləri qayıq və avtomobilləri bu gün əldə edə bilməmişlər. Çünki həm sürücülər, həm də qayıqçılar onların əlində vasitəçi olmaqdan boyun qaçırmışlar. Əslinə baxsan, xalq da getmirmiş...

Nəhayət, günorta saat ikiye yaxın xalq arasında “Fəthi bəy müsahibə verəcək” – deyə bir şeyi yayılır və camaatın bir dəstəsi bu yolla aldadılaraq müsahibənin keçiriləcəyi yərə qədər sürüklənib gətirilir. Fəqət xalq konfrans kürsüsündə Fəthi bəyin yerində başqasını görüncə dağılır və deyildiyinə görə, Mahmud Esat bəy dərhal avtomobilə minərək oradan uzaqlaşır.

Aldanmış kütlə konfransın keçiriləcəyi yerdən dönrəkən yolunun üstündə olan Xalq firqəsi binasının qarşısında öz etirazlarını bildirmiş və yenə də “Qəhr olsun inanılmış adamlar!” – deyə bağırmışlar. Deyilənə görə, binanın içindən onlara cavab vermək istəmişlərsə də, fit səsləri sözləri eşitməyə qoymamışdı.

Həyəcanlanmış xalq oradan millət vəkili Əli Heydə²² bəyə məxsus və yeni firqənin nəzarət mövqeyində dayanmasını özü üçün

o qədər də faydalı görməyən “Anadolu”²³ qəzetinin mətbəəsinə doğru yürüyür.

İzdihamın bu hərəkətini anlatmaq üçün burasını da əlavə etməliyəm ki, qəzetin həmin gün çıxan nömrəsində İzmir xalqı şiddətlə təhqir edilmişdi. Bundan mütləssir olan xalq mətbəəyə tərəf yollanır və mətbəənin önündə nümayiş keçirir.

Ancaq iş bununla bitməyirdi, nə əla olardı! Təəssüf ki, belə olmadı. Mətbəənin içərisindəki polis nəfərləri xalqı qorxutmaq üçün camaatın üzərinə tapançalardan atəş açmış və atılan güllələrdən biri on dörd yaşında bir məktəblini öldürmüşdü.

Bu arada hər şeydən xəbərsiz olan biz mehmanxanada idik və alt mərtəbədəki salonda adamlarla görüşüb söhbət edirdik. Birdən-birə mehmanxanaya böyük bir izdiham hücum etdi. Hamı həyəcanlı və əsəbi idi. Kimi ağlayır, kimi lənət və nifrət yağdırır, kimi hədələyirdi.

İzdihamın içərisindən bir qoca qucağında gətirdiyi uşağı birdən-birə Fəthi bəyin ayaqları altına ataraq:

– Bu da sizə bir qurban. Başqalarını da verərik. Yalnız sən bizi qurtar, – dedi və ağlayaraq Fəthi bəyin ayaqları altına sərildi.

Mənzərə müdhiş, tükürpədici idi. Qana boyanmış körpə, məktəbli uşaq Fəthi bəyin ayaqları altında dünyaya vida deyir, atası isə əllərinə onun sarılaraq ürək yandıran bir dillə başqa övladını da qurban verməyə hazır olduğunu bildirir!

– Yalnız bizi qurtar. Qurtar bizi bu zalım mütəmələrin (Ankaradan göndərilmiş Xalq partiyası rəhbərləri nəzərdə tutulur – V.Q.) əllərindən! – deyə yalvarırdı.

Hamı başını aşağı dikərək əzici bir sıxıntı içərisində nə edəcəyini bilmirdi. Fəthi bəyin gözləri yaşarmışdı, bəziləri isə hönkür-hönkür ağlayırdı.

Fəqət, eyvah! Bu təəssür və ruhi sıxıntı çox tez keçib getdi. Bugünkü məbudlar keçmiş məbudlar qədər həssas deyillər. Qurban qoxusu onlarda dərin məhəbbətlər və ya sönməz qəzəblər oyandırmır.

Bilmirəm, Fəthi bəy və yoldaşları o müdhiş faciəni xatırlayırlarmı? London səfərxanasının möhtəşəm salonlarının yumşaq divanlarına yayxanaraq Şekspirin dramlarını oxuyarkən bu İzmir faciəsinin acı xatirəsi ara-sıra onu narahat edirmi? Eyvah... Bu yüksək, ilahi iztirabları duyacaq qəlblərə malik olsaydıq, bizdən də həmin iztirabları təsvir edə bilən bir Şekspir yetişərdi...²⁴

Fəthi bəy ikinci gün nitqini söylədi. Geniş meydanda hər yaşdan və cinsdən olan adamlardan ibarət nəhəng izdiham vardı. Bir-birinin dalınca axışib gələn dəstələr küçənin ortasında dayanmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu qələbəliyə səs yetirmək Fəthi bəyin işi deyildi. Ona görə də Fəthi bəyin söylədiyi cümlələri Nuri bəy səsinin yüksək ahəngilə təkrarlayırdı.

Bu şəkildə bir neçə saat davam edən mitinqdə ara-sıra həyəcanlı alqışlar eşidilirdi. Lakin ən kiçik nizamsızlıq belə olmadı.

Sonradan eşitdiyimə görə, Qaziyə verilən raportda yazılmışdır ki, guya xalq arasında “Qəhr olsun, Qazi!” kimi nidalar olmuşdur. Tamamilə yalandır. Bunun əksinə bağırtilar oldu. Yalnız bir dəfə İsmət Paşanın adı hörmətsizliklə çəkildi. Fəqət Fəthi bəy dərhal kükrədi, məchul qalan səs sahibini kəskin şəkildə yerində oturtdu və İsmət Paşanın xidmətlərini xatırlatdı. Nitqdə yalnız hakimiyyət sahəsində çatışmazlıqlardan bəhs olunurdu.

Nitqin sonunda bütün izdiham razılıq içində və asayişlə dağıldı.

Zərə qədər qarışıqlıq belə olmadı. Halbuki mülki və hərbi idarələr tərəfindən hər cür tədbirlər görülmüşdü. Mitinq meydanı başdan-başa divarlar arxasında gizlənmiş silahlı əsgərlərlə əhatələnmişdi. Yüzlərlə polis ora-bura vurnuxurdu.

Mitinqin beləcə tam sakit, əmin-amanlıqla keçməsi, fikrimcə, vali bəyin o qədər də xoşuna gəlmədi. Bu Paşa bizi hələ də boykot edir. Fəthi bəyi çoxdan bəri tanımasına, onun sabiq baş nazir, Məclis rəisi və Qazinin dostu olduğunu bilməsinə baxmayaraq, bircə dəfə də onunla görüşə gəlmədi. Aydındır ki, yüksək yerdən göstəriş almış.

Gələcəyini yaxşı təmin eləmiş adam olduğundan və bütün görülən işlərin oyundan, ötəri şeylərdən ibarət olduğunu bildiyindən onlara əhəmiyyət vermədi və “sabahını” düşünməyə çalışdı. Zətən axirət gününü Sərbəst firqədən əvvəl düşünmüş bu vali mövcud rejimin ən üzde olan adamıdır və İzmir kimi məmləkətin iqtisadi həyatında mühüm, əhəmiyyətli bir mərkəz də onun bacarıqlı hakimiyyətinə təslim olunmuşdur. Baş nazir ona xidmət edənlərə mükafat verməyi bacarır. Onun ən böyük fəzilətlərindən biri də budur.

Nitqdən sonra daha bir neçə gün İzmirde yeni təşkilatı yaratmaq üçün qaldıq. Bu təşkilat işlərinə mən yenə qarışmadım. Çünki mühitə əsla bələdliyim yox idi. Yalnız qəzetçilərdən İsmayıl Haqqı və Zeynal Bəsim bəylərin də bizim firqəmizi hərərətlə qəbul etdiklərini, lehimizə təbliğat apardıqlarını və hərərətli yazılar yazdıqlarını bildirdim.

İzmirde və Qarşıqayada təşkilatlar qurulduqdan sonra Manisaya getdik. Yolda, stansiyaların birində qərribə hadisəyə təsadüf etdik. Kəndlərdən camaat bu stansiyada toplaşaraq Fəthi bəyi gözləyirmiş. Lakin qaimməqam bu toplantının qanunsuz olduğu iddiasıyla xalqdan dağılmasını tələb edibmiş. Xalq isə bunun toplantı deyil, birisini qarşılamaq üçün düzəldilmiş mərasim olduğunu deyib itaətdən boyun qaçırıbmış. Qaimməqam əsgər tələb etmiş, əsgərlər gəlməmişdi. Belə olduqda jandarmları toplayaraq xalqın üzərinə hücumu keçmişdi. Xalq yenə də dağılmayaraq yerə çömbəlmiş, o isə “Vurun bunları!” – deyərək bağırılmışdı. Jandarmlar çox irəli getməkdən çəkinmiş, qaimməqam heyrət içərisində oranı tərk etmişdi.

Biz bu hekayətləri dinlərkən heyrətə gəlirdik. Bu qədər müdaxiləyə, düşmənçiliyə nə lüzum vardı?

Lakin biz yenə bütün bunların Qazinin arzusunun əksinə olaraq törədildiyini düşünərək işimizə davam edirdik.

Manisada böyük izdiham toplanmışdı. Fəthi bəy bir mitinq keçirdi. Sərbəst firqənin niyyət və məqsədlərini anladı. Qazi haqqında danışarkən onu tərifi və xalqın alqışını qazandı.

Fəthi bəydən sonra indi adını unuttuğum, lakin müxbir olduğunu xatırladığım birisi xalq arasından fırlayıb çıxaraq danışmağa başladı. Onun danışığı əsla xoşuma gəlmədi. Demaqoqluq edirdi, danışığından tez-tez sosialistlik və kommunistlik qoxusu gəlirdi. Lakin söz sahibi nədənsə açıq bir fikir izhar etməkdən çəkinirdi. Nitqə küfr, hiddət, kin, nifaq və pozuculuq amilləri hakim idi. İsmət Paşanın şəxsiyyətinə qarşı şiddətli hücumlara keçdi. Məlum olurdu ki, ortalığı qarışdıran, bulanıq suda balıq tutmaq istəyən birisi ilə qarşılaşmışıq.

Mən nifrətimi Fəthi bəyə söylədim və nitqə cavab verməsini xahiş etdim. Fəthi bəyin də razı qalmadığı görünürdü. Lakin demaqoq nitqini uzatdıqca uzadırdı. Öncə onu alqışlayan xalq artıq hövsələsizlik əlamətləri göstərməyə başladı və natiq ordan-burdan yüksələn

nifrət sədələri altında sözünü bitirdikdə nitqi elə bir təsir göstərmədi və cavaba lüzum qalmadı.

Mitinqdən sonra Fəthi bəy Manisada təşkilat yaratmaqla məşğul oldu, işi başa çatdırdı və ertəsi günü İzmirə qayıtdı. Mən burada ondan ayrıldım.

Manisa şəhəri özünün yeniliyi, parkı, qayaları, dağları ilə xoşuma gəldi. Müəyyən qədər Qarabağı, doğulduğum Şuşa şəhərini xatırladırdı. İki gün də orada qaldım. Zövcəsi qızımın rəfiqəsi olan bir doktor mənə yoldaşlıq edirdi.

Üzüm bağlarını, doktorun gözəl xəstəxanasını, memar Sinan²⁵ tərəfindən Süleymaniyyə²⁶ üslubunda tikilmiş, fəqət Süleymaniyyədən daha mükəmməl olan məscidi ziyarət etdim. Məsciddə bir күncə atılmış Quran gördüm. Nəstəliq xətti və qızıl suyu ilə yazılmış həmin Quran qiyməti ölçüyə gəlməz şah əsəri idi. Bu dəfinə bura necə atılmışdı? Kim istəsəydi onu götürüb apara bilərdi. Çünki məscidin qapısı açıq idi və həyətdəki hücrələrdən də hərbi anbar kimi istifadə olunurdu. Doktorun diqqətini həmin Qurana cəlb etdim və kitabın mütləq burdan aparılmasına yardımçı olmağı ondan xahiş etdim.

Söhbətlərimiz əsnasında doktor mənə şəhər üzərindəki dağların o tərəfində köçəri türkmənlərin yaşadığını söylədi və yay mövsümündə həmin yerlərin bir cənnət olduğunu təsvir etdi. Özüm də türkmən (burada köçəri türk-azərbaycanlı nəzərdə tutulur – *V.Q.*) olduğumdan haqlarında bir çox əfsanələr eşitdiyim bu qərribə türkmənlərin içində qalmağı, onlarla yaşamağı çox arzu edirdim. Heyhat... bu arzumu hələ də həyata keçirə bilməmişəm. Hər il bir iş çıxır, maneçilik törədirdi.

MÜBARİZƏNİN ŞİDDƏTLƏNMƏSİ VƏ FİRQƏNİN BAĞLANMASI. XALQ FİRQƏSİ QƏZETÇİLƏRİ YENİ DİREKTİVLƏR ALDI!

Manisadan mən birbaşa Ankaraya, ailəmin yanına döndüm. Fəthi bəy və digər yoldaşlarımız təşkilat qurmaq üçün İzmir yolu ilə əvvəlcə Aydın, Aydından da Balıkesirə getdilər. Bir neçə gün sonra mən yenə İstanbula qayıtdım. Bu arada əks tərəfin qəzetləri daha fəallaşaraq hər cür küfr, böhtan və iftiralar yazmaqdan çəkinmirdi.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, indi İstanbul firqə rəisi olmuş, Cövdət Kərim İncədayı Sərbəst firqəni irticaçılıqda, xəyanətkarlıqda müqəssir edirdi.

Öncə firqənin dünyaya gəlişini məmləkət üçün bir nemət və bərəkət kimi qarşılayaraq təbrik edən və mənim haqqımda “hansı firqəyə mənsub olursa olsun, Əhməd bəy bizim qardaşımızdır” – deyərək yüksək fədakarlıq və dostluq əlaməti göstərən Yunus Nadi²⁷ bəy indi firqə haqqında ən ağır ittihamlar irəli sürməkdən və mənə “səbiq dostumuz” deməkdən çəkinmirdi.

Nəcməddin Sadiq²⁸ isə öz qəzetində Fəthi bəyə xitabən əsla tərəddüd etmədən “Müxalifət qurmaq üçün nə qədər pul aldın?” – deyərək sual verirdi.

Hətta Mahmud bəy kimi hər məsələdə böyük etidal və soyuqqanlılıq göstərməyi və müvazinətini saxlamağı bacaran insan belə haqqımızda müxtəlif eyhamlarla dolu məqalələr yazmağa başlamışdı.

Nazirliklərə və rəsmi dairələrə gəlincə, onlar artıq, sözün əsl mənasında, səfərbər hala gətirilmiş, qarşıdakı seçkilərdə hər cür ölçü və qanun hüdudunu keçərək xalqa, əfkari-ümumiyyəyə təzyiqlər göstərirdilər.

Mətbuatın hücumlarına qarşı çıxmaq üçün bizim cızdığımız müəyyən plan üzrə hərəkət edən birçox orqanımız da yoxdu. Fəthi bəy belə bir orqanın gərəkliliyini təsdiq etməkdə gecikdi və çox böyük bir səhvə yol verdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalqın və əks firqənin nəzərində bizim orqanımız kimi Arif Oruc və onun “Yarı” qəzeti meydana çıxdı ki, bunun da firqəmizə qarşı əks mövqe tutduğu açıqca bəlli idi.

Firqə rəhbərliyi sayılan on üç nəfərin arasında firqə adından mətbuat səhifələrində əsasən mübarizə aparan mən idim. Ara-sıra Fəthi, Nuri və Təhsin bəylər də mətbuat səhifələrində bəyanatlarla çıxış edirdilər. Lakin onların bu sahədəki fəaliyyətləri ardıcıl deyildi. Mənim özümə gəldikdə isə bu mətbuat mübarizəsini əsla mənim olmayan başqa qəzet – “Son posta” vasitəsilə aparırdım. Bununla bərabər mötədil, soyuqqanlı və hörmətkar olmağa çalışırdım.

Lakin cavablarım bu söylərimə baxmayaraq tikanlı və sətir imiş. Qarşı tərəfin incə yerlərinə toxunaraq onları sancırmışam. Xüsusən də Fəhri Rifkiyə²⁹, Yaqub Qədriyə³⁰, Camal Hüsniyə daha çox toxunmuşam.

Fəhri Rifkinin bir yazısına “Yanğın var” başlıqlı cavabımdan sonra Ankaradan aldığı məktubda “Artıq ot kimi alışıb yandı. Aranızdakı atəşi heç su da söndürə bilməz”, – deyilirdi.

Yaqub Qədriyə verdiyim bir cavabda isə “Aramızdakı fərq budur – mən inandım, sən inanmadım. Mən inancımın cəzasını çəkirəm, sən də küfrünün mükafatını alırsan”, – demişdim.

Səfirlik vəzifəsinə qədər yüksələn Yaqub Qədri öz keçmiş dostunun düzgün fikir söylədiyini heç olmazsa indi qəbul edirmi?

Camal Hüsnü də kibrit çöpü məsələsindən çox əsəbiləşibmiş.

Biz onlardan ox, mizrab, qılınc zərbəsi yeyirdik, sızlamırdıq. Onlar isə nədənsə kiçik bir kibrit çöpü əhvalatından həftələrcə yata bilirdilər.

Bütün bu vəziyyətlər qarşısında bizdə Qazinin niyyətlərlə əlaqədar şübhə yaranmağa başladı. Bir tərəfdən o bizi iş görməyə, təşkilatlar qurmağa, seçkilərə qarışmağa sövq edir, o biri tərəfdən isə bütün bunların ucbatından qızıışmaqda olan yangını söndürmək üçün heç qımıldanmır da. Xüsusən seçkilərdə açıq-aydın görünən haqsızlıqlara, qanunsuzluqlara, polis, jandarmın, bəzən də ordunun işə qarışdırılmasına qarşı səsini belə çıxarmırdı. Bu məsələ ilə bağlı bütün şikayətlərimiz boşa çıxırdı. Halbuki xalqı xüsusilə incidən, təhrik eləyən, arasına nifrət yayan da bu hallar idi.

YUNİS NADİ BƏY QAZİYƏ MEYDAN OXUYUR

Nəhayət, "Cümhuriyyət"³¹ qəzetində Yunis Nadi bəyin Qaziyə müraciətlə yazdığı açıq məktub çap edildi. Məktubda Nadi bəy Qaziyə meydan oxuyurdu. Sərbəst firqəyə qarşı əks vəziyyət almadığı təqdirdə Xalq firqəsinin dərdinə özünün əlac edəcəyini yazırdı.

Bu cəsarəti Yunis Nadi bəyə kim vermişdi?

Qazini tanıyanlar üçün bu sualın birçə cavabı vardı.

– Qazi!

Həqiqətən məktub dərc olunan gündən əvvəlki gecə Qazinin hüsurunda toplanmış firqə rəisləri və ağsaqqalları vəziyyəti uzun-uzadı müzakirə etdikdən sonra Qazinin öz təkliflə ertəsi gün çıxacaq bütün firqə qəzetlərində ona xitabən o cür açıq məktubun nəşr olunması qərara alınmışdır. Yalnız qəzetçilik məsələsində çox usta və böyük təcrübəsi olan Yunus bəy firsəti fəvta verməyərək yazını ləngitməmiş, digər qəzetlərdən daha əvvəl dərc etmişdi.

Qazinin də cavabı gecikmədi. Bu məktubda Qazi, Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin başında olduğunu və lazım gələrsə firqəni müdafiə etmək üçün dərhal hərəkətə gələcəyini tərəddüdsüz bildirirdi.

QAZİNİN PSIXOLOGİYASI VƏ QÜDRƏTİNİN SİRRİ

İstər məktub, istərsə də cavab öz mahiyyəti ilə bizim diqqətimizi cəlb etdi və şübhələndirdi. Fəthi bəy və Nuri bəy Qazini ziyarətə gətdilər. Qazi onları heç tövrünü pozmadan qəbul etmiş və Fəthi bəyin təlaşlı sualları qarşısında bunları demişdi:

– Mən hər iki firqəyə yardım edəcəyimi demişdim. Görürsünüz ki, siz mənim yardımına möhtac deyilsiniz. Xalq sizə tərəf axışır. Yardıma o biri firqə möhtacdır. Mənim cavabımı yardım kimi başa düşün və işinizi davam etdirin. Lazım gələrsə, sizə də yardım göstərəcəyəm.

Verilmiş cavab mənim ta əvvəldən aldığım vəziyyəti əsla dəyişmədi.

Fəthi və Nuri bəylər bu cavabdan razı qalmış kimi görünürdülər. Çünki Qazinin insanlara böyük məharətlə sakitlik bəxş etmək qüdrəti vardı. Qarşıya çıxan hər çətinliyi bu şəkildə aradan qaldırır və önündəkilər artıq özlərini tam əmin-amanlıqda saydıqları halda o işlərini davam etdirirdi.

Lakin biz bir psixoloq kimi Qazinin üzündən ürəyindəkiləri anlamaq iqtidarına malik olsaydıq, əslində yeni firqənin müvəffəqiyyətlərindən Qazinin son dərəcə mütəəssir olduğunu asanlıqla başa düşə bilərdik.

Heç şübhəsiz, yeni firqə çox qərribə və çətin dərk edilən insan olan Qazinin istəyi və razılığının bəhrəsi idi.

Əgər o, istəməsəydi bu firqə qurulmazdı və Fəthi bəy kimi rahatlığının qədrini bilən, ağır tərpenişli, ləngərli və nizamlı həyatdan xoşlanan bir adam Paris səfirliyi kimi bir yeri buraxıb firqə qurmaq fikrini xəyalına belə gətirməzdi. Hətta istəmiş olsaydı belə, kimsə ona yaxın gəlməzdi. Çünki xalq Qazini həm sevir, həm də qorxurdu, CXF-dən çəkdiklərinə bundan sonra hələ əlli il də səsini çıxarmadan dözəcəydi. İndi də xalqı yeni firqəyə sövq edən başlıca amil Qazinin bunu istəməsi, xalq firqəsinə isə nifrət etməsi idi.

Ancaq Qazi bu firqəni həqiqətən də səmimi olaraq yaratmaq istəmiş olsa belə, əslində aldanmışdı. Çünki o, xalqın bu dərəcədə yeni firqəyə axışacağını düşünməmişdi.

İndi isə hadisələr bunun əksini göstərərək Qazi sanki ön incə yerindən vuruldu. Necə olur ki, hələ dünən məmləkəti xilas etmiş,

xalqını hürriyyətə qovuşdurmuş, həm də başında Qazinin özünün dayandığı bir firqəyə qarşı bu dərəcədə vəfasızlıq göstərilir və o, tərک edilir? Bu hadisə Qazinin izzəti-nəfsinə toxunmuşdu, həm də dərindən toxunmuşdu. İzmirde olanları eşidən kimi özünü saxlaya bilməyərək coşub kükrədiyini sonradan bildim. Həqiqətən Qazi istəmiş olsaydı, bütün bu hadisələrə hər an son qoymaq və yeni firqəni ayağa qaldırmaq imkanı mövcud idi. Bunun üçün Fəthi bəyə birce işarəsi kifayət idi. Fəqət belə hərəkəti də qüruruna sığışdırmaz, bir zəiflik sayardı. O, mübarizəni sevir və qarşı tərəfin məğlub vəziyyətindən zövq alaraq mübarizəni aradan qaldırmağa deyil, qızıışdıraraq ən son həddinə çatdırdıqdan sonra qarşı tərəfin üzərinə atılıb onu bir anda yox etməyi düşünürdü. Necə ki, biz hadisələr qarşısında Qaziyə firqəni ləğv etmək üçün verdiyimiz təkliflərin müqabilində daim firqə başçılarını təhrik və təşviq edir, belə hərəkət əvəzinə qarşılıq olaraq gücləndirən tövsiyələr verirdi. Qazi mənimlə danışmağı sevirdi. Mən də ona qarşı hörmətə, eyni zamanda həm də açıq olmağı özümə borc bilirdim. Bu mənəvi borcun ödənməsi dəfələrlə mənə sonsuz əzab-əziyyətlər hesabına başa gəlmişdisə də, yenə öz yoluma davam etmişdim. Sərbəst firqə zamanında yoldaşlarım arasında yazı sahəsində özünü ən çox göstərən mən idim. Yazılarımın xalq üzərində təsiri olurdu. Qazi də mənimlə danışmağa daha artıq arzulayırdı. Həmin danışmalar zamanı söylədiklərimizi indi xatırlayıram. Məsələn, Qazi məndən soruşardı:

– Firqə işləri necə gedir?

– Hər yerdə parlaq qələbələr qazanırıq. Qarşımıza çıxan qalalar dəlik-deşik olub. İstədiyimiz yerdən girir, istədiyimiz yerdən çıxırıq. – Daxili işlər nazirini göstərərək əlavə edirdim: – Bəyşəfəndinin bizə qarşı qoyduğu qüvvələrin də köməyi dəymir. Bu qüvvələr də bizə tərəfdir.

Qazi gülür, barmaqları ilə saçlarını darayır. İndi anlayıram – onlar necə acı təbəssümlər və əsəbi hərəkətlər idi. Lakin mən fərqiində deyildim.

Qazi davam edir:

– Qalanı aldıqdan sonra nə edirsiniz?

– Nə edəcəyik? O biri tərəfində siz qarşımıza çıxırsınız, biz də sizə təzim edirik.

Qazi yenə gülür, burnunu silir.

– Eləmi? Mənə təzim edirsiniz, hə?

Həç yadımdan çıxmaz, bir gün fransız müxbiri məndən yeni firqənin yaşayıb-yaşamayacağı soruşdu. Bu sualın özü belə məni hiddətləndirdi.

– Niyə yaşamasın?

– Demək, siz yaşayacağına inanırsınız?

– Bəli, inanıram. Özü də dərindən.

– Əsaslandığınız dəlillər nədir?

– Birincisi Cümhuriyyət. Cümhuriyyətdə həç olmazsa, iki firqə fəaliyyət göstərməlidir. Bu fikri siz də qəbul edirsiniz.

Fransız güldü:

– Haqlısınız. Bir cümhuriyyətdə həç olmazsa, iki firqə olmalıdır.

Mən davam etdim:

– Həm də yeni firqəni məmləkətin başçısı özü istəyir.

– Bunlar bir firqənin yaşaması üçün kifayətdirmi?

– Daha nə istəyirsiniz?

– Mən belə qənaətdəyəm ki, sizin bu firqə yaşamayacaq. Bir məmləkətdə müxtəlif firqələrin və müxtəlif cərəyanların yaşaya bilmələri üçün o məmləkətdə ədalət hissənin inkişafı vacibdir. Sizin məmləkətdə isə bu hissənin varlığına inanmıram. Mən küçədə vətəndaşlarınızı polisə döydüyünü və buna qarşı əksəriyyətin tamaşa etdiyini gördüm. Belə bir məmləkətdə iki firqə yan-yanə yaşaya bilməz.

Fransız müxbiri bunları dedikdən sonra məni salamlayaraq getdi.

Mən onun sözlərini əcnəbilərin bizi həzm etmədikləri, bizdə də həqiqi sərbəst həyata doğru yol alındığını görərək qışqandıqları ilə əlaqələndirdim və arxasınca bir-iki küfr də söylədim.

Yenə də bir gecə Ankarada bal zamanı ingilis səfiri ser Klark yaxınlaşaraq məni yeni firqənin qurulması münasibətilə təbrik etdi və yaşayıb-yaşamayacağı haqqında fikrimi soruşdu.

Məlumdur ki, İngiltərədə müxalifət firqəsinə “Opposition His Majesty” – yəni “Əlahəzrət Kralın müxalifət firqəsi” adı verilmişdi.

Mən də ingilis səfirinə “Bizim Müxalifət firqəsi də “Opposition His Majesty”dir”, – dedim.

Səfir gözlərimin içinə diqqətlə baxdı, gülümsədi və “Unutmayın ki, bizdə bu müəssisələr yeddi yüz ildən bəri mövcuddur”, – deyərək uzaqlaşdı.

İndi iş olub-keçəndən sonra bütün bu hadisələri xatırlayıram, günlər keçirmiş, sürətli həyat yaşamış, təcrübəli avropalıların bu qədər dərindən və uzaq dünyagörüşlərinə heyrət edirəm.

Böli, ədalət hissi olmayan, yeni qarşısındakının haqlarına hörmətlə yanaşmağı, onun fikir və hisslərinə təhəmmül etməyi bacarmayan bir millətdə hüriyyət, firqə və s. kimi şeylər ola bilməz. Belə mühitlərdə hər şey oyuna, hiyləyə, qarşıqlı ittihamlara, iftiralara əsaslanır, nəhayət, bir tərəfin əl-qolu bağlanır, o biri tərəfə isə istədiyi kimi hərəkət etmək imkanı verilir.

MƏCLİSİN 1930-CU İL 22 SENTYABR
TARİXLİ FÖVQƏLADƏ İCLASI

Yeni firqənin quruluşu Məclisin tətillə vaxtına təsadüf etmişdi. Hökumət birdən-birə fəvqəladə iclas çağırılmasına lüzum gördü və Məclisin sentyabrın 22-də toplanması qərara alındı.

Məclisin gündəliyində əsas məsələ kimi valyuta məsələsi göstərsə də əslində İsmət Paşa millət vəkllərini ətrafına toplayaraq firqəsinin mövqeyini gücləndirmək istəyirdi.

Məclisin ilk iclasında valyuta məsələsi müzakirə olundu. Hökumətin təklifini bizim firqə də qəbul etdi, fəqət eyni zamanda Fəthi bəy onun maliyyə siyasətini tənqid atəşinə tutdu. Maliyyə naziri Şükrü bəy³² cavab verdi.

Mən yerimdən Maliyyə nazirinə iki sual verdim:

1. Alman mütəxəssisi Müllərin maliyyəmiz haqqındakı raportundan xəbərdardımı?

2. Xəbərdardırsa, onun maliyyəmiz haqqındakı həmin yazısı ilə əlaqədar buyruqlar nədir? “Türkiyə maliyyəsi haqqında açıq və aydın fikir söyləmək çətindir. Mənə üç cür rəqəmlər verildi. Birisi rəsmi büdcə, ikincisi Məhkəmə mühasibatı tərəfindən verilən rəqəmlər, üçüncüsü də Maliyyə nazirliyinin təqdim etdiyi rəqəmlər. Bu rəqəmlər bir-birinə ziddir. Rəqəmlərin qarşı-qarşıya gətirilməsindən ibarət olan rəsmi büdcə həqiqi heç bir şey ifadə etmir”.

Kürsüdə dayanan Saracoğlu hiddətləndi, müvazinətini itirdi və qəzəblə:

– Əhməd bəyə əvvəla türkcə öyrənməsini tövsiyə edirəm. Sonra da ondan soruşuram – müllərçidirmi?

Yerimdən Məclis sədrinə (o zaman Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri olan Kazım Özalp nəzərdə tutulur – *V.Q.*) xitabən:

– Rəis Paşa! Rica edirəm, nazir bəyə Konstitusiyaya qanununu və Məclisin daxili nizamnaməsini xatırladın. Bir nazir bir millət vəkli-

linə sual verə bilməz. Bu haqq Nazirə qarşı istifadə edilmək üçün millət vəkllərinə verilmişdir. Ona görə də nazir bəy konstitusiyaya qanununa müxalif olan sualını geri götürsün.

Sonra da söz istəyirəm.

Saracoğlu qızardı və kəkələyərək sualını geri götürdü.

Kürsüyə gəldim, Məclisdə gurultu qopdu. Kimi qurcalanır, kimi masanın qapağını vurur, kimi də münasibətsiz sözlər söyləyərək mənim danışacağıma qulaq asmaq istəmirdi. Mən isə qollarımı çataaraq gözləyirdim. O biri tərəfdən Rəis Paşa:

– Əhməd bəy, buyurunuz.

– Sükutu təmin edin, başlayım.

Gurultu bir neçə dəqiqə sürdü. Nəhayət, millət vəklləri yorulduqlar və sükut öz-özünə təmin edildi. Fəqət mən yenə tövrümü pozmayaraq:

– Nə üçün əsəbiləşirsiniz? Əsəbiləşmək zəiflərin adətidir. Həlbuki siz güclüsünüz. Baxınız – üç yüzə qarşı üç!

Rasih Əfəndi dilləndi:

– Səndən vəz istəmirik.

– Xeyr. Mən sənin, sən də mənim vəz və nəsihətimə möhtacıq. Bir-birimizi təshih və islah etməliyik.

– Xeyr. Sizə ehtiyacımız yoxdur.

– Mənim sizə ehtiyacım var.

Hər tərəfdən “davam edin”, “davam edin” səsləri eşidilir.

– Əfəndilər! Gurultudan doydunuzmu? İndi məni dinləyəcəksinizmi? Yoxsa yenədəmi gözləməliyəm?

Hamı başını aşağı dikmiş, dərin sükut yaranmışdı.

– Mən daima “ustad” deyə aciz bəndəni mükafatlandırın Saracoğluna indi məni türkcə öyrənməyə göndərmək nəzakətinə görə çox-çox təşəkkür edirəm. Yaratdığı bu imkandan istifadə etməyə çalışacağımı ona vəd edirəm. Sonra bu cavan və köhnə nazir məndən “müllərçisənmi” – deyə soruşdu. Etiraf edirəm ki, onun nə zəkəsindən, nə də elmi və əxlaqi səviyyəsindən belə sual gözləməyirdim. Mən aramızda kimsənin müllərçi olduğunu nə zənn, nə də qəbul edirəm. Fəqət madam ki, nazir bəyin fikrincə, bir müllərçinin olması mütləq lazımdırsa, mən niyə olmalıyam? Müllərə iyirmi min lirə verərək buraya mənmə dəvət etmişəm? Onun qarşısında dövlətin qapılarını açaraq bütün rəsmi sənədləri qabağına mənmə açıb tökmüşəm?

Aydın olur ki, bütün bunları edənlər Müllərdən başqa məruzələr gözləyirmişlər. Əgər məruzə arzularına müvafiq olsaydı, müllərçi

olmaqdan heç bir zərər görməyəcəkdilər. Lakin bu Avropa alimini iyirmi min lirəyə satın almaq sevdasına düşənlər öz hesablarında aldandılar. Müller başqa mahiyyətdə məruzə hazırladı və indi o, məlunun məlunu olmuş, adını çəkənlər isə kafirdən kafir. Müllerçilik məsələsinə aid sözlərim bu qədər. Lakin min təəssüf ki, gənc nazir münafişəni bu istiqamətə yönəltdi, mənim məqsədim isə tamamilə başqa idi. Müller bütün dünyada tanınmış alimdir. Onun verdiyi hökmlər hər yerdə dərin təsir buraxır. Maliyyəimiz haqqındakı hökmləri son dərəcə qeyri-müsaiddir. Mənim nazir bəyin diqqətini bu tərəfə çəkməkdən məqsədim onun özünə həmin məsələyə dair məlumat vermək və əfkarı-ümumiyyətdə hasil olan təsirləri yox etmək üçün fürsət hazırlamaqdır və zənn edirəm ki, bundan ötrə gənc nazirimizin minnətdarlığına və təşəkkürünə nail olacağam. Fəqət ayındır ki, xoş niyyətlə hərəkət etmək imkanı yoxdur və olmayacaqdır. Təəssüf və təəssürdən başqa əlavə edəcək bir sözüm yoxdur”.

Saracoğlu bunu gözləmədi. Elədiyinə peşman olduğu halından və rəngindən bəlli idi.

O gecə Çankayaya, Qazinin yanına çağırıldı. Süfrədə Rəcəb bəy liberalizm ətrafında mübahisə açaraq Sərbəst firqəyə “pozucu” dedi. Kəskin cavab verdim və Qazinin təşəbbüsü ilə qurulmuş olan firqəyə necə “pozucu” deyə bildiyinə heyrat etdiyimi bildirdim. Qazi söhbətə qarışmadı.

Əcəba, Rəcəb bəy bu gün necə düşünür? Məclisin ikinci iclasında baş nazir İsmət Paşa hökumətin daxili və xarici siyasətini izah etdi. Fəthi bəy tənqiddə daha çox meyil elədi və xüsusən də hökumətin iqtisadi siyasətini kəskin tənqid atəşinə tutdu. Baş nazir hiddətlə və kəskin cavab verdi. O biri nazirlər də bir-bir cavab verdilər.

Fəthi bəy yenidən kürsüyə qalxdı. Rəqiblərini bircə-bircə susdurdu.

Fəthi bəyin tənqidləri məclisin daxilində və xaricində təsir göstərir, Məclis isə bunu nəzərə çarpdırmamağa çalışır. Eyni zamanda millət vəkllərinin tənqidləri diqqətlə dinləmələri, bəzilərinin gözləri, üzləri və başlarının hərəkətləri ilə yalnız Fəthi bəyin, yalnız müxalifətin deyil, hətta hökumət tərəfdarlarının da bir çoxlarının fikirlərinin ifadəçisi olduğuna şübhə yaranmır. Dinləyənlərə gəlincə, hamısı məmnundur və imkanları olsaydı, daxilən duyduqları hissləri gurultulu alqışlarla bildirərdilər. Əslində illərdən bəri Məclisdə son iki gündəki qələbəlik olmamışdır.

“YARIN” FÖVZİ PAŞANIN PREZİDENTLİYİNİ TƏKLİF EDİR

Elə bu aralarda “Yarın”da Arif Orucun son dərəcə cürətli məqaləsi çıxdı.

Həmin məqalədə Arif Oruc Fövzi Paşanın³³ prezidentliyə, Qazinin isə Nazirlər Şurası sədrliyinə keçməsinə təklif edirdi.

Arif Oruc Sərbəst firqənin müxbiri sayıldığından məqalə ətrafında qeyli qallar və dedi-qodular başlandı.

Daha əvvəl bir jurnalist Fəthi bəydən hökumət başına gəlib-gəlməyəcəyini soruşmuş və Fəthi bəy də “hər müxalifət firqəsi liderinin son qayəsi iş başına gəlməkdir”, – cavabını vermişdi.

Ümumilikdə çox doğru olan bu fikir Fəthi bəyin əleyhinə çevrildi və o, gələcəkdə hökumət başına gəlmək təşəbbüsündə günahlandırıldı.

Mən bir məqalə yazaraq Fəthi bəyin əsas fikrinin izahına çalışdım. Lakin Arif Orucun baş məqaləsi Fəthi bəy tərəfindən təlqin edilmiş kimi qəbul olundu və qarşı tərəfin adamları dərhal hərəkətə gəldilər.

Qəzetlərin birində verilmiş “Ya mən, ya da İsmət!” fikrinə qarşı çıxaraq “Yarın” qəribə tərzdə Qaziyə aid olunan bu sözləri təkzib etdi. Qazi beyanat verdi: “Məmləkətdə Baş nazir ola biləcək bir çox adamlar olsa da” İsmət Paşa hər kəsdən üstündür.

Xülasə, anlaşılmaz bir oyundur ki, gedir.

Bu arada Fəthi bəy İstanbula yollandı. Az sonra isə qəzet məsələsi üçün məni də teleqramla İstanbula çağırdı. Getdim. Fəqət qəzet məsələsi bu dəfə də həll olunmadı. Qəzet məsələsində Fəthi bəylə dil tapa bilmədiyimizdən mən yenə Ankaraya qayıtdım.

İSMAYIL HAQQI BƏYİN QAZİNİN ÜRƏYİNCƏ OLMAYAN YAZISI

Elə bu əsnada vaxtilə Sərbəst firqənin İstanbul rəisi olan professor İsmayıl Haqqı bəy “Yarın” qəzetində dərc olunmuş bir məqaləsində Qazini Mikelancelo³⁴ və Delakrua³⁵ ilə müqayisə edir, sonunda isə “Mən Cümhuriyyət Xalq firqəsi rəisi Qazini deyil, məmləkəti xilas edən Mustafa Kamalı sevirəm”, – deyirdi.

Sən demə, Qazinin bu məqalə xoşuna gəlməyibmiş. Bu münasibətlə Qazi ilə aramızda baş verən bir hadisəni xatırlatmadan keçə bilmərəm.

Mənim Ankaraya gəldiyimi Qazi eşidir və dərhal Cankayaya gəlməyim barəsində əmr verir. Gedirəm. Axşamdır. Qazi Tofiq Rüstü³⁶ ilə bilyard oynayır. Onun əsnasında Qazi əhəmiyyət vermirmiş kimi bir vəziyyət alaraq məndən İsmayıl Haqqının məqaləsini oxuyub-oxumadığımı soruşdu.

- Oxudum.
- Necədir?
- Bəyənmədim.
- Niyə? Elmi yazılıb. Haqqımda da çox hörmətkardır.
- Müqayisəni bəyənmədim. Yan-yana gətirilmələri imkansız olan insanlar arasında müqayisə aparmaqda qətiyyəni mənə görmürəm.

QAZI İLƏ CANSIXICI BİR SÜFRƏ SÖHBƏTİ

Qazi davam etmədi və süfrə arxasına keçdik. Süfrədə mənə xitabən:

- Səsləri qazanırsınız, elə deyilmi?
- Həm məğlub olmaq, həm də zarafət hədəfinə çevrilmək çox acı şeydir, paşam! – dedim.

– Amma görürsünüz, Samsunda qazandınız.

Mən artıq özümü saxlaya bilmədim:

– Paşam, əgər bütün məmləkətdə Samsun valisi kimi qanun tanıyan bir idarə başçısı da tapılmasaydı, onda bizim halımıza ağlamaq gərəkdir. Əgər hər tərəfdə idarə məmurları bu cür insanlar olsaydılar, onda heç şübhə yoxdur ki, səslərin dördü üçün biz qazanardıq. Bizim bu dostumuzu görürsünüzmü? (Süfrə arxasında oturmuş Şükrü Qaya bəyi göstərdim). Çox da mahir tərpenmədi. Hər tərəfdə polisi, jandarmanı yalnız bizə qarşı çıxardı. Heç olmazsa, mənzərəni dəyişdirmək üçün bir neçə yerdə Xalq firqəsi əleyhinə çıxarmalı idi.

Şükrü Qaya bəy güldü:

– Görürsünüzmü, paşam, mənim dostlarımı? Nələr söyləyirlər! – dedi.

Qazi əsəbiləşməyə başladı. Bir az yüksək səslə:

– Əfəndi! Hər tərəfdə anarxiya özünü göstərir. Antalyada komandanın başını skamya ilə vurub əzmişlər. Bu komandan çox böyük və

səbirli adam imiş. Mən olsaydım, bir pulemyot gətirib oradakıları biçərdim. Başqa yerlərdə də buna bənzər hadisələr olmuşdur.

– Paşam, komandanın seçki yerində nə işi vardı?

– Anarxiyaya mane olmaq üçün gəlmişdi.

– Xeyr! Anarxiya onun oraya gəlməsindən yaranmışdı. Qazi Mustafa Kamal paşa cümhuriyyət qurmuş, bu Cümhuriyyətin əsası olduğu qanunlar xalqa seçkilərdə iştirak etmək haqqını vermişdir. Xalq bu səlahiyyətindən istifadə etmək üçün seçki qutularının başına gəlir və qarşısında silahlı qüvvələr görünür. Çarpışma təbiidir.

Qazi lap hiddətləndi.

– Əfəndi! Anarxiya var, anarxiya! Sizin xəbəriniz yoxdur, qafil-siniz. Və bununla bərabər bitərəf qalmağımı istəyirsiniz.

– O halda, paşam, aramızda son dərəcə qorxulu bir anlaşılma vardır. Məni Sərbəst firqəyə çəkən zati-dövlətinizdir. O vaxt belə buyurdunuz: “Yeni qurduğumuz Cümhuriyyət bir şeyə bənzəmir. Mən fani insanam. Ölmədən əvvəl bu milləti həqiqi hüriyyətə qovuşmuş görmək istəyirəm. Bunun üçün də müxalifətçi firqənin mövcudluğu lazımdır. Bu firqəni də əmin olduğum adamların əlinə tapşırıram. Ancaq təəssüf ki, onlar da tərəddüd edirlər”. Buna görə biz də firqəyə girdik. İndi görürəm ki, mən yaxşı dərk edə bilməmişəm. Altmış iki yaşım var. Bunun ən azı qırx ilini türk millətinə qüvvəm çatan səviyyədə xidmətdə keçirmişəm. İndi məzarımla aramda bir neçə addım qalmışkən mən milləti anarxiyaya sövq edən qüvvələrdən birinə çevrilmişəm!..

Bundan başqa zati-dövlətimizi özüm üçün xilaskar sayıram. Məni Malta əsarətindən qurtardınız. Buraya gəldim. Sayonizdə məmləkətin sayılan adamlarından biri oldum. Çoluq-çocuğum yenidən vətən tapdılar, öz gələcəklərini təmin etdilər. İndi mən türk millətinə xəyanət etdiyim azmış kimi, həm də öz xilaskarıma qarşı çıxırmışam... Bu vəziyyət məni çox ağrıdır. İcazə verin, özüm özümü xilas edim.

– Necə?

– Əmrinizlə girdiyim yeni firqədən çıxmıyacağam. Bunu izzət-nəfsim üçün təhqir sayıram. Lakin siyasi həyatdan çəkilerəm. Millət vəkilliyindən istefa verərək, sırf müəllimliklə məşğul olaram.

– O zaman məni qarşında görürsən.

Qazi əsəbi idi. Lakin mənim sözlərim də təsirsiz deyildi.

Qazi səsinin ahəngini dəyişərək dedi:

– Belə məlum olur ki, sən mənim verdiyim sözə şübhə ilə yanaşsan. Qoy oturanlar yenidən şahid olsunlar. Fəthi bəy, Nuri bəy, sən və bütün yoldaşlarımız qarşısında bir namus borcum var. Eşidirsinizmi? Şahid olun – namus borcum var. Siz nə iş görürsünüz ki? Sadəcə vətəni borcunuzu ifa edirsiniz. Bu cəhətdən də tamamilə arxaym ola bilərsiniz. Seçki ərəfəsindəki hadisələrə gəldikdə isə belə hadisələr hər yerdə baş verir. Avropa seçkilərində daha betərləri olur.

Paşanın bu ani dəyişməsinə heyretlənmədim. Belə hallara çoxdan alışmışdım. Ancaq paşanın bu sözləri məni məmnun etdi və hadisələrin içində yaratdığı şübhə və tərəddüdlər yoxa çıxdı.

Fəqət az sonra Paşa İsmayıl Haqqı bəyin məsələsinə yenidən qayıtdı. Sən demə, bundan əvvəl də həmin məclisdə, bu məsələ ilə məşğul olunmuş və doktor Rəşid Qalib bəyin İsmayıl Haqqıya cavab olaraq yazılmış məqaləsi də bu məclisdə qələmə alınmışdı. İsmayıl Haqqı bəyin məqaləyə cavab verməməsi mübarizədən xoşlanan qazini bir az da qızıışdırmış, ikinci məqalə yazılmışdı. Qazinin əmri ilə başdan-başa küfr və təhriklə dolu olan ikinci məqalə oxundu. Qazi “Məni müdafiə üçün bu məqaləni imzalayarsanmı?” – deyə məndən soruşdu. Ətrafıma baxdım.

Hər kəs mənə başı ilə “bəli” cavabı verməyi işarə edirdi. Həqiqətdən də o anda başqa çıxış yolu yox idi. Çox içilmiş, bütün müvazinətlər pozulmuşdu. “Bəli, imzalayaram”, – dedim. Qazi dərhal qələm və mürəkkəb gətirilməsini əmr etdi və məqaləni imzaladı. Sonra da diqqət edərək mənə iki yazı yazdırdı: biri Fəthi bəyə teleqram idi. Bu teleqramda mən İsmayıl Haqqı bəyin dərhal firqəni buraxıb universitetə geri dönməsini tövsiyə edirdim. İkincisində də yenə Fəthi bəyə müraciətlə İsmayıl Haqqı bəyi tənqid edirdim. Qazinin dediklərini eyni ilə yazdım. Bəzən kəlmələrin çox kəskin olduğunu sezir, qələmim dayanırdı. Hər iki tərəfimdə oturanlar böyür-başımı dümsükləyərək yazmağa sövq edir, mən də yazırdım. Qazi hər iki kağızın dərhal makinadan çıxarılıb göndərilməsini əmr etdi. Artıq səhər açılırdı. Evə gəldim. Ancaq bir dəqiqə dayana bilmədim. Duyduğum mənəvi əzab məni yandırb-yaxırdı. İsmayıl Haqqı bəyi mən təmiz, hörmətə layiq şəxsiyyət kimi tanıyırdım. Sərbəst firqəyə öz arzusu ilə gəlmişdi. Bu hərəkəti sırf vətən eşqi, hüriyyət məhəbbətilə etdiyinə də inanırdım. Belə olduğu halda ona qarşı çıxmağı özümə mənəvi ölüm sayırdım. Həmin gün oğlum Səmədi İstanbula göndərərək hadisəni Fəthi bəyə bildirdim. Lakin yenə rahatlanmadım. Rəşid Qalib

bəyin evinə getdim. “Doktor, – dedim, – mənə həyatı bir məsələdə yardım göstərməyinizi xahiş edərim. Fəthi bəy iki günə qədər Ankaraya gedəcək. O gələne qədər bu gecə yazdığımız teleqramla məktubun göndərilməsini dayandırmaq üçün vasitəçi olmağınızı rica edərim”.

Doktor mənim çəkdiyim əzabı dərhal sezdi və qəhqəhə ilə güldü. “Sakit olun, – dedi, – teleqram və məktub nə gətirdi, nə də gedəcək. Saat üçdən sonra yazılan bu kimi yazılara sarayda “gecə ədəbiyyatı” deyilir və onlar heç bir yere göndərilir. Yavərlər və katiblər də bunu bilirlər”.

Doğrudan da, o gün axşam oğlumdan da İstanbuldan telefonda aldığım məlumatda Fəthi bəyin məktub və teleqramı almadığını öyrəndim və rahat nəfəs aldım.

Bələdiyyə seçkiləri davam edirdi. Hər tərəfdə polis, jandarm, bəzən isə yalnız jandarm işə qarışırdı. Daxili işlər nazirinin əmri isə qəti idi: “Nəyin bahasına olursa olsun, Xalq firqəsi qalib gəlməlidir”.

Hökumət başçısı böyük fəaliyyət göstərir, səfərbər hala gətirilmiş bütün millət vəkilləri seçki dairələrinə gedərək təbliğat aparırdılar. Lakin hökumət başçısı aldanmışdı. Çünki xalq ona zorla qəbul etdirilmiş bu millət vəkillərinə nifrət bəsləyir və tamamilə onların dediklərinin tam əksinə hərəkət edirdi.

CƏLAL NURİ İLƏ VASİF BƏYİN BAŞLADIĞI İNTRİQALAR

Anlaşma əsnasında Vəhdətdinin³⁷ əlaltısı Cəlal Nuri³⁸ Malkaradakı bir mitinqdə mənim rus və Fəthi bəyin də bosniyalı olduğunu söyləmişdi.

Buna cavab olaraq “Son posta” da “Cəlal Nuri kimdir?” başlıqlı məqalə yazdım. Bu adamın əslən yunan olduğunu və hələ indinin özündə də ailəsində bəzilərinin yunanca danışdıqlarını, özünün Vəhdətdinin qulaq yoldaşı olduğunu, Balkan hərbi³⁹ əsnasında nəşr etdiyi “Ümumi ədəbiyyat” məcmuəsinə yazdığı məqalədə türk millətini günahkar yaradılış örnəyi adlandırdığını və həmin yazıdan da Millətlər Məclisində⁴⁰ Venizelosun⁴¹ türklərin əleyhinə istifadə etdiyini yazdım. Cavab vermədi.

Lakin bu gün Moskva səfiri olan Vasif bəy daha ziyadə hərəkət etdi.

Bədirxanlı nəslindən olmasına baxmayaraq, o, türkçülük edirdi. Həmdülla Sühbi⁴² ilə dil tapdı və o, nazir iken xüsusi dəftərxana müdirliyi mənəbi qazandı. Adamlarla dil tapan, mahir, göziyaçıq olduğundan tez bir zamanda yüksək rütbəli vəzifə sahibləri ilə əlaqələr yaratdı və prinsipləri ilə oynamaqdan zərər görmədiyindən bunları gah müdafiə, gah da tənqid etməklə özünə bağlamaq yolunu tutdu. Nicat ilə dostluğu vardı və hər ikisi də Kazım Paşanın siyasi yaverləri idi.

Bir zamanlar Fəthi bəylə birləşərək İsmət Paşaya hücum etdi. Fəthi bəy onu nazir mənəbinə qaldırdı. Sonralar isə İsmət Paşa ilə dil taparaq Fəthi bəyə qarşı çıxdı.

İndi Vasif bəy İzmire göndərilmişdi. Çoxdan tanıdığı müxbir Zeynal Vəsim bəy də İzmirdə idi. Zeynal Vəsim bəy ilk günündən etibarən Sərbəst firqənin tərəfinə keçmiş, İzmirdə buraxdığı qəzet vasitəsilə onun mövqeyini müdafiə edirdi. Fəthi bəy ona mühüm vəzifələr də tapşırırmışdı. İndi Vasif bəy bu adamı ələ verməyə məsul edilmişdir. Sonradan meydana çıxan məlumatlardan da aydın oldu ki, Vasif bəy Zeynal Bəsimə üç min lirə vermiş, nəticədə o, çox keçmədən qələmini Sərbəst firqəyə qarşı çevirmişdi. Lakin bu da uzun sürmədi. Çünki üç min lirə tez xərclənib qurtarmışdı. Ancaq Vasif bəy də Zeynal bəydən istədiyini almışdı. Odur ki, Zeynal bəyin yeni tələblərini rədd etdi. Həmin səbəbdən bu dəfə Vasif bəyə qarşı çevrildi və hadisəni izah edərkən Vasif bəyin istər Fəthi bəyə, istərsə də İsmət Paşaya qarşı tamamilə müstəqil bir firqə qurmaq təklif ilə çıxış etdiyini və beləliklə də onu başa salmağa müvəffəq olduğunu söylədi.

Lap əla. Ancaq... Pul nə üçün alındı? Bu məsələ qaranlıq qaldı. İstər bu, istərsə də digər işlərə ən ciddi təsir göstərən hökumətin haqq-hesabsız və plansız sərf etdiyi milyonlarla gizli xərclər idi. Ah, bu gizli xərclər. Türkiyənin bel sütununu çürüdən odur.

Nəhayət, oktyabrın 22-də seçkilər başa çatdı. Aydın məsələdir ki, Xalq firqəsi qalib gəldi. Həqiqətdə isə hər tərəfdə xalq öz etirazlarını bildirirdi. Məhkəməyə müraciət etdilər. Ədipnəliklər on min nəfərin imzaladığı etiraz məktubu hazırladılar. Mən də "Son posta" da "Budurmu milli iradə?" başlıqlı məqalə yazdım və bu məqalədə Xalq firqəsinin məmləkətin hər tərəfində mənən çox şeylər itirdiyini, onun topladığı səsə əksəriyyətinin xalq tərəfindən deyil, polis və jandarmın köməyi ilə saxta yolla əldə etdiklərini bildirdim.

QAZININ NİTQİ ÜMİDLƏRİ PUÇA ÇIXARDI

Təbiidir ki, mənim bu yazım qarşı tərəfi çox əsəbiləşdirdi. Əfkar-ümumiyyə, hətta Xalq firqəsinə mənsub olanlar da mənim haqlı olduğumu mənən təsdiq edirdilər. Lakin nə çarə ki, bu kimi hadisələrdə müraciət ediləcək yer qalmamışdı.

Həmin vaxt məclisin fəvqəladə toplantı günü gəlib çatdı. Qazinin bu münasibətlə söylədiyi nitq haqqında əvvəlcədən rəvayətlər dolaşırdı. Lakin nitq Xalq firqəsinin ümidlərini qırdı. Təsərrüfatçılıqdan, ədliyyənin islahatından, gələcək seçkilərdə seçki hüquqlarının qorunmasından bəhs edən bu qısaca nitqin Sərbəst firqə rəhbərliyinə göstərdiyi təsiri "Son posta" qəzetinin 7 noyabr 1930-cu il tarixli nömrəsində çap etdirdiyim "Qazinin nitqi" adlı məqalədə yazmışdım.

Qazinin seçki haqqının qorunması lüzumunu qeyd etməsinin öz mənası var idi və ümumiyyətlə, həmin fakt Xalq firqəsinin əleyhinə təfsir edildi. Bu, firqənin ağısaqqallarını olduqca əsəbiləşdirdi. Rəcəb bəyin hətta Qazinin süfrəsində belə nitqi tənqid etdiyini, Fəhri Rifqinin "Qazinin özünə qarşı belə müqavimət göstəriləcəyini" söyləmiş olduğunu eşitdim...

İSMAYIL MÜŞTAQ BƏYƏ XAS OLMAYAN RUHİ HAL

İki gün sonra Qazi Fəthi bəyin yanına gəlmişdi. Mən də orada idim. Nitqləri haqqında fikrimi soruşdu.

– Mükəmməldir, – dedim.

– Lakin bəzi dostlar razı qalmadılar.

Mən dedim:

– Onlar bizə qarşı şimşəklər saçaçağınızı gözləyirdilər. Lakin şimşək əvəzinə ürək oxşayan günəş şəfəqləri gördükdə ümidləri puç oldu.

Qazi güldü, bir söz söyləmədi.

O gün "Sərbəst insanlar ölkəsində" adlı əsərimin nəşri üçün İstanbula getdim.

Qəzetlər artıq bizi yıxıb-sürüyür, od-alov püskürürdü. Niyə? Seçkilər keçirildi, firqələri qalib gəldi, biz boyun əydik. İndi nə istəyirlər?

Bəli. Muxalifətin kölgəsi belə ürəkündür, xoflandırır. Küfr, təhqir, iftira, istehza, ələsalma, xülasə, pulun, təəssüb və qəzəbin edə biləcəyi bütün fənalıqlar sel kimi üstümüze gəlməkdə idi. İsmət Paşa qələm, kağız, mürəkkəb, küfr və təhriklə hərəkət edə biləcək bütün qüvvələri silah başına çağırırmışdı. Əli Naciyyə qəzet çıxartdırır, İsmayıl Müştəqi⁴³ eyni yolda ön sıraya çəkmişdilər.

İsmayıl Müştəq!

Acımalı mı? Nifrət etməlimi?

Boy-buxununa, üz-gözüne, sözüne, oturub-duruşuna baxanda alicənab insan təsiri bağışlayır. Boylu-buxunlu, şirin sözlü, xoş baxışlı, gözəl geyimli..

Sərbəst firqənin ilk zamanlarında onunla Körpünün üzərində rastlaşmışdım.

– Qəzetçiliyə qurşanmaq istədiyinizi eşitdim, – dedim.

Eynilə bu cavabı verdi:

– Qəzetçilik etdiyim gün üzümə tüpürmək, “namussuzsan” demək səlahiyyətini sizə verirəm.

Bu, ruhi hal məsələsidir və təəssüf ki, iradənin zəifliyindən, özünə inamsızlığın ruhla doğurduğu tərəddüddən irəli gələn bu hal yalnız ona məxsus deyil.

Heç şübhə etmirəm ki, İsmayıl Müştəq o şiddətli sözləri söyləyərkən qəzetçiliyə qətiyyəni qayıtmaq istəmirdi. Lakin əksər təcrübələrindən bilirdi ki, başqa işlərdə də belə qəti qərarlar çox verilmiş isə onlardan üz döndərmişdi. İndi onun iradəsi yenə o yola getmək üçün bir dayaq, bir təkən axtarırdı və mənə söylədiyi həmin küfrlər, həmin kəlmələr belə bir dayaq ola bilərdi!

Fəqət heyhat! Zədələnmiş, sarsılmış, xəstə və şikəst bir iradə zahiri iplərlə bağlana bilərmidi?

Cox keçmədən İsmayıl Müştəq bəy mənim əleyhimə od-alov püskürən bir qəzetə başçılıq edirdi və həmin qəzet hələ iki il əvvəl müxalifətçi mövqə tutduqlarına görə hərbi məhkəməyə verilmiş adamların pulu ilə çıxırdı.

O vaxtdan bəri defələrlə özü ilə qarşılaşmışam. Başımı aşağı salan bilirsinizmi kim olur?

Mən!

YUNIS NADI BƏYLƏ ARAMIZIN AÇILMASININ SƏBƏBİ

Bu arada Yunis Nadi bəylə də aramız açıldı. O, mənim Sərbəst firqədə çalışmağımı təqdir etmiş və “hansı firqəyə girirsə girsin, Əhməd bəy yenə də bizim dostumuzdur” – demişdi.

Lakin köhnə dostumuzun birdən-birə üzü döndü və səbəb də bu oldu.

Bir gecə Ankarada Qazinin hüzurunda idik. Qazi Yunus Nadi bəylə Sədrəddin bəyi mənə göstərərək:

– Sən bir məqalə yazıb bu əfəndilərə vermisən və mənim firqələr arasında bitərəf qalmağımıza öz etirazını bildirmisən.

Mən heyretləndim və belə məqalə yazmadığımı dedim. Nəcməddin Sadiq bəy məqaləni çıxarıb oxudu.

Sən demə, bir neçə il əvvəl Hüseyn Cahid bəyə cavab olaraq yazdığım məqalə imiş. O zaman Hüseyn Cahid bəy Qazidən bir tərəfə çəkilməsini və firqə mübarizələrinə qarışmamasını istəmişdi. Mən isə cavab verərək inqilab etmiş bir rəhbərin öz firqəsindən əl çəkməsini münasib və yerinə düşən hərəkət olmayacağı fikrini əsaslandırmışdım.

İndi isə bu bəylər mənim o zamankı yazımla indiki fikrim arasında təzad olduğunu iddia edirdilər.

Mən “Təzad yoxdur” – dedim.

Qazi isə “Bunlar məqaləni nəşr etmək istəyirlər, etsinlərimi?” – deyə soruşdu.

“Etsinlər, – dedim. – Mən də cavab verərək təzad olmadığını isbat edəcəyəm”.

Yunus Nadi bəy məqaləni nəşr etdi. Cavabımda məqalənin yazıldığı dövrdəki vəziyyət ilə indiki vəziyyət arasında dərin bir fərq olduğunu, o zaman Xalq firqəsinə qarşı çıxan firqənin Qazinin iradəsi xaricində və ona qarşı hərəkət etdiyini, ona görə də Qazinin öz firqəsini buraxmayacağını, bu dəfə isə qurulan müxalifət firqəsinin Qazinin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə meydana çıxdığını, Qazinin bu firqəyə münasibətdə bitərəf qalacağını və hətta firqəyə yardım edəcəyini mətbuatda nəşr olunmuş yazıları ilə vəd etdiyini və bu səbəbdən də iki firqə arasında bitərəf mövqə tutmasının lüzumunu izah etdim.

Yunus Nadi cavab verdi. Mən də yenidən cavab verdim. Ancaq təəssüf ki, həmişəki kimi, onun üçüncü cavabı artıq məntiqdən kənar küfr və təhqirlərdən ibarət olduğundan son iki cavab yazaraq susdum.

NƏHAYƏT, KOMEDİYANIN İÇ ÜZÜ AÇILIR

İstanbuldan qayıdanda Fəthi bəyi və dostları çox məmnun vəziyyətdə gördüm. Qazi Fəthi bəyə hər iki tərəfi razı salacaq bir variant tapdığını söyləmiş və bunun “hələlik gizli qalmasını” rica etmişdi.

Lakin gizli qalması lazım gələn bu sırrı iki gündən sonra Siirt millət vəkili Mahmud bəyin qələmi ilə “Blok” başlıqlı məqalədə ətraflı ifşa olundu.

Məqaləyə görə həmin variant belə imiş.

“Qazi bir blok yaradır. Hər iki firqənin başında rəsmən özü dayanır. Qarşıdakı seçkilərdə hər iki firqənin namizədlərini özü də təyin edəcək, seçkilər ümumi səsvermə ilə və tamamilə sərbəst keçiriləcək, nəticədə firqələrə qazandıqları ictimai rəy nisbətində millət vəkili yeri alacaqdı. Hər iki firqə xalqçı və laitsizm tərəfdarı olacaq, zərərli ünsürlərə yer verməyəcək”.

Xalqın rəy və arzularını bildikləri üçün bizimkilər çox sevinirdilər. Lakin iki gün keçmədən sevinc matəmə çevrildi. Həqiqətən də iki gündən sonra Qazi Fəthi bəyi ziyarət edərək blok fikrindən vaz keçdiyini bildirmişdi. Heyrətlənən Fəthi bəy bu dəyişikliyin səbəbini öyrənmək istədikdə Qazi bildirmişdi:

– Qırxlar qrupu blok fikrini qəbul etmir və bir də Fövzi Paşa ona “ordusunu tərk edən komandanın yerinə keçirsən”, – deyibmiş.

Həmin söhbətdə iştirak edən Nuri bəy dərhal:

– Hansı qrupdur bu? Yeni Əbdülmütəllib əfəndi ilə Rəsih əfəndi?

– Bəli.

– Haqlısınız, bu kimi mühüm şəxsiyyətlər razı olmasa, Mustafa Kamal Paşa bir iş görə bilməz.

Nuri bəy özünün bu sözləri ilə həyata keçirilən taktikanın bihadəliyini və həqiqətin əslinin bilindiğini Qaziyə işarə etmək istəmişdi.

Heç ola bilərmə ki, Qazi bir təşəbbüsdə ciddiyyətlə işə girişsin, Əbdülmütəllib və Rəsih kimi kölgələr ona qarşı çıxmağa cəsarət etsinlər?

Elə də Marşal uniformasına bürünmüş Fövzi paşanın Qaziyə qarşı bir fikir söylədiyini kim eşitmişdi? Onun tutduğu yol sükut və razılıq, bir də kabinetində gecə-gündüz xəritələr üzərində düşüncələrə dalmı idi. O indiyədək heç bir işə qarışmamışdı. Ürəkdən dindar və mühafizəkar olduğu halda, ruhunda daşdığı bütün bu inanclar alt-üst olarkən belə ağzını açıb bir kəlmə söyləməmişdi. Hər əmr qarşısında daim susmuş, düşüncələrə dalmış. Beləliklə, siyasi həyatın müsbət tərəflərindən qaçdığı kimi, mənfi təzahürlərindən də daim özünü gözləmiş, uzaqda dayanmış, qorunmuşdur. Bütün şeyxlər kimi, onun da yeganə məqsədi nəfsini qorumaq, xeyirdən də, şərddən də uzaq qalmaq olmuşdur.

Oynanılan oyunun iç üzünü meydana çıxmışdı.

Qazi həqiqətən qorxmışdı. Özü də qorxutmuşdular. Qorxudan da Fövzi paşa deyil, İsmət paşa idi və İsmət də doğrudan-doğruya yox (Allah göstərməsin, heç İsmət bu yersiz hərəkəti edərmi?), dolayısı ilə hərəkət etmişdi. Səhih bir mənbədən aldığım xəbərə görə, İsmət paşa adamları vasitəsilə Qaziyə “Bələdiyyə seçkilərini gördün. Xalq yalnız o tərəfə axışır. İndi sən seçkini həm bir dərəcəli, həm də ümumi keçirmək istəyirsən. Seçiləcək millət vəkillərinin əksəriyyəti, təbii ki, Fəthi bəyin tərəfdarları olacaq. Fəthi bəyin bir gün həmin əksəriyyətin gücünə arxalanaraq hər şeyi öz əlinə almayacağından əminsəniz?” İsmət paşa bundan sonra ordu komandanlarını və müfəttişlərini hərəkətə gətirmişdi. Onlar sanki təsadüfi olaraq Ankarada toplanır, Qazinin hüzuruna gəlir, son hadisələrdən bəhs edərək Sərbəst firqə hadisəsinin orduya pis təsir göstərdiyini, orduda hətta bezi əlamətlərin zahirə çıxdığını və belə gedərsə, vəziyyətin fəna olacağını söyləyirlər.

Bütün bunlar Qazini ikinci firqəni yaşatmaq fikrindən daşdırmış və onu aradan götürməyə qərarlaşdırmışdı. Artıq bundan sonra sadəcə vəziyyəti düzəltmək və yeni firqəni həqiqətən Qaziyə qarşı çıxmış kimi göstərmək lazım idi.

Fəthi bəy heyrət içində idi. Qazi ilə çarpışacağını xəyalına belə gətirməmişdi. Bu necə işdir? Haradan başladı, harada qurtarır?

Fəthi bəyin ruhunda sanki tufan vardı. Aldandığını dərk edir və qərara gəlir ki, Qazinin ikinci firqəni yaratmaqdan məqsədi sırf məmləkətdəki vəziyyəti anlamaq, xalqın nəbzini tutmaq və bunun üçün də Fəthi bəyi qurban vermək imiş.

Fəthi bəy London səfiri təyin olunana kimi özünün bu qənaətində israr edirdi. Əcəba indi necə düşünür?

Mən heç vaxt onun bu qənaətinə şerik çıxmadım. Qazinin səmimiyyətinə isə indi də inanıram. Fəqət bu səmimiyyət yalnız Qaziyə məxsus idi. O elə bir hürriyyət hanası qurmaq istəyirdi ki, iplər öz əlində olsun. Lakin xalqın əhvali-ruhiyyəsi və əks tərəfin həmin təzahürlərə verdiyi mənə ürküdücü oldu. Qazi hər kəsdən də yaxşı bilirdi ki, Xalq firqəsinin bələdiyyə seçkilərindəki qalibiyyəti polis və jandarmın qalibiyyətidir. Həqiqətdə Xalq firqəsi hər tərəfdə mövqelərini itirmiş, mənən əzilmiş və sarsılmışdı. Onu xilas etmək üçün dövlətin bütün qüvvələri səfərbər edilmişdi. O yenə bilirdi ki,

səfərbər olunmuş qüvvələr sırf intizam prinsiplərindən irəli gələn bir adət-kərdəliklə hərəkət edirdi. Yoxsa ürəkden gələn bir iman, bir eşq yox idi. O halda həmin qüvvələrdən istifadə oluna bilərdimi? Bunların hamısı bir dövlət adamını düşündürecek məsələlər idi. Tərəddüd etmədən iki cür qərara gəlmək olardı. Birincisi, həqiqətən də Fəthi bəyə müraciət edərək firqənin dağılmasını tələb etmək. Fəthi bəyin isə bu müraciəti dərhal həyata keçirəcəyinə şübhə ola bilməzdi. Ancaq bu yol həm Qazinin verdiyi vədlərə, həm də onun təbiətinə uyğun deyildi. Odur ki, ikinci yolu seçdi. Bu yol nədən ibarət idi? İndi görəcəyik.

Yuxarıda dedik ki, Qazi Fəthi bəyin yanına gələrək “blok” fikrindən daşındığını bildirmişdi. Lakin Qazi bununla kifayətlənməmiş, “Sərbəst firqəyə qarşı çıxmağa və sizinlə mücadilə etməyə məcburam”, – demişdi.

Qazi ilə mücadiləni xəyalına belə getirməyən Fəthi bəy heyretlər içərisində:

– Aman, paşam! Bu necə işdir? Mən sizinlə necə mücadilə edə bilərəm? Məqsəd bu idimi? Belə bir şey xatir və xəyalımıza da gəlməmişdi.

– Ay canım! Qarşı-qarşıya gedir, mübarizə aparırıq. Kim bilir, bəlkə də siz qalib gəldiniz.

Donmuş və heç nə anlamayan Fəthi bəy şaşıraraq:

– Bizmi? Yeni kim?

– Yeni siz, Nuri bəy və dostlarınız.

Bu dəfə Qazinin qaşları çatılmışdı. Hiddətli anlarında iki ox kimi çatılan qaşları bir tufan əlaməti olaraq hərəkətə gəlmişdi.

Qazini yaxından və yaxşı tanıyan, bəzən incə və zərif çıxışları ilə həqiqəti söyləməkdən çəkinməyən, lakin bu çıxışlarının da yerini və zamanını bilən Nuri bəy onun fikrindən keçənləri oxudu, Fəthi bəyə xitabən dedi:

– Lap ələ! Qazi Paşa həzrətləri bizə bir az möhlət versinlər, biz də yoldaşlarımızı toplayaraq və təkliflərini onlarla birlikdə müzakirə edək.

Bu təklif Qaziyə də münasib göründü.

Fəthi bəy firqənin idarə heyətini topladı. Mən də orada idim. Hər kəs heyret içində idi. Bu nə işdir? Nə baş verir?

Uzun müzakirələrdən sonra heyət Qazi ilə bir daha görüşmək üçün Fəthi bəylə Nuri bəyi vəkil etdi. Görüş tam yeddi saat çəkdi. Bu

uzun zaman içində Qazi ilə hey mücadilə məsələsində israr edirmiş. Fəthi bəy isə deyirmiş:

– Biz sizinlə mücadilə üçün gəlmədik. Məqsəd bambaşqa idi. İstəyirsinizsə, firqəni ləğv edək.

– Xeyr, xeyr. Ləğv etməyəcəksiniz. Davam edəcəksiniz. Mübarizə aparacağıq. Dostluğu, aşnalığı bir tərəfə buraxın. Mübarizə meydanına atlaq, qarşı-qarşıya gələk, kim bilir, bəlkə siz müvəffəq oludunuz. Bunları söyləyərkən Qazinin üzündə mərhəmətsiz bir zarafat cizgiləri varmış.

Mübarizəmi? Kimlə? Nəyə qarşı? Və hansı qüvvələrlə? Fəthi bəyin tərəfində yalnız on üç millət vəkili və Məqbulə xanım vardı.

O biri tərəfdə üç yüz millət vəkili, hökumət, İsmət paşa kimi kinli baş nazir, dövlət, dövlətin malik olduğu bütün vəsait və qüvvələr vardı.

Əslində millət Fəthi bəyin tərəfində idi. Ancaq əsrlərcə əzilmiş və sındırılmış millətin tərəfdarlığı yalnız təhlükə və qorxu olmadığı zamanlar müsbət və işə yararlı qiymət alır. İndiyə qədər millət Qazinin yeni firqəyə müdafiəçi münasibətini əldə rəhbər tutaraq onun tərəfini saxlayırdı.

Əgər Qazi də həqiqətdə bu firqəyə qarşı çıxarsa, onda tərəfdarlığın əməli qiyməti nə olacaqdı?

O biri tərəfdən hökumətin başında olanların dövlət qüvvələrini özlərinə əks saydıqlarının üzərinə hansı şəkildə, tərəddüdsüz və dərhal göndərdiklərini də belədiyyə seçkiləri zamanı görmüşdük. Ümumi seçkilərdə də eyni qüvvələrin bu dəfə daha artıq qüvvə ilə hücumla keçməyəcəklərinə kim təminat verə bilərdi?

Fəthi bəy ilə firqə heyəti bütün bu məsələləri göz önündə tutmalı idilər. Bəli, Qazinin mübarizə bərəsindəki təklifi cəlbədicə və xoş idi. Lakin belə siyasi mübarizələr sərbəstliyə az-çox alışmış, başqalarının hüriyyətlərinə, şərəflərinə, canlarına, haqlarına hörmət etməyi bacaran bir dövlətdə mümkündür.

Qazinin öz təklifi və Baş nazirin razılığı ilə yaranmış qardaş firqəyə qarşı təhəmmül belə göstərilməyən bir dövlətdə açıq-aşkar müxalifət mahiyyətini almış bir firqə mücadilə apara bilər?

Fəthi bəy firqə heyətini yenidən toplanmaya çağırdı. Cümə günü Məclisin alt mərtəbəsindəki otaqlardan birində toplaşdıq. Hamımız heyəcanlı və əsəbi idik.

Fəthi bəy Qazi ilə görüşünün xülasəsini verdi və bu sözləri əlavə etdi:

– Bu vəziyyətdə dağılmaqdan başqa çarə yoxdur. Mən yoldaşlarımın hamısını sərbəst buraxıram. Lakin özüm təkbaşına müxalifətə davam edəcəyəm.

Bundan sonra bir-iki yoldaşımız da, yadımda qaldığına görə Nuri bəy və mən də “Biz də sizinlə bərabərlik”, – dedik.

Eyni zamanda Fəthi bəy cümə axşamı günü keçiriləcək yığıncaq əsnasında Məclis hüsurunda və açıq şəkildə bu qərarın elan olunmasına vəkil edildi.

Yas və matəm içində evlərimizə dağıldıq.

FƏTHİ BƏYİN MƏCLİSDƏ OXUDUĞU İTTİHAMNAMƏ

İkinci gün Məclisdə parlament sorğusu oldu. Fəthi bəy hazırladığı ittihamnaməni özünəməxsus qürur və ağayanaqlıqla oxudu və tam heyətlə burada olan Məclisə sona qədər dinlətdi.

Ən qəribəsi odur ki, bizim yoldaşlarımızdan həmin iclasa Fəthi bəydən başqa yalnız Nuri bəylə mən gəlmişdik.

Məclisdəki vəziyyət və baş verən hadisələr qərarımızın nə qədər yerində olduğunu göstərdi. Təşkil olunmuş hücum qarşısında idik.

Mənzərə eynilə “Tərəqqipərvərlər”in məsələsini xatırladırdı. İclas zalı ağzına kimi dolmuşdu. Dinləyicilər lojalarında iynə atsaydım yerə düşməzdi.

İclas saat 14.30-da başladı və gecə 00.30-a kimi davam etdi. Bütün bu uzun müddət ərzində Qazi qımıldanmadan lojasında oturaraq gərgin diqqət və əsəbi tövrlə mübahisələri dinləyirdi.

Fəthi bəy o gecə həqiqətən də formada idi. Onu heç vaxt belə qüvvətli və böyük görməmişdim. Qaya başından ildırımlar saçan məbud kimi Fəthi bəy də o gecə düşmənlərinin üzərinə atılaraq onları bir-bir yerə sərirdi. Ona yeddi tərəfdən hücum edirdilər, fəqət o, hər tərəfə yetir, hər tərəfə əks həmlə edir, birisini zəiflətən şux zarafatçılığı və hazırcavablığı, o birisini güclü məntiqi, üçüncüsünü isə ox kimi təşbihləri ilə əzir, biçirdi.

Min bir tərəfdən aldadılmış, ağır məsuliyyətlərə sürüklənmiş, yalnız həssas bir adamın duyacağı yas, nifrət, peşmanlıq, kədər, hiddət, qəzəb kimi duyğular qaynayıb birləşərək ruhunu və qəlbini бүrtülmüş, ona heç bir zaman görmədiyim qəribə və əzəmətli qüvvə vermişdir. Həmin anlarda onu məndən yaxşı başa düşən tapılmazdı.

Özünə deyilən tənqid və təhrikləri hiddətlə rədd edən Fəthi bəy Qaziyə qarşı çıxmağı bir anlığa da olsa xəyalına belə gətirməmişdi. İndi isə bu adam sədaqətinin, doğruluğunun mükafatını alırdı. Qarşısına elə öldürücü bir xəyanət çıxmışdı ki, bütün varlığı tutuşub yansaydı, yenə də azdı.

15 OKTYABR 1930-CU İL GECƏSİNİN QƏHRƏMANLARI

Vasif və Əli bəylər istisna edilməklə, Fəthi bəyə qarşı çıxarılanlarla onu müqayisə etmək belə ədalətsizlik olardı. Onların söylədikləri qoca-qarı qeybətleri, yaxud küçədə danışılan boş söhbətlərdən başqa bir şey deyildi. Hamısı eyni sözü deyir, eyni rəvayəti danışırılar. Sərbəst firqə məmləkətdə anarxiya törədir, kommunistlər yaradılmış, özü də xilafəti, səltənəti, təkkə və mədrəsəni, fəsi, ərəb əlifbasını geri qaytarmaq istəyənlərdən qurulubmuş.

Rasih Xocanın öz yoldaşlarının sözlərini xülasə edərək “Sərbəst firqə həcci, xocanı, Allahı, peyğəmbəri, Quranı arayanları ətrafına toplamışdı” – deməsi müqabilində Fəthi bəyin “Mən məktəbdən çıxdım. Mədrəsədə oxumadım. Başımda fəs də yoxdur. Bu səbəbdən də Allah, peyğəmbər, Quran arayanlar mənim deyil, xocaların yanına gedərlər” kimi kəskin cavabı Rasih xocanın dostlarını belə güldürdü və zavallı xoca qıpqırmızı qızaranı başını aşağı öydü.

Vasif bəylə Əli bəyə gəlincə, birincinin necə adam olduğu məlumdur. Özünəməxsus danışq tərzi olan, adi səsle deyil, bağıra-bağıra danışan və sözlərinə qüvvət vermək üçün iri vücudunu irəli, geri, yuxarı, aşağı hərəkət etdirən bu sabiq nazir və səfir açıq həqiqətləri deməkdən də çəkinmişdi.

O gecə də guya yeni firqənin təsisində Qazinin heç bir rol oynamadığını, yalnız təhəmmül edib dözdüyünü, ancaq firqənin Qazinin adından çıxış etdiyini, bütün müvəffəqiyyətləri üçün də ona borclu olduğunu və həqiqəti dərk edər-etməz xalqın bu firqədən üz döndərdiyi söylədi.

Fəthi bəy onun iddialarını asanlıqla rədd etdi. Qazi ilə məktublaşdığını, bu məktubların xalqa elan edildiyini, üstəlik, yeni firqənin təşkili üçün böyük miqdarda pul ayrıldığını göstərdi.

Çox təəssüf ki, Fəthi bəy Qazinin adının istismar edilməsi məsələsi üzərində dayanmadı. Bu cəhət onun özü üçün də zəngin mənbə ola bilərdi. Qazinin adını yeni firqə deyil, Xalq firqəsinin başında

dayananlar və xüsusən də söz qəhrəmanının özü istismar etmişdi və yenə də etməkdə idi.

Keçmişdə heç bir xidməti olmayan Vasif bəy yüksək təhsil görməsinə və vaxtilə müəllimlik edərək son dərəcə təvazökar, hətta sıxıntılı ömür yaşamaq məcburiyyəti qarşısında qalmasına baxmayaraq, indi nazirlərlə, səfirlərlə oturub-dururdu. Rəhbərlikdə də birincilər rütbəsinə yüksələrək tövrü, ədalətini ilə ardıcıl şəkildə firqəsini də, Qazini də xalqın gözündən salırdı. Hər dəfə bir hökumətin nəzərindən kənarda qalanda isə dərhal hücumçu, şikayətçi və hətta müxalifətçi mövqe tutur, qaldırdığı gurultular lazımı məqamlara yetişib vəziyyəti xeyrinə dəyişdirənə qədər həmin vəziyyətində qalırdı.

Əli bəy isə ciddi, sabiq, ifrat hallardan xoşlanmayan, ağır tərpe-nişli adamdır. Sərbəst firqə yarandığı vaxt sanki gözdən düşmüşdü. İstiqlal məhkəmələri⁴⁴ zamanı yüksəlməsi ona çox görülmüşdü, birdən-birə bu məhkəmələr bağlanmış, özü də bir yana atılmışdı. Məmləkətimizdə belə vəziyyətə düşənlər haqqında görülən tədbir-saymamazlıq Əli bəyi də yaxaladı, əvvəllər başına pərvanə kimi dolananlar dərhal onu tərk etdilər. Günlərcə gəlib Məclis otaqlarının birinin küncündə səssiz-səmirsiz oturan bu şəxsə indi çox az adam salam verirdi.

Lakin Sərbəst firqə yenidən mövqe qazanmaq üçün ona fürsət verdi. Həmin gecə o da söz aldı və Fəthi bəyin həyatından söz açaraq sonunda dedi: “Budur, əfəndilər, qarşınızda iki şəxs oturub – Mudanya anlaşmasını⁴⁵ və Mundros anlaşmasını⁴⁶ imzalayan şəxslər. Hansını üstün tutursunuz?” – deyərək Əli ilə Fəthi bəyi və İsmət paşanı göstərdi.

Fəthi bəy yenidən kürsüyə gəldi. Hər iki müqavilə imzalandığı vaxt özünün Daxili işlər naziri kimi çalışdığını və əgər Mudanya müqaviləsinin imzalanması bizə şərəf gətiribse, özünün də həmin şərəfdə payı olduğunu bildirdi və münaqişələri dərin maraqla izləyən Qaziyə işarə edərək əlavə etdi:

– Mundros müqaviləsinə gəlincə isə deməliyəm ki, o zaman bütün cəbhə komandanları “Dərhal müqavilə imzalanmasın, orduda daha müqavimət qüvvəsi qalmadı”, – deyərək ısrarla bağıraraq halda, hökumət müharibəyə davam edə bilirdimi?

İstiqlal məhkəmələri bağlandıqdan bəri gözdən-nəzərdən düşən, ancaq bu gecənin səhəri dərhal Qrup komandanlığı vəzifəsinə gətirilən Əli bəyə bir gün zarafatla:

– Sərbəst firqə zamanı yenidən irəli çıxdın, – dedim.

Əli bəy güldü.

Həmin gecənin ən təsəvvüf qəhrəmanlarından biri də Şükrü Qayadır.

Onun söylədiyi nitq tamamilə boş, mənasız sözlər idi. Sözlərin canı bu oldu ki, “hürriyyət naminə dövlət nüfuzunu fəda etmək olmaz”.

Sanki proqram hazırlayarkən valilərə və qaimməqamlara “Nəyin bahasına olursa olsun, seçkilərdə Xalq firqəsi qalib gəlməlidir!” – əmrinin verilməsi dövləti nüfuzdan salmış.

Bir yerdəki Daxili işlər naziri seçki azadlığını bu cür açıq şəkildə inkar edir, orada Cümhuriyyətdən bir nemət gözləməyin!

Şükrü Qayanı ilk dəfə iş başına gətirən Fəthi bəy onun çıxışını acı sözlərlə qarşıladı:

– Görünür aramızda uçurum yaranıb. Mən iyirmi il əvvəl nə qədər hürriyyət aşiqi idimse, bu gün də eləyəm, – dedi və nitqini Sərbəst firqənin və ümumən hürriyyətin fatihəsi olacaq sözlərlə bitirdi: – Bu şərait daxilində müxalif firqənin təşəkkülü imkansızdır.

Doğrudan da haraya getdiyimiz o gecə aydınlaşdı.

Xoca Rasih Əfəndi hamımızın “Vətən xaini kimi ittiham edilərək mühakimə altına alınmağımızı” təklif etdi.

Əli bəy də “Məmləkəti qan içində boğduracağıq”, – dedi.

Xeyr! Xeyr! Nə xəyanət, nə də qan istəyirik! Əgər yeni firqənin təşəkkülü bunun üçün düşünülmüşsə, biz alət olmayacağıq. Biz Qazinin təklif və ısrarı əsasında qurulmuş firqənin belə macərəli sonluğa uğrayacağını ağılımıza da gətirməzdik.

SƏRBƏST FİRQƏ DRAMININ SON PƏRDƏSİ

Xülasə, müzakirələrin sonunda, gecə saat birin yarısında salonun qarşısındakı kiçik otağa toplaşdıq. Firqənin ləğv edilməsinə dair qərarın mətnini tərtib etdik və Fəthi bəylə Nuri bəyi bu mətni Qaziyə təqdim etmək üçün Cankayaya göndərdik. Onlar Qazinin hüsurunda İsmət və Kazım paşalar da daxil olmaqla bütün böyükərin toplandığını görürlər. Fəthi bəy mətni Qaziyə təqdim edir. İsmət paşa firqənin ləğvi ilə bağlı qərardakı bəzi söz və ifadələrə münasibətini bildirir. Xüsusən mətnin lap yuxarısında “Böyük rəisimiz” – deyərək bir xitab vardı. İsmət bəy bu “rəis” kəlməsinin qarışıqlığa meydan açacağını, Qazinin Sərbəst firqənin rəisi olduğu fikrini yaradacağını bildirərək həmin kəlmənin oradan çıxarılmasını tələb edir. Fəthi bəy razılaşıb və yerinə “Böyük Qazi” sözlərini yazır.

Sonra mətndə “Qazinin israr, təsvib və təşviqi ilə qurulmuş firqə” ifadəsi vardı. İsmət paşa bu “israr, təsvib və təşviq” kəlmələrinə öz etirazını bildirmişdi.

İsmət paşanın daxili aləmini aydınlaşdıran məhz bu hadisə çox ibrətamizdir.

Ancaq firqə qurulan gecə həmin İsmət paşa Qazinin Yalovadakı bağ evinin ikinci mərtəbəsində Qazi və Fəthi bəylə birlikdə üç saat düşünüb–daşınmış, firqənin yaranmasına dair Qazi və Fəthi bəy arasında göndərilmək və xalqa elan etmək üçün yazılan məktubların mətnlərini tərtib etmişdi. Öz əli, öz xətti ilə bu məktubların surətlərini çıxarmışdı. İndi isə həmin İsmət paşa “israr, təsvib və təşviq” kəlmələrinə öz etirazını bildirirdi.

Yenə bu İsmət paşa həmin məktubları Qazinin əmri ilə cibindən çıxarıb köşkdə toplanmış adamlara oxumuşdu.

Yenə bu İsmət paşa Firqənin Qazinin deyil, onun öz təşəbbüsü ilə qurulduğunu və firqəyə pulların onun tərəfindən verildiyini sonralar mənə söyləmişdi.

İndi həmin o İsmət paşa “israr, təsvib və təşviq” kəlmələrinə etiraz edirdi!..

Gəlin bundan sonra dostluqdan, açıqlıqdan, doğruluqdan bəhs edin! Gəlin, işlərimizin inanılmış əllərdə olduğunu küçələrdə bəyan edin! Gəlin, dövlət başında olanlara etimad göstərin və onların sözlərinə inanaraq bir işə girişin!

Ən qərİbəsi odur ki, İsmət paşa etirazlarını firqənin qurulması əsnasında hazır və şahid olanların qarşısında söyləməkdən çəkinməmişdi. Heç şübhəm yoxdur ki, İsmət paşanın bu etirazlarını, ondan müqayisəyəgəlməz dərəcədə açıq olan Qazi dinləyən zaman ürəyində gülmüş və firqə qurularkən necə başqalarına göz vuraraq “İsmət əsəbiləşib” deyərək zarafat etmişdisə, bu dəfə də eyni şəkildə göz vuraraq “İsmət qorxub” – demişdi.

Görünür İsmət paşanın hər cür əndişə zamanı özünü bürüzə verən tələsikliyi, əsəbiləşməyin nə olduğunu bilməyən Fəthi bəyi də hövsələdən çıxarmış və o, “İsrar edildiyi bir həqiqətdir, bununla bərabər həmin kəlməni çıxarıram. Lakin “təsvib və təşviq” kəlmələrinin çıxarılmasına qətiyyənlə razı deyiləm”, – demişdi.

Nəhayət, İsmət paşa mətndəki “bu şərait daxilində məmləkətdə ikinci bir firqənin yaranması mümkün deyil” cümləsinə etiraz edərək, “Cümhuriyyətdə firqə təşkilə mümkün deyil, demək cümhuriyyətin olmadığını elan etməkdir. Buna razı olmayın!” – demişdi.

Ah! Şərqi bu riyakarlığı... Sözlərin arxasında gizlənərək vahiməni mövcud, xəyalı gerçək kimi göstərməkdən çəkinməmək!

Bu zavallı ölkənin bütün fəlakətlərinin mənbəyi həmin qorxunc ruh xəstəliyidir.

Bizdə Cümhuriyyətdən nişanə belə yoxdur. Məmləkətimizdə tam mənası ilə ən şiddətli diktatorluq hökm sürür. Bunu bildikləri halda hər kəs hürriyyətdən, cümhuriyyətdən bəhs edir, sərbəst cümhuriyyətin mövcud olduğunu iddia edir.

Bu elə qarşılıqlı aldatmadır ki, bütün məmləkəti bürümüşdür.

Ancaq eyni zamanda da heç kim aldanmır, heç kim inanmır. Hər kəs içində gülmür, onun özünə də gülürlər, gülürlər! Bütün məmləkət gülmür, zarafat edir, özü ilə, rejim ilə, cümhuriyyət deyib bağıranlarla zarafat edir. Ortada nə inanan var, nə inam! Nə doğruluq var, nə səmimiyyət! Beyin boşluğu, ürək boşluğu içində boş bir varlıq yuvarlanıb sürünür, gəməsir, əsnəyir, yarıxulu günləri, həftələri, ayları, illəri sayaraq sürünür. İçində daşdığı yeganə müsbət nöqtə sabahın gəlməsini gözləməsidir.

İndi bu boşluq və bu boşluğun tam ortasında dayanan bu kimsələr daxiləndən gəlməyən, saxta və zorakı hərətlə Sərbəst firqənin ləğvinə dair mənə etirazını bildirir, “mümkün deyil” kəlməsinin çıxarılmasını tələb edirdilər.

Fəthi bəy bu tələbi qəbul edə bilməzdi. Özünəməxsus zarafat–yana bir incəliklə “Mən və yoldaşlarım bunu mümkün olmayan iş sayırıq. Etiraz edənlər istəyirlərsə, buyursunlar, özləri təcrübədən keçirsinlər”, – deyir və onlar da artıq açıq üz–üzə israr edə bilməyəcəklərini anlayaraq etirazdan vaz keçirlər.

Beləliklə, 1930–cu il avqustun 8–də təməli qoyulmuş Sərbəst firqə həmin il noyabrın 17–də, yəni heç yüz gün yaşamadan tarixə gömüldü.

Dünyanın heç yerində misli görünməmiş bu avantüra çox dolğun, çox dalğalı, çox görüb–götürmüş, çox zərbələr yemiş, fəqət birçə dəqiqə də ümidsizliyə qapılmamış mənəviyyatım üçün ən ağır və çəkilməz bir acı sarsıntı oldu. Acılıq firqənin dağılmasından gəlmirdi. Xeyr! Bu firqə ətrafında gördüyüm və təmasda olduğum əxlaq düşkünlüyündən irəli gəlirdi. Gördüm ki, hələ beş il əvvəl dinin unudulduğu və ərəb sərf–nəhvini aradan götürülməsindən, xilafətin və çarşabların ləğvindən acı–acı şikayət edən xocalar, indi də bizi bütün bunları geri qaytarmaqda ittiham edirlər.

Gördüm ki, hürriyyətsizlikdən, zülm və istibdaddan, sui–istifadələrdən, özbaşnalıqlardan ağızdolusu danışan ziyalılar indi də

hürriyyətin zərərindən, yeni firqənin məmləkəti uçuruma apardığından hərərətlə danışırlar.

Gördüm ki, liberallığı ilə şöhrət qazanmış ədiblər indi də faşizmin ideal idarə şəklini olduğunu isbata qalxmışlar.

Gördüm ki, Qazinin süfrəsindən əskik olmayan mühərrirlər indi bizdə də ruslardakı kimi Çeka təşkilatının lüzumundan dem vurmağa başlayıblar. Acəm Naci günün qəhrəmanı idi. Qara Kamalın⁴⁷ adamı Məmduh Şövkət⁴⁸ Xalq Firqəsinin İstanbul şöbəsini qurmaq şərəfini öz üzərinə götürdü. Qaziyə və İsmət paşaya qarşı “Tənin” qəzetində yazdığı məqalələrin mürekkəbi hələ qurumamış Fazil Əhməd⁴⁹ bizi hədəfə götürməklə sədaqətini isbata çalışdı.

Xülasə, hər tərəfi elə bir mənfəət və xoşkamlıq xəstəliyi bürüdü ki, hər hansı məmləkəti çirkab içərisində boğmağa kifayət edərdi.

Lakin bu çirkab yalnız bir tərəfdən axmır. İndi keçirəm bizim tərəfə.

Əvvəlcə döşünə döyərək “təkbaşına müxalifətdə davam edəcəyəm” deyənlər firqənin dağılmasından bir gün sonra Qazidən müxtəlif maddi və mənəvi təsəllilər almaq şərəfinə nail oldular. Bunlardan bəziləri bankların idarə heyəti üzvlüyünə təyin edilir, “qızlarının toyları”, “uşaqlarının xəstəlikləri” üzündən böyük yardımlar alır, qalanları isə, bir-ikisi istisna olmaqla, itaətkarlıq göstərərək canlarını qurtarırlar və yenə də millət vəkili seçilirdilər.

Bu nə heyvətli komediya idi! Bu komediya nə üçün oynandı, yaxud oynandı? Əcəba, məmləkətin nəbzində keçmiş Xalq firqəsinə qarşı daşdığı duyğuları yoxlamaq üçün bu iş lazım oldu? Elə isə alınan dərslərdən istifadə edilməsi, Xalq firqəsinin daha ağıllı əsaslar üzərində qurulması, təmizlənməsi, tutduğu yolun dəyişdirilməsi lazım gəlmirdimi? Halbuki qətiyyətlə belə olmadı. Başlanğıcda bəzi işlərin görülməsi nəzərdə tutulduca da, bundan çox tezliklə vəz keçildi və Firqə yenə də özünün keçmiş yolu ilə daha sürətlə irəliləməyə başladı. Ondan əvvəl istər məclisdə, istərsə də firqənin daxilində və xaricində az-çox söz söyləmək, yazı yazmaq və nəzarət etmək imkanı var idi. İndi bunlar da aradan qalxdı. Məclis bir qumarxanaya çevrilmiş, millət vəkilləri isə sanki əl qaldırıb-əndirən bir maşın halını almışdılar. Əfkəri-ümumiyyə tamamilə susdurulmuş, qəzetlər pulun müqabilində açıqca məddahlıq edirdilər. Bir-iki bank ətrafında toplaşmış bir ovuc müftəxorlar, hökumətin arxasında dayandığı yüksək rütbəli məmurlar dövlət adından məmləkətin həyat qaydalarını xalqın

hər gün artan fəqirlik və ehtiyacı hesabına qorxusuz və tərəddüdsüz talayırdılar. Ağızdan-ağıza yüz cür narazılıqlar dolayırdı. Haqqında danışılanların çoxu xalq firqəsinə mənsub olanlar və ondan vəzifə alanlar idi. Bəzən bu dava-dalaşlar qəzet sütunlarına qədər gedib çıxırdı. Barıt, tütün, gömrük, buğda, kömür ocaqları, yanacaq və s. hökumətin ələ aldığı işlərdən hansı vardır ki, belə dava-dalaşa səbəb olmasın? Lakin təhqiqat aparıldığı, prokuror işi əlinə aldığı və hətta qəhrəmanlardan bəzilərinin adı qəzet səhifələrinə belə düşdüyü halda həftələr, aylar, illər keçir, nə təhqiqatdan, nə prokurordan, nə də qəhrəmanlardan heç bir səs-soraq da çıxırdı. Əsrarəngiz bir qüvvənin səhrli təsiri ilə bütün bunlar unudulub gedir. Nə millət vəkillərində bu sükutu pozmaq qüdrəti, nə mətbuatda ona dair nəşə yazmaq cürəti, nə də Xalq firqəsində bir sual vermək cəsarəti qalmamışdı. Belə vəziyyətdə üzərinə nəzarət və müşahidə vəzifəsi qoyulmuş müxalifətçi firqənin mövcudluğunu kim istər, onun varlığına kim dözə bilər? Əgər günlərin birində ciddi müxalifət firqəsi meydana çıxsa və bu firqə keçmiş vəzirlərə başlasa, bu gün iş başında olanların çoxunu məhkəməyə cəlb etmək lazım gələcək.

Belə ehtimalla meydan verməmək üçün hər cür tədbir üzərində düşündülər, Fəthi bəyin firqə rəisi bir qəzetçiyə “Qayəm, əlbəttə ki, iş başına gəlməkdir” deməsinə İsmət paşa “Daha bir çox illər hökuməti əlimdə saxlayacağımı qətiyyətlə elan edə bilərsiniz” sözləri ilə cavab verdi. Eşitdim ki, daxili işlərimizlə yaxından maraqlanan bir dövlətin səfiri “Yaratdığımız müxalifət firqəsi təcrübəsi təhlükəlidir”, – dedikdə İsmət paşa: “Canım, hər yay bir Fəthi bəy höyuləsi çıxarılır, xalqa ümidlər verilir. Bu xülyanı kəsmək və o ümidi yox etmək üçün mən özüm bu işi təşkil etdim”, – demişdi.

“Bütün bu olub-keçənlər “Sərbəst firqə” komediyası nə üçün oynandı?” – sualına cavab verir. İndi tamamilə aydın olur ki, bu komediya sırf firqə təşkili, müxalifət fikri daşımaq kimi cürətli hərəkətləri birdəfəlik kökündən kəsib atmaq üçün imiş. Bəli, bundan sonra uzun illər heç kim özündə müxalifət firqəsi yaratmaq cəsarəti tapa bilməz. Bununla bərabər xalqı oyatmaq yolunu da düşünmək lazımdır. Sərbəst firqənin qısa ömrü xalqa hürriyyətin nəşə və zövqünü azacıq da olsa daddırmış, onun az-çox sərbəst nəfəs almasına imkan vermişdi. İndi xalq bundan da məhrum edərək tam ümitsizliyə daldırmaq da günah idi. Məhz bu düşüncə ilə Xalq firqəsi özünü elə göstərməyə çalışdı ki, guya günahlarını islah edir. Xalqın ən böyük

şikayətlərinə səbəb olan “göndərilənlər və yuxarıdan göndərmə” siyasəti aradan qaldırıldı. Partiya içərisindən seçilmiş Qırqlar məclisi tez-tez toplanır, qərarlar çıxarırdı. Eyni zamanda orada-burada firqənin öz içərisindən ayrı-ayrı və bir-birinə nəzarət edəcək qruplar təşkil ediləcəyi barədə rəvayətlər də dolaşmağa başladı. Bir gün məclis sədri Kazım paşa özü məni otağına çağırdı və bu təsəvvürlər barəsində danışdı. Yanında millət vəkllərindən Midhət və Osmanzadə Həmdi bəylər də vardı.

Paşa dedi:

– Mənə elə gəlir ki, firqənin içərisində üç qrupun yaradılması lazımdır. Təcrübələr göstərir ki, xalq nəzarətsiz qoymaq olmaz. Biz özümüzə buna çarə qılmasaq, başqaları bizim əvəzimizə hərəkət edər və iş çətinə düşər. Orta qrupun rəhbərliyinə mən özüm keçərəm. Qrupların birinin başında İsmət paşa dayanar, üçüncüsünə də bir nəfər taparıq. Qazi ümumi rəis və tənzimləyici olar. Qruplar eyni prinsiplər üzrə fəaliyyət göstərir. Lakin təfərrüat və tətbiqatda bir-birini nəzarət altında saxlayar, bir-birilə mücadilə və mübarizə apararlar. Hansı qrup qüvvətli çıxarsa, hökuməti də o ələ alar.

– Bir növ cümhuriyyətçi blok, – dedim.

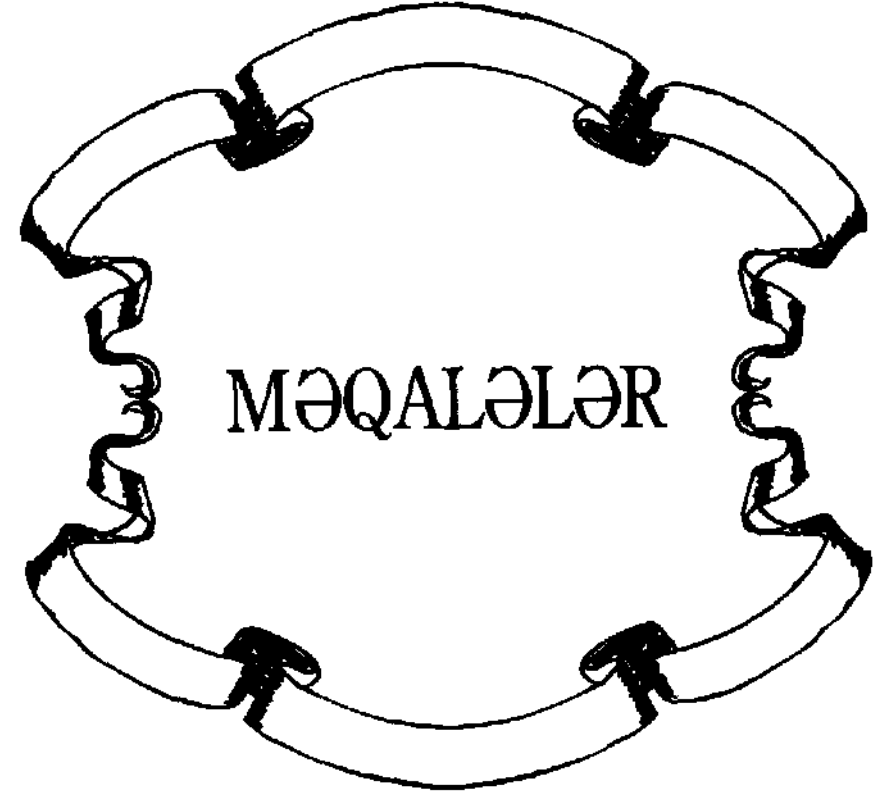
– Bəli, bəli!

– Ciddidirsə, çox yaxşı fikirdir, paşam!

Başqa yerlərdə firqələrin mənfəət və fikir təzadlarından meydana gəldiyini anladaraq dedim:

– Biz hələ formalaşmamışıq. Bizdə bir-birindən ayrılmış və bir-birilə təzad təşkil edən mənfəət və fikir cərəyanları yoxdur. İndi bizim üçün əsas məsələ bu məmləkəti hürriyyətə alışdırmaqdır. Təcrübə də göstərdi ki, tamamilə müxalifətçi bir firqənin yaşamaq imkanı yoxdur. Tək firqə işə istibdadı gətirib çıxarır. Vəziyyət son dərəcə incədir. Xalq firqəsi böyük elastiklik və məharət göstərməli, hər şeydən əvvəl özünü islah etməli, ciddi fəaliyyətə başlamalı və xüsusən də xalqı oyandırmağa və maarifləndirməyə çalışmalıdır.

Paşa dediklərimi qəbul edən kimi göründü və dayanmadan çalışacağını vəd etdi. Yanından çıxarkən Osmanzadə əlimdən tutdu və “Necə ağıllı və hiyləgər adamdır. Fərsətdən istifadə etməyi qərarlaşdırana oxşayır. Görək nə yumurtalayacaq?” – dedi.

ŞƏRQŞÜNASLARIN KONQRESİNDƏ

Sentyabrın 5-dən 12-dək Londonda keçiriləcək şərqsünaslar konqresinə dəvət olunduğum üçün sentyabrın 3-də şənbə günü axşam Parisdən yola düşüb ertəsi gün səhər Londona çatdım. Bazar günü Londondan aldığım ilk təəssürat gözlediklərimin tam tərsinə oldu: Viktoriya stansiyasından¹ (Victoria station) ta Erls Kota (Earles Court) qədər olan böyük bir ərazidə bu yerlər barəsində tez-tez eşitmiş olduğum qaynar həyatdan, enerji və gediş-gəlişdən heç bir əsər-əlamət görmədim. Mənə çox qərribə görünən evlərin yerləşdiyi qərribə küçələr isə o qədər tənha idi ki, gözümün qabağında faytonçu olmasaydı və hərdən orada-burada cavan xidmətçi qızları görməsəydim, bəlkə də harasa tilsimli bir səltənətə düşdüyümü zənn edərdim. Başlarında qar kimi ağappaq təmiz ləçəklər, öyünlərində təmiz önlüklər olan bu xidmətçi qızlardan bəziləri evlərin qapısı önündəki pilləkənləri silir, o biriləri isə əllərindəki əsgilərlə aynabəndlərin şüşələrini təmizləmək üçün nərdivana dırmaşırdılar. Mən tələsik paltarımı dəyişib konqres iştirakçılarının sərbəst olduqları bu ilk gündən şəhərlə tanışlıq üçün istifadə etmək məqsədilə küçəyə çıxdım. Xoşbəxtlikdən yolum şəhərin ən qələbəlik yeri olan Pikadilliye (Picadilly) düşdü və ilk təəssüratım yavaş-yavaş dağılmağa başladı. Budur bu da Hayd Park (Hude Park). Özünü elə bil doğma Şuşada, Topxanada, ya da köhnə dustaqxananın yanındakı Erməni bulvarında hiss edirsən. Budur dəstə-dəstə erməni və tatar avaraları gözlərim önündə canlanır. Onlar Tuman xanın fantastik sərgüzeştlərindən dastanlar, ya da Əlinin² şərəfinə qəsidələr oxuyan bir aşığın, yaxud dərvişin dövrəsinə yığışıblar... Dəstəyə yaxınlaşıram: səliqə ilə geyinmiş sivil paltarlı bir nətiq İncili oxuyur və camaata izah edir. Ondən bir neçə addım aralı başqa bir dəstə arasında cavan bir oğlan Maltus³ nəzəriyyəsi barəsində qoca bir kişi ilə mülahizə yürüdür. Üçüncü dəstədə Uayt Çapel⁴ (White Chapell) yəhudisinə oxşayan arıq, əsəbi bir kişi xırıltılı səsi ilə fəhlələrə cəmiyyətdə məruz qaldıqları sosial ədalətsizlikləri hirsli-hirsli və təfərrüatı ilə izah edir. Bir az aralıda isə qadın, kişi və uşaqlardan ibarət bir dəstə dini mahnılar oxuyur. Mən tələsik bu ziddiyətlər labirintindən çıxmaq istədim və parkı tərk edərkən başqa bir mənzərə ilə üzləşdim. Böyük bir dəstə əllərində "Are you saved?" ("Siz azadsınızmı?") və "The society of abstinence" ("Ayıqlar

cəmiyyəti”) sözləri yazılmış bayraqlarla parka tərəf gedirdi. Bunlar salvasionistlər, yəni Xilas Ordusunun xadimləri, habelə spirtli içkilərdən və papiros çəkməkdən imtina edənlər cəmiyyətinin üzvləri idilər. Onları müşayiət edən balaca uşaqlar omnibusların üst qatına dırmanır və sırtıqcasına adamlardan “Müqəddəs Cəmiyyət” (“Sacred Society”) üçün ianə tələb edirdilər. Mat qalmış tamaşaçıya birçə o qalır ki, Sardus⁵ ilə birlikdə, onun məşhur dramlarından birində olduğu kimi, “quel paus!” deyə hayqırırsın.

Ertəsi gün London universiteti binasında heqiqi prezident Maks Müllerin⁶ nitqi ilə konqresin rəsmi açılışı oldu. Nitq dörd saatdan artıq sürdü və bir çoxları onun giriş hissəsinin çox uzun, şərqsünaslara himayədarlıq edən İordan qrafına və İsveç kralı Oskara⁷ həsr edilmiş mədhləri isə həddən artıq şişirdilmiş hesab etdilər. Hər halda, bu çıxışdan sonra Oksford universitetinin sanskrit dili üzrə tanınmış professoru şərqsünasların iki düşmən cəbhəyə bölünmələrinin səbəblərini izah etməyi lazım bildi. Məlumdur ki, bu il Avropada biri Lissabon, o biri isə Londonda olmaq üzrə şərqsünasların iki konqresi keçirilir. Fransızlar London konqresində rəsmi iştirak etmirlər. Cənab Müllərin dediyinə görə bunun səbəbi aşağıdakılardır: Stokholmda keçirilən bundan əvvəlki konqres zamanı növbəti konqresin təşkili üçün heç bir dövlət və ya cəmiyyətdən dəvət alınmamışdı. Ona görə də konqres qərara almışdı ki, öz prezidentinə konqresin üzvlərindən ibarət xüsusi bir komissiya təyin etmək və növbəti konqres üçün yer seçməyi bu komitəyə tapşırmaq səlahiyyəti versin. Həmin komitə üzvlərinin çoxunun almanlardan ibarət olduğunu sonralar öyrəndim. Cənab de Rujenin (Rouje) başçılıq etdiyi fransız şərqsünasları bunu beynəlxalq konqreslərdə fransızları fəxri yerlərdən məhrum etmək məqsədi güdən almanların fırıldaqı hesab edərək, 1878-ci ildə qəbul edilmiş bir qərar əsasında öz etirazlarını bildirmişlər. Həmin qərar tədbirə aid xüsusi məsələlərin həlli üçün hər hansı komitə yaratmaq barəsində konqresə səlahiyyət verilməsinin əleyhinədir. Cənab Maks Müllər bu qərarın məcburiliyini inkar edərək demişdir ki, həmin qərar başqa şərqsünasların iştirakı olmadan yalnız fransızlar tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Hər halda, Stokholm konqresi bağlanandan sonra komitə 1892-ci ildə Londonda iclas keçirmək barəsində London Asiya Cəmiyyətindən⁸ dəvət almış və onu qəbul etmişdir. Fransızlar, əlbəttə, komitənin qərarına yenidən öz etirazlarını bildirmişlər və Londona getməkdən imtina etmişlər. Əvəzində isə onlar ingilislərlə rəqabət aparan portuqaliyalıların eyni ildə Lissabonda konqres keçirmək fikrini rəsmən qəbul etmişlər.

Şərqsünasların I Beynəlxalq konqresi 1873-cü ildə Parisdə keçirilmişdir. O zaman gələcək fəaliyyəti tənzimləyən “Nizamnamə” qəbul olunmuşdu. Həm də konqresin təşkilatçıları belə bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdilər ki, fəaliyyətlərində tam müstəqil olsunlar, heç bir hökumətin və yaxud digər rəsmi qurumların yardımına üz tutmasınlar. II konqres 1874-cü ildə Londonda toplandı. 1876-cı ildə Peterburqda keçirilən III konqresdə rus hökuməti bu mühüm elmi tədbirin təşkilini asanlaşdırmaq üçün öz lütfkar yardımını təklif etdi. Lakin üzvlər arasında hər hansı dövlət himayəsinə və daimi orqan təsisinə razılıq olmadığını görüb təklifini geri götürdü və ilk “Nizamnamə”nin yeni nəşrini təşkil etdi. O zamandan bəri konqreslər aşağıdakı ardıcılıqla keçirilmişdir: 1878-ci ildə Florensiyada IV, 1881-ci ildə Berlinde V, 1883-cü ildə Leydendə VI, 1886-cı ildə Vyanada VII, 1889-cu ildə Stokholmda və Xristianiyada VIII konqreslər olmuşdur. İştirakçılar arasında əsas fikir ayrılığı həmişə konqreslərin hazırlanması üçün rəsmi təşkilat komitəsinin yaradılması ətrafında olmuşdur. VIII konqres heç bir qərar çıxarmadan, hətta növbəti toplantının yerini və vaxtını təyin etmədən dağıldı. Lakin bu konqres ingilisləşmiş alman, Oksford professoru, məşhur sanskritoloq Maks Müllərin sədrliyi altında İsveç, Hollandiya və Avstriya nümayəndələrindən ibarət dörd nəfərlik bir komissiya seçdi. Bundan bir az sonra ilk konqreslərin təşkilatçılarından olan bir neçə fransız alimi, habelə ingilis səyyahı və “Asiatique revue”⁹ toplusunun nəşri doktor Leytner də daxil olmaqla bir çox şərqsünaslar 1891-ci ildə Londonda IX konqresi çağırmağı qərara aldılar. Həmin konqres üzvlərin əksər hissəsinin iştirakı ilə baş tutdu. Konqresə qatılanlar arasında bir çox dövlətlərin rəsmi nümayəndələri də var idi. Burada növbəti 1892-ci ildə X konqresi keçirmək qərara alındı. Bu konqresə fəxri sədrliyi Portuqaliya kralı öz üzərinə götürmüşdü və bütün dövlətlər də rəsmi nümayəndələrini vermişdilər (bu yaxınlarda qəzetlər xəbər verdilər ki, vəba xəstəliyinin yayılması üzündən Lissabon konqresi gələn ilə keçirilmişdir). Amma Stokholm konqresinin təyin etdiyi komissiya 1891-ci ildəki toplantının səlahiyyətini tanımadı və bu il Londonda başqa bir “doqquzuncu” konqres çağırıldı. Bu sıralamaya görə doktor Leytner ilə Maks Müllər arasında az qala məhkəmə prosesi başlayacaqdı. Bir çox dövlətlər, o cümlədən Rusiya, Fransa və hətta Almaniya rəsmi nümayəndələr göndərməkdən imtina etdilər. Ümumiyyətlə, Almaniya istisna olunmaqla konqresə başqa dövlətlərdən az nümayəndə gəlmişdi. Bu konqres 1894-cü ildə Cenevrədə şərqsünasların növbəti – X konqresini çağırmağı qərara aldı. Beləliklə, şərqsünas

ərəzilərdə yaşamaları şəraitində heç bir şərqşünas onların bir mənşədən olmalarının və iki irqin bir vəhdət təşkil etmələrinin imkansızlığını inkara cəsarət etməz. Cənab Müller möhkəm inanır ki, gələcək tədqiqatlar bu fikirləri təsdiq edəcəkdir. Bu ümumi dilin mənşəyi məsələsinin özü isə natiqi əsla maraqlandırmır. Belə məsələlərin həlli ilə ancaq işsiz-gücsüz adamlar məşğul ola bilərlər. Çünki onların həlli ümumiyyətlə qeyri-mümkündür. Lakin bu heç də proto-dillərin mənşəyi haqqındakı nəzəriyyənin özünü şübhə altına almır. Bu məsələ növlərin əmələ gəlməsi haqqındakı Darvin nəzəriyyəsi kimi bir şeydir. İndiki zamanda bu nəzəriyyənin mahiyyətini kim inkar edə bilər? Halbuki o, nəyə əsaslanır? Mənşəyi tamamilə naməlum olan xüsusi protoplazmanın qabaqcadan mövcud olmasına. Adamların nə vaxtsa yaxın dildə danışdığını və sonralar həmin dilin müxtəlif qollara ayrıldığını bilməyimiz artıq yetərlidir. Bu qolların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyən qəbilənin yaşadığı əri, yaxud semit aləminin həmin məntəqəsindəki iqlim və topoqrafik xüsusiyyətlərdən və digər şəraitdən asılı olmuşdur. Hətta ayrı-ayrı dialektlərdə danışan müxtəlif xalqlara ayrıldığı çox sonrakı zamanlarda belə bəşəriyyət öz mənşəyinin vahidliyini unutmamışdır və onun ayrı-ayrı hissələri arasındakı sıx əlaqə hər zaman qorunub saxlanmışdır. Qədim dünyada hər cür yeni ixtiraların sürətlə yayılması da buna bir sübutdur. Məsələn, əlifbanı götürək. Onun ixtira edilməsi qəfildən baş verməmişdir. Əksinə, digər böyük ixtiralar kimi o da insanın təkamül yolu ilə tərəqqisinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Vikont de Rujenin tədqiqatlarına və qədim yazıçıların, məsələn, Platonun, Plutarxin, Qallenin və s. məlumatlarına əsaslanaraq əlifbanın ixtirasını finikiyalılara istinad edən əski əfsanəni unutmaq və bu çox böyük ixtiranın şərəfini misirlilərə aid etmək lazımdır. Əlifba Misirdən tezliklə Finikiyaya, Yunanıstana, Hindistana yayılmışdır. Ayrı-ayrı xalqlar tərəfindən əlifbada dəyişikliklər edilməsi onların dillərinin fonetik xüsusiyyətlərindən, habelə sürətçıxaran katiblərin buraxdıqları səhvlərdən irəli gəlmişdir. Mixi xəttinin yayılmasında da biz eyni surəti görürük. Bu xəttin ixtira olunmasını şumerlər, yaxud akkadlar adı ilə tanınmış mübahisəli mənşədən olan bir xalqa aid edirlər. Bəzilərinin fikrincə, bu xalq Fars körfəzi sahillərində yaşamışdır. Bu heyrətəməz kəşf tezliklə Şərqdən Qərbə – İrana, Babilistana, Assuriyaya və s. yayılmışdır. Bu yaxınlarda Misirdə Təll-ül-Əmarədə tapılmış çoxsaylı kitabələr Misir fironları ilə Babilistan, Assuriya və Fələstin hökmdarları arasında bir növ diplomatik məktublaşmadır. Onlar mixi işarələri ilə yazılmışdır ki, bu da misirlilərin hələ Make-

doniyalı İskəndərin yürüşündən min il əvvəl bu işarələrlə tanış olduğunu göstərir. Misir fironlarından birinin qonşu hökmdara yazdığı və bu yaxınlarda aşkar edilmiş məktub daha maraqlıdır. Bu məktubdakı bəzi şəhər adları demək olar ki, onların indiki adları ilə eynidir. Məsələn, Sidon, Buüta (Beyrut), Urusalim (Yerusəlim). Qədim xalqların incəsənət, ədəbiyyat və dil sahəsindəki qarşılıqlı təsiri də bundan az olmamışdır. Cənab Miller Nikendə tapılan yazılı vazalara diqqəti cəlb etmişdir. Onlar cənab Flinder Petrinin Misirdə kəşf etdiklərinə o qədər çox bənzəyir ki, hamısının eyni bir ustanın ölündən çıxdığını cəsarətlə düşünmək olar. Bu vazaları eramızdan əvvəl 1500-1100-cü illərə aid edirlər. II Ramzesin hakimiyyəti dövrünə (e.ə. 1400-cü illər) aid bəzi Misir yazılarında tez-tez Kiçik Asiya şəhərlərinin adları çəkilir. Yəhudilər özlərinin bir çox allahlarını, misal üçün, Rimmonu, Nebonu və Sini babililərdən əxz etmişlər. Qədim Hindistana aid müqəddəs Vedada yəhudilərin qızıl çəki vahidinin ifadəsi olan mapaya sözüne tez-tez rast gəlinir.

Digər tərəfdən, professor Seysin (Seysə) aşkara çıxardığı e.ə. 3000-ci ilə aid Babil kitabələrində şərqə doğru gedən ticarət yolunun Sindu adlandırıldığı qeyd olunur. Bu sözün mümkün olan yeganə təfsiri onun Hind çayını göstərdiyini fərz etməkdir. Hind əlifbasının özü semit mənşəlidir və Hindistanda o, ilk dəfə Böyük İskəndərdən bir az əvvəl, Ckilansın başçılığı ilə bu ölkəyə bir neçə ekspedisiya göndərmiş Daranın vaxtında tətbiq olunmağa başlamışdır. Buddizm formalaşdıqdan sonra Hindistan da öz növbəsində başqa ölkələrə təsir göstərməyə başlayır. Eramızdan əvvəl III əsrin əvvəllərində Hindistan missionerləri buddizmi Çində yaymağa başlayırlar. Kliment Aleksandriyski kimi qədim tarixçilər e.ə.60-80-ci illərdə belə missionerlərin Baktriyada fəaliyyət göstərdiklərindən bəhs edir. Cənab Darmstaterin yeni tədqiqatları isə sübut etmişdir ki, artıq e.ə. II əsrdə buddist missionerləri İranda öz təlimlərini yayırdılar. Buddizmin banisi Quatamanın adı Zend-Avestada çəkilir. Nəhayət, Makedoniyalı İskəndər və Selevkilər dövrü başlayır. Bu dövrü natiq “xalqların böyük birləşməsi” dövrü kimi səciyyələndirdi.

Cənab Müllərin nitqi elə bir sehrli kaleydoskop təsiri bağışladı ki, burada tərkibcə çox rəngarəng olan bəşəriyyət sanki gözə görünməyən əllərin hərəkəti ilə gah şahənə qabarmalarla şərqdən qərbə doğru axır, gah da qarşısızalmaz çəkilmələrlə qərbdən şərqə doğru qayıdır. Lakin bu əbədi hərəkətə baxmayaraq məqsəd birliyi və dəyişməzliyi sayəsində, əbədi təkmilləşmə və davamlı tərəqqi sayəsində daxili harmoniya və vəhdət mühafizə olunmuşdu. Bizim zamanəyə kimi bu

ümumi son məqsədə adətən fikir verilmirdi. Ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər yalnız instinktlə – istiqamətinə görə xoşməramlı, təzahürünə görə bir az narahatlıq doğuran instinktlə hərəkət edirdilər. Ona görə ki, Zərdüş, Budda və b. təkamülə doğru aparən ümumi yolda çalışmaqla bərabər eyni zamanda xalqların parçalanmasına və onlarda qarşılıqlı nifrət yaranmasına da səbəb olmuşlar. Bizim zamanımızda isə bəşəriyyət özünün mənşə və amal baxımından birliyini daha çox dərk edir. Onun ümumi ideala doğru can atan bütöv halında birləşmə təcrübəsi günü-gündən daha artıq nəzərə çarpır.

Bu yüksək amala çatmaqda insanlara daha çox kömək etdiklərinə görə şərqşünaslar müasirlərinin haqlı təşəkkülünə layiqdirlər.

Prezidentin nitqindən sonra konqres bölmələrə ayrıldı. Cəmi on bölmə vardı: 1. Hind bölməsi; 2. Ari bölməsi; 3. Semit (Babil, Assuri, ərəb) bölməsi; 4. Fars bölməsi; 5. Misir bölməsi; 6. Çin bölməsi; 7. Avstraliya bölməsi; 8. Antropologiya bölməsi; 9. Coğrafiya bölməsi; 10. Qədim yunan bölməsi.

Həmin axşam lord Noutbruk rəsmi qəbul düzəlmişdi. Alicənab lordun evi öz nadir incəsənət əsərləri ilə Londonda məşhurdur. Orada az qala bütün tanınmış rəssamların əsərlərinə təsadüf etmək mümkündür. Axşam saat on bir üçün qonaqlar hamısı toplaşmışdı. Lordun salonları sehrkar təsir bağışlayırdı. Elektriklə parlaq şəkildə işıqlandırılmış rəsmlərin və dəbdəbəli mebelin arxasında cürbəcür kostyumlar geyinmiş və dəriləri müxtəlif rənglərdə olan qadın və kişilərdən ibarət cəmiyyət sözlə ifadəsi çətin olan təzadları ilə heyrət doğururdu. Budur qırmızı rəngli böyük bir əba, qızıl haşiyəli, uzun və gen-bol cübbə geymiş hündür boylu, ay kimi yumru sifəti passiv, ağır, hərəkətsiz və yaygın ifadəli bir kəşmirli naib görürəm. Evening (axşam) paltar geymiş, döşləri yarıya qədər açıqda qalan və eybəcər arıq çiyinləri görünən qadınlar “for a glance at the savage” (“vəhşi adama baxmaq üçün”) onun ətrafında vurnuxurlar. Yaxınlıqda yenə başqa bir dəstə eyni sadələvh maraqla Bombeydən gəlmiş iranlı, Oksford universitetində hüquq dərəcəsi almış miss Zorbaçının həndəverində fırlanır. Onun qarabəniz, ağıllı və ifadəli üzünün hər iki tərəfindən dalğavari şəkildə sallanan sarı kəşmir şalı, sadə mahud don və yenə də eyni kəşmir şalıdan ibarət milli geyimi toplaşanların çoxu tərəfindən “very nice” (çox gözəl) kimi qiymətləndirilir. Bir az o yanda Misir təmsilçilərinin bəyaz çalmaları və qırmızı fəsləri barəsində cürbəcür fikirlər söylənir. Qonaqlar bir-birlərinin başa düşmədikləri müxtəlif dillərdə müxtəlif intonasiyalarla ucadan danışdılar. Bütün bunları seyr edən adam istər-istəməz qiyamət gününü yada salır və

qonşusunun belə həyəcanla nədən danışdığını başa düşməyi o qədər arzulayır ki, dillərin bir-birindən ayrılması kimi çox kədərli hadisə üçün həqiqətən də ürəkdən təəssüflənir.

Lordun evindən gecə saat birə işləyəndə çıxsam da, əmin ola bilərsiniz ki, bu qərribə “hansom” (ikikəkərli kare) karetlərin arxa oturmaqlarında mürgüləyən faytonçulardan başqa beş verst uzunluqda yolda bir nəfər də canlıya rast gəlmədim. London, bu geniş enerji və əmək karvansarayı artıq dərin yuxudadır. Nə heyrətli ziddiyyətdir bu?! Yene Şuşa, ümumiyyətlə, Şərq və onun ölüm yuxusuna dalmış sakit gecələri yada düşür. İdealı həyat və hərəkət olan ingilis, Qərb ruhunun bu ön yüksək ifadəçisi ömrünün bəzi təzahürləri ilə hey-rətəməz dərəcədə Şərqi – bu sükunət və ətəlet diyarını xatırladır. İngilisin guşənişinliyə yaxın olan ailə həyatı, gündəlik adətlərinin yek-nəsəqliyi insanın yadına Şərqi salır. Amma burası da var ki, Şərqdə bu zahiri sakitlik (Şərqi bütün bədbəxtliyi də elə ancaq bundadır!) təsəvvüregəlməz daxili yalana, misal üçün, kişilərin qadınlara qeyri-təbii münasibətlərinə, onların daim əsarət altında saxlanmasına əsaslanır. Burada Qərb ailəsinə məxsus şərtlilərdən əsər-əlamət yoxdur. Həmin yoxluq bu daxili intizama daha çox çürüməkdə olan bədənin cansızlığı xarakterini verir. İngiltərədə, əksinə, yeknəsəq, sakit həyat hər kəsin öz şəxsi məsuliyyətini dərk etməsindən və yaşayışa ciddi yanaşmasından irəli gəlir. İngilis üçün həyatın mərkəzi ailədir və bu ailədə qadın elə bir üstün rol oynayır ki, fransızların bu barədə heç təsəvvürləri də yoxdur.

Ertəsi gün, çərşənbə axşamı ayrı-ayrı bölmələrin iclasları başlandı. Lakin iclasların vaxtı üst-üstə düşdüyündən bütün bölmələri izləməyə imkanım yox idi. Çünki çox vaxt ayrı-ayrı bölmələr eyni vaxtda toplanırdılar. Buna baxmayaraq, mən yenə də eşidə bildiyim çıxışların xülasəsini verməyə çalışacağam. İlk gün hind bölməsində cənab Klark hind astronomiyası haqqında çox gözəl bir çıxış etdi. Natiq hind astronomiyasının tarixinə dair qısa oçerk oxuduqdan və onun müxtəlif dövrlərinə aid maraqlı məlumatlar verdikdən sonra Nalpa adı ilə tanınmış mistik 4 320 000 000 rəqəminin mənasını və gecə ilə gündüzün bərabərliyini hesablamada bu rəqəmin əhəmiyyətini açıqladı. Nitqinin sonrakı hissələrində o, dinləyiciləri səma cisimləri, onların hərəkətləri, mövcud vəziyyəti, Yer kürəsinin diametri, Ayın üfüqi parallaksı, onun Yerdən uzaqlığı haqqında hind anlayışları ilə, hindlilərə məlum olan triqonometriya düsturları ilə, onların sinus və kosinus loqarifma cədvəlləri ilə və nəhayət, hindlilərin Günəş və Ay tutulmalarını müəyyənləşdirmə üsulları ilə tanış etdi.

Üçüncü və sonuncu fəsildə astronomiyanın Hindistanda orijinal elm sahəsi kimi xaricilərin təsiri olmadan hindlilərin özləri tərəfindən yaradılması ilə bağlı mülahizələr əsaslandırıldı. Lakin professor Burqas bu sonuncu fikrin əleyhinə çıxdı. O, nətiqi bu məsələ ilə əlaqədar məşhur fransız astronomları Beyli və Kassininin, həmçinin ingilissərqşünası Devisin tədqiqatlarını nəzərdən qaçırmaqda təqsirləndirdi. Cənab Burqasın fikrinə, bu tədqiqatlar eramızın V əsrinə qədər hindlilərin astronomiya haqqında təsəvvürlərinin olmadığını və yalnız beşinci əsrdən sonra onların bu barədə yunan müəlliflərindən, xüsusən də Ptolomeyin “Almagest” əsərindən məlumatlar əxz etdiklərini şübhə altına qoymur.

Semit bölməsində xüsusi diqqət çəkən aşağıdakı məruzələr oxunmuşdur: professor Volfun ərəb fonetikasi haqqındakı araşdırması. Müəllifin fikrinə, ərəb dilində iki fonetika sistemi var. Bunların ikisi də ərəb filoloqlarına çoxdan məlumdur. VIII əsrin əvvəllərində bu sistemlərdən birincisinin nəzəriyyəsi haqqında kiçik, lakin dəqiq bir əsər yazılmışdır. Daha mürəkkəb və müfəssəl olan ikinci nəzəriyyənin də müəllifi məlum deyildir. Tədqiqatçının öz fikrinə gəlirdə isə, ərəblər hər iki sistemi hindlilərdən əxz etmişlər.

Cənab Karabasek Məhəmmədin və ilk xəlifələrin zamanına aid rəsmi perqamentlərin bəzi verəqlərini göstərdi. Onlar həmin dövrün ərəb diplomatiyasının çox maraqlı sənədləridir. Nümayiş etdirilən perqamentlər əlyazmaların fotosurətləri kimi hərflərin xarakteri və yazılış şəkilləri haqqında aydın və əyani təsəvvür yaradırdı.

Professor Plunket “Ərəb dilinin avropalılar tərəfindən öyrənilməsi üsulları” adlı maraqlı və faydalı məruzə ilə çıxış etdi. Müəllif həm də avropalılara ərəb dilini öyrətmək üçün yerlilərdən pedaqoqlar hazırlamaq məqsədi ilə Qahirədə bir müəllimlər institutu açılması arzusunun dilə gətirdi. Ser Qrenfel bu fikri müdafiə etdi və bölmə yekdilliklə qərara aldı ki, məsələ ümumi iclasda qaldırılsın və konqres adından İngiltərə hökumətinə rəsmi müraciət edilsin. Allah eləsin ki, bu “münaqişə” Fransa ilə İngiltərə arasında diplomatik anlaşılmazlığa səbəb olmasın.

Çərşənbə günü, sentyabrın 7-də fars bölməsinin iclasları başladı. İranla Ərəbistanın sərhədlərini təyin etməyə dair əsərləri ilə tanınmış iclas sədri ser Qoldsmıt fars dilinin xüsusiyyətləri və farscadan Avropa dillərinə düzgün və dəqiq tərcümə üsulları haqqında dərin elmi məruzə oxudu. Məruzənin başlıca müddəaları bundan ibarət idi: müəllif fars dilinin müfəssəl tarixi öçerkini verdikdən sonra sübut edirdi ki, əvvəla, yeni fars dilinin əsasını məşhur “Şahnamə” müəllifi

Firdovsi (IX əsr) qoymuşdur və ikincisi, o zamandan bəri bu dilin əsas xüsusiyyətləri heç bir ciddi dəyişikliyə uğramamışdır.

İclas sədrindən sonra mən şiəliyin mənşəyi və yayılması haqqında öz məruzəmi oxudum. Fikrimcə, şiəlik başlanğıc dövründə nə xalis dini, nə də xalis siyasi hərəkət olmuşdur. Nə isə, bunların arasında orta bir cərəyan kimi meydana çıxmışdır. İranlılar sonuncu Sasani nəslinin hüquqlarını şiəliyin ən yaxşı varisininin, yeni üçüncü İmam Hüseyinin üzərinə köçürərək imamlıq vasitəsilə bir növ İranın milli və dini təcəssümünü yaratmışlar. Bu işdə İsfahan civarlarından çıxmış Məzdək məbədinin oğlu (yeni İranın qədim dininin nümayəndəsi), o zamankı İranda nüfuz sahibi olan Salman əl-Farsi adlı bir iranlı xüsusilə fəal olmuşdur. Bu maraqlı şəxsiyyətin ruhi vəziyyəti həmin dövrdə İranda mövcud əxlaqi və dini çaxnaşmaların nümunəsi sayıla bilər. O öz dini etiqadlarında dərin tərəddüdə uğramış və narahat ruhu üçün İrandan kənarda mənəvi qida tapmaq məqsədi ilə ata yurdunu tərk etmişdi. Salman əl-Farsi Suriyada yəhudi dinini, Fələstində xristianlığı qəbul etmiş və nəhayət, islamın yeni yayılmağa başladığı Ərəbistanı gələrək burada müsəlman olmuşdu. Tezliklə biz onu peyğəmbərin yaxın əshabələri cərgəsində görürük. Əlinin zamanında isə Salman əl-Farsi Ərəbistanın ən görkəmli adamlarından biri idi. Onun adı indinin özündə də o qədər mötəbərdir ki, bu və ya digər rəvayətin, yaxud hədisin həqiqiliyini sübut etmək üçün Salman əl-Farsiye istinad etmək kifayətdir. Lakin mənşəcə dehqanlar sinfinə, yeni qədimdən bəri İran tarixində İran rəvayətlərinin mühafizi kimi şöhrət tapmış kənd mülkədarları sinfinə mənsub olduğundan o, ata evinin ənənələrindən tamamilə üz döndərə bilməzdi. (Tarixdən təkzibedilməz həqiqət kimi məlumdur ki, Xosrov Pərviz İran rəvayətlərini bir kitabda toplamaq fikrinə düşəndə, bu işi dehqanlara tapşırması və onlar da sonralar “Şahnamə” üçün mənbə rolunu oynayacaq “Xudaynamə”ni – “Allahlar kitabı”ni tərtib etmişdilər). O, əshabə kimi bu ənənələrin mühüm bir qismini islam dininə gətirmişdi. Bütün bunlardan da görüldüyü kimi, Salman əl-Farsi rəvayətlərinin ümumi istiqaməti və ruhu, əvvəla, iranlıların Yəzdigürdün varisi kimi baxdıqları İmam Hüseyinin atası Əlinin və onun oğullarının xilafətə müstəsna hüquqları olduğunu sübut etməkdən və o, o biri tərəfdən köhnə İran məzhəbləri ilə yeni islam məzhəblərini birləşdirmək arzusundan ibarət idi.

Həmin gün cənab Qladston konqresin ümumi yığıncağında “Şərq və qədim Yunanıstan” mövzusunda məruzə etdi. “Böyük qoca”nın

elmi, lakin çox yorucu və uzun məruzəsi Aqamemnon, Axill və b. yunan qəhrəmanlarının adlarının Şərqi mənşəli olmalarının etimoloji təhlilinə həsr edilmişdi.

Ertəsi gün İran bölməsində cənab Kasatellinin “İrənlilərin Hindistanda ədəbi fəaliyyəti” adlı məruzəsi dinləndi. Sən demə, hindlilərlə farsların müştərək Yedalçı-Kança və s. kimi çox ləyaqətli alimləri varmış. Onlar da qədim dövrün və dinlərin tədqiqi məsələsində özlərinin Avropadakı həmkarları kimi müxtəlif düşmən qruplara bölünüb-lərmiş. Bəziləri elmi sistemləşdirmə deyilən üsulu, digərləri isə təcrübə-sənədlə üsulu əsas götürürlərmiş. Bu alimlərin fəaliyyəti yalnız sifət tədqiqatçılıqla məhdudlaşmamışdı. Onlar həm də Avropada zərdüştilik və qədim İranla bağlı meydana çıxan bütün əsərləri tərcümə etmişdilər. Nətiq bu orijinal və tərcümə əsərlərini müfəssəl sadalayandan sonra dinləyicilərin diqqətini İran ruhunun fəvqəladə assimilyasiya qüdrətinə və Hindistanda farsların üstün zehni roluna cəlb etdi.

Nəhayət, bir az əvvəl haqqında danışdığım fars qadını xanım Zorabçi farslar və farslıq haqqında çox maraqlı məruzə ilə İran bölməsinin iclasına xitam verdi. Hindistandakı farsların qısa tarixindən bəhs etdikdən sonra xanım Zorabçi həmvətənlərinin ailə-məişət tərzi, fars mühitində qızların tərbiyəsi, qız və qadınların cəmiyyətdəki vəzifəsi barəsində ətraflı söhbət açdı, İran cəmiyyətinə Zərdüşti təliminin xeyirxah təsirini göstərdi və sonda da belə bir mülahizə üzərində xüsusi ısrar etdi ki, farslar bir tərəfdən din azadlığını qəbul etmələri, o biri tərəfdən isə fəvqəladə istedadları sayəsində Asiyada Avropa ideyalarının təbliğatçıları olmuşlar.

Antropologiya bölməsində diqqəti daha çox çəkən mövzu Tasmaniya (Avstraliya yaxınlığında ərazi) haqqında doktor V.V.Teylorun məruzəsi oldu. Həmin ərazidə tapılmış daş alətlərin o vaxta qədər Avropa və Asiya ərazilərində tapılanların ən qədimi olduqları aşkara çıxarılmışdır. İbtidai üsulla və kobud şəkildə hazırlanmış bu alətlər indi də yerli əhali tərəfindən işlədilir. Lakin Avropada aşkara çıxarılan və mamont dövrünə aid edilən alətlərdən fərqli olaraq onların iki deyil, yalnız bir tərəfi itilənmiş və hamarlanmışdır. Bu silahların ümumiyyətlə dəstəyi yoxdur. Bu isə onu sübut edir ki, tasmaniyalılar heç vaxt avropalılarla ilk təmasdakı inkişaf səviyyəsindən daha yüksək səviyyəyə qalxa bilməmişlər. Beləliklə, paleolit dövrü adamının zəmanəmizdə də yaşadığı sübut olunmuşdur. Onların canlı təmsilçiləri olan tasmaniyalıların təmsalında bu dövr adamlarının həyat tərzi barəsində təsəvvür əldə etmək mümkündür. Tasmaniyalı indiye qədər

aşkara çıxarılmış ibtidai insanların ən ibtidaisidir. Onun ox və yay kimi silahları da yoxdur. Bədənini yarpaqlarla örtür və pis havalarda ağac oyuğunda özünə sığınacaq axtarır. Mütəxəssislərin fikrincə, Tasmaniya dili ifadəli olsa da, sözlərinin çoxköklülüyü ucbatından xoşagəlməzdir. Bu dildə sözlər bir çox köklərin rabitəsiz və harmoniyasız qarışığından əmələ gəlir. Tasmaniyalılar xasiyyətcə xeyirxahdırlar, lakin qorxu və ya ağrı üzündən bu xeyirxahlıq ani şəkildə qəzəbə keçə bilər. Onların dini ibtidaidir, lakin insan ruhu haqqında özünəməxsus anlayışları var. Onlar bu ruhu kölgə şəklində təsəvvür edirlər. Ölülərin kölgəsi – qoruyucu Allahdır. Əks-səda danışan Allahın kölgəsidir. Ən ali Allahlar isə göy gurultusu və ıldırımındır. Cənab Teylor məruzə zamanı tasmaniyalıların daş alətlərinin şəkillərini də nümayiş etdirdi.

Cənab Teylordan sonra qraf de Qubernatis “Xalq nağıllarında əsatirlərin rolu” adlı məruzə etdi. O, bölmə qarşısında Şərqi folklorunu, yeni xalq poeziyasını, atalar sözlərini, nağılları və s. müntəzəm şəkildə toplamaq üçün xüsusi komissiya yaratmaq məsələsini qaldırdı. Bu təşəbbüs yekdilliklə qəbul edildi.

Cümə günü, sentyabrın 9-da axşam Britaniya muzeyinə (British muzeum) getdik. Rəsmi tanışlıq bir saata qədər çəkdi. Əlbəttə, belə az müddət ərzində zəngin kolleksiyaları ötürü şəkildə gözəndən keçirmək də mümkün deyildi. Lakin kongresin iclasları qurtarandan sonra mən yenidən bu qonaqsevər evə qayıtdım və doktor Qarnettlə cənab Riunin lütfkarlığı sayəsində (muzeyin İran və semit bölmələri onların sərəncamındadır) tam bir həftə ərzində burada toplanmış qiymətli sənət xəzinəsi ilə ətraflı tanış ola bildim. Muzey kitabxanası əlyazmalarla xüsusən zəngindir və elə zənn edirəm ki, dünyanın heç bir yerində British muzeum-dakı qədər qədim və yeni nadir əlyazmaları toplanmamışdır. Təbii ki, bunların əldə edildiyi mənbələr Türkiyə, İran, Misir və Hindistandır. Müstəsna əlverişli şərait sayəsində ingilislər bu ölkələrdən hamıdan daha bacarıqla yararlanıb bilməmişlər. Lakin mənə ən çox heyrətə salan buradakı nizam oldu. Bütün bu incilər elə səliqə ilə yerləşdirilib, kitab kataloqları elə dəqiq tərtib edilib və dürüst nömrələnilib ki, istədiyim əlyazmanı bir neçə dəqiqənin içərisində sənə gətirirlər. Bura heç də, məsələn, Parisdəki Milli kitabxanaya bənzəmir. Orada bir çap kitabını almaq üçün 3-4 saat, əlyazmanı almaq üçün isə 1-1,5 saat gözləmək lazım gəlir. İstər-istəməz düşünürsən: ingilisin mənəvi istedadsızlığını bu qədər məharətlə örtbasdır edən praktiki həssaslığı fransızlarda olsaydı, onların dühası gör necə möcüzələr yaradardı!

Şənbə günü, sentyabrın 10-da Kembridc və Oksford universitetlərinə ekskursiya başladı. Nə bizim Rusiyada, nə də Fransada insan öz gözleri ilə görmədən ingilis universitetinin nə demək olduğunu təxmini şəkildə də təsəvvür edə bilməz. Bu mühitdən uzaq, əlahiddə yaşayan bir varlıqdır. Onun öz təkrarsız ruhu, öz ənənələri vardır. Özü özünün ağasıdır. Zahirən qərribə görünən qotik üslubda tikilmiş binalar yaşıllıqlar içərisində itib-batır. Əyri, köndələn, qaranlıq keçidləri və geniş qübbələri olan bu binalar orta əsrlərdən qalma parklarla əhatə edilmişdir. Parklarda marallar rahat-rahat gəzişir, qırqovullar uçur. Bütün bunların arasında isə XIX əsr insanının rahatlığı üçün zəruri olan qurğular var. Belə bir tikilini görəndə insan istər-istəməz İngiltərə tarixi ilə üz-üzə dayandığını hiss edir və bu müqəddəs elm məbədinə xüsusi bir ehtiramla daxil olur. Kembridcdə qaldığımız iki gün ərzində burada bizə göstərilən qonaqpərvərliyi təsəvvür etmək mümkün deyildir. Qonaqları razı salmaq üçün rektordan tutmuş əməkdaşlara (fellow) qədər hamı əlindən gələnlər hər şeyi edirdi. Burada bizə verilən ziyafəti, habelə onu müşayiət edən və mənə qərribə görünən ənənələri uzun-uzadı təsvir etməyə imkan yoxdur. Yalnız onlardan ikisi üzərində dayanacağam. Nahar zamanı masaya konusvari şəkili, qızıl suyuna tutulmuş qədəhdə qırmızı şərab verirlər. Hər qonaq bu şərabdan bir qurtum içib onu sağ yanında oturan qonşusuna ötürməlidir. İlk mərasim zamanı rektor dedi: "Cənablar! Qitəmizdə biz ingilislərə mövhumatçı adamlar kəni rixşənd edirlər. Lakin əlinizdə tutduğunuz bu qədəh haqqında Kembridcdə o qədər xoş rəvayətlər var ki, bizim hər birimiz onu dodaqlarımıza yaxınlaşdırmaqdan qürur duyuruq. Bekon və Con Stüart Mill bu qədəhdən şərab içmişlər".

Diqqəti çəkən ikinci ənənə bundan ibarətdir ki, nahardan sonra məclis əhli başqa bir otağa keçir. Burada isə onları üzəri şərab şüşələri və likör qrafınları ilə dolu yeni masa gözləyir. Burada iki-üç saat ərzində şərab və likör içərək söhbətlərini davam etdirirlər. Dostluq münasibəti qurduğum universitet professorlarından biri qonaqların olub-olmamasından asılı olmayaraq bu ənənəyə həmişə əməl ediyini dedi.

Kembridc universitetinin çox zəngin kitabxanası vardır. Hər professor və tələbə (onlar hamısı universitet binasında yaşayırlar) bu kitabxanadan istifadə edə və lazım olan kitabları evə apara bilər.

Şərqlərdən fars, ərəb və Suriya dilləri burada uğurla tədris olunur. Təəccüblüdür ki, Şərqlə bütün digər ölkələrdən daha çox siyasi və iqtisadi əlaqələrə malik olan İngiltərədə indiyə qədər Şərqlə

dillərini öyrədən heç bir hökumət məktəbi yoxdur. Digər başqa təşəbbüslər kimi bu iş də xüsusi şəxslərin öhdəsinə buraxılmışdır. Lakin həmin şəxslərin təşkil etdikləri məktəblərdə oxumaq çox baha başa gəlir və hər adama müyəssər olmur. Məsələn, Kembridcdə yaşamaq və mühazirələri dinləmək üçün ildə ən azı 6000 frank ödəmək lazımdır. İngilislərin digər avropalılarla müqayisədə Şərqlə az tanımalarının və Şərqlə insanının təbiətinə az bələd olmalarının səbəblərindən biri də budur.

Bazar ertəsi, sentyabrın 12-də vida naharı oldu. Naharı doktor Qrant-Doffun rəhbərliyi ilə kongresin ingilis iştirakçıları təşkil etmişdilər. Bu nahar zamanı baş vermiş maraqlı bir hadisəni ötəri qeyd edəcəyəm. Geniş mütaləsi ilə hamını heyran edən Qrant-Doffun gözəl nitqindən sonra hər kəs qısa vida nitqi söyləməli idi. İtaliya nümayəndəsi tamamilə yersiz olaraq Üçlük İttifaqını xatırladı və İtaliyanın gələcək şöhrəti haqqında danışdı. Bu nitqin kongresdə iştirak etməyən fransızlara qarşı yönəldiyini hamımız başa düşdük. Naharda təsadüfən və qeyri-rəsmi qonaq kimi iştirak edən məşhur fransız alimi, College de Frans-ın professoru cənab Darmstater dözmədi və etirazını bu sözlərlə bildirdi: "Cənablar, bütün dünyanın ləyaqətli adamları (les hommes distingués) özləri haqqında danışanda deyirlər ki, mənim iki vətənim var: doğulduğum yer və Fransa. Hər bir şərqsünas alim isə, əgər o, həqiqətən də bu ada layiqdirsə, əlavə edə bilər ki, mənim iki vətənim var: biri Fransadır, o biri İngiltərə. Mən ikinci vətənimin şərəfinə içirəm!" Bu sözlər uzun-uzadı alqışlara səbəb oldu.

Kongres qurtarandan sonra Asiya Cəmiyyətində (Asiatic Society) və Hindistan nazirliyində (Indian Office) oldum. Burada professor Deviss lütfkarlıq edib mənə Ömər zamanında yazılmış məşhur Quranı göstərdi. Deyirlər ki, Sultan Əbdülhəmid bu Quran üçün milyonlar təklif etmişdir. Şərqlə ilə maraqlanan hər kəsə məsləhət görərdim ki, nə zaman əllərinə fürsət düşsə, onu əsla fəvta verməyib, Londonda Kingstoun Muzeyi və Adriatic Home-a getsinlər. Bu iki binada nadir memarlıq kolleksiyası və bütün Şərqlədən toplanmış xəttatlıq nümunələri vardır.

*London, 3 oktyabr 1892-ci il.
"Kavkaz", 15-16 dekabr 1892-ci il*

MÜSƏLMAN XALQLARIN VƏZİYYƏTİ

Birinci məqalə

XVIII əsrin ikinci yarısı müsəlmanlığın tarixində bir dövr təşkil edir – tənəzzülün başlanması dövrü!

Lakin bu dövrdən əvvəl bir-birinə tamamilə zidd iki mərhələ olmuşdur – daxili və xarici qüvvələrin yüksəliş mərhələsi (VII əsrdən XVI əsrə qədər) və durğunluq mərhələsi (XVII–XVIII əsrlər). Doqquz əsr davam edən birinci mərhələdə üç xalq – ərəblər, farslar və türk-tatarlar növbə ilə islamın istinadgahı olmuşlar. Birincilər islamın meydana gəlməsindən VIII əsrin yarısına kimi, ikincilər VIII əsrdən XII əsrə kimi, üçüncülər isə XII əsrdən indiyə qədər.

Bütünlükdə isə durğunluq dövrünə qədər islamın xarici təsiri getdikcə artan bir sürətlə irəliləmişdir. Müsəlmanlar arada İspaniyanı itirşələr də, əvəzində Avropanın o biri ucunda Şərqi imperiyasının paytaxtı Konstantinopol başda olmaqla böyük bir ərazini ələ keçirmişlər. Həm də bu türk-tatarların sayəsində mümkün olmuşdur. Zəifləyib əldən düşmüş irqlərin – ərəblərin və farsların əlində az qala sarsılmağa və parçalanmağa başlayan müsəlman aləmini XIII əsrdə miras alan bu sağlam və qüdrətli xalq onun dərdlərinə yenidən əlac edə bilmiş, onu nəinki dağılmaqdan qorumuş, hətta dirçəldərək sərhədlərini xeyli genişləndirmişdir. Belə ki, tərəfsiz tarixçi son nəticəni çıxararkən və XIII əsrin islam ilə ərəblərin Əməvilər dövrü, yaxud farsların Abbasilər dövrü islamı arasında müqayisə apararkən etiraf etməlidir ki, türk-tatarlar aldıkları mirası nəinki qoruyub saxlamış, hətta onu xeyli artırmış və zənginləşdirmişdilər.

Tam əminliklə demək mümkündür ki, əgər türk-tatarlar olmasaydı, hazırkı halında islam da mövcudluğunu qoruya bilməzdi. İndi o, tam şəkildə çökməyə, unudulmağa doğru gedən təlimlərdən birinə çevrilmiş olardı. Əgər islam səlib yürüşlərinin qarşısında duruş getirmişdisə, əgər o, qüvvətli dini təbliğatlarla müşayiət olunan sürətli müstəmləkə fəthatı dövründə birdəfəlik yoxa çıxmamışdisə, bunlar yenə də məhz türk-tatarların sayəsində mümkün olmuşdur. Bu irqin bir ovuc nümayəndəsi – Səlcuqlar əsrlərlə birləşmiş Avropanın qarşısında sinə gərüb dayanmışdır.

Aslan ürəkli Ruçardın dostu və düşməni sifətində Qərbdə və Şərqdə əfsanəvi ad qazanan Saladin (Səlahəddin) kimi Səlib

yürüşlərinin qarşısına siper çəkənlər də yenə həmin Səlcuqlardan idilər. Daha sonra onları türk-tatar xalqının başqa bir qolu – Osmanlılar əvəz edənlərsə saylarının azlığına baxmayaraq tezliklə möhkəmliklərini və nələrə qadir olduqlarını göstərdilər. Bundan əlavə, XIV əsrdən bu günə kimi türk-tatarlar Konstantinopoldan tutmuş Çinə və Hindistana qədər, Şərqi Türkmənistandan tutmuş Afrika Tripolisinə qədər bütün nəhəng müsəlman aləmində hakim xalqdılar. Hindistanda, İranda, Türkünstanda, Zakaspi vilayətində, Türkiyədə, Misirdə və b. ölkələrdə hakim sülalələr, asılı və müstəqil vali knyaz nəsiləri, mülkədar sinfi, görkəmli hərbi və siyasi xadimlər hamısı türk-tatarlardandır. İlk Səlib yürüşlərindən başlayaraq bu günə qədər Qərbə qarşı uzun və ağır mübarizəni aparanlar da türk-tatarlar olmuşdur. Onlar müsəlman dünyasını az-çox müdafiə etmiş, onu tam parçalanmaqdan qorumuşlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu xalq hələ də bir ağ günə çıxmayıb. Çinlilərə və yaponlara qohum olan türk-tatarlar onların mədəniyyətlərinə yad qalmışlar. Bu xalq tarixdə ilk dəfə XII əsrdə meydana çıxdığı halda (Ə. Ağaoğlu burada Osmanlı xanədanını nəzərdə tutur – *tərt.*) Avropa xalqları ilə müqayisədə ancaq hələ indi öz orta əsrlərinə qədəm qoyur və onun bütün həyatı hələ irəlidedir. Egyc sahillərindən və Aralıq dənizindən Çinə qədər böyük bir ərazidə məskən salmış türk-tatarlar öz etnoqrafik, din və dil birliyi sayəsində gələcəkdə Köhnə Dünyada başlıca həyat ünsürlərindən biri olacaqları ilə bağlı müjdələrini verməkdədir. Bu xalqın hər yerdə gördüyümüz və hər kəs tərəfindən təsdiq edilən nadir mənəvi və fiziki keyfiyyətləri belə bir ehtimal üçün əsas verir. Nadir mənəvi keyfiyyətlər – doğruluq, namusluluq, sadəlik, mülayimlik, mərdlik, cəsur- lüq onların vücudlarının nadir keyfiyyətləri – möhkəmliyi, dözümlülüğü, irq təmizliyi və gözəlliyi ilə bağlıdır. Əgər bu xalq indiyə qədər zehni və elmi cəhətdən özünü göstərməmişsə, bu bir çox ciddi və aradan qaldırılması o qədər də asan olmayan əngəllərlə bağlıdır.

Həmin əngəllər içərisində birinci yerdə, təbii ki, türk-tatarların əsasən məskunlaşdığı Asiyadakı ümumi zehni vəziyyət dayanır. Bu qitə öz-özlüyündə zehni fəaliyyət üçün o qədər də geniş bir sahə deyildir. Lakin elmi hazırlıqlarının azlığına, habelə bu cür məşğuliyyətə tekan verəcək amillərin cüziliyinə baxmayaraq, türk-tatarlar tarix səhnəsində görüdükləri ilk zamanlardan intellektual sahəyə maraq göstərmişlər. Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan hələ bütperəstlikdə qalmasına baxmayaraq, özünü müsəlman alimlərlə əhatə etmişdi. Müsəlmanlar arasında geniş yayılmış təqvim indinin özündə də onun

adını daşıyır. İrannın Marağa şəhərində hamının faydalanması məqsədi ilə qurduğu ilk rəsədxana üçün, Günəşlə bağlı bir sıra dəqiq bilgilər üçün, Ptolomey loqarifmalarının təkamülü üçün Avropa, Hülakünün istekli dostu Nəsirəddin Tusiyə borcludur. Ondan bir müddət sonra yenə bütperəst, dəhşətli və qorxunc Teymurləng ayaq basdığı hər yerdə hər şeyi dağıtdığı və məhv etdiyi halda, ancaq alimlərə, ədiblərə, elm, incəsənət və ədəbiyyat əsərlərinə toxunmazdı. Onun paytaxtı Səmərqənd o dövr mədəniyyətinin, elm və incəsənətinin mərkəzi olmuşdu. Bir sözlə, qəddarlıqlarına və savadsızlıqlarına baxmayaraq türk-tatarlar zehni məşğələlərdən heç zaman uzaq qalmamışdılar.

Özlərini geniş şəkildə dinc məşğələlərə həsr etmək, ərəb-fars mədəni və elmi fikrinin qoyduğu irsi daha da zənginləşdirmək baxımından türk-tatarlara mane olan ikinci əngəl onların tarix səhnəsinə gəldikləri zaman və şəraitlə əlaqədar idi. Türk-tatarlar Qərbi Asiyada ilk dəfə XII əsrdə görünürlər. Onların əsas özəyi isə islam dinini ancaq Qazan xan zamanında – XVI əsrdə qəbul etmişdi. O zaman islam dini türk-tatarlara əsla aidiyyəti olmayan səbəblər üzündən öz böhran dövrünü yaşayırdı. Əxlaq pozğunluğu və mənəvi naqislik artıq hər şeyi içəridən çürüdüdü. Dinin, əxlaqın, ali hakimiyyətin və cəmiyyətin pozulması bütün sahələrdə tam gücü ilə gedirdi.

Müsəlmanları yüksəklərə qaldıran əqli-elmi hərəkət mistisizmə, təsəvvüfə və bütün mədəni xalqların tənəzzülü üçün seçiyəvi olan əqli və mənəvi aşınmalara doğru gedirdi. Burada da, sözün əsl mənasında, bir zamanlar Qərbi Roma imperiyasında baş verən hadisələr təkrarlandı. O zaman Romanın artıq öz əsil-nəcəbətlerini itirməkdə olan zadəganları vəhşi almanların basqıları qarşısında təslim olaraq yeni ağalarının müəllimləri sifətində çıxış etməyə başlamışdılar. Vəhşilər özlərinə tabe etdikləri müəllimlərindən dini də, ağıl və ürək üçün digər monovi qidaları da pozulma və degenerasiya dövrünün verdiyi şəkildə – pozulmuş, eybəcər, şikəst halda qəbul edirdilər. Və onlar aldıqlarının hamısını öz vəhşi, azgın təbiətlərinin süzgəcindən keçirərək daha da korlayırdılar. Bu pozğunluğun cazibəsindən çıxmaq, həqiqi dini, həqiqi elm və mədəniyyəti indiki halında yenidən bərpa etmək üçün Qərbə on beş əsr vaxt lazım oldu. Türk-tatarlar isə hələ indi özlərinin altıncı əsrini yaşamaqdadırlar. Digər tərəfdən, ərəblərin min iki yüz il bundan əvvəl xaricdən güclü təkan verdiyi Qərbin, necə deyərlər, öz üzərində işləmək üçün kifayət qədər boş

vaxtı və imkanı vardı. Halbuki türk-tatarlar üçün tamamilə başqa şərait mövcud olmuşdur. Tarix səhnəsinə gəldikləri dövrdən onların daxili inkişafı məşğul olmalarının qarşısını alan əbədi və ciddi maneə meydana çıxır: türk-tatarlar həmişə özünümüdafiə vəziyyətində dayanmalı olmuşlar! Bir müasir Türkiyəyə nəzər salın. Bu ölkə zamanın və şəraitin doğurduğu zahiri məncələrdən nicat tapıb heç olmazsa iki il daxili məsələləri ilə məşğul ola bilirmi? Türk-tatarlar tarix səhnəsinə gəldikləri vaxtdan aramsız şəkildə belə vəziyyət içərisində qalmışlar. Onlar həmişə müharibəyə hazır vəziyyətdə olmalı, hər tərəfdən gözlənilən hücumları dəf etməli idilər. Onların özlərini də, mənsub olduqları islam dinini də hər zaman və hər tərəfdən sıxışdırırdılar. Onlar hər dəqiqə həm özlərinin, həm də islamın xilasını düşünməli idilər. Lakin ilk baxışdan islamı xilas edərkən və zahirən hətta onun ərazi və sərvətlərini artırarkən onlar zaman keçdikcə özlərinə fəlakət gətirən iki şeyi unudurdular və unutmaya da bilməzdilər: bu bir tərəfdən Qərbin tədricən əqli və əxlaqi baxımdan tərəqqi etməsi, o biri tərəfdən isə islamın özünün daxilində pozucu qüvvələrin meydana çıxması və baş qaldırması idi.

Daim savaşlarda olduqlarından onlar barit tüstüsü, yaxud dəbilqə tonunun arxasından Qərbdə elm və sənətin yüksəliş dövrünü, bütün köhnə dünyanı dəyişdirən Böyük Fransa inqilabını, hətta türk-tatarların öz istiqbal və istiqballarını borelu olduğu şeyi – şəxsi igidliyi heçə çıxaran elmi kəşf və ixtiraları da görə bilməmiş, nəzərdən qaçırmışdılar. Daxildə isə müsəlmanlar arasında dinin, əxlaqın pozulması, dəyərlərin itirilməsi, hətta ən möhkəm cəmiyyətlərin dayaqlarını sarıtmağa qadir olan bu proses artan bir sürətlə gedirdi. Biri-birindən qərribə, biri-birindən daha eybəcər təriqətlər, tam mənasız və əxlaqi baxımdan fəlakətli təlimlər, tarixə və təbiətə zidd cərəyanlar islamı parçalayıb didir, onu taqətdən salırdı. Gah bir, gah da başqa yerdə şöhrətpərəstlər kütlələri arxalarınca apararaq mənasız təlimlər vasitəsilə onlar arasına qardaş qırğını salır, nifrət və ədavət toxumu səpirdilər. Dərvişlər və saxtakarlar bazarların və meydanların birinci şəxsinə çevrilir, küt fanatizm ideya və zövqlərə hakim kəsilir, riyakarlıq və ikiüzlülük hamının üz tutduğu ümumi dəyərlərə çevrilirdi.

Bütün təhsil və elm mərkəzləri – məktəblər, mədrəsələr, darülfünunlar, kitabxanalar və elmi cəmiyyətlər dağılır, yoxa çıxır, onların yerində isə müxtəlif qəhvəxanalar, oyləncə yerləri, dərvişxanalar pcyda olurdu. Belə yerlərdə isə bir tərəfdən həşiş, tiryək, əxlaqsızlıq,

o biri tərəfdən isə quru, küt sxolastika adamın cismini və ruhuna hakim kəsilir, cəmiyyətin əsaslarını sarsıdaraq onu sağlamlıq, ağıl, hiss və ürəkdən məhrum edirdi. İslam artıq karton parçalarından tikilmiş böyük bir binaya bənzəyirdi: bu bina zahirdən parıldayırdısa da, içəridən boş və zibillik idi. Belə bir bina elə ilk zərbədənə uçulmalı idi. Həmin zərbəni isə çox gözləmək lazım gəlmədi. XVIII əsrin ikinci yarısı gəlib çatdı və onunla birlikdə müsəlman dünyasının da qara günləri başladı. Geniş ərazinin bir ucundan o biri ucuna kimi hər yerdə uçqun və çöküntü sədaları eşidilirdi. Hər yərə ah-nalə, fəryad və ümitsizlik, sükunət və xarabazərlik hakim olmuşdu. Sanki dəhşətli dağıntıdan sarsılmış, vahiməyə düşmüş dünya şiddətlə o yan-bu yana vurnuxaraq bu fəlakətli vəziyyətdən nicat və çıxış yolu arayırdı. Hər yerdə yollar bağlanmışdır. Hər yerdə ancaq xarabalıqlar, itki və tələfat nişanələri gözə dəyir. Və bu zaman həmin dağılmış dünya artıq özünü özünə çevirir. Adamlar bir-birlərini ittiham etməyə başlayırlar. Bu isə ümumi yas və ümitsizlik mənzərəsini tamamlayır. İstedad və nüfuzuna görə zamanımızın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, Parisdə çıxan “Ürvətül-vüsqa” qəzetinin keçmiş naşiri və redaktoru Seyid Cəmaləddinin islamın müasir vəziyyətinə verdiyi dəqiq qiymət heç zaman yadımdan çıxmır. Seyid Cəmaləddin deyirdi ki, “mən islami nəhəng bir vücud kimi təsəvvür edirəm. O, başını İstanbulda yerə qoyub, qollarının birini Afrikanın şimalına, o birini Kırım və Orenburq üzərindən Çinə uzadıbdır, ayaqları isə bütün Qərbi Asiya boyunca dolmaşır. Artıq bu vücutda nə bir sağlam yer və nə bir xəsarət almamış orqan var. Amma o, qanı axa-axa, yarımcan halda yenə öz dəmir püskürən nəfəsini bilirsiniz nəyə sərf edir? Sadəcə, kimin haqlı, kimin haqsız olduğu ilə bağlı höcətləşmələrə! Əmrimi, Zeydmi haqlıdır? Əmrinmi, yoxsa Zeydinmi ilahiyyəti yaxşıdır? Yalnız son nəfəs də canından çıxandan sonra o başa düşəcək ki, məhz bu höcət nəticəsində öldü!” Taleyin zərbələrindən sarsılıb məyus olmuş müsəlmanlar indi gəzib bu fəlakətin onların üzərinə haradan goldiyini axtarırlar və vəziyyəti düzəltmək haqqında düşünürlər. Hazırkı vaxtda bu məsələ ilə bağlı onların arasında biri-birindən tamamilə fərqli üç cərəyanın mövcudluğu müşahidə olunur. Bunlardan biri tərəqqipərvərlər, yaxud gənc türklər, o birisi mühafizəkar müsəlmanlar cərəyanı və nəhayət, üçüncü bu ikisinin arasında dayanan panislamist cərəyanıdır. Gələcək yazılarımızda bu cərəyanların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirəcəyik.

Keçən həftəki cümə felyetonunun (“Kaspi”, № 146) sonunda göstərmişdik ki, Avropanın təzyiqi altında sarsılmış və çaşıb qalmış müsəlman aləmi artıq düşdüüyü fəlakətin səbəblərini axtarmağa başlamışdır və bu özünü təhlil onu iki bir-birinə zidd nəticəyə gətirib çıxarmışdır. Bəziləri belə düşünürlər ki, bütün fəlakətlərin səbəbi müsəlmanların geriliyindən, onların dininin həyat uğrunda mübarizəyə yararsız olmasından irəli gəlir və bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bütün həyat quruluşunu dəyişdirmək, Avropanı təqlidə başlamaq lazımdır. Belələri Avropa təsisatının qüvvəsinə hədsiz inamla yanaşaraq onu yoxlamadan, saf-çürük edib araşdırmadan, ölkələrində tətbiq etməyin zəruriliyi haqqında vəzlər oxuyurlar.

Bəziləri isə əksinə, belə fikirləşməyə başlamışlar ki, müsəlmanların bütün fəlakətləri onların köhnə adət və ənənələrdən üz çevirmələri ilə bağlıdır. Əxlaq pozğunluğu, özbaşnalıq, keçmişə sayğısızlıq və sərbəst düşüncə də məhz bunun sayəsində meydana çıxmışdır. Buradan da onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, xilas yolu nə Avropada, nə də həyatın məntiqinin axtarılmasındadır. Sadəcə, şəfəverici keçmişə qayıtmaq lazımdır. Bu keçmiş öz ecəzkar qüvvəsi ilə müsəlman aləmini xilas edəcəkdir.

Oxucu görür ki, təkcə çıxarılan nəticə deyil, əsaslanmış fikir baxımından da bu iki cərəyan arasında mütləq və bənzərsiz ziddiyyət mövcuddur. Bu ziddiyyət iki cərəyan tərəfdarları arasına onların hətta şəxsi münasibətlərinə və fərdi həyatlarına da nüfuz edən qatı bir düşmənçilik salmışdır.

Lakin arada ümumi bir yaxınlıq nöqtəsi də var. Bu da hər iki cərəyanın məhz Avropa sayəsində meydana çıxmasında özünü göstərir. Avropa ilə Şərqi arasında daha rahat və ucuz gediş-gəliş yollarının aşılması, ticari-siyasi əlaqələrin inkişafı və rabitənin genişlənməsi nəticəsində bu qitədən yayılan mədəniyyət parıltısı Şərqi bilik və yenilik həsrətində olan gənclərini özünə cəlb etməyə bilməzdi. Bundan başqa, Şərqi çaxnaşmaya düşmüş həyatının özü də Avropa dillərini, Avropa qayda-qanunlarını bilən adamlara ehtiyac yaradırdı. Həmin ehtiyac dövlət idarəçiliyi və ticarət sahəsində daha kəskin

şəkildə duyulurdu. Şərqli gənclərin Avropaya XIX əsrdə başlanan axını da bundan irəli gəlirdi. Burada onların gözləri qarşısında doğma yerlərə əsla bənzəməyən yeni həyat mənzərələri canlanırdı. Bu dəbdəbəli və möhtəşəm mənzərələr Şərq gənclərinin ağıllarını başlarından çıxarmaya, gözlərini qamaşdırmaya, onları vəcdə gəlmiş hipnozlu adam vəziyyətinə salmaya bilməzdi. Şəhərlərdəki təmtəraq, şən və səs-küylü həyatın bəxş etdiyi sevinc və sərbəstlik, insanların nisbətən firavan yaşayışı, ilk baxışdan qarma-qarışıq təsir bağışlayan cəmiyyətdə qayda-qanunların harmoniyası, şəxsiyyətin maddi təminatına əsaslanan ləyaqət hissi, həyatın ən qaranlıq guşələrinə işıq saçmağa qadir olan minlərlə məktəblər! Həm də bütün bunlar elmin göz-qamaşdırıcı kəşf və ixtiraları ilə, misilsiz memarlıq və incəsənət əsərləri ilə işıqlandırılmış və bəzədilmişdir. Bu nənzərə təsəvvürləri asanlıqla cuşa gələn Şərq insanının xəyalında özünün qaranlıq mühiti, cansız və nəşəsiz həyatı, insan şəxsiyyətini əzən və alçaldan məişəti ilə bir müqayisə ehtiyacı yaratmaya bilməzdi. Fantaziyası təhlil və tənqid qabiliyyətindən daha güclü olan şərqli belə müqayisə nəticəsində ümitsizliyə qapılır, kədərlənib ruhdan düşür. Bu hal isə çox vaxt onda öz vətəninə, onun keçmişinə və indisinə qarşı bir nifrət hissi oyadır. Lakin nə qədər ki, Şərqdən Avropaya axışan cavanlar yüksək məmur və ticarət təbəqələrinin nümayəndələri idilər, Avropa həyatının eys-ışrət imkanları bu “yeni müsəlmanları” daha çox maraqlandıran əsas amil idi. Vətənə nifrət onları bu vətən qarşısındakı hər cür vəzifədən azad edirdi. Öz istəklərinə uyğun başa düşdükleri “avropaçılıq” isə Avropanın bəxş etdiyi sərbəst həyat tərzinin nəşələrindən hədsiz-hüduzsuz şəkildə istifadə imkanı yaradırdı. Bir yandan vətəndə qazandıqları var-dövlət, o biri yandan isə Avropa bulvarlarının sərbəstliyi belə düşüncə təzi və əhvali-ruhiyyə üçün əsas verirdi. Öz evlərində ikiüzlü və riyakar həyat təzi keçirən bu adamların bulvar yaşamının azgınlıqlarına nə qədər asanlıqla təslim olduqlarını və həmin sərbəstliyin onların nifrət bəslədikləri vətənə nə qədər baha başa gəldiyini təsəvvür etmək elə də çətin deyildir. Vətən ancaq pula ehtiyac olanda yada düşürdü. Vətən artıq bu yeni biçimli “müsəlmanlar” üçün Parisin, yaxud Vyananın əxlaqsız qadınlartna xərcləmək üçün tükənməz pul kisəsindən başqa bir şey deyildi.

Avropaya bu mənada aludəçilik bir zamanlar Şərqlin “yaxşı ailələrinin” uşaqları, hətta hakimiyyət başında olan sülalə şahzadələri

arasında dəbdə idi. Hətta dövlət adamları da bu təsirdən kənar qalmırdılar. Məsələn, məlumdur ki, Misir xədivlərindən biri Qahirədə opera binası tikdirmək və Avropanın müğənni qadınlarını ora dəvət etmək üçün bütün çətinliklərə baxmayaraq yüksək faizlə borc müqaviləsi bağlamaqdan da çəkinməmişdi. Belə aludəçilik və “avropalaşmaq” üçün çəkilən bu cür ağılsız xərclər və bu xərclərin gətirdiyi yüksək faizlər nəticəsində həmin dövlətlərin bəziləri sonradan az qala müflis elan olunmuş və onlar üzərinə avropalı borc verənlərin nümayəndələrindən ibarət qəyyumluq nəzarəti qoyulmuşdu.

Bəs bütün bunların müqabilində bu ilk “yeni müsəlmanlar” vətənə nə verirdilər? Ağılsız hərəkətlərinə görə onlarda öz vətənlərinə qarşı əmələ gələn nifrətdən başqa heç bir şey! Və bir də onlar vətənlərini Avropa paytaxtlarının bulvarlarından topladıqları volterçilik tullantıları ilə zənginləşdirirdilər. Ən yaxşı halda onlar darıxdıqları, yaxud evdən çıxıb bilmədikləri saatlarda bayağı Avropa bulvar romanlarını öz dillərinə tərcümə edirdilər. Hər halda bu daim vətənə küfr yağdırmaqdan və onun ən müqəddəs şeylərini kobud şəkildə təhqir etməkdən daha faydalı bir məşğuliyyət sayılmalıdır.

Avropanı ancaq öz kostyumları, mənəvi pozğunluq və əxlaqsızlıqları, gücsüzlük əsəri olan rişxənd və istehzaları ilə yamsılayan və bütün bunlarla Avropanın “təmsilçisi” olmaq iddiasına düşən bu miskinlərə qarşı “köhnə müsəlmanlar” öz dərin nifrətlərində haqlı deyildilermi?

Lakin bu ilk “yaxşı ailələrin uşaqlarından” sonra Şərqdən Avropaya nisbətən “az yaxşı ailələrin” təmsilçilərinin axını başlandı. Onlar Avropa ölkələrinə ya hökumətləri tərəfindən göndərilir, ya da özlərinin cüzi vəsaitləri ilə bilik əldə etmək üçün yollanırdılar. Bunların dəbdəbəyə və əxlaqsız qadınlardan “Avropa müdrikliyi” dərsləri almağa nə imkanları, nə vəsaitləri, nə də “anadangəlmə” meyilləri vardı. Xalq arasından çıxmış, həyatın çətinliklərini özlərinin, yaxınlarının və qohumlarının üzərində hiss etmiş bu gənclər Avropa mədəniyyətinə heyranlıqlarını onun zahiri dəbdəbəsi, teatrları və bulvarları ilə məhdudlaşdırmırdılar. Onlar Avropa həyatında mənsub olduqları xalqın rifahını təmin edən, onun mədəni və iqtisadi tərəqqisi üçün imkanlar açan məsələlərlə maraqlanırdılar. Onlar Avropa elmlərini böyük şövq və həvəslə öyrənir, Avropa təfəkkürünə yiyələnirdilər. Onlar Qərbin Şərq üzərindəki üstünlüyünün bulvarlarda və ya kafe-

şantanlarda deyil, onun məktəblərində, universitet və akademiya-
rında olduğunu çox gözəl başa düşərək qarşılama Şərqdə məhz
Avropa elm və təfəkkürünü yaymaq məqsədi qoydular. Tezliklə
bütün müsəlman Şərqudə – Türkiyədə, Hindistanda, Misirdə, hətta
İranda ən məşhur Avropa mütəfəkkirlərinin əsərləri yerli dillərə təf-
cümə olundu. Qəzet və məcmuə nəşrinə, kitab çapına təkan verildi.
Müsəlman aləmində sağlam ağıla əsaslanan bir hərəkət başlandı. Bu
tezliklə müxtəlif Avropa tipli məktəb və cəmiyyətlərin yaradılma-
sında da özünü göstərdi. Yeni hərəkət obyektiv istiqamət götürüldüyü
və xüsusən də gərəklili xarici ədəbiyyat nümunələrinin tərcüməsinə
diqqət yetirildiyi başlanğıc mərhələdə yaxşı nəticələr vəd edirdi.
Türkiyədə və Misirdə bu hərəkət özünü xüsusilə güclü və qabarıq
şəkildə göstərirdi. Onun başında duran adamları istər cəmiyyət,
istərsə də özləri “yeni müsəlmanlar” adlandırırdılar. Onlar İslamı
Avropa elmləri və ideyaları ilə müalicə etmək yolu ilə canlandır-
mağa çalışırdılar. Heç şübhəsiz, “yeni müsəlmanlar” başlanğıc mərh-
lədə tutduqları yoldan dönməsəydilər, daha çox şeyə nail olardılar.
Heç yerdə adamlar müsəlmanlar qədər elmlərə həvəs göstərmir,
biliklərə yiyələnməyi onlar qədər arzu etmirlər. Sadəcə, bu bilikləri
onlara verməyi bacarmaq lazımdır. Din və siyasət kimi hər cür ifrat
əlavələr onları əsəbiləşdirir, onlarda ikrah yaradır. Həm də axı bu
izafi əlavələr nəyə lazımdır? Məgər öz-özlüyündə elmi həqiqətlər
din və siyasət bərsində bizim təmtəraqlı tələqlərimizin çıxardığı
nəticələrə gətirib çıxarmırmı? Lakin bu həqiqətlərin əksəriyyətə çat-
ması üçün onlara vaxt vermək lazımdır, səbir və təmkinlə hərəkət
etmək lazımdır.

Təəssüflər olsun ki, bəzi səbirsiz “yeni müsəlmanlar” bunu göz-
ləmədilər və son nəticəni çıxarmaqda tələsdilər. Onlar siyasətə
qurşandıqlar – bütün Şərqi maneçilik törədən, bütün Şərqi xalqlarına
əzab-əziyyət gətirən bir siyasətə! Hərəkət həqiqi obyektivlik və
rasionallığı itirdi, siyasiləşdi, partiyalaşdı və arxalandığı xalqı
qıy b etdi.

Türkiyədə belə əyintinin ilk təşəbbüskarı Midhət paşa oldu. Doğ-
rudur, dövrün şərtləri Midhətin haqlılığını göstərdi. Ölkə 1877-1878-ci
illər savaşı ərəfəsində idi. Türkiyə üzərində ölüm təhlükəsi peyda
olmuşdu. Necə olursa olsun xilas yolu tapmaq lazım idi. Midhət isə
vətəninə fədakarcasına sevin və bu sevgisinin həddi-hüdudu olmayan

atəşin vətənpərvər idi: Kimyagər birçə dəfə toxunmaqda misi qızıla
döndərən sehrli maddənin mövcudluğuna inandığı kimi Midhət paşa
da Avropa təsisatının gücünə inanırdı. O elə zənn edirdi ki, Türkiyə-
nin bütün xəstəliklərini sağaltmaq, əsrlər boyu üzərində qat bağlayıb
onu hərəkətsiz hala salan qılatı qoparıb atmaq üçün birçə konstitu-
siyalı monarxiya üsulu kifayət edəcək. Odur ki, enerji və mərdliyinə
görə Şərqudə tayı-bərabəri az tapılan bu siyasi xadim düşündüyü işin
yalnız yarısını görə bildi – Türkiyəyə dünyada ən liberal bir konsti-
tusiya verdi. Lakin aradan bir il belə keçməmiş ümitsizliyə qapıla-
raq peşmançılıq içində anladı ki, qurduğu möhtəşəm bina bünöv-
rəsiz tikilmişdir. Onun uçulması üçün birçə dəfə toxunmaq kifayətdir.
Parlamentin özündə də millət vəkili “konstitusiyalı quruluş”,
“məşrutiyət” bərsində o qədər savadsız idilər ki, Midhət özü onları
“müxalifət” və “hökumət tərəfdarları” adı ilə iki yerə ayırmalı oldu.

Bir neçə aydan sonra Sultan Əbdülhəmid bütün bu tör-töküntünü
qovub dağıdanda isə nə senatda, nə də məclisdə etiraz etməyə cəsa-
rəti çatan birçə adam da tapılmadı! Hətta bütün Türkiyədə “xalqın
hüquqlarını” müdafiə üçün birçə səs də eşidilmədi. Zavallı Midhət
ölkəni tərk edib İtaliyaya getməli oldu. O, vətəninin tar-mar edilmə-
sinə uzaqdan ürəkəğrısı ilə baxaraq bir daha inanmağa məcbur oldu
ki, xalq həyatı kimya düsturları çərçivəsinə yerləşmir. Bu həyatın öz
qanunları var və həmin qanunlarla mütəq hesablaşmaq lazımdır.

Lakin artıq olan olmuşdu. “Yeni müsəlmanların” bir qismi həmi-
şəlik siyasətə qurşandı və “gənc türklər” adı ilə siyasi partiya
çevrildi. Aralarında bir çox yüksək istedad sahiblərinin olduğu “gənc
türklərin” bu qisminin bütün qüvvə və enerjisi mövcud rejimə qarşı
siyasi mübarizəyə həsr olunur. Onların idealları Midhət paşa konsti-
tusiyanı bərpa etməkdən, xalq qarşısında məsuliyyət hiss edən
hakimiyyət yaratmaqdan və federativ dövlətin əsasını qoymaqdan
ibarətdir. Lakin təəssüflər olsun ki, bu ideallar türk xalq kütlələri ara-
sında özünə demək olar ki, qətiyyət tərəfdarlar tapmır. Bunun da sadə
bir səbəbi var – həmin kütlələr nə mənəvi, nə də zehni cəhətdən
“gənc türkləri” qavramağa hazır deyildir. Bundan əlavə, bu kütlələr
anlamırlar ki, imperiyada azlıq, həm də ən az silahlanmış, həyat
uğrunda savaşa, xüsusən də iqtisadi mübarizəyə ən pis hazırlanmış
azlıq təşkil etdikləri üçün, feodal bir dövlətdə onlar nəinki görünməz
olacaqlar, hətta tamamilə itib aradan gedəcəklər. Partiya özü də xalis

siyasi xarakter aldığı üçün həmişə özünü qüsuruzluğun ideal yüksəkliyində saxlaya bilməyəcəkdir. Bu isə onun etibarlılığına və xalq arasındakı nüfuzuna təsirsiz qalmayacaqdır.

Beləliklə, bu partiya indiyə qədər mənfi nəticələrdən başqa heç bir şey verməmişdir. Hökumətin ona münasibəti dəhşətli dərəcədə dəyişdi, sensorlar sayıqlıqlarını ikiqat artırdılar. Hər şeyi polis həll etməyə başladı. Elmi-rasional hərəkət şübhə altına alındı. Başlanğıcda mətbuatın, maarifin hərəkətə gəlməsinə təkan verən tərcümə ədəbiyyatı artıq zorla sürünməkdədir.

Bu məsələdə Türkiyə ilə Misir və Hindistanın müqayisəsi Türkiyə bərəsində müsbət olmayan qənaətlərə gətirib çıxarır. Misir və Hindistanda gənclər burada başlanmış rasionalizm hərəkətini daha da inkişaf etdirməyə çalışırlar. Türkiyədə isə bu hərəkət başqalarının əlinə keçmişdir. Növbəti yazıda görəcəyimiz kimi, onlar da həmin hərəkətə tamamilə fərqli istiqamət vermişlər. İfrat enerjili şəxslərin Türkiyə üçün zorla, onun arzusu xilafına etmək istədikləri isə Misir və Hindistanda öz-özünə və şübhəsiz, Türkiyədən daha tez həyata keçəcəkdir.

"Kaspi",

21 noyabr 1903-cü il

BAKI HADİSƏLƏRİ HAQQINDA HƏQİQƏT

Bakı qırğını ətrafında təşkil olunmuş təbliğət bütün gözlənilən hədləri aşmışdır. Yalnız bizim rus mətbuatı deyil, əcnəbi mətbuat da hər gün ən qərozli, ən kobud və misli-bərabəri görünməmiş məqalə və xəbərlərlə, "ışıqlandıran" və "aydınlaşdırılan" yazılarla doldurulur. Qanlı Bakı günlərinin bir neçə yüz bədbəxt qurbanının çəkdiyi əzablar və ölümləri haqqında deyilənləri cürbəcür şəkillərə salıb şitini çıxarırlar. Təbliğata rəhbərlik edən bacarıqlı əllər bütün vasitələrdən istifadə edir və nə yolla olursa olsun, öz çirkin məqsədlərinə çatmağa can atırlar.

Bu məqsəd nədən ibarətdir? Onun iki tərəfi vardır.

Birincisi, bədbəxt hadisə ilə bağlı bütün məsuliyyəti yerli hökumətin üstünə yıxmaq, ikincisi isə guya qara camaatın ilk çağırışı ilə dərhal günahsız adamların üstünə atılıb onları öldürməyə, qarət etməyə və evlərini yandırmağa hazır olan yerli müsəlmanları başkəmənlər və soyğunçular kimi qələmə verməkdir.

Müsəlmanlar bir tərəfdən polisin əlində üzüyola və şüursuz vasitə kimi, o biri tərəfdən isə yeganə hücumçu, təhrikçi və qatil tərəf kimi göstərilir. Guya polis onları qabaqcadan hazırlamış, silahlandırmış və təşkil etmişdir. Onlar da şüursuz quldur dəstələri kimi həvəslə polislə əlbir olmuşlar ki, əsrlərdən bəri sülh və asayiş şəraitində yaşadıkları adamları soysunlar və öldürsünlər. Hələ bu harasıdır? Ustaqla təşkil olunmuş qəzet təşviqatı onu da müəyyənləşdirməyə dəfələrlə cəhd göstərmişdir ki, polislə əlbir olub qırğın törədonlər yalnız şəhərin başıpozuq ünsürləri – müsəlman camaatı arasında təsadüf olunan xuliqanlar, avaralar yox, həm də müsəlmanların ən şüurlu və mədəni qüvvələri olmuşdur.

Məsələn, İ. Doluxanov imzalı birisi "Rus" qəzetində "Qafqazın bəlası" başlıqlı məqaləsində Bünyadov fəmilialı naməlum şəxsin sözlərinə istinadən sübut etməyə çalışır ki, guya qırğından əvvəl Bakı mollaları, Baş molla (???) məsciddə erməniləri qılıncdan keçirməyə çağırmışdır. "Birjievie vedomosti" qəzetində Bakıdan xəbər verən c-b Ramm (Protey) qırğında bütün təcavüzkarlıq rolunu müsəlmanların ayağına yazmışdır. Guya Bakı vəkillərinin apardıqları sorğu-sual yolu ilə əldə olunan və indi "Novosti" qəzetində çap edilən sənədlərdə Orlovskaya fəmilialı birisinin dililə belə bir ifadə verilir ki, qırğına qədər müsəlman mühəndis Fərrux bəy Vəzirovun mənzilində erməni qırğını hazırlamaq və həyata keçirmək məqsədi

ilə yığıncaqlar düzəldilmişdir. Bu yığıncaqlarda guya Məlikov (müsəlman, təbiət elmləri namizədi, müəllim, publisist), Musa Nağıyev (müsəlman, neft sənayesi sahibkarı) iştirak etmişlər.

İnsafınız olsun: əgər bütün bunlar belə olsaydı, əgər bütün bunlar həqiqət olsaydı, o zaman bircə şey qalırdı ki, bütün bu müsəlmanlar haqqında deyəsən: “Bu ki başkəsonlər və əclaflar dəstəsidir. Onlara nə Dağ-Mədən İnstitutu, nə din, nə sərvət təsir edir. Onların yeri hüquqi və zehni tərəqqiyə doğru qüdrətli addımlarla irəliləməyə can atan mədəni ölkənin hüdudları daxilində deyil, Saxara səhrasında olmalıdır”. İmperiyada müsəlman əhalinin sakit olduğu bütün guşələrdən hüquq barədə, müsəlmanlara rus təbəəliyi verilməsi barədə xahişnamələr axıb gəlmiş bir vaxtda qəzet təbliğatçıları üzərlərinə necə böyük günah götürdüklerini, taleyin hökmü ilə və labüd bir surətdə onlarla birgə yaşamağa məhkum edilmiş insanlara necə dözülməz zərbə vurduqlarını başa düşürlərmi?

Bu təbliğatın ruslara müsəlmanlar barəsində olduqca acınacaqlı təsir bağışladığına və bağışlayacağına heç bir şübhə ola bilməz. Çünki rusların nə “Kaspi” səhifələrində yalanlıqda ifşa olunmuş həmin Doluxanovun gecikmiş peşmanlıqla etdiyi bu etirafdən xəbəri var ki, guya “Rus” qəzetinə “cəmiyyət işləri haqqında məlumatlarının olmadığı, müsəlman ruhanilərinin qırğın zamanı oynadıqları necib və insani rolun əbədləşdirilməyə layiq olduğunu” bilmədiyi bir vaxtda yazmışdır, nə Rammin (Protey) Bakıya gəlişinin ilk günlərindən bütün bu qəzet təbliğatını təşkil edən yalan və saxtakarlıq burulğanına düşdüyündən, nə də Qafqazda pulla şahidliyin geniş yayıldığından və 25 manata Orlovskaya kimi şahidlərin dilinə istənilən sözləri, istənilən məhkəmə ifadələrini verməyin mümkünlüyündən xəbərləri olmayacaq.

Qanlı Bakı hadisələrinin şahidi, həm hadisələrdən əvvəlki, həm də sonrakı vəziyyətlə yaxşı tanış olan bir şəxs kimi biz tam qətiyyətlə təsdiq edə bilərik ki, müsəlmanların Bakı qırğınındakı rolu ilə bağlı bütün bu qəzet hay-küyü yalnız ağ yalan üzərində qurulmuşdur.

Biz bunu istər hadisələrin özünün, istərsə də onları müşayiət etmiş şəraitin sistemli təsviri yolu ilə müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. Lakin qabaqca mətləbdən bir qədər kənara çıxmaq və qırğına qədərki hadisələrin ümumi mənzərəsini bir süjet formasında vermək istəyirik. Məqsəd oxucunun cürbəcür münəqişə törətməyə və ədavət salmağa asanlıqla zəmin hazırlayan psixoloji səbəbləri görməsinə imkan yaratmaqdır.

Heç kəsə siri deyil ki, lap son zamanlara qədər Qafqaz hakim dairələri hər işdə erməniləri müdafiə edir və ruhlandırır. Ermənilər isə ağıllı və əlli-ayaqlı bir millət kimi özlərinin bu müstəsna vəziyyətlərindən bacarıqla yararlanırdılar. Onlar məktəblər açır, qəzetlər təsis edir, maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri qurur, kitabxana və qiraətxanalar təsis edir və bütün bunların sayəsində həm zehni, həm də iqtisadi cəhətdən sürətlə qabağa gedirdilər. Nəticədə sayca nisbətən az olsalar da onlar diyarda üstün rol oynamağa başladılar. Müsəlmanlar isə böyük əksəriyyət təşkil etmələrinə baxmayaraq, hakim dairələrin inamsızlıq və şübhələri nəticəsində ətalət, cəhalət, zehni və iqtisadi yoxsulluq içərisində yaşamaqda davam edirdilər. Öz-özlüyündə də aydındır ki, müsəlmanların sayları ilə düz gəlməyən belə bir uyğunsuz vəziyyətləri əhalinin bu iki hissəsi arasında labüd itilaf-lar törədirdi. Halbuki diyarın Rusiyaya birləşdirilməsinin elə ilk günlərindən də çox asanlıqla görmək olardı ki, müsəlmanlar say və qabiliyyətləri nəticəsində bu birləşmədə üstün rol oynamalıdırlar.

Qafqaz müsəlmanları ağıllı, gözüaçıq və əməksevərdirlər. Onlarda qüdrətli, qənaətcil və işləməyi bacaran üçüncü silk vardır. Məlum mədəni inkişaf da onlara iqtisadi sərbəstlik hüququ verir. Lakin heyhat! Müsəlmanların mədəniyyət yoluna qədəm qoyduqları ilk günlərdən başlayaraq ermənilər qonşularını lazımi rəğbətlə qarşılamadılar. Özlərinin xristian dininə mənsubluqları və diyarda yüksək vəzifələr tutmaları sayəsində onlar əslində qanun təfsirçilərinə çevrildilər və qanunçuluqdakı etiqadla bağlı qeyri-dəqiq və kifayət qədər aydınlaşdırılmamış bütün sərfəli olmayan məqamları müsəlmanların əleyhinə yönəldilər. Misal üçün, heç olmazsa, Zaqafqaziyada şəhər özünüidarəsi məsələsini götürün.

Zaqafqaziyada şəhər özünüidarəsi təbiiqinin ilk günlərindən onlar tələb etməyə başladılar ki, müsəlmanlar yəhudilərlə eyniləşdirilsin və şəhər özünüidarə orqanlarında onların nümayəndələrinin sayı qeyri-xristianlar üçün qanunda nəzərdə tutulmuş minimuma qədər məhdudlaşdırılsın. Və onlar bu məsələdə məqsədlərinə çatdılar. Uzun zaman müsəlmanların əhalinin əksəriyyətini təşkil etdikləri şəhərlərdə onların Dumadakı təmsilçiliyi bu minimumu ötmürdü. Müsəlmanlar yerli əhali olaraq qanunun onları nəzərdə tutmadığını, qanunvericiliyin Qafqaz əhalisinin bir hissəsini başqasının tabeliyinə vermək üçün heç bir əsas yaratmadığını sübut etməkdən ötrü nə qədər zəhmət çəkməli, mübarizə aparmalı oldular. Nəhayət, müsəlmanlara

böyük iltifat göstərdilər, onlara şəhər özünüidarəsində geniş təmsil olunmağa icazə verdilər. Lakin yenə də şərt qoydular ki, müsəlman təmsilçilərinin sayı Duma üzvlərinin ümumi sayının yarısından artıq olmamalıdır. Və indi hətta Bakı kimi bir şəhərdə, – elə bir şəhərdə ki, əhalisinin 75 faizi müsəlmanlardan ibarətdir və ermənilər burada gəlmə ünsürləridir, demək olar ki, bütün binalar, ticarət, sənaye müsəlmanların əlindədir, – belə bir şəhərdə müsəlmanlar yenə də ancaq Duma üzvlərinin yarısını təşkil edirlər. Bir müddət bundan əvvəl müsəlman qısnılardan birisi Dumanın iclası zamanı şəhər özünüidarə orqanlarında müsəlmanlarla ermənilərin sayını bərabərləşdirmək üçün yuxarı instansiyalara rəsmi müraciət etmək zərurəti haqqında məsələ qaldıranda və ağılsızınaraq ermənilərdən müsəlmanlara yardım əli uzatmağı, onları öz səviyyələrinə qaldırmağı xahiş edəndə, erməni qısnıqları bir nəfər kimi belə bərabərləşdirmə əleyhinə çıxış etdilər. Erməni qısnılardan biri isə xahiş etdi protokola yazılsın ki, məsələ yalnız müsəlmanların əksəriyyət təşkil etmələri sayəsində keçdi. İctimai xarakterli bütün digər müəssisələrdə – birja kontorlarında, ictimai məclislərdə və s. də belədir. Aydın ki, bütün bunlar şəhər əhalisinin iki hissəsi arasında dostcasına münasibətlərin qurulmasını çətinləşdirir və qara qüvvələrin hər cür qarışıqlıq salmalarını üçün təbii zəmin hazırlayırdı.

Lakin bu barədə danışarkən mən qətiyyənlə o fikirdə deyiləm ki, müsəlmanlarla ermənilər arasında hansısa dini, yaxud milli düşmənçilik olmuşdur. Əksinə, onlar əsrlər boyu sülh və dostluq şəraitində yaşamışlar və hətta indi də mədəniyyətin oxşarlıqları qorunan hər yerdə – ümumi zəhmətlə bağlı olduqları kəndlərdə və obalarda onlar səmimi qonşular kimi yaşayırlar, aralarında heç bir ədavət və ayrı-seçkilik yoxdur. Lakin acgöz, istahında əndazə bilməyəcək dərəcədə hərəs burjuaziyanın və onun arxasınca gedən mədəni plutokratiyanın yarandığı, mədəni inkişaf baxımından daha irəlində olan ermənilərin hər sahədə ağalığı öz əllərinə almağa, müsəlmanları isə hər vasitə ilə gözədən salmağa çalışdıqları və onlara yuxarıdan baxdıqları bütün şəhərlərdə toqquşma və narazılıqlar labüd hal almışdır. Bu toqquşma və narazılıqlar ara qarışıqlıqların hər zaman yaxşı cücərən ədavət toxumu səpmələri üçün çox münbit bir zəminə çevrilmişdir.

Məsələnin bu tərəfini aydınlaşdırandan sonra hadisələrin özünün təsvirinə keçirik.

Qırğından bir neçə həftə əvvəl şəhərdə həyəcan və təşviş doğuran şayiələr dolaşmağa başladı. Ermənilər arasında müsəlmanların onları qırmağa, müsəlmanlar arasında isə ermənilərin onları darımağın etməyə hazırlaşdıqları haqqında söz-söhbət gəzirdi. Bu şayiələr kim, hansı məqsədlə yayırdı – indiyə qədər məlum deyil. Cəmiyyətin ziyalı təbəqəsi əvvəlcə şayiələrə heç bir əhəmiyyət vermirdi, sadəcə gülür və elə düşünürdülər ki, bu yalnız ictimai diqqəti fevralın 19-na təyin olunmuş fəhlə nümayişlərindən yayındırmaq məqsədi ilə işə salınmış vasitədir. Lakin cəmiyyətin aşağı təbəqələri bərk narahatlıq keçirir və əsəbiləşirdi. Şayiələr isə günü-gündən daha da geniş yayılaraq artıq həqiqi təşviş doğururdu. Bununla bir sırada şəhərdə ermənilərlə müsəlmanlar arasında o vaxta qədər görünməmiş sui-qəsdlər çoxalmağa başlamışdı. Camaat arasında gəzən şayiələrdə bunu iki erməninin – zənginlərdən Balabəy Lazarevlə Çaxmaq-sazovun İblisə əməlləri ilə əlaqələndirirdilər. Danışdırlar ki, müsəlmanlar onların arvadlarına, qadın qohumlarına və uşaqlarına sataşdıqları üçün bu ağalar özlərini təhqir edilmiş sayıb Şuşadan, Şamaxıdan və hətta az qala Türkiyədən başkəşənlər çağırmışlar ki, müsəlmanlardan intiqam alsınlar. Və doğrudan da ermənilərlə müsəlmanlar arasında qırğın başladı. Əvvəlcə bir erməni bir müsəlmanı öldürdü. Müsəlmanlar həmin erməniyə təqib etməyə başladılar. O isə daha bir müsəlmanı öldürdü, bir başqasını yaraladı və açıq şəkildə bildirdi ki, bundan sonra yenə də müsəlman öldürmək fikrindədir. Bir müsəlman qatil erməniyə güdərək başından böyük sözlərinə görə onu qətlə yetirdi. Ermənilər bu öldürülən üçün təntənəli dəfn mərasimi düzəldib qəbiristanlıqda nitqlər söylədilər, onun ailəsi üçün böyük məbləğdə pul topladılar. Qətlə törədən müsəlman həbs olundu. O, istintaq kamerasından qazamata aparıldığı zaman yolda konvoydakı erməni əsgərlər tərəfindən öldürüldü. Əsgərlər onun sinəsinə bir neçə süngü yarası vuraraq qətlə yetirmişdilər.

Müsəlmanlar arasında şayiə yayıldı ki, Lalayev bu əsgərləri pulla ələ alıbmiş. Onlar məhbusu qəsdən, erməninin heyfəni almaq üçün öldürmüşdülər. Nə bu şayiələrin doğruluğunu, nə də onların hansı mənbədən yayıldığını tədqiq etmək fikrində deyiləm. Mən yalnız o faktları qeyd edirəm ki, onlar şəhərdə çox həyəcanlı, gərgin əhvali-ruhiyyə yaratmış ünsürlərin kimliyini nişan verir.

Camaat büsbütün ağlasığmaz şeylər danışdı. Guya ermənilər Türkiyədəki erməni quldur dəstələrinin məşhur başçısı Androniki

çağırılmışlar, anbarları bomba və silahla doldurmuşlar, guya onların tanınmış adamlarının şərəfini təhqir etmiş müsəlmanlar üzərinə hücum hazırlanırlar.

O zaman şəhərə heç vaxt görünməmiş və qatarların hərəkətini tam bir həftə müddətində dayandıran güclü qar yağmışdı. Qar əriməyə başlayanda yenə camaat arasında şayiə yayıldı ki, guya qar altından qulaqları, burunları, əlləri və ayaqları kəsilmiş 6 cəsəd çıxarılmışdır. Hamını heyəcan bürüdü. Bu heyəcan cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinə də sirayət etdi.

Hadisələri önləmək və bu şayiələrin qarşısını almaq üçün kiçik bir erməni-müsəlman komitəsi yaradıldı. Komitəyə müsəlman və erməni ziyalıların nüməyəndələri daxil idilər. Qərara alındı ki, yayılan şayiələrin büsbütün boş və əsassız olduğunu xalqa başa salmaq ermənilərin və müsəlmanların nüfuzlu adamlarından xahiş olunsun. Habelə əhalini sakitləşdirmək, heyəcan keçirməyin əbəs olduğunu izah etmək məqsədi ilə erməni və türk dillərində səyyar vərəqələr buraxılması ilə bağlı razılıq əldə olundu. Lakin, təəssüf ki, daha gəc idi.

Psixoloji gərginlik artıq son həddə çatmışdı və dəhşətli müsibətin başlanması üçün kiçik bir bəhanə lazım idi. Məhz məxsusi olaraq seçilmiş adamlar ermənilərə və müsəlmanlara müraciətin doğurduğu intibaları müzakirə etmək üçün bir araya gəldikləri vaxt ermənilər müsəlman Ağa Rəzi Babayevi öldürdülər. Ağa Rəzi Babayev Bakının varlı və böyük qohum-əqrəbəli adamlarından idi. Fevralın 6-da o, milyonercisi ilə birlikdə erməni kilsəsinin qabağında keçirmiş.

Adətən bazar günləri erməni kilsəsinin təkçə hasarının içərisində deyil, bayırında da çoxlu erməni toplaşır. Babayevlər erməni camaatının qabağında keçərkən atəş səsi eşidilir. İzdiham dərhal Babayevin üstünə atılıb onu sui-qəsd niyyətində təqsirləndirir. O özünü itirməyib tapançasını çıxarır, izdihama göstərərək atəş açmadığını, patronların hamısının yerində olduğunu deyir. Sonra həqiqətən də belə olduğu aşkara çıxır. Amma buna baxmayaraq izdiham divan tutmaq üçün onu dövrəyə alır. Bu zaman qorodovoylar gəlir və Babayevin tapançasını alaraq özünü də polis şöbəsinə aparmaq üçün faytona oturdurlar. İzdiham faytonu gülləyə tutur. Qorodovoylar kimi Babayevin dayısı da qaçır. İki güllə yarası (sifətindən və qarın nahiyəsindən) almış Ağa Rəzinin cansız cəsədi faytona sərilir. Lakin qəzəblənmiş izdiham bununla da kifayətlənmir. Babayevin cəsədini çəkib faytondan yerə salır və küçə ilə sürüməyə başlayırlar. Sonra isə bıçaqla sinəsini bir neçə yerdən yaralayaraq ölünü bihürmət eləyirlər. Vəhşilənmiş

izdiham habelə təsadüfən buradan keçən iki büsbütün günahsız müsəlmanı da vurub yaralayır.

Qəziyyə xəbəri dərhal Babayevin qohum-əqrəbasına çatır. Təkrar edirəm: onun çoxsaylı qohum-əqrəbası vardı. Müsəlmanların və ermənilərin hələ də soyumamış qanlı intiqam hissləri yenidən baş qaldırır. Babayevin qohumları ermənilərin üzərinə hücum çəkəndilər və onlardan qarşılıqlı çıxanları vurub öldürməyə başladılar. Axşam saat 10-na qədər hər iki tərəfdən 25-ə yaxın adam öldürüldü. Amma saat 10-dan sonra ara sakitləşdi. Ertəsi gün əhali, istər ermənilər, istərsə də müsəlmanlar öz adi, gündəlik işləri ilə məşğul idilər.

Bax elə bu məqamda hələ də əsəbləri tarıma çökülmüş adamların əhvali-ruhiyyəsinə bilon və baş vermiş hadisə ilə tanış olan inzibati dairələr özlərinin bütün bacarıq və məharətlərini işə salmalı idilər. Onlar çevik və qətiyyətli tədbirlərlə yenidən qan tökülməsinin qarşısını ala bilərdilər.

Ertəsi gün səhər saat 10 radələrində cahil erməni və müsəlman dəstələri toqquşdular və qırğın başladı. Artıq bu əsil qırğın idi: dəhşətli, amansız, soyğunçuluq və qətlərlə, yanğınlar törətmək və başqa qorxunc hadisələrlə müşayiət olunan və həm də xalqın həddini aşmış vəhşi ehtirası ilə alovlanan bir qırğın idi. Bu vəziyyət çərsənbə gününə qədər davam etdi.

Bu dörd günün qanlı hadisələri haqqında çox yazılmışdır. Bu günlərin dəhşətlərini təsvir etməyə çox ustalıq, çox rəng, çox beləğət sərf olunmuşdur. Burada onları bir daha təkrar etməyin yeri deyil. Lakin biz bir məqama diqqət yetirmək istərdik: təəssüf ki, bu məsələdən danışarkən erməniləri günahsız quzu, müsəlmanları isə onların qanını içməkdən həzz alan vəhşi yırtıcı şəklində qələmə verməyə çalışırlar. Bunun da səbəbi aydındır – ermənilərin hər yerdə adamları var! Əslində isə əgər hər hansı təhrikçilik varda, bu həm ermənilər, həm də müsəlmanlar üçün eyni olmuşdur.

Burada oxucuların diqqətini müsəlman ziyahların istər qırğın zamanındakı, istərsə də ondan sonrakı nəci davranışına cəlb etmək istərdim. Qırğın zamanı nəinki ziyalı, hətta ən sadə müsəlman ailələrindən də elesi yox idi ki, şəxsi təhlükəsizliklərini risk altında qoyaraq erməniləri gizlətməsin, onları müdafiə etməsin. Halbuki erməni ziyalıları tərəfindən bir təsadüfdə də olsun belə addım atılmamışdır.

Bu hələ hamısı deyil. Qırğın başlayan ermənilər olsa da, görə-yimiz kimi, ona son qoyan müsəlmanlar olmuşdu. Faciənin davam etdiyi bütün dörd gün ərzində müsəlmanlar yerli qubernatoru əhatə

edərək ona məktublar verirdilər ki, nə isə bir qərara gəlsin, hər iki tərəfdən ruhaniləri yığıb küçələrə çıxsın. Dördüncü gün qırğının hələ də davam etdiyini və getdikcə daha dəhşətli endazə aldığını görərək ümumun rahatlığı naminə öz həyatlarını təhlükə qarşısında qoyan kimlər oldu? Yənə müsəlmanlar – İsmayılboy Səfərəliyev, Kərbəlayı İsrafil Hacıyev, Hacı Aslan Aşurov, Hacı Baba Aşurov, Kərbəlayı Abdulla Zərbəliyev, Həsənağa Həsənov və başqaları! Onlar telefonla zəngləşdilər və həyatlarını təhlükədə qoyaraq silahlı adamların müşayiəti ilə qubernatorun yanına getdilər. Elə qubernatorun yanında həm müsəlman ruhanilərini, həm də ermənilərin nüfuzlu adamlarını və ruhanilərini çağırmaq üçün dəstə göndərildi. Hamı toplaşandan sonra çoxları danışmağa tərəddüd etdiyi zaman bir şəxs irəli çıxıb dedi: “Cənablar, nə üçün yubanırınsınız? İtirdiyimiz hər dəqiqə onlarla bədbəxtin həyatına bais ola bilər. Mən əlimdə Quran qabaqda gedəcəyəm. Qoy birinci güllə mənə dəysin”. Bu sözləri deyən müsəlmanların qazısı Mir Məhəmmədkərim Cəfərov idi. Bu müsəlman qazisi qalanlara nümunə olub, onları ruhlandırıb bütün əhalini kütləvi şəkildə küçələrə çıxmağa məcbur etməklə, əsil bir sülhpərvərlik örnəyi göstərməmişdimi?

Bes qırğından sonra? Müsəlmanların ziyalıları və adlı-sanlı adamları heç bir başqa məqsəd güdmədən camaatı sidqlə sakitləşdirdikləri, ona bu qardaş qırğınının bütün çirkinliklərini anlatdıqları halda, qəzetlərdə təbliğat təşkil edən ermənilər ortaya çıxdılar və bütün dünyaya hadisələrlə bağlı heyrətamiz dərəcədə şişirdilmiş ara-qızışdırıcı teleqramlar yaymağa başladılar. Onlar öldürülmüş 10-15 min nəfərdən danışır, müsəlmanları qaniçən vəhşilər kimi təsvir edirdilər. Bütün Rusiya və Avropa ayağa qaldırılmışdı. Hər tərəfdə müsəlmanlara ümumi bir nifrət yaratmaq üçün arasıkəsilməz səylər göstərilirdi. Bu adamların faktları necə şişirdikləri haqqında təsəvvür əldə etmək üçün təkcə onu demək kifayətdir ki, hakimiyyət dairələri deyil, məhz erməni insansevər cəmiyyətinin özü tərəfindən bütün məlumatlar toplandıqdan və diqqətlə araşdırıldıqdan sonra Bakı hadisələrində zərər çəkənlərin cəmi 700 nəfər olduğu, onlardan 300 nəfərin öldürüldüyü və 400 nəfərin yaralandığı, öldürülənlərdən 130-ə qədərinin müsəlman, 170 nəfərinin erməni olduğu aşkara çıxdı.

Bəli, rüsvayçılığa, özü də dəhşətli və heç cür bağışlanmayacaq bir rüsvayçılığa yol verilmişdir. Və müsəlmanlar özlüyündə baş verən hadisələrin rüsvayçılıq, biabırçılıq olduğunu dərk edib peşman olmuşlar, öz şeyxülislam, müfti və qaziləri ilə birlikdə göz yaş tökmüşlər,

kilsə və məscidlərdə ermənilərə qardaşcasına əl uzadıb sidqlə üzr istəmişlər.

Öz günahlarını yumağı arzulayaraq onu əsla kiçiltməmələri, başqasının üstünə yıxmamaları, ermənilərlə səmimi surətdə barışmaq istəmələri söz yox ki, müsəlmanların müsbət cəhətidir. Amma bununla bərabər müsəlmanlar qətiyyətlə özünə günahını öz üzərlərinə götürmək niyyətində deyillər. Erməni cənablar nəhaq və əbəs yerə öz biabırçılıq paylarını da müsəlmanların üstünə atmağa cəhd edirlər. Ermənilər və onların züvyutanları nəhaq və əbəs yerə məsuliyyət və biabırçılıq təkcə müsəlmanların ayağına yazmağa can atırlar. Müsəlmanlar hər nə ələyblərsə, ermənilərlə birlikdə və onlara cavab olaraq ələyblər. Ona görə də bir tərəfdən qardaşlıq və birlik komitələri yaratmaq, heyifsilənmək və dostluq andı içmək, o biri tərəfdən isə redaksiyalara özünü satan arvadların, aşnası hesabına dolanan kişilərin, Zaqaqaziya məhkəməbazlarının sərsem sözləri ilə dolu və Allah bilir, hansı yollarla əldə edilmiş sənədlər vermək ləyaqətsizlik və nanəciblikdir. Və bütün bunlar həmin adamların əleyhinə edilir ki, onlarla öpüşüb qardaşlıq və birlik andı verirlər!

ŞEYXÜLİSLAMLığA DAİR

Bu ayın 12-də Tiflis şəhərində Tiflis müsəlmanlarının dövlətinə görə Ümumqafqaz vilayətlərindən zübdə və müntəxab adamlar gəlib iclas edib şeyxülislamlığa dair müzakirə və müsəlmanlıqda bulunacaqdırlar.

İclasdan məqsəd haman “İrşad”ın dəfəat ilə və israr ilə müzakirə olunmuş şeyxülislamlığa dair məsələyi tədqiq və təftiş edib lazım olan hökumət dairələrinə rücu etməklə birdəfəlik bu məsələni həll etməkdir.

Əsil mətləb bu məsələ barəsində bir müfəssəl bəyannamə tərtib edib canişin hüzuruna təqdim etməklə bərabər, canişin həzrətlərindən şeyxülislamın ümuməhali tərəfindən intixab olunmasını istida etməkdir.

İndiyə qədər cari olan qanuna binaən şeyxülislamın intixab və təyini bilməyə hökumətin mühəvvəlidir, əhali bilməyə bu intixabda iştirak etməyib, bu qaydadan naşı olaraq və hökumət kişilərinin məəttəəssüf əhalinin vəz və əhvalından bixəbər olmasına bina ən əksər ovqat şeyxülislamlığa təyin olunan şəxslər bu məqamı aliyə layiq və münasib olmayırdılar və bu cəhətdən şeyxülislamlıq

kimi məqami-alidən hökumət və əhali tərəfindən gözlənen və məluz olunan mənfəət və xidmətlər mədum və nabud qalırdılar.

İştə ümdə məqsəd bu qaideyi-əsəfəngizi təbdil etməkdir. Şeyxülislamlıq barəsində oylə bir qayda tərtib etmək lazımdır ki, həm bu məqami-müəzzəm öz isminə müsəmma olsun və həm o məqama haiz olan şəxs layiq və münasib olsun. Lakin vəəsəfa! Hər işimizdə olduğu kimi bu məsələdə də bezi şeytan tinətli vücudlar və iğraz və mənafeyi-şəxsiyyəyə bənd və əsir olan zatlar əhali arasına növbənöv iftiralar və kizblər salıb əhalini vəhşət və dəhşətə salırlar. O cümlədən, məsələ, deyirlər ki, guya şeyxülislamın əhali tərəfindən təyin olunmasını arzu və tələb edən və bu yolda qələm və danışiq ilə ciddi-cəhd edən əşxas özləri üçün və özlərini şeyxülislam etdirmək üçün çalışırlar. Və çün bu məsələni, necə kim, ümumən millətimizə aid və millətimizin ehtiyacını rəfedici cümlə qeyri məsələləri,ərbabi-qələm və əshabi-zəkamız meydana atıb mövzuyi-müzakirə edirlər, məzkur şeytanlar camaata boylə təlqin edirlər ki, guya hamanərbabi-qələm və əshabi-zəkının bu qədər səy və təlaşlarından məqsədləri şeyxülislamı öz aralarından intixab etdirməkdir. Əvət, əqli-səlim və dirayotimətin sahibi zatlar bu iftira və kizblərin nə dərəcədə həqiqətdən uzaq olduqlarını fəvri düşünə bilirlər. Çünki əgər vəqiənərbabi-qələm və əshabi-zəkamız bu fikirdə olsaydırlar ki, özlərini şeyxülislam etdirsinlər, onlar üçün bu məqsədə çatmaq hökumət vasitəsilə daha asandır, nəinki camaat vasitəsilə. Ondan ötrü ki,ərbabi-qələmimiz hökumət kişilərinə və onların dairələrində olan əşxasa qeyrilərindən yavudurlar, onlar ilə əlaqədardırlar və öz sözlərini, xahişlərini qeyrilərdən yaxşı əda edə bilirlər. Lakinərbabi-qələmimizin məqsədi özlərinin deyil, ümummillətin nəfidir. Qəti surətdə deyə bilərik ki, ürefamızdan vəərbabi-qələmimizdən bir kişi belə yoxdur ki, nəinki şeyxülislamlıq iddiasına düşsünlər və hətta xəyallarına belə bu günə bir fikir gəlsin. Ərbabi-qələmimizin qəsdı fəqət budur ki, iş bir növ ilə olsun ki, bir tərəfdən şeyxülislamlıq məqamı doğrudan-doğruya müəzzəm, möhtərəm olsun, o biri tərəfdən də bu məqama oylə bir şəxs təyin olunsun ki, bu həm alim və həm amil, həm dana və həm gəyur, həm öz şən və məqamını bilən və həm iş görən fəal şəxs olsun. Lakin nə etmək? Əhalimiz cahildir. Hər bir kizb və iftiraya uyur, yerindən olur, öz mənfəətini asanlıqla düşünməyir və həm bu hələti ilə şeytanların, müzəvvirlərin dəğdəğə və təvəsvüsünə meydan verir.

Ümumən şeytanlar və müzəvvirlər iki növ əşxasdan ibarətdir.

Əvvəla, "hami"lərdən. Bunlar o şəxsdir ki, fəqət öz şən və hörmətlərinin fikrində olub bu şən və hörməti mühafizə etmək üçün

əhalinin ələddəvam cəhəldə qalmasını, hər bir ixtiyar və hüquqdan məhrum olmasını, daimi bir sıxıntı altında qalmasını xahiş və təməna edirlər. Çünki övza boylə olduqda onlar üçün mümkündür ki, gizlincə, ol altınca pul və əlaqə vasitəsilə öz xahiş etdiklərini keçirib də sonradan haman təyin etdikləri şeyxülislam vasitəsilə hər nə istəsələr etsinlər. Bu günə adamlar üçün millət, millətin ehtiyacatı, şeyxülislamlıq və qeyr qeyri-ali səviyyədir. Bunlar üçün fəqət şən və ehtiram lazımdır. Şeyxülislam kim olsa olsun, hər nə edirsə etsin, fəqət onların adamları olsun, onların əli ilə təyin olunmuş olsun.

Saniyən, hirs və təmə sahibi olub öz mənfəəti-şəxsiyyələri üçün ümummilləti, millətin cümlə hüquq və ehtiramını qurban etməyə hazır olanlardan bu günə adamlar üçün də nəf deyil ki, şeyxülislamın təyin olunmağı əhaliyə verilsin; çünki bu növ adamların elm və əməli, ləyaqət və istedadları xələyiqə məlum olduğundan, əlbəttə, əhali tərəfindən şeyxülislamlıq kimi məqami-özməyə təyin olunmazlar. Bunlar üçün şeyxülislam təyinini hökumət əlində olması daha nəflidir. Çünki bunlar yuxarıda zikr olunan hamilərin vasitəsilə daha asan vəchlə öz məqsədlərinə nail ola bilirlər.

Bizə yetişən xəbərlərə görə əlan şeyxülislamlıq üçün canışın dəftərxanasına oylə adamlar tərəfindən ərizələr verilib ki, əsla savadları belə yoxdur ki, əsla islam, şəriət, şeyxülislam belə nə olduğunu bilməyirlər, nə islamdan, nə şəriətdən xəbərləri var. Nə zəmanə ehtiyacatına vəqifdirlər və nə hökumətə əlaqə etməyə ləyaqət və istedadları var.

Aşkardır ki, əgər şeyxülislamın intixabı camaat əlində olsaydı, bu günə adamlar şeyxülislamlıq fikrinə düşməyə belə cürət etməzdilər. Lakin əlan hökm-fərma olan qaydanın bərəkətindən bu günə adamlar bir tərəfdən hökumət kişilərinin bunların nə növ adam olduqlarını bilməmələri, o biri tərəfdən isə öz hamilərinin himayət və vasitələrinə xatircəm olub nəinki millətin şeyxülislamı olmaq iddiasına cürət və küstahlıq edirlər və hətta arxayındırlar ki, əgər təyin şimdiki qayda üzrə olsa, şeyxülislam onların birisi olacaq.

İştə biz millətə də vacibdir ki, bu günə şeytanların iqvalarına uymayıb öz mənafeyi-milliyəmizi və əsasi-dinimizi mühafizə etmək üçün çalışıb bu qaideyi-məşumi təbdil edək.

Bu təbdilin nə növ olması barəsində şeyxülislamlıq nədir, şeyxülislam kim, hansı sifətə dəra olan şəxs olması xüsusda "İrşad" bu axır vaxtlarda uzun-uzun bəyanatlar vermiş, dübəre təkrar etməyə lüzum yoxdur.

Min-min şükürlər olsun ki, Qafqazın hər yerindən “İrşad”ın səsinə səs verildi, hər yerdən sədalar gəldi, Tiflis müsəlmanları bu yolda qeyrilərdən daha irəli gedib işi qövləndən fele gətirmək üçün məclis tərtib etmişlər və hər bir şəhərə dəvətnamələr göndərərək məsələnin müzakirə olunması üçün Tiflisə vəkillər istəmişlər.

Hər bir millətini sevən hümmətli müsəlman görək bu halətə şad olsun, ayıqlığa qədəm qoymuş, öz mənfəət və zərərini düşünməyə başlamış və öz hüquq və mənafeini mühafizə etmək üçün şüru etmiş millətimizin daha danışığa, qeyli qala kifayət etməyib iş görməyə müəmməm olmasından bu bir nişanədir.

İştə ümidvarıq ki, Bakı əhalisi də cümbüş və hərəkdən geri qalmaq və Tiflis məclisinə göndərmək üçün layiq və müstəid adamlar intixab edəcklər. İntixab etmək üçün haman bu adamları qəzətimizin əvvəlinci səhifəsində nəşr olunan elana müvafiq çaharşənbe günü sübh saat 11-də camaat Qasımbəy məscidinə dəvət olunur.

Ümum camaatımızdan və bilxassə ürəfadən xahiş və təmənna olunur ki, məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alıb millət və islam namına həmiyyət edib Qasımbəy məscidinə izdihamla təşrif gətirsinlər.

Bu şurada fəqət Tiflis məclisinə getmək üçün və orada məsələni hərtərəfli müzakirə edib ümuməhalinamə olaraq canişin hüzuruna ərizə və bəyanat təqdim etmək üçün vəkillər təyin olunacaq. Ümidvarıq ki, üləma və ürəfamız himmət edib izdihamla gəlib vəzifəni ifadəci layiq və müstəid adamlar intixab edəcklər.

YENƏ KÖÇ MƏSƏLƏSİ

Srağagün Tiflisdən Hacı Zeynalabdin Tağiyev cənablarına cənab Şeyxülislamdan belə bir teleqram gəlmiş: “Bu fevral ayının 15-də İrəvandan gəlmiş müsəlman nümayəndələri erməni nümayəndələri ilə bərabər hüzüri-canişinə yetişib erməni-müsəlman hadisətindən zərərdidə olan erməni və müsəlmanlara ianə tələb edəcklər. Lazımdır ki, siz tərəfdən də burada bir nümayəndə olsun”.

Bu teleqram gəldikdə Hacı Zeynalabdin cənabları Gəncə quberniyasında zərərdidələrə ianə cəm etmək üçün təşkil olunmuş ianə komitəsini dəvət edib bu məsələni mövzuyi-müzakirə etdi. Bəd əz müzakirə qət olunmuş ki, komitə tərəfindən doktor Qarabəy Qarabəyov Tiflisə azim olub, qeyri nümayəndələr ilə bərabər hüzüri-canişinə yetişib məsələni hərtərəfli bəyan eləsin.

Lakin bu məsələdə ən diqqət olunacaq bir nöqtə varsa, o da ümumi və millət işlərində bizlər ilə ermənilər arasında olan təfəvüddür.

Ermənilər hər məsələdə, hər işdə, hər milli və ümumə dair hərəkdə kəmal-i ittihad və ittifaq və səbatü qədəm ibraz etdikləri əsnada, biz müsəlmanlar kəmal-i pərişanlıqla, ədəmi-ittihad və ittifaq ilə iş görürük. Rus zərbi-məsəli ki, “Hər kim ki, çomağı tez götürdü – çoban odur” – biz müsəlmanlar barəsində yəs və kədəramız bir həqiqətdir.

Hər kəs nə istəyir edir. Hər kəsin başına nə gəlir – deyir, xəyalına nə yetişir – edir. Daha qeyrilər ilə müxabirə etmək, məsləhət etmək, bir dəsturül əməl ilə iş görmək bizim qaydamız deyil. Məsələ, haman bu köç məsələsi. Bakı müsəlmanları bir fikirdədir, Gəncə quberniyasının əhalisi qeyri xəyalda və İrəvan və qeyri yerlərin əhalisi bir təşəbbüsü-salisədədir. Və hər kəs özünü qabağa atıb millət naminə danışıb, özünə millət vəkili deyərək milləti hər dürlü bələlərə düşər edirlər.

Odur ki, ermənilər də bizim bu halımızdan istifadə edərək, həmişə öz xahişlərinə müvafiq müsəlman millətinin tərəfindən adamlar tapıb öz məqsədlərinə işlətməkdədirlər.

General Qoloşapovun təyini məsələsində canişin həzrətləri böyük dəvam və səbat ilə bu generalın Şuşaya təyin olunmasını ermənilərin iqdamat və söylərinə bərəks olaraq rədd etməkdə idi. Lakin ermənilər yorulmadılar. Onlar bilirdilər ki, axırda müsəlmanların arasından bir-iki adam tapıb millət naminə olaraq onlar ilə bərabər hüzüri-canişinə ərizə göndərərək generalın təyini təmənna edəcklər. Və vaqiədə də boylə oldu. Şuşa müsəlmanları tərəfindən 2-3 adam öz başlarına teleqram göndərərək generalın təyin olunmasını ermənilər ilə bərabər xahiş etdilər.

Nəticələri məlumdur!

İştə hər bir işimizdə biz bu cür rəftar edib axırda da baxtımızdan, Allahımızdan, dövrədən küsürük. Halbuki görək əvvəlcə öz səfahətimizdən, öz bikifayətliyimizdən küsək.

Hər nə işə bu ianə məsələsində də eyni surətdə hərəkdə edirik. Bakı nümayəndələri erməni rüəsasının köç məsələsində görkəzdikləri inadı görüb də ianə barəsində ermənilər ilə birlikdə iş görməyi rədd etdilər. Ermənilər rücu etdilər Tiflis müsəlmanlarına. Orada müsəlmanlara vəkil olacaq adam bulmayıb İrəvana rücu etdilər və şükürlər olsun ki, İrəvan əhalisindən millət vəkilləri gəlib millət naminə olaraq millətinin ən həyatı, ən ümdə məsələsini düşünməyərək millət tərəfindən iş görürlər. Daha qeyrilərdən, qeyri zərərdidələrin əhvalatından müttəle olub onların xahiş və təmənnalarını bilmək lazım deyil!! Təki bizə rücu edən kirvələrimizdən olsunlar. Sonra nə olacaq olsun!

Qarabəy Qarabəyovun həmiyyət və qeyrətinə əminlik ki, məsələnin nə olduğunu, Qəncə quberniyasının nə dərəcədə təhlükədə olduğunu həm bu vəkillərə, həm canişin həzrətlərinə hərtərəfli bəyan edəcək və bu vəs ilə millətimizi ona qurulan dolabdan xilas edəcək!

QƏRİBƏ İŞLƏR

Keçəngünkü nömrəmizdə cənab Şeyxülislamdan Hacı Zeynalabdin Tağıyev həzrətlərinə gələn teleqrafı çap eləmişdik. Bu teleqramda cənab şeyxülislam, Tağıyev cənablarına yazmışdı:

“Əlan canişin dəftərxanasından mənə rəsmən xəbər göndərmişlər ki, İrevandan müsəlman vəkilləri gəlib ermənilər ilə bərabər bu ayın 15-də hüzuri-canişinə yetişib hökumətdən birlikdə 2 milyon ianə istəyəcəklər. Lazımdır ki, sizim də burada vəkilləriniz olsun”.

Cənab Tağıyev bu teleqramı alıb fəvriən müsəlman pişrevlərini cəm etdi və müzakirədən sonra qət olundu ki, doktor Qarabəy Qarabəyov Bakı tərəfindən Tiflisə gedib ianə və köç məsələsi barəsində həm İrevandan guya gəlmiş vəkilləri və həm də canişin həzrətlərini hərtərəfli müttələ etsin.

Qarabəy getdi, ikinci gün cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevə və “İrşad”a Qarabəydən belə bir teleqraf çıxdı:

“İrevandan gəlmiş əsla bir vəkil yoxdur.

Görünür ki, bu işi tərəfi-müqabil özündən icad etmiş və şeyx cənablarını səhvə salmış tərəfi-müqabilin gücü ilə canişin dəftərxanasından Şeyx cənablarına yalan olaraq kağız yazılmış, cənab Şeyx hüzuri-canişinə gəlib Bakıdan vəkil istədiyini bəyan etdikdə canişin həzrətləri buyurmuş ki, şeyx nəhaq yərə zəhmət çəkib, çünki İrevandan heç bir vəkil gəlməyəcək”.

İştə qəribə deyilmi?

Qəribə deyilmi ki, daşnaksakanlar canişin dəftərxanasını məcbur edirlər ki, cənab şeyxülislama yalançı rəsmi kağız yazsınlar?

Qəribə deyilmi ki, şeyxülislamla ki, iki milyon camaatın şeyxidir, bu günə zarafatlar edirlər?

Qəribə deyilmi ki, şeyx həzrətləri daşnakların və qeyri müfəttinlərin əllərində oyun-oyuncaq olub onların təlqinatlarını beduni-təhqiq qəbul edib onların məramlarına uyğun iş görür?

Qəribə deyilmi ki, bizim hamımızı bisəpa qoyun sürüsü kimi hesab edib güman edirlər ki, bizim ilə hər iş görmək mümkündür?

Yenə qəribə deyilmi ki, canişin həzrətləri müsəlmanları şəhər Dumasına vəkil intixab etmək barəsində qeyri-tayfalar ilə müsavi

etdikdə Quba şəhərində müsəlmanların vəkilləri qeyri tayfaların vəkillərindən artıq olması cəhətinə Bakı quberniyası prisutstviya bu intixabı pozmuş və müsəlmanlara təklif etmiş ki, seçkini qədimi sayaq üzrə, yeni müsəlman tərəfindən vəkillərin ədədi yarıdan artıq olmayaraq istəsinlər.

Bunların cümləsi qəribə və çox qəribədir!

Bizim rüəsa və pişrevlər onun-bunun qabağına xüsnu və xüşnu edib übudiyət və sədaqətlərini izhar etmək əvəzinə, gərək bu qəribə işlərin, bu görünməmiş təcavüzatın, bu adı olmayan hüquq və ixtiyaratımızın payımal olmalarının fikrinə qalsınlar.

Lakin kimə deyirsən? Qara daşda ürək var, qan var, bizim rəislərdə ürək, qan yoxdur. Onlar fəqət öz ciblərinin, öz mənafeyi-şəxsiyyətlərinin fikrinə qalıb bir-birləri ilə olaşmaya məşğuldurlar. Rəis olmayanda da meydana atılıb iş gördükdə qabaqlarına səddi-İskəndər kimi düşüb, “Bu kimdir, haralıdır, nə cürət edir?” – deyib cümlə işlərimizi pərişan edirlər.

Xudaya, sən özün bizim imdadımıza çatıb bizi bu övzadan xilas et!

YENƏ YUXUYA GETDİK

Altı-yeddi ay bundan əqdəm camaatımızın arasında müşahidə olunan ayıqlıq nişanəsini, güşiş və həyəcanı görənlər göləcöyimiz üçün böyük-böyük ümidlərdə bulunurdular. Xəyalda rəngbərəng nəqşələr çəkirdi. Hər kəs qeyrisinə ümid və öyüdlər verirdi. Məktəb, mədrəsə, elm, fənn, tərəqqi, təali, mədəniyyət sözləri tənha qəzet səhifələrində deyil, ağızlarda belə vird və zikr olunmuşdu. Hər yerdə cəmiyyətlər, məclislər tertib olunub millətin ehtiyacat və dərdlərinə əlac aranmaqda idi.

Lakin bir az keçdi. Ümid üfününü təzədən qara buludlar tutdu. Təzədən ata-babamızdan irsi-pəderimiz olan uyquya uyuduq. Bir guşəsi açılmış gözlərimizi təzədən kəsalət və qəflət mürğüsü alıb ağızlarımız yumuldu, başlarımız aşağı düşüb cümlə ruh və qəlbimiz süstləndi.

Necə oldu o açılan məktəblər? Necə oldu o bina olunan mədrəsələr, qiraətxanalar, “cəmiyyəti-xeyriyyətlər”, “nəşri-maariflər”?

Kəndirbaz kimi bir az meydana atılıb-düşüb təzədən qayıtdıq qədimki halətimizə.

Əlan Qafqaz dairəsinin hər yerindən gələn xəbərlər hər yerdə bu binaların, bu cəmiyyətlərin, bu məclislərin pərişan bir halətdə dolanmalarından yəsəməz xəbərlər gətirməkdədir.

Buna səbəb nədir?

Səbəb haman o adamlarıdır ki, bu günə təşəbbüsata qədəm qoyurlar, özlərinin tutduqları işə, girişdikləri əmələ etibarsızlıqları, sidqü səfadan uzaq olan etiqadsızlıqları ilə rəxnə salırlar. Əgər bunlar haman işlərin nə dərəcədə lazım olduğuna, nə dərəcədə vacib olduğuna etibar edib sidqü səfa ilə meydana girsələr, yəqin ki, bir az işkal, çətinlik gördükdə asanlıqla işdən əl çəkməyib səbati-qədəm, istiqaməti-məzəc sayəsində gördükləri işləri axıra aparardılar. Lakin bunların əksəri bədbəxtənə nə tutduqları işə inanırlar və nə də haman işləri sidqü səfa ilə tuturlar. Bunların çoxlarını iş meydanına atan şöhrətperəstlik, həmkar ilə rəqabət və digər mülahizati-şəxsiyyədir. Şöhrətperəstlik, rəqabət və ya mülahizati-şəxsiyyə isə insanın əqli və qəlbi üçün oyle bir qəvi qüvvət və möhkəm mühərrik deyildir ki, insanları ələddəvam fəal, işgören, xeyirverən etsinlər. Bir işi başlayıb şöhrətperəst öz iştiharını hüsulə gətirdikdən sonra haman işdən fəvri soyuyur. Rəqabətlə filan işə qarışıb həmkarı pəjmürdə etdikdən sonra rəqib üçün iş görməyə daha bir qeyri-səbəb, bir qeyri-mühərrik qalmaq olur. Və həmçinin mülahizati-şəxsiyyə.

Bəndə bu ilki səyahətim əsnasında çox yerdə çox şəxslər gördüm ki, çox odlu danışır “millətin tərəqqisi və təalisi yolunda canımdan və malımdan keçməyə hazırım” – deyirdilər, məktəbi, mədrəsəni, mədəniyyəti, tərəqqini millət üçün bir caddəyi-həyat nəzərə verirdilər və bu yolda hər nə qədər zəhmət olsa çəkməyə özlərini mühəyyə deyirdilər. Lakin bir qəç ay keçdi. Bu şəxslər məramlarına çatdılar və əlanlıqda gələn xəbərlər görkəzir ki, bunlar haman dedikləri tərəqqi və təalinin, mədəniyyət və məktəblərin ən şədiddə və ən əvvəlinci düşmənləri olmuşlar. O vaxt oyle danışmaq, oyle rəftar lazım imiş, şimdiki bu günə danışmaq, bu günə rəftar.

Aşkardır ki, bu günə şəxslərdən bizim millətimizə əlac olmaz. Onlar nə qədər dövlətli, nə qədər elmli, nə qədər sahibi-nüfuz olsalar, genə şərdən savayı xeyirləri yetməz. Çünki bunların əqidəsi, yolu, mətləbləri yoxdur. Bunlar hər işdə özlərini, öz mənfəəti-şəxsiyyələrini, öz şöhrət və ismi-rəsmlərini mülahizə edirlər. Bu gün tərəqqipərvər, sabah xuliqan – bu şəxslər ancaq millətimizi oynadıb öz əllərində öz mülahizələri üçün alət edirlər.

Millətimizin gözü bu şəxslər bərəsində nə qədər tez açılarsa, bunları nə qədər tez tanırsa, onların oyunlarına yol verməsə, bir o qədər tez millət özü öz dərddə və ehtiyaclarına əlac edər. Və illa bu günə şəxslərə ümid olub da millətin nıcatını onlardan gözləmək əbəsdır.

İZAH VƏ ŞƏRHLƏR

AXUND, İSLAM VƏ HATİFÜLQƏYB

1904-cü ildə Bakıda “Kaspi” qəzetinin mətbəəsində ayrıca kitabça şəklində çap olunmuşdur. Kitabçanın əvvəlində Əhməd bəy Ağaoğlunun məşhur neft milyonçusu və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevə ünvanlanmış müraciəti çap edilmişdir. Həmin müraciəti olduğu kimi veririk:

“Tərəqqipərvər və maarifpərvər cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyev hüzur-alilərinə!

Cənab Hacı! Aləmi-islamiyyətin cəmi nıqat və cihatında bir hərəketi-ali, bir cünbüşü-qəyuranə tərəqqi və mədəniyyət əxz hüsul etmək yolunda hiss və müşahidə olunur. Müsəlmanlar çox bəla və təcürəbələrdən sonra öz tənəzzül və pəsməndəliklərinin səbəblərini anlayıb dərdrinə əlac etməyə başladılar. Hər yerdə intişari-ülum və tərəqqiyi-fünun və təhsili-asari-mədəniyyətə tələşi-şayistə və səyi-layiqənə etməkdədirlər. Çoxdan bəri yaddan çıxmış və bir zaman müsəlmanların mayeyi-sətvət və icmalı olan ayeyi-Quran “leyso lilinsan əla məseyi” yavaş-yavaş dübare rövneqə düşüb onları fəlahətə çıxarmaqdadır. Lakin ruhaniyyə adlanan və müsəlmanlar içində cəmi sünuf və təbəqədən müqtədir və sahibi-nüfuz olan zəvat bu daireyi-cünbüş və hərəketdən xaricdirlər. Bunların bu haləti-nagüvənələri cəmi müsəlmanlara sirayət edib onların tənəzzül və ədəmi-tərəqqilərinə səbəb olur. Çünki ruhaniyyə cəməti-pişrövümüqtədi olmaqlarına görə onlar cəməti hər yerdə çəksələr, cəmət də ora gedir. Bir ərəb yazıçısı öz-özündən soruşur: “Ma cəə fəsədül həzə millət?”, yəni “Haradan gəldi bu millətin fəsadı?” Və özü özüə cavab verir: “Min üləmao”, yəni “Üləmasından”. Və vaqien də əgər islamın tarixinə dürüst diqqət olunsa, olur ki, hər zamanda islamın qüvvət və zəfi, tərəqqi və tənəzzülü və iclal və əfsürdəliyi ruhaniyyə adlanan cəmətin halot və rəvişinə bağlı olub. Bugünkü günlər yevropalıları təəccüb və təhəyyürə gətirən zəvat misli-İbn Xəllaqan, Əbülfəda, İbn Xəldun, Əbülfərəh, Nasir Tusi, Yəqub, İbn Rüş, İbn Sina və qeyr-qeyr haman islamın ən müqtədir və izzətli zamanlarında vücudə gələn zəvati-alimiqdardır. Cəmi ülum və fünun və sənaye və ədəbiyyat o zamanlar haman ruhaniyyə deyilən cəmətin dəsti-layiqənələrində idilər. Lakin bir zamandan bəri öz keçmişlərini yaddan çıxarıb haman ülum və fünun və islamın tərəqqi və sətvətinə səbəb olan ruhaniyyə cəməti ətraf və cəvənibdə müruri-dövrən ilə əmələ gələn itilafatdan bixəbər və dəryayi-cəhəldə məğrur olub müsəlmanların tənəzzül və pəsməndəliklərinə səbəb olublar. Bəsirət gözləri bağlanıb, nə dünyaya bir nəzər və nə ətraf və cəvənibdən gələn sədəyi-tərəqqiyə bir meyil etməyirlər. Məəhəza biz müsəlmanların fəlahət və necati həmin ruhanilərin qəbzeyi-iqtidarındadır. Onlarsız müşküldür ki, müsəlmanlar dərəcəti-tərəqqini seyr edib özləri üçün bir caddəyi-nıcat tapalar.

Cənab Hacı! Sizin müsəlmanlar barəsində etdiyiniz hümməti-ali və təlaşi-pesəndidə hər kəsə məlumdur. Bu yolla nə zəhmət və nə hümmət və nə xərclər çəkmisiniz, hər gün müşahidə olunur. Burada məktəb güşadı, orada fəqir, mühəssil və tüllabə bozlu ehsan və qeyr yerdə ürəfa və yazıçı və oxumuşlarınıza kömək və himayət, xülasə, hər növ vəsilə və vasitə ilə ruzü şəb millətin fikrindəsiniz. Əlan Zaqafqazda bir məhəl yoxdur ki, sizin hümməti-alilərinizin əsəri oraya sirayət etməmiş olsun. Fikri-asəfanəzin bərəkəti ilə intişari-ülum və fünunu, tərəqqiyi-ədəbiyyat və məkatibi millət üçün rahi-nicat intixab etmişiniz və bu yolda bezi etdiyiniz hümməti-alinin nətəyici şimdindən müşahidə olunur. Bəzi cühhali-zəmanə sizin bu ali hümmətlərinizi layiqincə təqdir etməyib məzəmmət və nədamət dilinə yol verirlər. Lakin cühhali-zəmanə hər zamanda belə olublar. Yapalağın şüayi-şəmsdən nə feyzi və ya qarğanın pervazi-simürqdən nə hissəsi? Bu günə vücudların əfkari-rəziləne və xəyalatı-kasifanələri günü şüadan və ya simürqü pərvazdan saxlamaz.

Cənab Hacı! Rəyi-həkimanəniyə itixaz etdiyiniz yolda möhkəm və müstəqim durunuz. Rəyləri layiqi-əhtiran olan adamların qəlbləri sizə məhəbbət, əhtiram və təşəkkür ilə doludur. Əgər bu halda onlar nə isələr də, gələcəkdə çoxlaşıb sizin qiymət və qədriniz məlum olacaq. Lakin fürsət var ikən cəsarət edib nəzəri-alilərinizi ruhaniyyəyə tərəf cəlb edirəm. Lazımdır ki, bizim ruhanilərimiz də yuxarıda mərquf səbəblərə görə daireyi-tərəqqiyə sövq olsunlar və bu da mümkündür iki vəsilə ilə: evvəlinci məxsusi ruhaniyyə məktəbi güşadına ki, bunun da vücuda gəlməyini cəmi müsəlman milləti sizdən gözləyir. Belə bir məktəb sizin cəmi ehsanat, həzmiyyat və mübərreətinizə bir tac mənziləsində olub əfkari-alilərinizi vücuda gətirmək üçün bir vəsileyi-müqtədir olur. İkinci, ruhaniyyə cəmaətinin qüsuratını sidq-dil ilə və hüsniniyyətlə bəyan etməkdir. Və bu yolda nümunə olmaq üçün şu əsəri-acizanəmi kəmal-i-əhtiram ilə hüzzuri-alilərinizə təqdim edib qəbul etməyinizi rica və istida edirəm

Xadimi-millət”.

1. *İxbari, Üsuli, Zeydi, Batini* və s. – müsəlmanlar arasında yayılan və onların daim bir-birləri ilə təfriqə aparmalarına imkan yaradan, əslində isə dinin mahiyyəti və Quranın təbiəti ilə bir araya sığmayan təriqət və üsullardır.

2. “Quran ki aydın bir kəlamdır, onu oxu, Ara-sıra oxuma, davamlı şəkildə oxu”.

3. *Fatimilər* . 910-1171-ci illərdə mərkəzi Misir olmaqla Şimali Afrika, Siciliya, Fələstin və Suriyada hakimiyyətdə olmuş şiə sülaləsi. Sülalənin adı *Peyğəmbərin qızı Fatimənin adından götürülmüşdür*. *Əlmütəvəkkil billah* Fatimələrin ilk imamı (910-934) olmuşdur.

4. *İbn Səbbah* (1034-1224) – fars şairi, sufi, siyasətçi. Özünə ilahi sifətlər isnad verirdi. Nizamül-mülk və Xəyyamla dostluğu ilə məşhurlaşmışdır. Hüseyin Cavidin “Xəyyam” pyesində yaddaqalan obrazı yaradılmışdır.

5. *Zeyd bin Əli* (698-740) – Həzrəti Məhəmməd ailəsindən olan din alimi, fəqih. Həzrəti Hüseynin nəvəsi və İmam Zeynalabdinin oğludur. Əməvilər dövründə şəhid edilmişdir. İslam hüququna dair bir sıra əsərlərin müəllifidir.

6. *Sərəndib, Əlvənd, Qazan* – Sərəndib – müasir Şri-Lankanın orta əsrlər ərəb coğrafiyasünashlığında yayılmış adıdır; Əlvənd – İranda dağdır; Qazan isə Volqaboyunda şəhər, müasir Tataristanın paytaxtıdır. Ə. Ağaoğlu axundun cahilliyini və nadanlığını göstərmək üçün onun dili ilə dünyanın müxtəlif səmtlərindəki bu yerləri vahid coğrafi anlayış kimi təqdim edir.

7. Sənin mənə yaxşılıq edəcəyinə ümidim yoxdur, üzüqarayam.

8. “Ürəkləri ələ al ki, ən böyük həcc odur. Bir ürəyi sevindirmək yüz həccdən daha yaxşıdır”.

9. Quruda və dindarlıqda əməkdaşlıq.

10. Həqiqətən möminlər qardaşdılar.

11. Darkönüllülər hələ rahatlıq istəyirlər, aşıq isə belə istəyir, çünki onun rahatlığı bəlasıdır.

12. Allah ədaləti və yaxşılığı tərbiyə edəndir, ona yaxın olanları dəstəkləyir, pozğunları və pisləri rədd edir.

13. “Və əgər müsəlmanlıq həmin o axund deyəndirsə, bu günün ardınca gələn sabaha təossüf”.

14. “Meyxanələrin abadlığı bizim viranəliyimizdəndir, məscidlərin viranəliyi bizim pərişanlıığımızdadır”.

15. Mədrəsə əhlini Hatif yaxşı tanıyır,

Əgər bu tayfa dindardırsa, mən kafir olaram.

16. Axund, sən nə beləsan ki, əlindəki təsbəh də,

Sənin əlindən qaçmağa dəşik axtarır.

17. De ki, ey sözü olan xadim,

Əldə fürsət varkən bir iş gör.

Sən mənzil başını tanıyırsan, xalq isə yol gedəndir.

Sən doğru deyirsən, xalq isə həqiqətləri eşidəndir.

MƏN KİMƏM

İlk dəfə “Ben neyim?” adı altında hissə-hissə “Cümhuriyyət” qəzətində, müəllifin ölümündən az sonra isə birinci cildi 1939-cu ildə İstanbulda işıq üzü görən “Ağaoğlu külliyyəti”nda çap olunmuşdur. Külliyyəyə Əhməd bəyin oğlu Səməd Ağaoğlu tərəfindən yazılmış qeyddə deyilirdi:

“Böyük Ölümümüzün bir çox qəzetlərdə, məcmuələrdə dağınıq şəkildə çıxmış olan silsilə halındakı məqalələrini bir yerdə toplamağı, hələ nəşr edilməmiş qeydlərini türk fikir aləminə çatdırmağı özümüz üçün müqəddəs bir vəzifə sayırıq. Bu vəzifəyə “Cümhuriyyət” qəzetində silsilə məqalələr halında nəşr

olunmuş “Ben neyim?” və “Tanrı dağında” adlı yazıları bir kitab şəklində çap etməklə başlayırıq.

“Ben neyim?” 5 sentyabr 1936-cı ildən çıxmağa başlamış, 5 məqalədən sonra 19 fevral 1939-cu ilə qədər bu yazılara davam edilməmişdir. Bu tarixdə “Bir zamanlar “Cümhuriyyət”də “Ben neyim?” adlı yazıları yazmağa başlamışdım. Dostlarımla və oxucuların təkidilə həmin yazılara davam edə bilmədim” – müqəddiməsi ilə dörd məqalə daha nəşr edilmişdir. Bu kərə kitaba hələ heç çıxmamış bulunan üç məqalə də əlavə olunaraq əsər hazırlanmışdır”.

Əhməd bəy Ağaoğlunun etik-fəlsəfi görüşlərini və daxili psixoloji mübarizələrini əks etdirən “Ben neyim?” əsəri dilimizin təbiətinə daha çox uyğun gələn “Mən kiməm?” adı ilə müəyyən dərəcədə Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış şəkildə bu kitaba daxil edilmişdir.

1. *Əli Kamal* (1869–1922) – türk qəzetçisi. Qurtuluş Savaşına və Mustafa Kamala qarşı çıxmışdı. Milli mücadilə oleyhinə yazıları “Sabah” qəzetində dərc olunmuşdu. 1922-ci ildə həbs edilmiş, lakin iş məhkəməyə çatmadan İzmirdə əsgərlər tərəfindən linçlənmişdi.

2. *Qurtuluş Savaşı* – İstiqlal Herbi adı ilə də tanınır. Birinci Dünya müharibəsindən sonra güclü türk dövlətinin mövcudluğuna son qoymaq niyyətində olan Avropa imperializminə qarşı 1919–1921-ci illərdə Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə aparılan ümumxalq mübarizəsi. Türkiyə Cümhuriyyəti türk xalqının mübarizə özünü əks etdirən bu savaşın nəticəsində yaranmışdı.

3. *Tantal* – Yunan əsərinə görə Zevsin oğlu, Lidiya, yaxud Frakiya çarı. Allahlara qarşı işlətdiyi cinayətlərə görə dəhşətli işgəncəyə məruz qoyulmuşdu. Boğazına qədər suyun içində dayanan Tantal heç vaxt yanğısını söndürmək üçün həmin sudan içə bilmirdi. “Tantal əzabı” ifadəsi də bu əfsanədən yaranmışdır.

4. *Siam əklizləri* – bədənlərinin müxtəlif üzvləri ilə biri-birinə bitişik şəkildə doğulan və adekvat hərəkət etmək məcburiyyəti qarşısında qalan canlı varlıqlar. Məcəzi mənada birgəliyin, ayrılmazlığın sinonimi kimi də işlənir.

5. *Don Kixot* – ispan yazıçısı Servantesin (1547–1616) eyni adlı romanının qəhrəmanı. Sonrakı yüzilliklərdə Don Kixot ədəbi qəhrəman olmaqdan çıxaraq irreal düşünən, imkanları ilə iddiaları uyuşmayan və buna görə də gülünc vəziyyətə düşən insanların ümumiləşdirilmiş obrazına çevrilmişdir.

6. *Nurullah Ataç* (1898–1957) – türk şairi, tənqidçi və tərcüməçi. Atatürkün başladığı dil inqilabının ən qızgın tərəfdarlarından biri. Həm nəzəri baxımdan, həm də öz əsərləri ilə yeni türkcənin ardıcıl müdafiəçilərindən biri kimi çıxış edirdi.

7. *Monten Mişel* (1533–1592) – fransız humanisti, maarifçi–filosof. Onun “Təcrübələr” əsəri (1580–1588) başdan-başa şolastikaya və ehkamçılığa qarşı çevrilmişdir. Montenin etikasında və fəlsəfəsində insan ən qiymətli varlıq, yaradılmışların əşrəfi kimi dəyərləndirilirdi.

8. *Sezar Yuli* (e.ə.100–45) – qədim Roma dövlət xadimi və sərkərdəsi. Romanın siyasi həyatında özünün təkhakimiyyətliyini təmin edən Sezarın adı sonralar mütləq monarx tituhuna çevrilmişdi.

9. *Renessans* (fransızca *Renaissance* – Dirşəliş) – ilkin orta əsrlər durğunluğundan sonra bir sıra Avropa ölkələrində iqtisadiyyatın, şöhrət həyatının, incəsənətin, maarifin, elmin sürətli inkişafı, insan fikrinin bir çox qəliblərdən və buxovlardan azadolması ilə səciyyələnən mədəni, mənəvi və zehni yüksəliş hərəkatı.

10. *Lüter Martin* (1483–1546) – alman kilsə xadimi, Almaniyada Reformasiya hərəkatının ideoloqu və başçısı. Lüteranlıq cərəyanını yaratmışdır. O eyni zamanda “İncil”i alman dilinə çevirərək ümumalman ədəbi dilinin əsas normalarını işləyib hazırlamışdır.

11. *Kalvin Van* (1509–1564) – fransız teoloqu, kilsə islahatçısı. Onun islahat ideyaları xüsusilə İsveçrədə hərəkatla qarşılanmış və teokratik diktaturanın bir sıra ünsürləri orta əsrlər Cenevrəsində bərqərar olmuşdur. Hazırda da bu ölkədə kalvinist kilsələr fəaliyyət göstərir.

12. *Savanorolla* (1452–1498) – italyan kilsə xadimi, siyasətçi. Medici ailəsinin zülmünə qarşı çıxır, kilsəni asketizmə səsləyir və humanist mədəniyyəti rədd edirdi. Mediciyərin Florensiyadan qovulmasından sonra bu şəhərdə respublika üsuli–idarəsinin yaranmasında fəal rol oynamışdır. 1497-ci ildə kilsədən qovulmuş, bir il sonra edam edilmişdir.

13. *Rafael Santi* (1483–1520) – İntibah dövrünün italyan rəssamı və memarı. Dövrün humanist qayələri və estetik idealları onun zəngin yaradıcılığında hərə-tərəfli şəkildə üzə çıxmışdır.

14. *Leonardo da Vinçi* (1452–1519) – italyan rəssamı, heykəltəraş, memar, mühəndis, alim. Bəşəri yaradıcılığı ilə bir sırada həm də sonrakı yüzilliklərdə həqiqətə çevrilən bir sıra cəsarətli və uzaqqöhrən ideyaların müəllifi kimi tarixə daxil olmuşdur.

15. *Katon Mark Portsi* (e.ə. 234–149) – qədim Roma siyasi xadimi və yazıçısı.

16. *Brut Detsim* (e.ə. 84–43) – qədim Romada Sezara yaxınlığı ilə tanınan sərkərdələrdən biri. E.ə. 45-ci ildə Sezara qarşı sui-qəsdə iştirak etmişdir. Məşhur “Səndəmi, Brut?” ifadəsi də buradan yaranmışdır.

17. *Sokrat* (e.ə. 470–399) – qədim yunan filosofu, həqiqət axtarışlarında ilk dəfə dialektikadan metod kimi yararlanmışdır. “Yeni ilahlara pərəstişdə” və gənclərin əxlaqını pozmaqda təqsirləndirilərək ölüm cəzasına məhkum edilmişdir.

18. *Snob* – yüksək cəmiyyətin zövqünə və maneralarına uyğun hərəkət edən və bu qaydalardan kənara çıxan hər şeyə yuxarıdan aşağı baxan, incə zövq sahibliyinə, müstəsna məşğuliyyət və maraq dairəsinə iddialı olan şəxs. Bu düşüncə və davranışın məcmusu snobizm kimi tanınır.

19. *Rokoko* (fransızca *rocaille* – “daş qırıntıları”) – XVIII əsrin birinci yarısında Avropa incəsənətində üslubi istiqamət. Rokoko üslubu üçün mənə dərinliyinin arxa plana keçməsi, zahiri təmtəraq, reallıqdan fantaziya qaçış, teatrlaşdırılmış səhnələr, mifoloji və pastoral süjetlər seçiyyəvidir.

20. *Şekspir Vilyam* (1564-1616) – ingilis dramaturqu və teatr xadimi. Yarıdıcılığı dünya dramaturgiya və teatr sənətinin inkişafına müstəsna təsir göstərmişdir. Şekspirin “Otello” dramının Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında Ə. Ağaoğlu “Kaspi” qəzetində ayrıca bir məqalə ilə çıxış etmişdir.

TANRI DAĞINDA

İlk dəfə silsilə məqalələr şəklində “Cümhuriyyət” qəzetinin 2 fevral 1939-cu il sayından etibarən çap olunmuş, daha sonra “Ağaoğlu külliyyəti”nin I cildinə daxil edilmişdir. Kitabda bu əsərin verildiyi hissənin əvvəlində müəllifin belə bir qeydi var: “Bir kərə “Cümhuriyyət” oxucularına təqdim etdiyim bu yazının çərçivəsi və çərçivənin içindəki əski türk yaşayışına aid lövhələr məşhur rus münəqqidi Seroyevskinin yakutlar haqqındakı əsərindən alınmışdır. Ə.A.”

Sibir və Altay türklərinin mifologiyasını, dilini, dinini, adət-ənənələrini öyrənən V.İ. Seroyevskinin (müəllifin dəqiq soyadı belədir – V.Q.) “Якуты. Опыт этнографического исследования” kitabı 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmişdir. Öz elmi dəyərini itirməyən və əski türk həyatının həqiqətən də təkrarsız mənzərələrini göz önündə canlandıran həmin kitab 1983-cü ildə Yakutsk şəhərində yenidən çap olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlu V.İ. Seroyevskinin kitabındakı süjetlərdən birindən istifadə edərək özünün “Tanrı dağında” mifoloji hekayəsini qələmə alarkən yalnız həmin mənbə ilə məhdudlaşmamış, onu bir sıra digər məxəzlərdən götürdüyü faktlarla, bilgilərlə, habelə şəxsi fantaziyası ilə daha da zənginləşdirmişdir.

“Tanrı dağında” mifoloji hekayəsi müəyyən dil və üslubi dəyişikliklərlə müasir Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmışdır.

1. *Tanrı, Tanrı* – islam dinini qəbul etmə qədər, hətta ondan sonra da bu dinlə paralel şəkildə əski türklərin tapındıqları ilahi varlıq, sitayiş etdikləri Allah. Azərbaycan dilində indi də işlənməkdə olan Ulu Tanrı məfhumu Tanrı/Tanrı kultunun qədim Azərbaycan ərazisində də sitayiş mənbəyi olduğunu göstərməkdədir.

2. *Olonxo* qədim türk xalqlarının mənəvi-estetik həyatını əks etdirən, habelə onların Tanrıya sitayişlərinin ifadəsi olan ədəbi-musiqili əsər. Bir qayda olaraq Şamanlar tərəfindən improvizasiya yolu ilə yaradılır və ifa edilirdi.

3. *Şaman* (orijinalda *kam*) – qədim Ural-Altay, Sibir, Çin, Qazaxıstan, Azərbaycan, Qırğızıstan və s. türklərinin mifologiyasında universal təbiətli, yarıməfsanəvi, yarımhəyatı dini şəxsiyyət. Ayrı-ayrı tarixi regionlarda bir-

birindən xeyli fərqlənən rol və funksiyalarda çıxış etmiş, olduğu hər yerdə *ulusun, elin böyük etimadını qazanmış, Tanrı ilə İnsan arasında əlaqələndirici kimi tanınmışdır*. Şamanlar melodiya və şeir qoşmuş, tamaşaçıları affekt dərəcəsinə getirməyə qadir rəqs etməyi bacarmışlar. Mənbələrdə onların eyni zamanda həm də ruhları çağıran, xəstəlikləri müalicə edən, astronomik hadisələrə izah verən, savaş vaxtı öz elini ruhlandıran şəxsiyyətlər olduğu da göstərilir. Altay və Sibir türkləri arasında Şaman kultu indi də mövcuddur.

4. *Yeddi qabıq, doqquz nəfəs* – qədim türk mifologiyasındakı say anlayışı haqqındakı təsəvvürlərlə bağlıdır. Bunlar adətən müqəddəsləşdirilən, yaxud *kult anlayışları ifadə edən saylar və rəqəmlər olurdu*.

5. *Urasay* – ehtimal ki, Altay və Sibir türklərinin yaşadığı ərazilərdəki qala adlarından biridir.

6. *Ayı-Toyon* – orijinalda *Ayi-Toeen* şəklində verilmişdir. Yakut mifologiyasında Ulu Toyon (Böyük cənab – Velikiy qospodin) mənasını bildirir. Yakut əsətlərinə görə Ulu Toyon insanlara ruh (sür) vermiş, bayquş vasitəsilə onlara od göndərmişdi. Ulu Toyon bir sıra yakut nəsillərinin himayəçisi sayılır, habelə ən qüdrətli şamanların əcdadı və himayəçi ruhu hesab edilirdi. Şamanlar ali hakim saydıqları Ulu Toyona *çətin məsələlərin həlli üçün müraciət edirdilər*. Mühakimə zamanı Ulu Toyon çox sərt, lakin həm də çox adil olurdu. Arvadının adı Buus Dyalkın idi. Uşaqlarının hər biri cənub somasında yaşayan doqquz tayfadan birinin başçısı idi.

7. *Süüt, yaxud Sutk-Atın, özbəklərdə və taciklərdə Sus-Xotın* – əski türkdilli xalqlarda bolluq və ruzi ilahəsi. Türkmənlər arasında yenə də bolluq və məhsulla bağlı yağış ilahəsi olaraq *Tyuy Xatın* şəklində yayılmışdır.

KÖNÜLSÜZ OLMAZ

Əhməd bəy Ağaoğlu didaktik-utopik mövzuda qələmə aldığı bu əsər üzərində 20-ci illərin sonlarında işləməyə başlamışdı. Əsərin mövzusu və burada qaldırılan idarəçilik və dövlətçiliklə bağlı problemlər, mənəvi və əxlaq məsələləri müəllifin ictimai-siyasi baxışlarında və Atatürk inqilabına münasibətində baş verən ciddi dəyişikliklərdən xəbər verir. Artıq Cümhuriyyət elanının üçüncü ilində Əhməd bəy Ağaoğlu xeyallarda qurulanlarla real həyatda baş verənlərin əksər hallarda ziddiyyət təşkil etdiyini sezməmiş və 1926-cı ildə Atatürke ünvanlandığı məktubda kamalist Türkiyənin gələcəyi ilə bağlı öz endişə və həyəcanlarını açıq şəkildə dilə gətirmişdi. Namuslu bir ziyalı və vətənpərvər qələm sahibi kimi Əhməd bəy Ağaoğlu xalqın mütləq əksəriyyətinin inqilabi dəyişikliklərdən heç bir şey əldə etmədiyini, cəmiyyətdəki təbəqələşmənin əvvəlki qaydada davam etdiyini və hətta bir qədər də dərinləşdiyini görürdü. Müəyyən avtobiografik ünsürlərin də özünə yer aldığı “Könülsüz olmaz” əsəri də məhz inqilab ideyalarının, məmləkətin və xalqın

gələcəyi üçün yaşanan bu həyəcan və narahatlıq hissələrinin təsiri altında qələmə alınmışdı. Təbii ki, bu əsəri Atatürkün və Əhməd bəy Ağaoğlunun özünün sağlığında çap etmək mümkün olmamışdı. Səməd Ağaoğlu tərəfindən hazırlanan “Könülsüz olmaz” ilk dəfə 1942-ci ildə müəllifin “Təkamülümü? İnciləlbümü?” əsəri ilə birlikdə “Ağaoğlu külliyyəti”nin ikinci cildində özünə yer almışdı. İndiki mətn müəyyən dil və üslubi dəyişikliklərlə həmin nəşr əsasında hazırlanmışdır.

1. *Namiq Kamal* (1840–1888) – türk şairi, dramaturq, “Vətən şairi”. Türk ədəbiyyatına milli motivlər və vətənpərvərlik motivləri gətirmişdir. “Vətən, yaxud Silistrə”, “Zavallı çocuk” əsərləri məşhurdur.

2. *Ziya Paşa* (1826–1880) – Tənzimat dövrünün türk siyasi və dövlət xadimi, maarifçi-şair. “Yeni osmanlılar cəmiyyəti”nin yaradıcılarından biri idi. Mövcud türk reallığını tənqid edirdi. Namiq Kamalla birlikdə 1876-cı il Konstitusiyasını hazırlayan komissiyanın fəal iştirakçısı olmuşdu.

4. *Fərhad, Şirin* – klassik Şerq poeziyasında vəfa, sədaqət, təmizlik və saflıq rəmzi kimi təərrüf olunan romantik qəhrəmanlar.

5. *Brahma* – Vişnu və Şiva ilə birlikdə üç əsas hind allahından biri. Üçlü ilahi kultura daxil olan Brahma digər iki ilahla bərabər tutulurdu. Hazırda isə Hindistanda yalnız bir məbəddə təmsil olunur və kult kimi mövcud deyil.

6. *Budda* – sanskrit dilində “nurlanmış” mənasını bildirir. Daxili mükəmməlliyə – nirvanaya qovuşan şəxs budda adlanır. Budda eyni zamanda bu dini təlimin yaradıcısı *şahzadə Siddharth Quatmanın adıdır*.

7. *Konfutsi* (e.ə. 551–479) – qədim Çin filosofu. Adını daşıyan dini təlimin yaradıcısı. Əsas fəlsəfi baxışları “Lui unu” (“Söhbətlər və mülahizələr”) kitabında öz əksini tapmışdır.

8. *Zəkəriyyə* – Quranda adı çəkilən yəhudi peyğəmbərlərindən biri. Zəkəriyyə aza qane olmaq, başqalarının iztirabları ilə yaşamaq və iddialardan uzaq olmaq düşüncəsini təbliğ edən bir peyğəmbər kimi məşhurlaşmışdı.

9. *Mənsur İbn Həllac* (858–926) – farsdilli poeziyanın görkəmli nümayəndəsi, sufilik təliminin əsas ideoloqlarından biri. Üsyankar ruhlu şeirlərinə görə edam edilmişdir. Sonralar bir çox Şerq şairləri, xüsusilə də Nəsimi onun yaradıcılığından və ideyalarından bəhrələnmişdir.

10. *Qaliley Qalileo* (1564–1642) – italyan alimi, dəqiq təbiətşünaslıq elminin və müasir mexanikanın banisi. Təbiət elmləri ilə bağlı çoxsaylı kəşflərin müəllifidir. Heliosentrik sistem nəzəriyyəsinə görə inkvizisiya məhkəməsi qarşısında dayanmalı olmuşdu.

11. *Janna d’Ark* (1412–1431) – Fransanın xalq qəhrəmanı. Orlean bakiresi adı ilə məşhurlaşmışdır. Yüzlük müharibə zamanı (1337–1459) Fransa müqavimət hərəkatına rəhbərlik etmiş, lakin sonra cadugərlikdə günahlandırılaraq tonqalda yandırılmışdı.

12. *Jirondist* – Böyük Fransa inqilabı dövrünün siyasi qruplaşması. Üzvlərinin çoxu Fransanın Jironda departamentindən olduqları üçün bu ad altında tanınırdılar.

13. *Yakobin* – Böyük Fransa inqilabı dövründə Yakobin klubunda birləşən inqilabçılar. Yakobinlərin liderləri tezliklə öz mövqelərini itirən Marat, Danton, Sen Jüst və başqaları idilər.

14. *Kant İmmanuil* (1714–1804) – alman filosofu, alman klassik fəlsəfəsinin yaradıcılarından biri. Dialektikanın inkişafında müstəsna rolu olmuşdu.

15. *Paster Lui* (1822–1895) – fransız alimi. Müasir mikrobiologiyanın və immunologiyanın banisi. Vaksinasiyaya dair bir sıra kəşflərin müəllifidir. 1888-ci ildə Paster İnstitutunun əsasını qoymuşdur.

16. *Darvin Çarlz* (1809–1882) – ingilis təbiətşünası, darvinizm nəzəriyyəsinin müəllifi. “Növlərin təbii yolla seçilməsinin mənşəyi” adlı əsəri ilə (1859) üzvi dünyanın təkamülünün əsas amillərini aşkara çıxarmış və nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdı.

17. *Metə Xan* (e.ə. 209–174) – Hun tayfalarının başçısı, Hun hökmdarı. Qədim türklər arasında ilk nizami ordunun qurucusu kimi tanınmışdır.

18. *Səlcuq* (X əsrin ikinci yarısı XI əsrin əvvəlləri) Oğuz türklərinin tayfa başlarından biri. Sonralar onun adı ilə adlandırılan Səlcuqlər sülaləsinin qurucusu kimi tarixə daxil olmuşdu. Nəvəsi Toğrul XI əsrin ortalarında İrən işğal etmişdi.

19. *Əmir Teymur* (1336–1405) – sərkərdə, Mərkəzi Asiyanın türk hökmdarı. Qızıl Ordanı darmadağın etmiş, Osmanlı imperiyası ilə müharibə aparmışdı. Paytaxtı Səmərqənd olan dövlətin tərkibinə İrən, Azərbaycan, Hindistanın bir hissəsi, Kiçik Asiya və s. daxil idi.

20. *Fatih* (1442–1481) – İkinci Mehmet, 1444–1446 və 1451–1481-ci illərdə Osmanlı sultanı. 1453-cü ildə Konstantinopolu fəth edərək Şerqi Bizans imperiyasının mövcudluğuna son qoymuşdu.

21. *Yavuz* (1465–1520) – Birinci Sultan Səlim. 1512–1520-ci illərdə Osmanlı sultanı. 1517-ci ildə Bağdadı ələ keçirdikdən və Abbasilər sülaləsini devirdikdən sonra həm də xəlifə elan olunmuşdu.

22. *Qəznəvi Sultan Mahmud* (972–1030) – türk hökmdarı, Qəznəvilər sülaləsinin ən qüdrətli hökmdarı (998–1030). Onun hakimiyyəti dövründə bütün Əfqanıstan, İrən, Hindistan və Mərkəzi Asiyanın bir hissəsi Qəznəvilər dövlətinin tərkibində idi. Mətsənət kimi tanınmışdı.

İRAN VƏ İNQILABI

İlk nəşri 1934-cü ildə Ankarada, Baş nazirlik mətbəəsində “1500 ilə 1900 arasında İrən” adı altında çap olunmuşdur. İkinci dəfə isə 1941-ci ildə İstanbulda, “Ağaoğlu külliyyəti”nin üçüncü cildində çap edilmişdir. Kitabı nəşrə müəllifin oğlu Səməd Ağaoğlu hazırlamışdır. Kitabın əvvəlində tertibçi tərəfindən belə bir epigrafi verilmişdir: “Atam sağ olsaydı, bu əsərini Ömər Naci başda olmaqla İrən inqilabı uğrunda çalışmış və can vermiş türklərə ithaf

edərdi, – deyə düşündüm və buna onun adından mən cəsarət etdim. Səməd Ağaoğlu”.

Kitabın 5-ci səhifəsindən sonra başlanan birinci hissəsi “1500 ilə 1900 arasında İran” adlanır və özündə aşağıdakı fəsiləri ehtiva edir: Ümumi qeydlər. İranda türk dövlətləri. Səfəvilər (1499–1736); Səfəvi dövləti. Şəlik. İdari təşkilat. Şah Tehmasib (1524–1576); II Şah İsmayıl (1576–1578); Məhəmməd Xudabəndə (1578–1586); I Abbas (1586–1638); Şeyx Səfi (1638–1641); II Abbas (1641–1668); Şah Süleyman (1668–1694); Səfəvilərin inqirazı. Əfqan istilas. Nadir və Əfqarilər. Qacarlar (1794–1920); Qacarların kökləri. Ağa Məhəmməd xan (1788–1797); Fətəli şah (1797–1834); Məhəmməd xan (1834–1848); Nəsrəddin şah (1848–1896); Babilik. İranda rus–ingilis rəqabəti və İranın bölüşdürülməsi.

Kitabın 75-ci səhifəsindən etibarən “İran inqilabı” adlanan ikinci hissə başlayır. Bu hissə aşağıdakı bölmələri özündə ehtiva edir: Müzəfərəddin şah (1896–1907). İnqilabın səbəbləri. İnqilabdan əvvəl İranın idari və maliyyə vəziyyəti. Ədliyyə müəssisələri. Ordu. Ticarət və maliyyə. Nəsrəddin şah zamanındakı islahat və ümumi əhval. İnqilabın mənəvi amilləri. İnqilabın tarixçəsi. Məhəmmədəli şah (1907–1909). Əhməd şah (1909–1925). Sonda müəllifin fars, ingilis, fransız və rus dillərində istifadə etdiyi məxəzlərin siyahısı açıqlanmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun çoxcəhətli yaradıcılığından seçmələrdən ibarət olan bu kitaba “İran və inqilabı” əsərinin daha çox müəllifin şəxsi tədqiqatı, mütaliə və müşahidələri əsasında yazılmış ayrı–ayrı hissələr daxil edilmişdir. Əsərin dili üzərində kiçik dəyişikliklər və sadələşdirmələr aparılmışdır.

1. *Jakeriya* – Fransa ilə İngiltərə arasında yüzillik müharibə dövründə, 1358-ci ildə başlanan fransız kəndli üsyanı. Jakeriya sözü Fransa feodallarının kəndlilərə verdikləri Jak (fransızca *Jacque Bonhomme* – Sadələövh Jak) adından götürülmüşdü. Üsyanın fransız kəndlilərinin hüquqlarının təsbitində mühüm rolu olmuşdu.

2. *Ağqoyuntular* – 1376–1508-ci illərdə Şərqi Anadolu, indiki Ermənistan, Azərbaycan və Şimali İraq ərazilərində hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. Qurucusu Qara Osman idi.

3. *Qaraqoyuntular* – 1375–1468-ci illərdə Şərqi Anadolu, İran, indiki Ermənistan, Azərbaycan və Şimali İraq ərazilərində hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. Qurucusu Qara Yusif idi.

4. *Qacarlar* – 1794–1925-ci illərdə İranda hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. Qurucusu fars Kərim xan Zəndi taxtdan salan Ağa Məhəmməd şah Qacar olmuşdu.

5. *Əfqarlar* – 1736–1802-ci illərdə Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda, Hindistanda hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. Ən qüdrətli hökmdarı Nadir şah idi. Onun qətlə yetirilməsindən (1747) sonra sülalə bir müddət öz mövcudluğunu yalnız nominal olaraq qoruyub saxlamışdı.

6. *İlxanilər* – 1256–1336-cı illərdə Azərbaycan, İran, Əfqanıstan və qismən də Pakistan ərazilərində hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi.

7. *Gürqanilər* – İrandilli mənbələrdə Teymurilər sülaləsi daha çox bu ad altında tanınır.

8. *Osmanlılar* – 1299–1922-ci illər ərzində, beş yüz ildən çox bir müddət ərzində dünyanın üç qitəsində hökmranlıq etmiş və orta əsrlərin ən böyük dövlətini qurmuş, böyük bir sivilizasiya yaratmış türk sülaləsi. Banisi Sultan Osman olmuşdur.

9. *Süleyman* (1494–1566) – Sultan Süleyman Qanuni, 1520–1566-cı illərdə Osmanlı sultanı. Sultan Süleymanın bacarığı sayəsində Osmanlı imperiyası öz qüdrətinin zirvəsinə çatmış və dünya dövlətinə çevrilmişdi.

10. *Şah İsmayıl Xətayi* (1487–1524) – Azərbaycan şairi, hökmdar və sərkərdə. Səfəvilər sülaləsinin qurucusu. Onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsi İranın dövlət dili idi.

11. *Şah Abbas* (1571–1629) – Səfəvi hökmdarı (1588–1629). Şah İsmayıl Xətayidən sonra Səfəvilər sülaləsinin ən qüdrətli hökmdarı olmuş, xalqa yaxınlığı və ədalətliliyi ilə əfsanəyə çevrilmişdir.

12. *Nadir* (1688–1747) – türk mənşəli Əfqarlar sülaləsinin banisi, 1736–1747-ci illərdə İran şahı. Nadirin sərkərdəlik qabiliyyəti və dövlət idarəçiliyi istedadı sayəsində İran güclü imperiyaya çevrilmişdi. Nadir şah eyni zamanda sonuncu müsəlman fətəhi sayılır.

13. *Babur* (1483–1530) – Hindistanda türk əsilli Moğol sülaləsinin qurucusu. 1506-cı ildə Böyük Moğol dövlətini qurmuş və qısa müddət ərzində onu regionun siyasi və hərbi gücünə çevirə bilmişdi.

14. *Yeniçərilər* – 1365-ci ildə Sultan Mahmud tərəfindən yaradılan qvardiya hissələri. Əsasən dönmə müsəlmanlardan təşkil olunurdu. 1826-cı ildə Sultan II Mahmud tərəfindən ləğv edilmişdi.

15. *Abbasilər* – Əməviləri devirərək 750–1258-ci illərdə Yaxın və Orta Şərqdə hakimiyyətdə olmuş ərəb sülaləsi. Hülakü xanın Bağdadı işğal etməsi ilə siyasi mövcudluğuna son qoyulmuşdu.

16. *Saman oğulları* 875–999-cü illərdə Mərkəzi Asiya və Şərqi İranda hakimiyyətdə olmuş İran sülaləsi. Qurucusu Saman xoca idi. Sasani imperiyasının süqutundan və ərəb fəthatından sonra siyasi səhnəyə gəlmiş ilk fars sülaləsi sayılır.

17. *Səlcuqilər* (XI–XIV əsrlər) – Mərkəzi Asiya və Orta Şərqdə hökm sürmüş Oğuz türklərinin sülaləsi. Təmsilçiləri fars dilinin, habelə mədəniyyət və incəsənətin hamisi kimi tanındırılmışlar.

18. *Cingizilər* – bir tərəfdən Cingiz xanın oğulları (Cuçi, Cağatay, Ugedey, Toluy), habelə nəvələri Batı və Hülakü xan tərəfindən qurulan dövlətlər, o biri tərəfdən isə kökləri Cingiz xana gedib çıxan türk–moqol aristokratiyası nəzərdə tutulur.

19. *Xarazmşahlar* – 1067–1224-cü illərdə Mərkəzi Asiya və İranda hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. Əvvəlcə Səlcuqların vassalları olmuşdular. Qurucusu Alp Təkin keçmiş kölə idi. Siyasi mövcudluğuna Cingiz xan tərəfindən son qoyulmuşdu.

20. *Teymurilər* – əsas Əmir Teymur tərəfindən 1370-ci ildə qoyulmuş və 1370–1506-cı illərdə Mərkəzi Asiya, Mesopotomiya, İran və Qafqazda hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi.

21. *Səfəvilər* – 1501–1736-cı illərdə İran, Mərkəzi Asiya və Qafqazda hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. Qurucusu və ən qüdrətli hökmdarı Şah İsmayıl Xətayi (1487–1524) idi.

22. *Zərdüşt* – adın Zaratustra, Zoraastr variantları da mövcuddur. E.ə. XII–VI əsrlərdə yaşadığı ehtimal olunan İran peyğəmbəri, “Avesta” müəllifi və zərdüştlüyün, atəspərəstliyin yaradıcısı.

23. *Zənd-Avesta* – zərdüştlüyün müqəddəs mətnlər külliyyatı. Ən qədim hissə olan “Qata”ların b.e. 1000 il əvvəl Zərdüştin özü tərəfindən yazıldığı ehtimal olunur. Zənd-Avesta dedikdə isə, İranın qədim dillərindən biri olan zənd dilində yazılmış “Avesta” nəzərdə tutulur.

24. *Rudəki* (859–941) – fars-tacik şairi. Müasir fars ədəbi dilinin və klassik İran poeziyasının yaradıcısı hesab olunur. Samani hökmdarı İkinci Nəsrin saray şairi olmuşdur.

25. *Ünsüri* (?–1030/1040) – İran şairi. Bəlxdə, sarayda yaşamış, Məliküşşüara adına layiq görülmüşdür. 30 min beytdən ibarət divanının mövcudluğu haqqında məlumatlar vardır.

26. *Firdovsi* (935–1020) – fars şairi, İran eposu “Şahnamə”nin müəllifi. 120 min beytdən ibarət olan bu əsər türk Sultan Mahmud Qəznəvinin sifarişli və himayəsi ilə qələmə alınmışdır.

27. *Qəznəvilər* – 963–1187-ci illərdə Hindistan və Əfqanıstanın bir hissəsində hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi. Ən qüdrətli hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi tarixə elmin və mədəniyyətin himayəçisi, “Şahnamə” eposunun yazılmasının səbəbkarı kimi daxil olmuşdu.

28. *Sədi* (1184–1283) – İran şairi. Didaktik əsərləri, “Gülüstan” və “Bustan” kimi kitabları, həmçinin divanı farsdilli ədəbiyyatda populyar olmuşdur. Yaradıcılığında güclü sufilik təsiri duyulur.

29. *Hafiz* (1310–1379) – İran şairi. Sufi poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən biri. Lirik qezəllərin müəllifidir. Əsərlərindən əsrlər boyu İranda fal kitabı kimi istifadə olunmuşdur.

30. *Xocənti Kamal* (? – təxm. 1400) – fars-tacik şairi. Sufilik mövqeyindən dini klerikalizmə qarşı çıxdı. Divanının təxminən yarısı zəmanəmizə qədər gəlib yetişmişdir.

31. *Atəşbələr* – 1136–1250-cü illərdə Azərbaycanda və İranda hakimiyyətdə olmuş Azərbaycan-türk sülaləsi. Hakimiyyətlərinə monqol işğalı nəticəsində son qoyulmuşdu.

32. *Əlişir Nəvai* (1441–1501) – özbək şairi, mütəfəkkir, dövlət xadimi. Fars və türk dillərində divan yaratmışdır. Sultan Hüseyn Baykaranın vəziri kimi ailələrə və incəsənət adamlarına himayədarlıq etmişdir.

33. *Nəsrəddin şah* (1831–1896) – Qacarlar sülaləsindən olan İran şahı (1848–1896). Despotizmi və qəddarlığı ilə ad qazanmışdı. İran inqilabçısı Mirzə Ağaxan Kırmani tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

34. *Müzaferəddin şah* (1853–1907) – Qacarlar sülaləsindən olan İran şahı (1896–1907), Nəsrəddin şahın oğlu. 1881-ci ildən Azərbaycanın valisi olmuşdu. Hakimiyyəti dövründə İranda Məşrutə inqilabı başlanmışdı.

35. *Moryer C.Y.* (1782–1849) – Britaniya diplomatı və yazıçısı. Avropa miqyasında özünün İran həyatından bəhs edən “Hacı Baba İsfahani” (1824) və “Hacı Baba İsfahaninin İngiltərə macəraları” (1828) romanları ilə məşhurlaşmışdı.

36. *Lord Kerzon* (1859–1925) – ingilis siyasətçisi və dövlət xadimi. 1919–1924-cü illərdə Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri olmuşdur. Bolşevizmə qarşı mübarizənin ardıcıl tərəfdarlarından biri kimi tanınmışdır.

37. *Tayms* – 1785-ci ildən müasir dövrümüze qədər Londonda nəşr olunan gündəlik ictimai-siyasi qəzet.

38. *Braun Edvard* (1862–1926) – ingilis şərqşünası. İran tarixinə və ədəbiyyatına dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. İlk nəşri 1902-ci ildə çıxan “İranın ədəbi tarixi” əsəri indi də mükəmməl araşdırmalardan biri sayılmaqdadır.

39. *Şarden Jan* (1713–?) – fransız şərqşünası və səyyahı. Türkiyə, İran, Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Hindistana səfər təəssüratlarını əks etdirən 10 cildlik “Səyahətnamə”nin (Paris, 1818) müəllifidir.

40. *Abbas Mirzə* (1789–1833) – Qacarlar sülaləsinin ikinci hökmdarı Fətəli şahın oğlu, Azərbaycan valisi və vəliəhd. İran-Rusiya müharibələrində (1813, 1826–1828) fərqlənmiş, İran ordusunun çağdaş Avropa standartlarına uyğun şəkildə qurulmasına səy göstərmişdi.

41. *Napoleon* (1769–1821) – Fransa hərbiçisi və dövlət xadimi, 1805–1812 və 1814-cü ildə Fransa imperatoru.

42. *Tilzit sülhü* – 1807-ci ildə rus çarı I Aleksandrın və Fransa imperatoru Napoleonun birbaşa danışıqları əsasında imzalanmış sülh müqaviləsi. Sülhün şərtlərinə görə Rusiya böyük Varşava hersoqluğunun yaradılması ilə razılışır və Britaniyaya qarşı kontinental blokadaya qoşulurdu.

43. *Əfqan müharibəsi* – 1838–1842 və 1878–1880-cü illər ingilis-əfqan müharibələri nəzərdə tutulur. Birinci müharibədə Britaniya məğlub olmuş, ikincidə isə Əfqanıstanın xarici siyasətinə nəzarət hüququ qazanmışdı.

44. *Babi hərəkəti* – İranda 1848–1852-cü illərdə osasən kendlilərin və senətkarların iştirakı ilə qaldırılan üç üsyan nəzərdə tutulur. Üsyan şah qoşunları tərəfindən amansızlıqla yatırılmış, iştirakçılara qanlı divan tutulmuşdu.

45. *Seyid Məhəmməd Əli* (1819-1850) – babilik hərəkatının lideri. Özünü Sahibəzzəman Mehdinin zühuru üçün qayı (farsca bab) elan etmişdi. Bütün insanların bərabərliyi, şəxsiyyət və mülkiyyətin toxunulmazlığı ideyasını təbliğ edirdi. 1850-ci ildə tutularaq Nəsrəddin şahın əmri ilə edam olunmuşdu.

46. *Qalatasaray Sultaniyyəsi* – 1868-ci ildə İstanbulda “Ənderun məktəbi” adlı təhsil ocağı əsasında Fransanın yardımı ilə təşkil edilmiş orta təhsil verən lisey. 1923-cü ilə qədər fəalliyət göstərmişdir. Türkiyənin ədəbi, mədəni və siyasi həyatında iz qoymuş bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər fransız dilində təhsil verən Qalatasaray sultaniyyəsini bitirmişdilər.

47. *Əxtər* – Cəmaləddin Əfqaninin təsiri altında olan İran siyasi mühacirləri və inqilabçıları tərəfindən XIX əsrin 70-ci illərində İstanbulda fars dilində nəşr olunan ictimai-siyasi qəzet

48. *Cəmaləddin Əfqani* (1839-1947) – islam filosofu, ictimai-siyasi xadim. İslam birliyi (ittihadi-islam) və islamın müasirləşməsi hərəkatının ideoloqu, Şərqi ölkələrində və Arpoda kifayət qədər yaxşı tanınan və qəbul edilən böyük fikir adamı.

49. *Mirzə Ağaxan Kirmani* (1854-1896) – İran inqilabçısı, Cəmaləddin Əfqaninin ardıcılardan idi. İran hökmdarı Nəsrəddin şahı qətlə yetirdiyinə görə edam olunmuşdu.

50. *Midhat Paşa* (1822-1884) – türk siyasətçisi və dövlət xaqimi. 1872 və 1876-1877-ci illərdə baş vəzir. 1876-cı il Konstitusiyasının müəllifi. “Yeni osmanlılar” hərəkatının tərəfdarlarından idi.

51. *Sultan Əbdülhəmid* (1842-1918) – osmanlı sultanı və xilafətin başçısı (1876-1909). Hakimiyyətinin əvvəlində konstitusiyalı monarxiya ideyası ilə razılaşa da, sonralar Osmanlı imperatorluğunu hakimi-mütləq kimi idarə etməyə daha çox üstünlük vermişdi.

52. *Ernst Renan* (1823-1892) – fransız filosofu, şərqşünas və yazıçı. Tədqiqatlarının əsasında daha çox din və siyasətlə bağlı məsələlər dayanırdı. “İsusun həyatı”, “Xristianlığın mənşəyi”, “Yəhudilərin tarixi” kimi əsərlərin müəllifidir. Sorbonnada Ə. Ağaoğlunun müəllimi olmuşdur.

53. *İbn Rüşd* (1126-1198) – ərəb filosofu və həkim. Ərəb aristotelizminin parlaq nümayəndələrindən biri. Avropada daha çox Averroes adı ilə tanınmışdır. Tibb və fəlsəfəyə dair ensiklopedik əsərlərin müəllifidir.

54. *Solsberi Robert Artur* (1830-1903) – ingilis siyasətçisi və dövlət xadimi. 1878-1880-cı illərdə Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri, 1885-1892-ci illərdə isə (fasilələrlə) baş naziri olmuşdu.

55. *Mehdi* (1845-1885) – Sudanı Osmanlı-Misir işğalından azad etmək üçün mübarizə aparan Məhəmməd ibn Abbas nəzərdə tutulur. 1881-ci ildə özünü Mehdi əl-Müntəziri elan etmişdi.

56. “*Həblülmetin*” – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Hindistanın Kəlküttə şəhərində fars dilində çıxan qəzet. Bir sıra Azərbaycan ziyalıları da “Həblülmetin”lə əməkdaşlıq edirdilər.

57. *Həsən bəy Zərdabi* – (1842-1907) Azərbaycan milli mətbuatının və teatrının banisi, pedaqoq, publisist və ictimai xadim. 1875-1877-ci illərdə ilk Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi”ni nəşr etmişdi.

58. “*Əkinçi*” – 1875-1877-ci illərdə Bakıda H.Zərdabinin nəşirliyi və redaktorluğu ilə iki həftədə bir dəfə çıxan qəzet. Azərbaycan milli mətbuatının ilk nümunəsidir.

59. *İsmayıl bəy Qaspralı* (1853-1914) – Kırım tatar ictimai-siyasi xadimi, publisist, türk birliyi ideyasının və “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” düşüncəsinin əsas müəlliflərindən biri. “Tərcüman” qəzetinin qurucusu və baş redaktoru olmuşdur.

60. “*Tərcüman*” – 1881-1918-ci illərdə Kırım (Baxçasaray) əvvəlcə İsmayıl Qaspralının, 1914-cü ildən sonra isə oğlu Rüşət Qaspralının redaktorluğu altında Kırım-tatar dilində çıxan ictimai-siyasi qəzet.

61. *Əli bəy Hüseynzadə* (1864-1942) – azərbaycanlı fikir adamı, həkim, filosof, çağdaş türkcülük və turançılıq ideyasının əsas müəlliflərindən biri. Bakıda “Füyuzat” məcmuəsini çap etmişdir. 1908-ci ildən Türkiyədə yaşamış və bu ölkənin siyasi, ictimai, elmi, mədəni həyatına böyük töhfələr vermişdir.

62. *Hacı Zeynalabdin Tağıyev* (1838-1924) – neft milyonçusu, məsənət. Milli ziyalıların bir araya gətirilməsində, Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin inkişafında, qabaqcıl milli düşüncənin yayılmasında yarım əsrdən çox bir müddət ərzində mühüm rol oynamışdı.

63. “*Həyat*” – 1905-1906-cı illərdə Bakıda H.Z.Tağıyevin nəşirliyi, Əhməd bəy Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çıxan gündəlik ictimai-siyasi və ədəbi qəzet.

64. “*İryad*” – 1906-1907-ci illərdə Bakıda neft milyonçusu M.Muxtarovun nəşirliyi və Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə çıxan gündəlik ictimai-siyasi və ədəbi-fənni qəzet.

65. “*Füyuzat*” – 1906-1907-ci illərdə Bakıda H.Z.Tağıyevin nəşirliyi və maddi dəstəyi, Ə.Hüseynzadənin baş redaktorluğu ilə çıxan ictimai-siyasi və elmi-ədəbi məcmuə.

66. *Yapon Hərbi* – 1904-cü ildə Rusiya ilə Yaponiya arasında Uzaq Şərqdə başlayan və Rusiyanın məğlubiyyəti ilə başa çatan müharibə. Bu məğlubiyyət Birinci rus inqilabının başlanmasına təkan vermişdi.

67. *Əmər Naci* (1878-1916) – türk siyasi xadimi və hərbi. İttihad və Tərəqqi Partiyasının Mərkəzi Komitə üzvü idi. 1905-1907-ci illər İran inqilabında fəal iştirak etmişdi. Yerli türkmənlər arasında iş aparmaq üçün göndərilirdi Kərkükdə yatalaq xəstəliyindən ölmüşdü.

68. *Salmalı Salman* – çox gürman ki, bu ad altında İran Məşrutə inqilabında mühüm rol oynamış Cənubi Azərbaycandan olan şair və mühərrir Səis Səlimsi nəzərdə tutulur.

69. *Osmanlı İnkılabı* – Osmanlı imperiyasında 1908-ci ildə “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətində birləşən gənc türklərin hakimiyyətə gəlməsi, ikinci Məşrutə dövrünün başlanması və sultan hakimiyyətinin zəifləməsi ilə müşayiət olunan ictimai-siyasi proseslər.

70. *Cənubi Afrika Mühəribəsi* – 1899-1902-ci illərdə ingilislərlə Cənubi Afrika sakinləri arasında davam edən II Bur mühəribəsi nəzərdə tutulur. Mühəribə ingilislərin qələbəsi ilə başa çatmışdı.

71. *Məhəmmədəli Şah* (1872-1925) – Qacarlar sülaləsindən İran şahı (1907-1909). Atası Müzəffərəddin şahın zamanında qəbul olunmuş Məşrutənin qəti əleyhdarı kimi çıxış etmiş, nəticədə inqilabi qüvvələrin və Məclisin səyi ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı.

72. *Şapşal Hacı Seraya Xan* (1873-1961) – milliyətçə Karaim türküdür. Krimdə doğulmuş, Peterburq universitetindən doktorluq dərəcəsi almışdı. Vəli-əhd Məhəmmədəli şahın tərbiyəçisi olmuş, 1907-ci ildə İran hökumətində nazir vəzifəsini tutmuşdu. 1919-1927-ci illərdə İstanbulda, 1927-ci ildən sonra Vilnüsədə yaşamış, Litva və Polşa karaimlərinin dini lideri (hökəm) olmuşdur.

73. *Səttarxan* (1868-1914) – İranın milli qəhrəmanı. Sərdari-milli kimi tanınırdı. Əqidə dostu və silahdaşı Salari-milli kimi tanınan Bağır xanla birlikdə İranda Məşrutə inqilabının qələbəsində və Məhəmmədəli şahın taxtdan salınmasında mühüm rol oynamışdı.

74. *Əhməd şah* (1898-1930) – Qacarlar sülaləsindən sonuncu İran şahı (1909-1925). Əslində 1921-ci ildə Rza Pəhləvi tərəfindən hakimiyyətdən salınmış, 1923-cü ildə Avropaya sürgün edilmişdi.

75. *Rza Pəhləvi* (1878-1944) – İran şahı (1926-1942), Pəhləvilər sülaləsinin qurucusu. 1921-ci ildə türk əsilli Qacarların sonuncu hökmdarı Əhməd şahı devirərək hakimiyyətə gəlmişdi.

RUS ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİ SƏCİYYƏLƏRİ

Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonlarından başlayaraq rus ədəbiyyatını, xüsusən də onun Lev Tolstoy, Maksim Qorki, Leonid Andreyev kimi tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığını ardıcıl şəkildə izləmişdir. “Kavkaz”, “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Progress” kimi qəzetlərdə, daha sonra isə Türkiyə mətbuatında onun rus ədəbiyyatı klassiklərinə, rus ədəbiyyatı tarixində mərhələ təşkil edən müəlliflərə və əsərlərə dair bir sıra məqalələri çap olunmuşdur. 1908-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra Əhməd bəy Ağaoğlu çoxşaxəli fəaliyyət sahələri ilə birlikdə həm də İstanbul Dərül-fünununun rus dili və ədəbiyyatı professoru kimi çalışmışdır. Müəllifin “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri” adı altında təqdim olunan bu əsəri 1932-ci

ildə beş məqalə şəklində “Cümhuriyyət” qəzetində çap olunmuşdur. Şübhəsiz, onların əsasında Əhməd bəy Ağaoğlunun İstanbul Universitetində oxuduğu “Rus ədəbiyyatı tarixi” kursunun materialları dayanmışdır. Sona çatdırılmamış bu materiallar ensiklopedist Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi fəaliyyətinin daha bir sahəsini aşkara çıxarır: XX əsrin 20-30-cu illərində rus filologiyası sahəsində onun Türkiyədə nüfuzlu və sanballı mütəxəssislərdən biri olduğunu göstərir. Məqalələr qəzet mətni əsasında çap olunur və onların dil üslubunda müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır.

1. *Sabiq Adamlar* – Maksim Qorki yaradıcılığında sıx-sıx müraciət olunan yoxsul, hər şeyini itirmiş və gələcəyə heç bir ümidi olmayan personajlar nəzərdə tutulur.

2. *Dib* – Maksim Qorkinin “Həyatın dibində” (“На дне”) pyesi nəzərdə tutulur. Ə. Ağaoğlu 1905-ci ildə bu əsər haqqında “Kaspi” qəzetində sonralar M. Qorkinin özünün də diqqətini çəkən resenziya çap etdirmiş və Tatar Asan surətinin dərin təhlilini vermişdi.

3. *Stasov V.P.* (1824-1906) – rus incəsənəti tarixi üzrə mütəxəssis. Klassisizmin əleyhinə çıxır, xalqçılıq və realizm tərəfdarı kimi tanınırdı.

4. *Potanin Q.N.* (1835-1910) – Mərkəzi Asiya və Sibir tarixini öyrənən rus alimi. Bir sıra etnoqrafik ekspedisiyaların təşkilatçısı olmuşdur.

5. *Miller V.F.* (1848-1913) – rus folklorşünası, dilçi, etnoqraf, arxeoloq, Peterburq EA üzvü (1911). Rus folklorşünası təhsilində tarixilik məktəbinin banisi və bilinaların əsas tədqiqatçılarından biri sayılır.

6. *Pripin A.N.* (1833-1904) – rus ədəbiyyatşünası. 1898-ci ildən Peterburq EA-nın akademiki. Əsasən XVIII-XIX əsrlər rus ədəbiyyatına həsr olunmuş tədqiqatların müəllifidir.

7. *Nestor* – XI-XII əsrlər salnaməçisi, rahib. Ənənəvi şəkildə ilkin orta əsrlərin ən böyük rus tarixçisi və yazıçısı, “Povesti vremennix let” adlı salnamənin müəllifi sayılır.

8. *Beytul-Müqəddəs, Ərzi-Müqəddəs* – bu adlar altında xristianların müqəddəs saydıqları Konstantinopol (İstanbul) və Yerusəlim nəzərdə tutulur.

9. *Daniel* (1492-1547) – rus kilsə xadimi, 1522-1539-cu illərdə mitropolit. Kilsənin fəaliyyətini daha da sərtləşdirmək tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

10. *Antoni* (dünyəvi adı Dobronya Yadreykoviç, 1232-ci ildə vəfat etmişdir) – Novqorod arxiyepiskopu, müqəddəs yerləri ziyarətdən bəhs edən “Zəvvar kitabı” əsərinin müəllifidir.

11. *Maksim Qrek* (1475-1555) – rus kilsə xadimi, filosof, publisist, ilahiyatçı, tərcüməçi. Dünyəvi adı Mixail Trivolis idi. 1988-ci ildə Rus kilsəsinin müqəddəsləri sırasına daxil edilmişdir.

12. *Nil* (1433-1508) – rus kilsə xadimi. Dünyəvi adı Nikolay Maykov idi. Əxlaqi təkamül və asketizm tərəfdarı kimi tanınır, kilsə və monastırlarda islahat ideyasını təbliğ edirdi.

13. *Vassian* (?-1545) rus knyazı, sonralar rahib və kilsə xadimi olmuşdu. Dünyəvi adı Vasili Patrikeyev idi. Kilsənin mülk və torpaq sahibliyinin qatı əleyhdarlarından biri kimi tanınırdı.

14. *Artemi* (?-1571) – rus kilsə xadimi, yazıçı, salnaməçi. Kilsənin maddi və əmlak hüquqlarını məhdudlaşdırmaq cəryanının əsas ideoloqu idi.

15. *Prosvetitel* – XVI əsr rus ədəbiyyatı abidəsi. Müəllifliyi din xadimi İosif Volotskiyə aid edilir. Moskvanın aristokrat həyatı, Böyük Knyazla boyarlar arasındakı münasibətlər və s. məsələlər bu əsərdə öz əksini tapmışdır.

16. *Minei* – dəqiq adı *Çetyi-Mineyi* (Aylıq Oxu), müqəddəslərin həyatı haqqında jityelər toplusu idi. Bu jityelər kilsənin həmin müqəddəslərin doğum günlərini qeyd etdiyi ardıcılıq üzrə düzülüşdü.

17. *Stepennaya Kniqa* rus tarixi abidəsi. 1560-1563-cü illərdə mitropolit Afanasi tərəfindən tərtib olunmuşdu. Burada salnamələr, şəcərə kitabları və xronoqramlar əsasında rus tarixinin Vladimir I Svyatoslaviçdən IV İvana qədərki dövrü öz əksini tapmışdı.

18. *Domostroy* – XVI əsr rus ədəbiyyatı abidəsi. Həyatın bütün sahələrinə (siyasi, əxlaqi, məişət və s.) davranış normalarını və kodekslərini özündə əks etdirir. İlk mükəmməl nüsxəsi XVII əsrdə Karion İstomin tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilmişdir.

19. *Müdhiş İvan* (1530-1584) – İvan Qroznı, 1533-cü ildən “bütün Rusiyanın böyük knyazı”, 1547-ci ildən ilk rus çarı. Rus tarixinə ən qəddar hökmdarlardan biri kimi daxil olmuşdu. Mərkəzləşdirilmiş dövlət qurmaq üçün çalışmış, hakimiyyəti dönəmində Qazan və Həştərxan xanlıqları Rusiyaya birləşdirilmişdi.

20. *Kurbski A.M.* (1528-1585) – knyaz, rus dövlət xadimi, yazıçı, tərcüməçi. İvan Qroznının qəzəbindən qorxaraq 1564-cü ildə Litvaya qaçmış, Reçpospolita tərəfdə Moskva knyazlığına qarşı vuruşmuşdu. İvan Qroznıya qarşı çevrilmiş “Böyük Moskva knyazı haqqında tarix” əsəri ilə məşhurlaşmışdı.

21. *Milyukov P.N.* (1859-1943) – rus siyasi xadimi, tarixçi, publisist. Kadet partiyasının nəzəriyyəçisi və lideri. 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumətin xarici işlər naziri olmuşdu.

22. *Sofya Paleoloq* (?-1503) – əsil adı Zoyadır. Sonuncu Bizans imperatoru XI Konstantinin qardaşı qızı, rus çarı III İvanın arvadı. Rusiyada Bizans təsirinin güclənməsində rolu olmuşdu.

23. *Ryurik* – rus salnamələrindəki rəvayətlərə görə varyaq hərbi dəstəsinin başçısı olmuşdu. İlmən slavyanları Ryuriki qardaşları Sineus və Truvorla birlikdə knyazlıq etmək üçün Novqoroda çağırmış və onun hakimiyyəti ilə Ryuriklər sülaləsinin əsası qoyulmuşdur.

24. *Fətrat* – bu termin altında XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində Rusiya tarixindəki qarışıqlıq və durgunluq dövrü nəzərdə tutulur.

25. *Zemski Sobor* – Rusiyada ilk dəfə İvan Qroznı zamanında yaradılmış silki nümayəndəlik prinsipinə əsaslanan məşvəətçi orqan. Tərkibinə yüksək

rütbəli din xadimləri, boyarlar, əyalət zadəganlığının və şöhrət zənginlərinin seçmə nümayəndələri daxil edilirdilər.

26. *Lehistan* – bir sıra Şərqi, o cümlədən türk mənbələrində Peçpospolita dövləti (Polşa bu adla tanınırdı).

27. *Rotter* – bu ad altında o zamankı Avropanın zəngin və inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan Hollandiya – Rotterdam nəzərdə tutulur.

28. *Slavinski Yepifani* (?-1675) – orta əsrlər rus kilsə xadimi və salnaməçisi. 1650-ci ildən Moskvada yaşayırdı. “İncil”in yunan dilindən rus dilinə ilk mükəmməl tərcüməsinin müəllifi idi.

29. *Simeon Polotski* (1629-1680) – belorus və rus kilsə xadimi, şair, yazıçı. Rus kilsəsinə tənqidiq salamlara qarşı amansız mübarizə aparırdı. Bir müddət çar övladlarının müəllimi olmuş, Kremldə ilk mətbəəni qurmuşdu. Sillabik poeziyanın ilk tanınmış nümayəndələrindənədir.

30. *Silvestr* (?-1123) – qədim dövr rus yazıçısı, kilsə xadimi. Rus salnamə ədəbiyyatının mühüm əsərlərindən sayılan “Keçən illərin povestləri”nin əsas müəlliflərindən biri sayılır.

31. *Yuri Krijanski* (1618-1683) – slavyan ensiklopedisti, alim, yazıçı. Milliyyətə xorvattır. Həqiqi familiyası Krijaniçdir. Rusiyanın rəhbərliyi altında slavyan birliyi yaradılmasının ideoloqlarından idi. XVII əsr rus tarixinə dair “Siyaset” adlı fəlsəfi-tarixi traktatın müəllifidir.

32. *Stefan Yavorski* (1658-1722) – rus kilsə xadimi, yazıçı. Protestantlığın ideya əsaslarına qarşı çevrilmiş “İnam daşı” adlı fəlsəfi traktatı ilə daha çox tanınır.

33. *Feofan Prokopoviç* (1681-1736) – Ukrayna-rus filosofu, kilsə xadimi, yazıçı. Birinci Pyotrun maarifçi monarxiya rejiminin əsas ideoloqlarından biri idi.

34. *Sillabik vəzn* – şeirdə təqtilərin sayının ardıcılığına əsaslanan poetik sistem. Vurğunun əsasən sabit olduğu türk xalqları ədəbiyyatında, habelə roman (fransız, italyan, ispan), slavyan (serb-xorvat, çex, polyak) ədəbiyyatında tətbiq edilmişdir. Rus şeirində sillabik vəznə XVIII əsrdən etibarən müraciət olunmuşdur.

35. *Böyük Petro* (1672-1725) – Birinci Pyotr, rus çarı (1689), ilk rus imperatoru (1721). Dövlət idarəçiliyində islahat keçirmiş (senatın, kollegiyaların yaradılması, ölkə ərazisinin quberniyalara bölünməsi, kilsənin dövlətə tabe edilməsi), Baltik dənizinə çıxışı təmin etmiş və Peterburqun əsasını qoymuşdur. İlk Akademiyanın yaradılması, mülki əlifbaya keçid, habelə Rusiyanın Avropaya yaxınlaşması da onun adı ilə bağlıdır.

36. *Yelizaveta* (1709-1761) – İmperator Birinci Pyotrun qızı, 1741-1761-ci illərdə Rusiya imperatriçəsi. Onun hakimiyyəti illərində Rusiyada elm, təhsil, mədəniyyət və sənaye sahələrində bir sıra irəliləyişlər əldə edilmişdi.

37. *Katerina* (1729-1796) – İkinci Yekaterina. 1761-1796-cı illərdə Rusiya imperatriçəsi. Rusiyanın XVIII yüzillikdə dünya dövlətinə çevrilməsi onun

və silahdaşlarının sayəsində mümkün olmuşdu. Yekaterina dövründə Rusiya Krımı ələ keçirərək Qara dənizə çıxmış, ərazilərini xeyli genişləndirmişdi.

38. *Volter A.* (1694-1778) – fransız yazıçısı, maarifçi-filosof. Onun mütləq monarxiyanın nüfuzunu və qaragüruhuçu dünyagörüşünün əsaslarını daşından yaradıcılığı Böyük Fransa inqilabının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdı.

39. *Leybnits* (1646-1716) – alman filosofu, riyaziyyatçı, fizik, dilçi. Berlin Akademiyasının qurucusu və ilk prezidenti (1700). Birinci Pyotrun dövrü ilə Rusiyada təhsil və dövlət idarəçiliyi ilə bağlı bir sıra layihələr hazırlamışdır.

40. *Fonvizin D.İ.* (1744-1792) – rus şairi, maarifçi. “Briqadir” (1770), “Nadan övlad” (1782) kimi komediyalarında zadəgan silkini, onların fransız heyranlığını məsxərəyə qoyurdu. Rus cəmiyyətinin inkişafı və mənəvi təzələnməsi üçün maarifin rolunu vurğulayırdı.

41. *Qantemir A.D.* (1709-1744) – knyaz, rus şairi, diplomat. Yaradıcılığında maarifçi poeziya, xüsusən də satıra önəmli yer tuturdu. Rus klassisizminin banilərindən biri hesab olunur.

42. *Trediakovski V.İ.* (1703-1768) – rus şairi, filoloq. Peterburq EA-nın akademiki (1759). Rus poeziyasında ilk dəfə sillabik-tonik vəznin əsas prinsiplərini işləyib hazırlamışdı.

43. *Sumorokov A.P.* (1717-1777) – rus şairi, rus klassisizminin görkəmli nümayəndələrindən biri. Faciələr, komediyalar, təmsillər, habelə lirik-romantik əsərlərin müəllifidir.

44. *Stosser* (daha dəqiq *Ştetsler A.L.*) (1735-1809) – alman tarixçisi, filoloq. 1761-1767-ci illərdə Rusiyada yaşayıb işləmişdir. 1769-cu ildən Peterburq EA-nın xarici üzvü idi. Ümumi tarixə, mənbəşünaslığa, rus salnameçiliyinin tarixinə dair tədqiqatların müəllifidir.

45. *Bualo N.* (1636-1711) – fransız şairi, klassisizm nəzəriyyəçisi. Onun 1764-cü ildə tamamlanan “Poeziya sənəti” əsəri rus və Avropa bədii-estetik fikrinə güclü təsir göstərmişdir.

46. *Laitk* – dinin dövlətdən ayrılması və dövlətin din xadimlərinin fəaliyyətinə müdaxilə etməməsi prinsipi nəzərdə tutulur.

47. *Volkov V.Q.* (1729-1763) – rus aktyoru və teatr xadimi. 1756-cı ildə Peterburqda ilk peşəkar rus teatrını yatarmışdır. Sumorokovun faciələrində oynadığı rollarla populyarlıq qazanmışdı.

48. *Derjavin Q.R.* (1743-1816) – rus şairi, rus klassisizminin əsas nümayəndələrindən biri. Odalar, satiralar, eyni zamanda dini-fəlsəfi düşüncələrin inikasını olan əsərlər müəllifidir.

49. *Novikov N.İ.* (1744-1818) – rus maarifçi yazıçısı, jurnalist, nəşir. “Truten”, “Koşelyok” kimi jurnallar nəşr etmiş, mətbəələrin, kitabxanaların, məktəblərin və kitab mağazalarının açılmasında mühüm rol oynamışdır.

50. *Radişşev A.İ.* (1749-1802) – rus maarifçi yazıçısı, məşhur “Moskvadan Peterburqa səyahət” əsərinin müəllifi. Bu inqilabi əsərinə görə II Yekaterinanın əmri ilə 1790-cı ildə Sibire sürgün edilmişdi.

51. *Boqdanoviç İ.F.* (1743-1803) – rus şairi, klassisizm ədəbi cərəyanının nümayəndəsi. Antik süjetləri rus həyatına uyğunlaşdıraraq klassisizm üslubunda əsərlər yazmışdı.

52. *Xennitser İ.İ.* (1745-1784) – rus şairi, əsasən təmsillər müəllifi kimi tanınırdı.

53. *Ensiklopedistlər* – bu ad altında maarifçi-filosof D.Didro başda olmaqla 35 cildlik “Ensiklopediya, yaxud elmlərin, incəsənətin və sənətkarlığın izahlı lüğəti” çoxcildliyini (1751-1780) hazırlayan fransız maarifçiləri nəzərdə tutulur.

54. *Böyük Fransa inqilabı* – 1789-1799-cu illərdə Fransada baş verən və bütün Avropanın sonrakı inkişafına mühüm təsir göstərən sosial çevriliş. Demokratiya, insan haqları, sosial bərabərlik və ədalət, qanunun aliliyi kimi siyasi anlayışlar bu inqilab sayəsində geniş vətəndaşlıq hüququ qazanmışdı.

55. *Riçardson S.* (1689-1761) – ingilis yazıçısı. Onun yaradıcılığında maarifçi realizmlə sentimentalizm birləşirdi. Epistolaryar janrda Avropa ailəməişət romanının ilk nümunələrini yaratmışdı.

56. *Stern A.* (1713-1768) – ingilis yazıçısı. Avropa sentimentalizminin nümayəndələrindən biri. Əsərləri psixoloji dərinliyi və insanın daxili aləminin təsvirindəki əhatəliliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edirdi.

57. *Russo Jan Jak* (1712-1778) – fransız yazıçısı və filosofu, sentimentalist. Russo rəsmi kilsəyə, dini dözümsüzlüyə, ictimai bərabərsizliyə və mütləq monarxiyaya qarşı çıxır, insanların təbii ümumi bərabərliyi və azadlığı ideyasını ardıcıl müdafiə edirdi.

58. *Gete İ.V.* (1749-1832) – alman şairi, mütəfəkkir və təbiətşünas. Zəngin və çoxcəhətli ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığı, ilk növbədə isə “Fausti” monumental dramatik poeması ilə Avropa bədii-elmi fikrinə mühüm təsir göstərmişdir.

59. *Didro D.* (1713-1784) – fransız yazıçısı, maarifçi filosof və ensiklopedist. Maarifçi monarxiyaya rəğbət, kilsə əhkamları və feodal idarəçiliyi ilə barışmazlıq ictimai-siyasi görüşlərində əsas yer tuturdu. XVIII əsr fransız burjuva inqilabının əsas ideoloqlarından biri idi.

60. *Marivo J.* (1688-1763) – fransız yazıçısı. XVII əsr fransız ədəbiyyatı tarixinə realist-psixoloji romanın yaradıcılarından biri kimi daxil olmuşdur.

61. *Bomarshe K.* (1731-1799) – fransız dramaturqu. “Sevilya bərbəri” və “Fiqaronun toyu” kimi məşhur komediyaların müəllifidir.

62. *Herder İ.Q.* (1744-1803) – alman filosofu, tənqidçi və estetik. Alman xalq nəğmələrini toplamış və çap etdirmişdir. Alman realizminin formalaşmasına təsir göstərmişdir.

63. *Jukovski V.A.* (1783-1852) – rus şairi, rus poeziyasında romantizm cərəyanının yaradıcılarından biri. Dünya ədəbiyyatının bir sıra klassik nümunələrini rus dilinə çevirmişdir.

64. *Nal və Damayanta* – qədim hind Veda ədəbiyyatının (e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlləri) nümunələrindən biridir.

65. *Rüstəm və Söhrab* – fars şairi Firdovsinin (940-1020, yaxud 30) “Şahnamə” eposundakı dastanlardan biridir. V.Jukovski bu əsəri rus dilinə çevirərkən professor Mirzə Kazım bəyin yardımından istifadə etmişdir.

66. *Şiller İ.F.* (1759-1805) – alman şairi, dramaturq, maarifçi. Lessinq və Gicce ilə birlikdə alman klassik ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. Öhməd bəy Ağaoğlu onun “Qaçaq” pyesinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar ayrıca məqalə yazmışdır.

67. *Bayron Corc* (1788-1824) – ingilis romantik şairi, Lordlar palatasının üzvü. Bütün yaradıcılığına barışmaz, üsyankar ruh hakimdir. Adı və poeziyası ilə bağlı olan “bayronizm” XIX əsrdə bütün Avropa, eləcə də rus ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir.

68. *Rus ədəbiyyatının dostları* – şair Q.R.Derjavinin rəhbərliyi ilə 1811-1816-cı illərdə Peterburqda fəaliyyət göstərən “Beseda lyubiteley ruskoqo slovo” ədəbi dərnəyi nəzərdə tutulur. Dərnək üzvləri ədəbiyyatda yeni meyillərə və ədəbi dildə islahat ideyasına qarşı çıxır, klassisizm ənənələrini və köhnə slavyan dilini müdafiə edirdilər.

69. *Şişkin* (əslində *Şişkov A.S.*) (1754-1841) – rus yazıçısı və dövlət xadimi. Ədəbi baxışlarına görə mühafizəkar idi. “Rus ədəbiyyatının dostları” cəmiyyətinin yaradılmasında fəal rol oynamışdır.

70. *Arzamas* – 1815-1818-ci illərdə Peterburqda fəaliyyət göstərən ədəbi dərnək. Ədəbiyyata münasibətdə “Rus ədəbiyyatının dostları” cəmiyyətinə əks mövqə tutan “arzamasçılar” dilin sadəliyi, habelə sentimentalizm və romantizmin müdafiəçisi kimi çıxış edirdilər.

71. *Lafonten J.* (1621-1695) – fransız yazıçısı, Fransa ədəbiyyatında təmsil janrının ən görkəmli nümayəndəsi. Satiranın sonrakı inkişafına müstəsna təsir göstərən əsərlərində bir qayda olaraq folklor obrazları və süjetlərinə əsaslanırdı.

72. *Dmitriyev İ.İ.* (1760-1837) – rus şairi, sentimentalizm ədəbi cərəyanının nümayəndəsi. Elegiyaların, satiraların, habelə xalq mahnıları, təmsil və balladaların təqlidi əsasında yazılmış lirik-poetik əsərlərin müəllifidir.

73. *Vyazemski P.A.* (1792-1878) – knyaz, rus şairi, tənqidçi. Peterburq EA-nın üzvü (1841). İctimai-siyasi baxışlarının mürtəcə mahiyyəti ilə seçilirdi. Ədəbi yaradıcılığında xalq poetik ənənələrindən yararlanmışdır.

74. *Qnediç N.İ.* (1784-1833) – rus şairi, tərcüməçi. Peterburq EA-nın müxbir üzvü (1826). Homerin “İliada” epopeyasını, habelə Şekspirin, Şillerin, Volterin əsərlərini rus dilinə çevirmişdir.

75. *Makarov M.N.* (1785-1847) – rus yazıçısı, jurnalist. Sentimentalizm və ilkin romantizm ruhlu psevdotarixi povestlərin müəllifidir. Etimologiya ilə məşğul olmuş, Rusiyada ilk qadın jurnalını (1804) nəşr etmişdir.

76. *Mişle Jül* (1798-1804) – fransız tarixçisi. “Fransa tarixi” və “Fransa inqilabının tarixi” kimi monumental tədqiqatları ilə tanınır. Tarixin öyrənilməsinə bir romantik ab-hava gətirmişdir.

77. *Birinci Aleksandr* (1777-1826) – rus imperatoru (1801-1825). Həkimliyi dövründə Rusiya tarixində bir sıra önəmli hadisələr (Vəton müharibəsi, Dekabristlər hərəkatı) baş vermişdir. Azərbaycanın bir sıra xanlıqları da Rusiyaya I Aleksandr zamanında ilhaq edilmişdir.

78. *Bu gün bizdə* – məqalənin yazıldığı XX əsrin 30-cu illərindəki çağdaş Türkiyə realıqları nəzərdə tutulur.

79. *Sofiya* (1657-1704) – rus çarı Aleksey Mixayloviçin qızı, Birinci Pyotrün böyük bacısı. Qardaşları İohann və Pyotr azyaşlı olduqlarına görə 1683-1687-ci illərdə hakimiyyəti öz ölinə almışdır.

80. *Tənzimət* – Osmanlı imperiyasında 1839-cu ildən başlayaraq XIX əsrin 70-ci illərinə qədər davam edən islahatlar prosesi. Bu islahatlar nəticəsində ölkədə feodal münasibətlərinin aradan qaldırılmasını sürətləndirmək, sənayenin, elmin, mədəniyyətin inkişafı baxımından ölkəni qismən də olsa Avropaya yaxınlaşdırmaq mümkün olmuşdu.

81. *Əhməd Cövdət Paşa* (1822-1895) – türk şairi, alim, dövlət xadimi. 12 cildlik “Tarixi-Cövdət” əsəri ilə rəsmi tarixçi titulu qazanmışdır. Vali, maarif, ədliyyə, daxili işlər naziri olmuş, bütün bu sahələrdə islahatlar həyata keçirməyə çalışmışdır. Quran hökmlərini qanunlar şəklində salmaq nəzərdə tutulan “Məcəllə” cəmiyyətinin qurucularından biri idi.

82. *Pletnyov P.A.* (1792-1866) – rus şairi, tənqidçi, Peterburq EA-nın üzvü (1841). “Sovremennik” jurnalının nəşri və redaktoru olmuş, Krilov, Qoqol, Jukovski və b. rus yazıçılarının yaradıcılığı haqqında məqalələr yazmışdır.

83. *Flaməng* – müasir Hollandiyanın orta əsrlərdə daha çox istifadə olunan adı. Ölkənin əsas əyalətlərindən biri olan Flamand əyalətinin adından götürülmüşdür.

84. *Vergili* (e.ə. 70-19) – qədim Roma şairi. Onun troyalı Eneyin həyatından bəhs edən “Eneida” eposu klassik Roma şerinin zirvəsi sayılır. Əsərlərində Poma imperiyasını ideallaşdırırdı, lakin epikürizm və idilliyə meyli siyasi məsələlərə və tarixi mövzulara olan marağını arxa plana keçirə bilməmişdi.

85. *Molyer Jan Batist* (1622-1678) – fransız dramaturqu, səhnə sənəti islahatçısı, teatr xadimi, aktyor, komedioqraf, xalq teatrı ənənələri ilə klassik səhnə sənəti prinsiplərini sintez edərək sosial-məişət komediyalarının klassik nümunələrini yaratmışdır.

86. *Arakçeyev A.A.* (1769-1834) – rus dövlət xadimi və hərbi. Rusiyada hərbi kazarma sisteminin və hərbi məskənlərin yaradılması onun adı ilə bağlıdır. İmperator I Aleksandr üzərində güclü təsiri vardı.

87. *Birinci Nikolay* (1796-1855) – Rusiya imperatoru (1825-1855). Hakimiyyəti dövründə Rusiya daha çox Avropa jandarını rolunda çıxış etmiş, Polşa və Macarıstandakı üsyanlar qan gölündə boğulmuşdu. Azərbaycan torpaqlarının işğalı da bu dövrdə başa çatdırılmışdı.

88. *Hollandiya səfirinin oğlu* – 1837-ci ildə Puşkinlə duelo çıxan və böyük rus şairini qətlə yetirən Dantes nəzərdə tutulur.

89. *Ariosto L.* (1474-1533) – italyan şairi. Cəngavərlik ruhunda yazılmış “Cəsur Roland” poeması İntibah dövrünün humanist qayələrini əks etdirirdi. Eyni zamanda bir sıra lirik əsərlər və komediyalar müəllifidir.

90. *Şatobrian Rene* (1768-1848) – fransız yazıçısı. Bərpa dövrünün ideoloqu və kral hakimiyyətinin tərəfdarı. Dünya kədəri və əzab çəkən romantik qəhröman onun bütün əsərlərinin əsasında dayanır.

91. *Minnezinger* (almanca *Minnesinger* – məhəbbət aşığı) – alman cəngavər şair-müğənniləri. Minnezingerlər XII əsr Provans trubadurlarının təsiri altında formalaşmışdılar. Onlar öz əsərlərində bir qayda olaraq qadına məhəbbəti, Allaha və süzərenlərinə xidməti, səlib yürüşlərini tərənnüm edirdilər.

SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ

Avropa utopik ədəbiyyatının, ilk növbədə isə Tomas Mor və Tomazo Kampanellanın utopist romanlarının müəyyən təsiri duyulan “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərini Əhməd bəy Ağaoğlu 1930-cu ildə Ankarada tamamlamışdır. Kitab həmin ildə də nəşr olunmuşdur. Bu əsər eyni zamanda müəyyən avtobiografik çalarlardan da xali deyildi. Türk məmləkətlərinin birindən gələrək karnalist Türkiyədə bir çox hüriyyət və azadlıqlara qovuşan müəllif bir çox hallarda gördüklərinin deyil, görmək istədiklərinin təsvirinə daha mühüm diqqət yetirmişdir. Azərbaycan mətni 1930-cu il nəşri əsasında hazırlanmış və bu zaman dil, stilistika baxımından zəruri uyğunlaşdırılmalar aparılmışdır.

1. *Monteskyö Şarl Lui* (1689-1755) – fransız maarifçisi, hüquqşünas, filosof. “Fars məktubları” (1721), “Qanunların ruhu haqqında” (1748) əsərlərinin müəllifidir. Dövlətdə qanunların işləməsi üçün hakimiyyət bölgüsünü mühüm sortlərdən biri hesab edirdi.

2. *Dahi Rəhbər* – Qurtuluş Savaşından qalib çıxan və yeni Türkiyənin qurucusu olan Mustafa Kamal Atatürk nəzərdə tutulur.

3. *Milton Con* (1608-1674) – ingilis şairi, siyasi xadim. “İngilis xalqının müdafiəsinə” adlı iki məşhur pamfletində (1642-1644) ingilis respublikaçıların tərəfində çıxış etmişdir. Tarixi dramların və poemaların müəllifidir.

4. *Kromvel Oliver* (1599-1658) – ingilis siyasi, hərbi və dövlət xadimi, burjuva inqilabının başçısı. Vətəndaş müharibəsi zamanı Parlament ordusuna rəhbərlik etmiş, 1653-cü ildən sonra isə özünün diktaturasını qurmuşdu.

5. *Bəşər Hüquqları Bəyannaməsi* – Böyük Fransa inqilabı nəticəsində 1789-cu il avqustun 26-da gələcək Fransa Konstitusiyasının preambulası kimi qəbul edilmiş “İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi” nəzərdə tutulur.

SƏRBƏST FİRQƏ XATİRƏLƏRİ

Əhməd bəy Ağaoğlu çağdaş türk siyasi memuar ədəbiyyatının diqqətəlayiq, cəsarətli və obyektiv nümunələrindən biri olan “Sərbəst firqə xatirələrini” bu siyasi eksperiment uğursuzluqla başa çatandan az sonra, hadisələrin isti izi ilə 1931-1932-ci illərdə yazıb tamamlamışdı. Lakin 20-30-cu illər Türkiyəsi ilə, türk siyasi elitası ilə bağlı bir sıra acı, sərt həqiqətlərin özünə yer aldığı “Sərbəst firqə xatirələri”nin müəllifin sağlığında və Əhməd bəy qarşı həmişə ədalətsiz münasibəti ilə seçilən İsmət İnönünün hakimiyyəti dövründə (1938-1950) çapı qeyri-mümkün idi. Səməd Ağaoğlunun bir sıra zəruri qeydlərlə nəşrə hazırladığı “Xatirələr” ilk dəfə Əhməd bəyin ölümündən on bir il sonra, Demokratik Partiyanın Türkiyədə hakimiyyətə gəldiyi 1950-ci ildə işıq üzü görmüşdü.

1969-cu ildə İstanbulda “Sərbəst firqə xatirələri”nin ikinci, 1995-ci ildə isə Ufuk Özcanın ön sözü ilə üçüncü dəfə nəşr olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilən mətn müəyyən ixtisarlara və qismən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmaqla həmin nəşrdən götürülmüşdür.

1. *Əli Fəthi Okyar* (1880-1943) – türk siyasi və dövlət xadimi, diplomat. Türkiyənin Sofiya, Paris, London səfiri, TBMM başkanı, ədliyyə naziri və baş nazir vəzifələrində çalışmışdır.

2. *Nəcməddin Molla Bəy* (1875-1950) – türk siyasətçisi və dövlət xadimi, “İttihad və Tərəqqi” dövründə ədliyyə naziri, TBMM üzvü. Atatürkün yaxın dostlarından idi. Sərbəst Firqənin yaradılması haqqındakı qərar onun İstanbuldakı villasında qəbul edilmişdi.

3. *İttihad və Tərəqqi* – 1889-cu ildə Bəhaəddin Şakir bəy tərəfindən “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti” adı altında yaradılmış ilk türk siyasi partiyası. 1908-1918-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. İkinci Məşrutə dövrü, Sultan hakimiyyətinin zəifləməsi və Osmanlı imperiyasının tənəzzülü bu partiyanın siyasi hakimiyyəti dövründə baş vermişdir.

4. *Qazi* – Qurtuluş Savaşının qalibi və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu, böyük dövlət xadimi və sərkərdə Mustafa Kamal Paşa (1881-1938) nəzərdə tutulur. 1934-cü ildə Türkiyədə soyad qanununun qəbul edilməsi ilə olaqədar TBMM tərəfindən ona Atatürk soyadı verilmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk prezidenti (1923-1938) olmuşdur.

5. *İsmət İnönü* (1884-1973) – türk hərbi, siyasi və dövlət xadimi, Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri. Xarici işlər naziri, baş nazir vəzifələrini tutmuş, 1938-1950-ci illərdə Türkiyənin ikinci prezidenti olmuşdur.

6. *Kazım Qarabəkir* (1882-1942) – türk hərbi, siyasi və dövlət xadimi, Qurtuluş Savaşında Şorq cəbhəsi komandanı. Qars müqaviləsini imzalamışdır. 1946-1948-ci illərdə TBMM başkanı olmuşdur.

7. *Hüseyn Cahid Yalçın* (1874-1957) – türk yazıçı, tənqidçi, tərcüməçi. “Sərvəti-fünun”, “Tənin”, “Fikir hərəketləri”, “Ulus” kimi qəzet və məcmuələrin baş redaktoru, TBMM üzvü olmuşdur.

8. *Şükrü Qaya* (1883-1959) – türk siyasi və dövlət xadimi. Müxtəlif dövrlərdə əkinçilik naziri, xarici işlər naziri, daxili işlər naziri vəzifələrində çalışmış, millət vəkili və CHP baş katibi olmuşdur.

9. *Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi* – 1923-cü ildə Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən qurulan cümhuriyyət dövrünün ilk türk siyasi partiyası.

10. *Nuri Güngör* (1882-1937) – türk siyasi və dövlət xadimi, Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri. Kutahya, Qaziantep millət vəkili, TBMM başkan yardımçısı olmuşdur.

11. *Əbdülhəq Hamid* (1852-1937) – türk şairi və dramaturqu, diplomat. Türk romantizminin görkəmli nümayəndəsi. Gənliyində Avropa paytaxtlarında yaşamış, Qərb dillərini mükəmməl bilməsi nəticəsində türk ədəbiyyatına yeni və çağdaş Qərb ruhu və düşüncə tərzini gətirə bilmişdi.

12. *Məqbülə Xanım Atadan* (1887-1956) – Atatürkün bacısı. 1930-cu ildə Məqbülə xanım da Sərbəst Fırqənin qurucuları sırasında yer almışdı. Atatürk haqqında iki xatirələr kitabının müəllifidir.

13. *Rəcəb Pekər* (1889-1950) – türk siyasi və dövlət xadimi. TBMM üzvü, CHP katibi olmuş, müdafiə və daxili işlər naziri vəzifələrində çalışmışdır. 1946-cı ildə ilk çoxpartiyalı hökumətin baş naziri olmuşdur.

14. *Rəşid Qalib* (1897-1934) – türk siyasi və dövlət xadimi, TBMM üzvü və Milli təhsil naziri olmuşdur. Eyni zamanda CHP idarə heyətinin və Türk Dil Kurumunun üzvü kimi siyasi-elmi fəaliyyəti ilə tanınmışdır.

15. *Mehmet Əmin Yurdaqul* (1869-1944) – Türkiyənin milli şairi, ölkənin dövlət himninin müəllifi. “Türk yurdu” məcmuəsinin baş redaktoru olmuş, Türk ocaqlarının qurucuları sırasında yer almışdı.

16. *Arif Oruc* (1892-1950) – türk jurnalisti, Qurtuluş Savaşı və Atatürkə qarşı yazıların müəllifi. Cümhuriyyət elanından sonra qurduğu “Yarın” qəzetində də eyni tip fəaliyyətini davam etdirmişdi.

17. *Nəsim Mazliyah Əfəndi* (?-?) – İzmirdən olan TBMM üzvü. Milliyət etibarilə dönme (islami qəbul etmiş) yəhudi idi.

18. Atanın həmin Sərbəst fırqə macerasında nə dərəcə səmimi olduğunu və bu baxımdan aldananların bəlkə də başında dayandığı bir dəlili kimi o zaman İzmirdən anama yazdığı məktubu eləcə təqdim edərim:

“Əzizim Sitərə.

Dünəndən İzmirdəyik. Xalqın bizi necə qarşıladığını görədin! Dəniz sahilinə ən azı qırx min adam çıxmışdı. Gəmimiz hələ uzaqda ikən bayraqlar

yüksəlir, dösməllər yellənir, alqışlardan və “Yaşasın Qazi! Yaşasın Fəthi bəy! Yaşasın sərbəst Cümhuriyyət” nidalarından hər tərəfə səs düşürdü. Səhsiz-hesabsız qayıqlar bizə tərəf üzürdü və bir neçə dəqiqədən sonra gəmi, sözün əsl mənasında, əhatə olunmuşdu.

Nə kapitan, nə də heyət üzvləri izdihamın hücumuna müqavimət göstərə bilmir, kimi ölməyi, kimi paltarımızı öpür. Zavalı Fəthi bəy sapsarı saralıb, sanki indicə huşunu itirib yıxılacaq. Nəhayət, xalqın öz arasından ən qiymətliləri ətrafımızda bir dairə yarada və bu vasitə ilə bizi qayıqlara oturmağa bildilər. Lakin kənarda da eyni hücumla məruz qalırdıq. Hətta avtomobillərin üstünə belə çıxırdılar.

“Yaşasın bizi yenidən qurtaran Qazi! Yaşasın Fəthi bəy! Yaşasın sərbəst ölkə!” sədaları bizi mehmanxanaya qədər müşayiət edir. Mehmanxana da camaatla dolur. Fəthi bəy üçün artırmaya qədər min bir bəla ilə yol açırlar və Fəthi bəy buradan qısa nitq söyləyərək xalqa təşəkkürünü bildirdikdən sonra dağılmaqlarını rica edir və xalq da yavaş-yavaş dağılışmağa başlayır. Fəqət gecənin yarısına qədər mehmanxananın qabağı adamla dolu idi. Limanda duran gəmilər aramsız fit verir, avtomobillər də mehmanxananın önünə gələrək salamlamaq qəsdilə siqnal çalır.

Bu arada qəzalardan, nahiyələrdən bizi ziyarətə gəlmiş heyətlər “Xoş gəldiniz!” – deyər fırqənin təşkili üçün təlimat istəyirdilər.

Bütün bunlar göstərir ki, qazinin ideyasına əsasən yeni fırqə tam vaxtında yaradılmışdır.

Fəthi bəy burada on günə qədər qalacaq. Fəqət mən, inşallah, bazar ertəsi və ya çərşənbə günü Ankaraya yola düşəcəm. O zamana qədər Fəthi bəy burada İsmət Paşanın Sivas nitqinə cavab olaraq uzun nitq söyləyəcək. Mən də liberalizm haqqında mətbuat konfransı keçirəcəyəm.

Mən çox, çox yaxşıyam. Mübarizə heyatımız məni lap cavanlaşdırıbdı. Bu, hətta Qazi həzrətlərinin gözdən yayınmadı və son görüşdüyümüz zamanı “Mübarizə nə vəziyyətdədir?” – sualına qarşı “Əmr ediniz, istehkamları cə bu hücumda ala”, – dedim. “Bəli, görürəm gəncləşirsiniz, fəqət etimadla qüvvə sərf etmək daha yaxşıdır” və təbii ki, biz də böyük komandanımızın əmrinə itaət edirik”.

19. *Qaragöz teatri* – özünəməxsus repertuarı, ifa tərzini və ənənəvi personajları olan türk xalq teatri.

20. *Mahmud Esat Bozkurt* (1892-1943) – türk siyasi və dövlət xadimi, hüquqşünas. Cümhuriyyət dövrünün ilk Konstitusiyasını hazırlayan komissiyanın üzvü olmuş, iqtisadiyyat və ədliyyə naziri vəzifələrində çalışmışdır.

21. *İsmayıl Haqqı Baltacıoğlu* (1886-1978) – türk jurnalisti, şair. İstanbul universitetinin professoru, TBMM üzvü olmuş, 1934-1978-ci illərdə “Yeni adam” dərgisini nəşr etmişdir.

22. *Əli Heydər Tuner* (1883–1956) – türk maarif xadimi, yazıçı, tərcüməçi. TBMM üzvü olmuşdur. Bir sıra dərslərin, dərslər vəsaitlərinin, habelə pedaqogikaya dair əsərlərin müəllifidir.

23. *Anadolu Agentliyi* – türk xalqının milli azadlıq mübarizəsini obyektiv işıqlandırmaq üçün 1920-ci il aprelin 6-da Atatürkün əmri ilə qurulmuş xəbər agentliyi idi.

24. Bu sətirləri oxuyarkən atamın mərhum Fəthi bəyə qarşı şəxsi bir ədavət olmadığı başa düşülməlidir. Həmin sətirlər atamın hətta özünə də aid etdiyi ümumi tənqid, vicdan ağrısının məhsuludur.

Atamın kağızları arasında onun Fəthi bəyə yazdığı bir məktubun qaralamaı var. Həmin məktub deyilənləri tam sübut edən vəsiqədir. Məktubu olduğu kimi verirəm:

“Çox əziz və sevgili Fəthi bəy əfəndi!

Məktubunuzu və hədiyyələri minnətdarlıq və razılıq hissi ilə aldım. Yazınızın məzmunu məni dərinədən sarsıtdı.

Nə gizlədim, bir az küskün idim. Niyə? Vallah özüm də deqiq bilmirəm. Fəqət sizin buradan gedişinizin mənim üçün ağır bir zərbə olacağını qəlbim lap əvvəldən sezmişdimi – bilmirəm. Çünki indi ele oldu. Böyük şəhərdə tənha, tam tənha qaldım. Gedəcək, görüşəcək kimsəm yoxdur. Siz və sizin ocağımız məni isindiren yeganə yər idi. Zavallı rəfiqəmin vəfatından sonra üz tutduğum bu yerden də məhrum olmağım mənim üçün çox ağır oldu. Mütaliə, yalnız mütaliə yorğun olan beynimi sözün əsil mənası ilə şişirdir və çökilməz ağır bir yükə çevrilir. Yuxusuzluq isə bu ağırlığı daha da artırır və gecələr mənim üçün fəlakətə çevrilir.

Bu yay bir az dincəlmək və xüsusən də məcburi mütaliələrə ara vermək məqsədilə Böyük Adaya çəkildim. Lakin orada da gözləmədiyim elə bir qarşılaşma əməliyyatına məruz qaldım ki, özümə və bütün kainata nifrət etdim.

Heç olmasa istədiyim işlə başımı qata bilsəydim. Xeyr. Mümkün deyil. Məni təqaüdə göndərdilər, mülki ölümə məhkum olaraq bir həyulə kimi bu cəhənnəm həyatını sona qədər yaşamaq lazımdır.

Buxaraçevirmə əməliyyatında da söylənilirdi kimi, “xoş niyyətlə fəqət bilməyərək, anlamayaraq etdiyim bütün hərəkətlərim, sözlərim və yazılarımla zərər verərmişəm və onun üçün də bilgilərimdən başqa sahələrdə istifadə edilməklə bərabər dövlət kadrları sırasında mənə yer verməmək lazım imiş”.

Beləliklə, 94 lirə maaşla təqaüdə göndərildim və bundan sonra fəal həyat qapıları mənim üçün qapanmış oldu.

Bütün bunları sizə şikayət etmək üçün deyil, ürəkdən sevdiyim və inandığım bir adama ürəyimi açmaq, bir az toxlamaq üçün yazıram.

Şikayət? Nədən və nə üçün? Məni tanıyırsınız. Altmış altı yaşına yetişdim. Özümü günahlandırmağa bir şey tapmıram. Millətimo, ailəmə, övladıma qarşı vəzifəmi qüvvəm çatan qədər icra etmişəm. Genişliyə də, darlığa da eyni nis-

bətdə alışmışam. Zətan ta gəncliyimdən bəri həyatı mənasız, keçici bir cəlvə hesab etmişəm.

O halda şikayət nə üçün? Yalnız əlində olmayan, lakin mənədən güclü bir şey vardır ki, mənə içimdən yeyir. Bu şey də yaşuma münasib olmayan həyatımdır.

Mənim üçün ən ağır və ən çökilməz dörd həyatın xaricinə atılaraq fəaliyyətsiz yaşamaqdır.

Fəqət bu dərddə çarə tapmaq nə sizin, nə də mənim əlimdədir.

Əziz Fəthi bəy!

Narahatlığınızın davam etməsi məni çox kədərləndirir. Fəqət bir də mənə görə üzüldüyünüzü məktubunuzdan öyrəndiyim üçün ikiqat mütəəssir oldum. Mən sizi tanıyırammı, sizin nə qədər nəcib bir qəlbə, yüksək təbiətə malik olduğunuzu bilmirəmmi? Zətan mənim məruz qaldığım bir sıra bədbəxtliklərə sizin nə qəbahətiniz vardır?

Açıqca söyləyirəm – mənim sizin arxanızca sürükləndiyimi və beləliklə də bu səbəbdən başıma gələnlərdə sizin bir növ məsuliyyət daşımağınızı təsəvvür edərək mənə bir narahatlıq hissi keçirsəniz mən özümü doğrundan-doğruya təhqir olunmuş sayaram.

Xeyr. Mən ələdiklərimin hamısını bilərək, anlayaraq, öz ixtiyarım ilə yerinə yetirmişəm. Heç kimə, xüsusən də siz bunda heç bir məsuliyyət daşımırınsız. Əlbəttə, yoldaşlıq hissi baxımından aydın məsələdir ki, mənə laqeyd qala bilməzsiniz. Fəqət bu yolda üzərinizə düşəni siz artıqlaması ilə yerinə yetirmədiyinizmi? İmkansızlığa qarşı siz nə edə bilərsiniz? Əmin olun ki, sizə bağlılığım, məhəbbətim və sədaqətim hər zamankından daha artıqdır. Heç birçə an da olsa, sizə əzab vermək xəyalıma belə gəlməmişdir. Yalnız sizdən uzaq düşmək bir dərd oldu ki, yuxarıda haqqında söz açmışdım.

Xülasə, mənim üçün üzülməməyinizi və səhhətinizə fikir verməyinizi xüsusilə rica və təkid edir və gözlərinizdən həsrətlə öpərək əziz Qalibə Xanım-əfəndiyə dərin hörmətlərimi ərz bildirirəm. Sevgili qardaşım Fəthi bəy” S.A.

25. *Memar Sinan* (1490–1588) – böyük türk memarı. Osmanlı imperiyasının yüksəliş dövründə, Sultan Süleyman Qanuni, II Sultan Səlim və III Murad kimi hökmdarların zamanında yaşamış, yüzlərlə cami, məscid, karvansara, mədrəsə, körpü, akveduk, saraylar və s. tikmişdir.

26. *Süleymaniyyə* – 1557-ci ildə məşhur memar Sinan tərəfindən inşa edilən və Sultan Süleyman Qanuninin şərəfinə “Süleymaniyyə” adlandırılan özəmətli dini kompleks.

27. *Yunis Nadi Abaloğlu* (1880–1945) – türk yazıçısı və jurnalist, “Məlumat”, “Rumeli” qəzetlərinin baş redaktoru, “Cümhuriyyət” qəzetinin qurucusu və baş redaktoru (1924–1945), TBMM üzvü olmuşdur.

28. *Nəcməddin Sadiq* (1890–1953) – türk siyasi və dövlət xadimi, İstanbul Universitetinin professoru, Sivasdan TBMM üzvü. Cenevrədəki beynəlxalq qurumlarda Türkiyəni təmsil etmiş, 1949–1950-ci illərdə xarici işlər naziri olmuşdu.

29. *Falih Rifka Alay* (1894-1971) – türk jurnalisti, “Hakimiyəti-milliyə”, “Millət”, “Ulus” qəzetlərinin baş redaktoru və TBMM üzvü olmuş, 1954-cü ildən “Dünya” məcmuəsini nəşr etmişdi.

30. *Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu* (1889-1971) – türk ictimai-siyasi xadimi, yazıçı, diplomat. Albaniya, Çexoslovakiya, İsveçrə və İranda səfir olmuşdur. Məşhur “Zorən diplomat” əsərinin müəllifidir.

31. “*Cümhuriyyət*” – 1924-cü ildə Yunis Nadi Abaloğlu tərəfindən qurulan və bu günə qədər nəşr olunan türk qəzeti.

32. *Mehmet Şükrü Saracoğlu* (1887-1953) – türk siyasi və dövlət xadimi. Müxtəlif dövrlərdə milli təhsil, ədliyyə, xarici işlər naziri vəzifələrində çalışmış, 1942-1946-cı illərdə Türkiyənin baş naziri olmuşdu.

33. *Fövzi Çakmak* (1876-1950) – türk hərbi, siyasi və dövlət xadimi, marşal. Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri. 1924-1944-cü illərdə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi olmuşdur.

34. *Mikalancelo Buanorotti* (1475-1564) – İntibah dövrü italyan mütəfəkkiri, memar, heykəltəraş, rəssam, şair. Yüksək İntibahın qəhrəmanlıq pafosu ilə dolu ruhunu və ideallarını yaradıcılığında ustalıqla əks etdirmişdi.

35. *Delakrua Ejen* (1798-1863) – fransız rəssamı. Fransa romantizminin aparıcı nümayəndəsi. Əsərlərində coşqun dinamika, hərəkətlik, azadlıq ruhu və humanist pafos mühüm yer tutur.

36. *Tövfiq Rüşti Aras* (1883-1972) – türk siyasi və dövlət xadimi, diplomat. Səhiyyə naziri, Türkiyənin London səfiri vəzifələrində çalışmış, millət vəkili olmuşdu. Rusiya ilə yaxınlaşmaq tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

37. *Vəhdətəddin* (1861-1926) – sonuncu Osmanlı sultanı. 1922-ci ildə taxtdan salındıqdan sonra mühacir kimi İtaliyada yaşamış və San-Remo yaxınlığında vəfat etmişdi.

38. *Calal Nuri İləri* (1881-1938) – türk qəzetçisi və yazıçı. TBMM üzvü, 1924-cü il türk Konstitusiyasını hazırlayan komissiyanın sədri. Milli Mücadiləni dəstəkləyən “İləri” qəzetini nəşr etmişdir.

39. *Balkan Hərbi* – bir tərəfdən Osmanlı imperiyası, o biri tərəfdən isə Balkan liqası (Serbiya, Qaradağ, Yunanıstan, Bolqarıstan) arasında Balkan yarımadasında 1912-1913-cü illərdə gedən müharibə. Avropa dövlətlərinin fəal yardımı ilə bu müharibə nəticəsində Osmanlı imperiyasının Balkanlardakı mövqeyi tamamilə sarsılmışdı.

40. *Millətlər Məclisi* – Versal Sülh konfransının qərarı ilə yaradılmış və fəaliyyətini II Dünya müharibəsi başlanana qədər davam etdirmiş Millətlər Liqası nəzərdə tutulur.

41. *Venizelos* (1846-1936) – Yunanıstanın baş naziri (1910-1915, 1916-1920 və 1928-33-cü illərdə). Türkiyənin düşməni və Megaloidea – bütün yunanların birləşməsi hərəkatının əsas ideoloqlarından biri idi.

42. *Həmdülla Sühbi Tanrıöver* (1885-1966) – türk siyasi və dövlət xadimi, yazıçı. TBMM üzvü, Türkiyənin Belçika səfiri, təhsil naziri olmuş, 1957-ci ildən ölümünə qədər Türk ocaqlarına rəhbərlik etmişdi.

43. *İsmayıl Müştəq Mahakon* (1882-1932) – türk jurnalisti, ictimai-siyasi xadim, millət vəkili.

44. *İstiqlal məhkəmələri* – Atatürkə sui-qəsdlə əlaqədar 1926-cı ildə qurulan və Qazinin yalnız əleyhdarlarının deyil, bir sıra keçmiş mübarizə dostlarının da sərt cəzalandırılması ilə başa çatan məhkəmə prosesləri.

45. *Mudanya anlaşması* – 1922-ci il oktyabrın 21-də bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən isə İtaliya, Fransa və Britaniya arasında imzalanmış sülh sazişi. Həmin sazişə görə Şərqi Trakiya və Ədirnə Türkiyəyə qaytarılır, İstanbul və Dardanel boğazı üzərində Türkiyənin suverenliyi tanınırdı.

46. *Mundros anlaşması* – 1918-ci il oktyabrın 30-da Osmanlı imperatorluğu ilə Müttəfiq dövlətlər arasında imzalanmış saziş. Bu sazişə görə Osmanlı nəzarətində olan geniş ərazilərdən imtina etmiş, işğalçı qüvvələri İstanbula daxil olmuş və bir dövlət kimi Osmanlı imperiyasının dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsi prosesinin əsası qoyulmuşdu.

47. *Qara Kamal* (1881-1926) – türk siyasi və dövlət xadimi. “İttihad və Tərəqqi” hökumətində İləşə naziri vəzifəsini tutmuşdu. Malta sürgünlüləri sırasında olmuşdur. Atatürkə sui-qəsdlə əlaqədar həbs edilmiş, məhkəmənin qərarını gözləmədən intihar etmişdir.

48. *Məmduh Şövkət Esəndal* (1883-1952) – türk yazıçısı və diplomat. Türkiyənin Bakıda (1920-1924), Tehran və Kabulda səfiri olmuş, millət vəkili və CHP baş katibi kimi fəaliyyət göstərmişdi.

49. *Fəzil Əhməd* (1884-1967) – türk siyasətçisi, ədəbiyyatşünas və tənqidçi. TBMM üzvü olmuşdur.

MƏQALƏLƏR

Əhməd bəy Ağaoğlu fransız, rus, fars, Azərbaycan, türk dillərində qələmə alınmış dəqiq sayı bilinməyən yüzlərlə məqalənin müəllifidir. 1892-1939-cu illər arasında, təxminən yarım əsrə yaxın bir müddət ərzində yazılmış bu məqalələr tarixi, fəlsəfəni, ədəbiyyatı, siyasətin gündəlik məsələlərini, zamanın kəskin və aktual problemlərini əks etdirir. Yaşadığı dövrün elə ciddi siyasi hadisəsi, dünyanın iki böyük imperiyasında – Rusiyada və Osmanlıda, habelə ümumən islam dünyasında elə bir mühüm ictimai proses olmamışdır ki, Əhməd bəy Ağaoğlu ona münasibət bildirməsin. Azərbaycanlı müəllifin “La Nouvelle Revue”, “Journal des débats”, “La Revue bleue”, “Kavkaz”, “Kaspi”, “Sankt-Peterburqskie vedomosti”, “Şərqi-rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Sirati-

müstəqim”, “Türk ələmi”, “Türk yurdu”, “Hakimiyyəti-milliyə”, “Cümhuriyyət”, “Axın” və başqa qəzet, jurnallarda çap olunmuş çoxsaylı və məzmun, mündəricə baxımından fərqli məqalələri onun zəngin elmi-ədəbi və siyasi-publisist irsinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Bu kitaba Əhməd bəy Ağaoğlunun bir neçə səciyyəvi məqaləsini daxil etməklə kifayətləndik.

ŞƏRQŞÜNASLARIN KONQRESİNDƏ

1892-ci ilin sentyabrında Parisdə təhsil alan 23 yaşlı Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) Londonda keçirilən mötəbər elmi məclisdə – Avropa şərqşünaslarının IX Beynəlxalq konqresində iştirak etmişdi. Həmin konfransda o, şiəlik məzhəbinin İrənin qədim dini təlimlərindən biri olan məzdəkizmlə əlaqəsinə dair maraqlı məruzə ilə çıxış etmiş və Məhəmməd Peyğəmbərin yaxın əşabələri sırasına daxil olan Salman el-Farsinin və bütünlükdə İran amilinin yeni dinin formalaşmasındakı mühüm təsiri üzərində dayanmışdı. Süreyya Ağaoğlunun yazdığına görə bu elmi məruzədən çox məmnun qalan İran hökmdarı Nəsrəddin şah Əhməd bəy Ağaoğlunu bahalı brilyant qaşılı üzüklə mükafatlandırmışdı. Məruzənin fransızca mətni ilk dəfə 1892-ci ildə “Les Croyances mazdeennes dans la religion chiite” adı altında Konqresin E.Delmar Morqan tərəfindən hazırlanmış materiallarında (“Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists”, London, 1892) çap olunmuşdur. Həmin materiallar 1968-ci ildə Londonda yenidən nəşr edilmişdir.

Həmin dövrdə Tiflisdə çıxan “Kavkaz” qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edən Əhməd bəy Ağaoğlu qəzet redaksiyasının xahişi ilə şərqşünasların Beynəlxalq London konqresi haqqındakı təəssüratlarını qələmə alaraq Tiflisə göndərmişdi. Azərbaycan dilinə “Kavkaz”da çap olunmuş mətndən ilk dəfədir ki, tərcümə olunur. Səfər təəssüratından daha çox müstəqil elmi araşdırma təsiri bağışlayan bu yazı gənc Əhməd bəyin elmi-nəzəri təfəkkürünün çox geniş diapazonu, onun yaşı və sosial mövqeyi ilə bir araya sığmayan ictimai fəallığı, hadisə və proseslərə hərtərəfli bələdliyi, nəhayət, rus dilinə hakimliyi haqqında təsəvvür yaradır.

1. *Viktoria Station, Earls Court, Hyde Park, Pikadilli* – Londonun mərkəzdəki dəmiryol vağzal, saray, park və meydanın adlarıdır.

2. *Əli Bin Əbu Talib* (599-661) – Peyğəmbərin əmisi oğlu, qızının əri, İslama ilk biət edənlərdən biri və müsəlmanların dördüncü xəlifəsi (556-661). Şiəlik əqidəsinə görə ilk xəlifə və 12 imamdan birincisidir. Dinə və əxlaqa dair baxışları məşhur “Nəchül-bəlağə” kitabında öz əksini tapmışdır.

3. *Maltus Tomas Robert* (1766-1834) – ingilis iqtisadçısı, maltusçuluq nəzəriyyəsinin yaradıcısı. Bu nəzəriyyəyə görə əhalinin artım sürəti əsas istehlak vasitələrinin artım sürətindən çoxdur və bu da əhali artımını qeyri-təbii yollarla tənzimləmək zərurətini yaradır.

4. *White Chapel* – Londonda müxtəlif dövrlərin və müxtəlif xalqların sənət əsərlərini topladığı məşhur qalareya.

5. *Sardu* – təxminən 1,5 milyon nəfərin danışdığı, lakin yazılı ədəbiyyatı olmayan Sardiniya dilinin arqodakı adı.

6. *Maks Müller* (1823-1900) – alman mənşəli ingilis filoloqu və şərqşünas, sanskritoloq. Qədim Hindistana dair tədqiqatların və müqayisəli dinlər nəzəriyyəsinin müəllifidir. Onun rəhbərliyi altında 50 cildlik “Şərqi müqəddəs kitabları” seriyası hazırlanmış və nəşr edilmişdir.

7. *Oskar II Bernadotto* (1829-1907) – İsveç kralı (1872-1907). 1872-1905-ci illər arasında, Norveç öz müstəqilliyini elan edənə qədər həm də Norveç kralı olmuşdur.

8. *London Asiya Cəmiyyəti* – 1824-cü ildə ingilis kralı V Georq tərəfindən Asiya ilə əlaqədar dini, elmi, tarixi, ədəbi araşdırmalar məqsədi ilə təsis edilən və indi də fəallıq göstərən “Royal Asiatic Society” nəzərdə tutulur.

9. *Asiatic Revue* – Böyük Britaniya və İrlandiya Kral Asiya Cəmiyyətinin mətbu orqanı olan “Journal of Royal Asiatic Society” məcmuəsi nəzərdə tutulur.

10. *Platon* (e.ə. 417-347) – qədim yunan filosofu. Tarixə Afinaadakı məşhur Akademiyanın qurucusu kimi daxil olmuşdur. Fəlsəfi dialoqların müəllifidir.

11. *Plutarx* (54-127) – qədim yunan yazıçısı, tarixçi və filosof. Əsas əsəri qədim Yunanıstanın və Romaın yetişdirdiyi 50 görkəmli şəxsiyyətin müqayisəli həyat təsvirlərinə həsr olunmuş kitabıdır.

12. *Qalen* (129-200) – qədim yunan filosofu və həkimi.

13. *Makedoniyalı İskəndər* (e.ə. 356-323) – Makedoniya hökmdarı (e.ə. 336-323), qədim dünya fəthi. Müəllimi və tərbiyəçisi Aristotel olmuşdu. Həyatı və şəxsiyyəti bir sıra klassiklərinin, o cümlədən Nizaminin diqqətini cəlb etmişdir.

14. *Quatamo Suddhartha* (e.ə. 560-480) – buddizm dini təliminin yaradıcısı olan Buddanın dünyəvi adı.

15. *Selevkidlər* – e.ə. 312-64-cü illərdə Yaxın və Orta Şərqdə hakimiyyətdə olmuş sülalə. Qurucusu Makedoniyalı İskəndərin sərkərdələrindən Selevk idi. Əraziləri 64-cü ildə Poma tərəfindən işğal olunmuşdu.

16. *İmam Hüseyin* (624-680) – şiələrin beşinci imamı, Peyğəmbərin nəvəsi, Həzrəti Əlinin oğlu. Hakimiyyət uğrunda mübarizə və siyasi qarşıdurma zəminində xəlifə Yezid ibn Müaviyə ilə toqquşmada qətlə yetirilmişdi.

17. *Məzdək* (?-524, yaxud 528) – qədim İran filosofu və məzdəkilik hərəkatının başçısı. Adını daşıyan fəlsəfi təlimin yaradıcısı. Məzdəki əksər hallarda beşəriyyət tarixində ilk sosialist kimi də dəyərləndirirlər.

18. *Salman el-Farsi* (568-656) – Məhəmməd Peyğəmbərin ən yaxın silahdaşlarından biri. Zərdüşti kimi doğulmuş, ilk adı Ruzbeh olmuşdur. Həqiqət axtarçılığı onu İslam dininə gətirib çıxarmışdır. Quranın ilk tərcüməsi sayılan fars dilinə tərcüməsinin müəllifidir.

19. *Xosrov Pərviz* – Sasanilər sülaləsindən İran hökmdarı (531–579). Xalq arasında Ənuşirvan Adil kimi tanınırdı. Onun hakimiyyəti dövründə Sasani dövləti ən qüdrətli dönməni yaşamışdı. Elmin və maarifin dostu kimi tanınırdı. Hind ədəbiyyatı nümunəsi “Paçatantra” onun əmri ilə “Kəlilə və Dimnə” adı ilə orta fars dilinə tərcümə edilmişdi.

20. *Xudaynama* – Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizin hakimiyyəti illərində Ruzbeh Daneşyar tərəfindən qələmə alınmış İran hökmdarlarının tarixindən bəhs edən əsər; gələcək “Şahnamə”nin protoabrazı.

21. *British Muzeum* – Britaniyanın və dünyanın ən zəngin muzeylərindən biridir. Əsası 1753-cü ildə Ser Hans Sloanenin şəxsi kolleksiyası ilə qoyulub. Rəsmən 1759-cu ildən fəaliyyət göstərir.

22. *Kembridc* – 1209-cu ildə əsası qoyulmuş ingilis universiteti.

23. *Oksford* – 1117-ci ildə əsası qoyulmuş ilk ingilis universiteti.

24. *Bekon Frensis* (1561–1626) – ingilis filosofu, ingilis materializminin banisi. Kembridc universitetinin yetirməsidir. 23 yaşında İcmalar Palatasının üzvü seçilmişdi. “Yeni orqanon” adlı əsərində elmin məqsədi insanın təbiət üzərindəki hökmlənliyi niyyəti kimi izah edilirdi.

25. *Stiuart Mill* (1806–1873) – ingilis filosofu və iqtisadçı. Britaniya liberallizminin əsas ideoloqlarından biri sayılır. Ən mühüm əsəri “Siyasi iqtisadın əsasları” ikicildliyidir (London, 1848).

26. *Üçlük İttifaqı* – İtaliya, Almaniya və Böyük Britaniya arasında XIX əsrin sonlarına doğru formalaşmaqda olan daha sıx siyasi-iqtisadi münasibətlər nəzərdə tutulur.

27. *Colleg De France* – 1530-cu ildə fransız kralı I Fransiskin fərmanı ilə yaradılmış yüksək elmi-tədqiqat və təhsil mərkəzi. Müxtəlif dövrlərdə College de Royal, College National, College Imperial adlanmışdır. Əsasən qədim dillərin öyrədilməsinə önəm verilir. Giriş sərbəst, təhsil isə pulsuz idi.

28. *Darmstater Ceyms* (1849–1994) – alman mənşəli fransız şərqşünası, “Avesta”nın tarixi və filoloji şərhilərlə fransızcaya ilk tərcüməsini hazırlamışdı. “İran etüdləri”, “İran poeziyasının mənşəyi” kimi əsərlərin müəllifidir. E.Renanla birlikdə gənc Əhməd bəy Ağaoğlunun fikri inkişafında mühüm rol oynamışdı.

29. *İndia Office* – Britaniya Hindistanı ilə bağlı ingilis dövlət qurumu. 1858-ci ilə yaradılmış və Hindistanın müstəqillik əldə etdiyi 1947-ci ilə qədər fəaliyyətini davam etdirmişdi. Ofisə Hindistan üzrə dövlət katibi başçılıq edirdi.

30. *Əmər* (581–644) – Məhəmməd peyğəmbərin yaxın silahdaşlarından biri, ikinci xəlifə olmuş (534–544), hakimiyyəti illərində ərəb xilafəti daha da böyümüş və genişlənməmişdi.

31. *Kensinqton Muzeum* – 1881-ci ildən Londonda fəaliyyət göstərən muzey. Hazırda daha çox Natural History Muzeum adı ilə tanınır. 5 bölməsində 70 milyondan çox eksponat mühafizə edilməkdədir.

32. *Adriatic Home* – Londonda XIX əsrin ikinci yarısında Aralıq dənizi mədəniyyətinə həsr olunmuş muzey. Hazırda mövcud deyil.

MÜSƏLMAN XALQLARININ VƏZİYYƏTİ

Silsilə məqalələr şəklində “Kaspi” qəzetində dərc olunmuşdur. Burada həmin silsilədən iki məqalənin (“Keçmiş tarixə bir nəzər”, “Kaspi”, 14 noyabr 1903-cü il, № 246 və “Tərəqqipərvərlər, yaxud gənc türklər”, yenə orada, 21 noyabr 1903-cü il, № 251) rus dilindən tərcüməsi verilmişdir.

1. *Əməvilər* – 661–750-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş ərəb sülaləsi. Qurucusu Müaviyə idi. Bu sülalə dövründə ərəb və islam fəthatı daha da genişlənməmişdi. Eyni zamanda islamda sünni-şii ayrılıqları dərinləşmiş, Peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseyn və tərəfdarları qətlə yetirilmişdilər.

2. *Səlib yürüşləri* – 1095–1271-ci illər ərzində “müqəddəs torpağı – Yerusalemi” və İsa peyğəmbərin məzarını “kafir müsəlmanlardan” xilas etmək şüarı ilə Roma papası və o dövrün aparıcı Avropa dövlətlərinin başçıları və zadəganlar tərəfindən Şərqi təşkil edilən hərbi yürüşlər və dini müharibələr.

3. *Səlahəddin* (1138–1193) – türk hökmdarı, müasir Misir, İraq, Yəmən ərazilərini əhatə edən Əyyubilər dövlətinin qurucusu. Avropa mənbələrində daha çox Saladin adı ilə tanınır. Səlib yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədi ilə müsəlmanların birliyinə və müqavimətinə təşkil etmişdi.

4. *Aslan Ürəkli Riçard* (1157–1199) – ingilis kralı (1189–99). 1190-cı ildə başlanan üçüncü səlib yürüşünün əsas təşkilatçılarından biri. 1191-ci ildə Kipri işğal etməyə müvəffəq olmuşdu. 1192-ci ildə Səlahəddinlə birlikdə Yerusəlim haqqında müqavilə imzalamışdı. Bu iki hökmdar bir-birləri ilə müharibə aparsalar da, cəngavər münasibətlərini qoruyub saxlamışdılar.

5. *Hülakü xan* (1217–1265) – Çingiz xanın nəvəsi, Cənub-Şərqi Asiyada hökm sürmüş moqol-türk hökmdarı. 1268-ci ildə onun orduları Bağdadı işğal edərək Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuşdu.

7. *Ptolomey* (90–160) – qədim yunan alimi. Günəş və Ay da daxil olmaqla bütün planetlərin hərəkətsiz Yer in ətrafına fırlanması nəzəriyyəsinin (Ptolomey sistemi) müəllifidir. Elmi baxışlar sistemi “Almagesta” adlı məşhur əsərində əks olunmuşdur.

8. *Nəsirəddin Tusi* (1201–1274) – ensiklopedist alim, filosof, siyasətçi. 1258-ci ildə məşhur Marağa rəsədxanasını qurmuş və burada özünün bir sıra kəşflərini etmişdir. Astronomiyaya, ilahiyətə, fəlsəfəyə, siyasət və etikaya dair bir sıra traktatların müəllifidir.

9. *Xədiv* – XIX əsrin 30-cu illərində Misirin Osmanlı imperiyasından nisbi müstəqillik qazandığı dövrdə Misir hökmdarlarının daşdığı ad.

10. *Gənc Türklər* – “İttihad və Tərəqqi” partiyası ətrafında birləşən və mütləqiyyətçi sultan hakimiyyətinə, habelə dini klerikalizmə qarşı mübarizə aparan türk inqilabçılarına Avropada verilmiş addır.

BAKI HADİSƏLƏRİNƏ DAİR

1905-ci ilin fevralında ermənilərin fitnəkarlığı nəticəsində Bakıda başlanan və sürətlə Qafqazın ermənilərlə azərbaycanlıların birgə yaşadıqları digər ərazilərinə də yayılan münaqişə haqqında Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycan tərəfinin mövqeyini ifadə edən bu məqaləsi “Sankt-Peterburqskie vedomosti” qəzetinin 1905-ci il 21 və 22 aprel saylarında çap olunmuşdu. “Sankt-Peterburqskie vedomosti”nin əsası 1703-cü ilin yanvarında Birinci Pyotr tərəfindən qoyulmuşdu və 1917-ci ilin oktyabrına qədər Rusiyanın ən nüfuzlu qəzeti sayılırdı. Məqalə rus dilindən tərcümə olunmuşdur və ilk dəfədir ki, çap olunur.

ŞEYXÜLİSLAMLığA DAİR

Məqalə Ə.Ağaoğlunun redaktəsi altında çıxan “İrşad” qəzetinin 1908-ci il 7 yanvar tarixli sayında çap olunmuşdur.

YENƏ KÖÇ MƏSƏLƏSİ

“İrşad” qəzetinin 14 fevral 1907-ci il tarixli sayında çap olunmuşdur. Məqalədə adı çəkilən doktor Qarabəy Qarabəyov (1873-1952) əsrin əvvəllərindəki tanınmış ziyalı və ictimai-siyasi xadimlərdən biri idi. “İttihad” partiyasının sədri, ilk Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdu.

QƏRİBƏ İŞLƏR

Əvvəlki məqalənin davamı olan bu yazı “İrşad” qəzetinin 17 fevral 1907-ci il tarixli sayında çap olunmuşdur.

YENƏ YUXUYA GETDİK

“İrşad” qəzetinin 10 iyun 1907-ci il tarixli sayında çap olunmuşdur. Stolipin planının həyata keçirilməyə başladığı bu dövrdə artıq Birinci rus inqilabının cəmiyyətə gətirdiyi demokratik əhvali-ruhiyyə öz yerini irticaya və durğunluğa verməkdə idi. Məqalə həmin xoşagəlməz dəyişikliklərin təsiri ilə yazılmışdı.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

BƏDİİ-FƏLSƏFİ ƏSƏRLƏR

İslam, Axund və Hatifülqeyb	35
Mən kiməm	49
Tanrı dağında	78
Könülsüz olmaz	90
İran və inqilabı	122
İran inqilabı	127
Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri	153
Sərbəst insanlar ölkəsində	186
Sərbəst firqə xatirələri	256

MƏQALƏLƏR

Şərqişnasların konqresində	313
Müsləman xalqların vəziyyəti	328
Tərəqqiçilər, yaxud gənc türklər	333
Bakı hadisələri haqqında həqiqət	339
<i>İzah və şərhlər</i>	355

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rossam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Azər Rüstəmli</i>
Korrektor:	<i>Pərinaz Musaqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 16.01.2007. Çapa imzalanmışdır 02.06.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 24,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 44.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.